

Чупрій Леонід Васильович

**ПОЛІТИКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В
ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ
(КОНЦЕПТУАЛЬНО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ)**

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ГАЛУЗІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної складової політики національної безпеки Української держави	14
1.2. Розвиток та популяризація національної культури як ключового консолідуючого інституту	
1.2.1. Культура як консолідуюча основа української нації ..	26
1.2.2. Забезпечення розвитку та захисту культурних індустрій	49
1.2.3. Оптимізація політики збереження вітчизняної історико-культурної спадщини в контексті формування національної самосвідомості	65
1.3. Історична пам'ять як чинник легітимізації Української держави	
1.3.1. Історична пам'ять як складова політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері	74
1.3.2. Шляхи оптимізації державної політики пам'яті ..	85
1.4. Стан та перспективи розвитку вітчизняної освітньо-наукової галузі в контексті реалізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері.	
1.4.1. Модернізація вітчизняної освітньо-наукової галузі в умовах сучасних викликів	98
1.4.2. Становлення вітчизняної системи освіти в контексті входження в європейський освітній простір	
1.5. Інформаційна складова політики національної безпеки в гуманітарній сфері	
1.5.1 Гуманітарні аспекти становлення єдиного інформаційного простору країни	123
1.5.2 Основні аспекти політики національної безпеки в контексті подолання інформаційних загроз в гуманітарній сфері	131
1.6. Мова як чинник формування національної ідентичності ..	138
1.7. Гармонізація державно-конфесійних та міжконфесійних відносин в контексті досягнення внутрішньополітичної стабільності	
1.7.1. Релігійні організації як чинник національної безпеки України	150
1.7.2. Оптимізація політики державно-церковних відносин в контексті реалізації гуманітарної політики	170

РОЗДІЛ 2.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

2.1. Актуальні передумови формування політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері 173

2.2. Суб'єкт, об'єкт, принципи, основні завдання політики національної безпеки в гуманітарній сфері 180

2.3. Становлення національної самосвідомості як пріоритету політики національної безпеки в гуманітарній сфері 199

2.3.1. Формування національної ідеї як складової національної самосвідомості 211

2.3.2. Морально-ціннісні виміри національної самосвідомості 223

2.3.3. Патріотичне виховання як чинник формування національної самосвідомості 232

2.4. Національні інтереси, цінності та цілі як орієнтири і об'єкти формування політики національної безпеки в гуманітарній сфері

2.4.1. Основні критерії систематизації та класифікації національних інтересів 244

2.4.2. Становлення системи національних цінностей у контексті формування політики національної безпеки в гуманітарній сфері 248

2.4.3. Національні цілі як складова тріади основних рушійних сил національної безпеки 265

2.5. Інституційне та законодавче забезпечення політики національної безпеки в гуманітарній сфері 268

2.6. Критерії та індикатори ефективності політики національної безпеки в гуманітарній сфері 275

РОЗДІЛ 3.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

3.1. Людина як об'єкт та суб'єкт політики національної безпеки в гуманітарній сфері 301

3.2. Становлення політичної нації як стратегічна мета політики національної безпеки в гуманітарній сфері в рамках націоналістичного підходу 313

3.3. Розробка концепту «безпека держави» в рамках державоцентричного підходу 329

3.4. Формування концепту «безпека суспільства» в контексті

посилення громадянського контролю в сфері національної безпеки

- 3.4.1. Теоретико-методологічні підходи до розуміння концепту «безпека суспільства» 341
- 3.4.2. Розвиток громадянського суспільства як об'єкта та суб'єкта національної безпеки 348

РОЗДІЛ 4.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

- 4.1. Морально-ціннісні виміри сучасних глобалізаційних викликів 361
- 4.2. Гуманітарна складова «м'якої сили» української держави в контексті забезпечення її зовнішньополітичної безпеки . . . 379
- 4.3. Становлення національної системи освіти в умовах глобалізації 395
- 4.4. Оптимізація політики органів державної влади в контексті посилення позитивного іміджу України у світі 405

РОЗДІЛ 5.

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

- 5.1. Стратегічні пріоритети державної політики національної безпеки української держави в гуманітарній сфері 416
- 5.2. Формування загальнонаціональної ідентичності як фундаменту консолідації українського суспільства 424
- 5.3. Розвиток толерантності в контексті оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері
  - 5.3.1. Формування толерантності як протидія ксенофобії та нетерпимості 445
  - 5.3.2. Досягнення консенсусу як важлива ознака політичної культури 452
- 5.4. Становлення політичної культури та утвердження моральних цінностей в умовах духовно-ціннісної кризи 456
- 5.5. Основні вектори оптимізації політики національної безпеки Української держави в сфері культури, освіти, науки, релігії, історичної пам'яті 464

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 479

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 492

ДОДАТКИ 512

Однією з найбільш актуальних характеристик сучасного світу є його безпекоцентричність, що потребує визнання безпеки людини, суспільства і держави одними з головних завдань політики. Нині перед людством постає низка загроз і викликів, пов'язаних не тільки з військовою, політичною і економічною діяльністю, але й зі станом суспільної свідомості, культури і моралі, що окреслюють специфічну сферу життєдіяльності людини, суспільних відносин і державної політики, яку ми називаємо гуманітарною.

Відомий дослідник, Нобелівський лауреат Дж. Стигліц в даному контексті відзначає: «Багато вже було написано про нерозумний підхід до ризиків, який демонстрував фінансовий сектор, про ті спустошення в економіці, які з'явилися завдяки фінансовим інститутам, і про ті бюджетні дефіцити, які стали результатом усього цього, але поки дуже мало написано про «моральний дефіцит», що лежить в основі всього цього, який на цей раз проявив себе відкрито, дефіцит, який, можливо, є значнішим за інші та більш складним для усунення. Невтомна гонитва за прибутком і все більш активне слідування власним егоїстичним інтересам не можуть привести до того процвітання, на яке багато хто сподівався, але приводять до прояву моральної кризи»¹ [с.330].

Дослідник В.Я. Матвієнко з цього приводу відзначає: «Кінець ХХ віку постав як фінал класичної, стихійної чи спонтанної, історії, кульмінаційним і водночас синтетичним пунктом цього руху є інтелектуальна, духовно-просвітницька революція, яка готує прихід нового суспільного ладу, а у ширшому розумінні – нової світової цивілізації»² [с. 7].

Ще донедавна під цивілізацією розуміли рівень та результати технологічного освоєння дійсності в контексті накопиченого матеріального та духовного багатства. Сьогодні ж до цього поняття вдаються, коли хочуть позначити способи та форми реалізації людської сутності в контексті гармонізації відносин у системі «суспільство – людина – природа» та зміцнення єдності, консолідації людства, як спільноти, перед глобальними загрозами його існуванню, зокрема, екологічної та моральної загрози. Все більш очевиднішим

---

¹ Стигліц Дж.Е. Крутое пике. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. – М.: Эксмо, 2011. – 512 с.

² Матвієнко В.Я. Соціальні технології: Моногр. – К.: Укр. пропілеї, 2001. – 446 с.

стає те, що машинна (індустріальна) цивілізація надала розвитку людства однобокого й збиткового характеру. Її наслідком стало значне руйнування навколишнього середовища, погіршення здоров'я багатьох поколінь людей, заперечення моральних цінностей індустріальної епохи.

На думку більшості дослідників, яскравами ознаками морального дефіциту є надмірна раціоналізація та сцієнтизація людства, все більша його орієнтація на зовнішні форми власної самореалізації, галопуюче споживацтво тощо. Причини ж цих явищ полягають в профанації та секуляризації духовних та традиційних релігійних цінностей, що призводить до втрати головного — розуміння істотного сенсу і мети життя. Більшість вчених-гуманістів (В. Франкл, П. Тейяр де Шарден, Е. Фром, Т. Манн, М. Бердяєв, В. Соловйов та інші) відзначали, що наявність сенсу існування необхідна умова позитивної життєдіяльності не тільки людини, а й суспільства³.

Якщо в суспільстві зникає сенс, то виникають сприятливі умови для формування нігілізму, анархії, знищення любых зобов'язань і обов'язків перед суспільством, заперечення всіх норм. Як наслідок людина в такому суспільстві все менше усвідомлює свою самоцінність, унікальність і неповторність, перестає відчувати себе образом і подобою Божою чи маленьким Всесвітом — «мікрокосмом» і все більше перетворюється на гвинтик великого соціального механізму — держави, який досить легко можна замінити. М. Мамардашвілі називає це явище антропологічною катастрофою. М. Фуко підтримує цю думку, зазначаючи, що в нас час людина втрачає своє глибинне теологічно-екзистенційне начало і стає чистим продуктом соціальних маніпулятивних технологій, які найбільш повно реалізуються в тоталітарних державах, що наочно можна спостерігати на прикладі сучасної Північної Кореї чи Російської Федерації, де у населення свідомо формується викривлена та перевернена картина дійсності і насаджується образ зовнішніх ворогів. Для керівників тоталітарних держав людина є не ціллю, а лише засобом досягнення мети, а відтак цінність людського життя нівелюється і задля інтересів тоталітарної держави знищуються тисячі чи навіть мільйони людей. Але найбільша

---

³ Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуша, Е.В. Эйдмана. — М.: Прогресс, 2001. — 368 с.

проблема в тому, що викрешлений образ дійсності в тоталітарних державах стає істинною реальністю для мільйонів людей. Це явище дослідники називають – ресентиментом (відмовою від реальності, що прямо пов'язана з почуттям безпорадності людей, нездатних внести хоча б мізерну зміну в життя своєї країни). Ресентимент характерний для носіїв рабської свідомості, для людини, яка не здатна критично оцінювати навколишню дійсність і не має стійкої системи моральних чи релігійних цінностей, а отже є ідеальним об'єктом для зомбування і соціального маніпулювання. Аналізуючи сучасну ситуацію в Російській Федерації, слід зазначити, що її особливість полягає в тому, що все російське суспільство, від Путіна до пересічного громадянина, рівною мірою є носієм ресентимента. Путін, що ініціював створення даної викрешленої реальності, сам в неї повірив та намагається її нав'язати іншим країнам, що призвело до міжнародної ізоляції Росії. Відмова від «принципу реальності» веде до утвердження брехні як принципу політики. Коли політика держави починає будуватися на тотальній брехні або запереченні очевидних фактів, ми стикаємося з абсолютно особливим типом політики, яким успішно займалися Гітлер і Сталін. Відтак авантюра на Україні стала благородною війною проти уявних фашистів, ізоляція Росії – її затвердженням в ранзі великої незалежної держави, занепад економіки і падіння доходів – тимчасові труднощі, швидке подолання яких призведе до зростання добробуту і щастя. І навіть люди, далекі від фантазмів ресентимента, але налякані ураганом змін, що відбуваються, які вони не здатні змінити, систематично намагаються заперечувати реальність, що відбувається, або хоча б закрити на неї очі. Відчуження від впливу на реальність пов'язане з глибокою кризою інституцій. Для пересічного громадянина інституційна криза виражається в тотальній перверсії функцій правоохоронних органів та органів влади, трансформації гуманітарної сфери, освіти, науки, спрямованих на закріпленні в масовій свідомості викрешленої картини світу. Але викрешлена картина світу не може бути довговічною, так як вона заперечує істинну реальність, призводить до підриву економічного і політичного благополуччя Росії заради створення химерних ідеалів, віри у власну незламну силу і могутність, що не відповідає дійсності. Відмова від реальності, дефактуалізація в Росії входить в стадію саморуйнування держави і суспільства і може

бути зупинена тільки масовим прозрінням російського суспільства внаслідок падіння путінського режиму, жорсткої економічної кризи чи війни.

Поширення ресентименту, інформаційних війн, ціннісно-духовної аномії підтверджує той факт, що в сучасних умовах прогресивний розвиток суспільства все більше починає визначатися не економічними чи техногенними факторами, а чинниками морально-духовного, «ноосферного» виміру буття суспільства і людини. В цьому контексті відомий дослідник К. Леві-Строс відзначав, що ХХІ століття буде століттям гуманітарних пріоритетів, або його взагалі не буде. Відтак в умовах глобальних викликів виникає потреба в формуванні нових підходів до вирішення безпекових питань, зокрема – в більш ґрунтовному дослідженні гуманітарної сфери як важливого безпекового чинника та формуванні концепту «безпека людини». Безпека людини ставить однією з своїх головних цілей реалізацію основних потреб людини в умовах глобалізації та взаємозалежності.

На важливості розвитку гуманітарної сфери також акцентують увагу основні теоретики постіндустріального суспільства (Е. Тоффлер, М. Кастельс, В. Ростоу, Дж. К. Гелбрейт, Д. Белл, інші). Вони зазначають, що в умовах формування постіндустріального суспільства саме культура, освіта, наука тощо стають важливими чинниками функціонування сучасного суспільства.

Але головним інноваційним чинником суспільного розвитку на їх думку буде інформація. Так Д.Белл зазначає, що в умовах постіндустріального суспільства інформація є основним виробничим ресурсом. Інший дослідник інформаційної культури М. Кастельс уточнює, що інформація – це сировина, а під технологією в рамках даної парадигми розуміється, перш за все «технологія для впливу на інформацію, а не просто інформація, призначена для впливу на технологію, як було і випадку попередніх технологічних революцій». На думку М. Кастельса революція в інформаційній технології є «відправним пунктом в аналізі складнощів становлення нової економіки, суспільства і культури»⁴ [с. 43]. Український вчений Хмелько В.Е., підтримуючи дані ідеї, вважає, що після інформаційного етапу розвитку суспільства настане постінформаційний (людиновимірний), де головна увага буде приділятися

розвитку потенціалу людини через підтримку в першу чергу гуманітарної сфери (освіти, культури, релігії).

Досліджуючи дану тематику, ряд дослідників також вказують на певні негативні аспекти, пов'язані з глобалізаційними процесами та формуванням інформаційного суспільства. Зокрема Е. Тоффлер зазначає, що різке прискорення технологічного, економічного й політичного розвитку містить загрозу для виживання людства, так як культура та суспільство не мають часу адаптуватися до нових суспільних змін. Відтак занепад культури може привести до деградації та смерті цивілізації. Відомий німецький філософ Ю. Хабермас вважає, що зростання кількості інформації не призводить до появи більш інформованого суспільства, а інформація не завжди допомагає вирішити проблему мирного співіснування людей. Це підтверджують і афористичні висловлювання Ж. Бодрийяра з приводу знаків і симуляцій в сучасному суспільстві. Слід також відзначити, що в негативних аспектах процесу глобалізації призводять до стандартизації і масовизації вітчизняної культури, що сприяє розмиванню національної ідентичності. Дослідники Ж. Делез, Ф. Гваттарі, Е. Россел, Е. Тоффлер вводять поняття «номадична ідентичність», що визначає тотальність «окочовування» сучасного життя внаслідок глобалізації, масових переміщень, міграцій і пов'язаних з ними трансформацій і криз ідентичностей⁵. В даному контексті дослідник У. Ганнерсон вважає, що національно орієнтована культура протистоїть загальнолюдській масовій культурі – глобальному процесу культурної колонізації-уніфікації, що прагне нівелювати і асимілювати будь-які національні прояви.

В позитивних аспектах глобалізація сприяє зближенню і взаємозбагаченню різних культур через комунікативні дискурси, коли пізнаючи іншу культуру, людина може зберігати власну етнічну та національну ідентичність. Сьогодні визнано, що суспільства в культурному відношенні в міру інтеграції стають більш різноманітними. У зв'язку з цим, формується нова парадигма глобальних відносин, пов'язана з діалогом

---

⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

⁵ Даренська В.М. Історичні типи культурної рефлексії національної ідентичності.

Електронний ресурс. Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/viewFile/2222/2212>

культур. Сучасні концептуальні підходи до глобалізації культури засновані на визнанні культурних відмінностей, збільшенні їхньої ролі в процесі становлення єдиного мультикультурного світу. Взаємодія культур, заснована на повазі до культурної самобутності та духовної спадщини того чи іншого народу – найважливіша передумова формування моделі мультикультурного світу. Головне його гасло: «Єдність в різноманітті», засноване на прагненні культур до діалогу та порозуміння.

Діалог культур передбачає сприйняття іншої культури з точки зору культурного релятивізму, толерантного ставлення до «іншого», зміцнення взаєморозуміння і взаємної поваги за допомогою інтеркультурної взаємодії, а не звернення «іншого» в свою віру, як це насаджується етноцентричними шовіністами. Сучасний мультикультуралізм передбачає повагу до партнера, вміння почути іншу думку і прийняття альтернативних варіантів. Діалог культур веде до взаємного збагачення і розвитку знань, виявляє і заохочує знаходження точок дотику, що об'єднують народи, сприяють більш глибокому розумінню загальних етнічних стандартів і універсальних людських цінностей.

Саме культура є засадничим принципом формування національної та етнічної ідентичності. Кожна етнічна культура має в своїй структурі культурну традицію, яка і є унікальним механізмом самовідтворення і самозбереження сакральних змістів її «центральної зони» – ядра даної культури⁶ [с.14]. Щоб асимілювати поневолені народи всі імперії прагнули якщо не знищити, то бодай знівелювати, спримітивізувати їхні етнічні культури, замінити своєю власною культурою. Українська культура постійно зазнавала асиміляційного впливу з боку сусідніх держав: Австро-Угорщини, Польщі, Російської імперії. Зокрема остання й сьогодні активно проводить експансіоністську політику, пропагуючи і насаджуючи ідеї «руського міру». Недалекоглядна і безсистемна політика попередньої української влади в гуманітарній, етнонаціональній та інформаційній сфері, а іноді й пряме потурання з боку деяких можновладців щодо поширення цих ідей, призвела до того, що ці шовіністичні ідеї закріпилися в масовій свідомості населення південних і східних регіонів і

⁶ Edward Shils. Centre and Periphery. In: The Logic of Personal Knowledge. Essays Presented to Michael Polonai on his Seventieth Birthday. London: Routledge and Kegan Paul, 1961, p. 117.

дозволили здійснити злочинну експансію Криму і поширювати сепаратистські настрої на Сході країни при певній підтримці місцевого населення, яке прагнуло об'єднатися з «великою Росією». Українська культура в цих регіонах належним чином чином не підтримувалася і не популяризувалася, переважав пострадянських проросійський історичний наратив. Якщо на Заході і Центрі України радянська топоніміка втратила свої позиції, особливо процес руйнування пам'яток тоталітарному минулому прискорився в період Євромайдану, то на Сході і Півдні країни залишається майже недоторканою. Тисячі назв населених пунктів, вулиць, майданів продовжують щоденно проектуватися на історичну пам'ять, капіталізуючи в ній рудименти тоталітаризму. На карті Луганської області, приміром, до цього часу збереглися місця Кіровськ, Свердловськ, Стаханов, Артемівськ, селища Радянське, Орджонікідзе, Пархоменко, Радгоспне, Комісарівка, Комсомолец, Карла Лібкнехта тощо. Величезна кількість пам'ятників подіям і постатям радянської доби, анахронічна топоніміка свідчать про незавершеність в Україні процесу декомунізації та деколонізації. Експертна група Ради Європи, яка декілька років тому здійснювала огляд культурної політики в Україні, зазначила, що зі 150 тисяч пам'яток, які знаходяться під охороною, 7 тисяч чи майже 6 % складають пам'ятники Леніну. Було підраховано, що про події і діячів комуністичного минулого нагадують вулиці, провулки і проспекти у 7 тисячах 219 населених пунктах України. Останнім часом кількість пам'яток тоталітарному минулому суттєво зменшилася, але на сході та півдні країни вони продовжують переважати.

В сучасних умовах для протидії негативним гуманітарним та інформаційним впливам з боку Російської Федерації, потрібно сформувати ефективну політику національної безпеки в гуманітарній сфері, що повинна сприяти консолідації української нації, збереженню та примноженню самобутності національної культури в умовах зовнішнього тиску, формуванню ефективної етнонаціональної політики, модернізації освітньої та наукової сфери, гармонізації державно-церковних відносин тощо. Значну увагу потрібно приділяти активній роз'яснювальній і просвітницькій роботі з місцевим населенням східних та південних регіонів, яке в умовах слабкої присутності чи відсутності українського інформаційного та культурного продукту, постійно перебувало під інформацій-

ним тиском Російської Федерації, яка поширюючи ідеї «руського міра», «єдності слов'янських народів», сприяла формуванню проросійськоспрямованої регіональної ідентичності. Маркування сучасних подій компонентами інформаційної агресії сусідньої країни актуалізує тематику вітчизняного захисту інформаційно-культурного середовища, позиціонування його як самодостатнього, незалежного простору, що вимагає від нової владної каденції незворотного дистанціювання від проросійського втручання і впливу на себе.

Особливу увагу ми приділяємо саме питанням формування і популяризації національної культури, яку ми розглядаємо в першу чергу як систему цінностей, які лежать в основі розвитку суспільства. Слід зазначити, що саме в традиційній культурі формуються основи національної ідеї як мети стратегічного розвитку суспільства. І якщо цінності традиційної культури не підтримуються, в той час як деякі політики демонструють і популяризують цінності «руського міра» чи симулякрізовані цінності споживацтва і самотвердження — культура гине.

В даному контексті Україна, перебуваючи на перехресті декількох цивілізацій, повинна започаткувати побудову цивілізаційних структур на якісно нових ціннісних засадах, що враховують і західний раціоналізм і східні форми пізнання світу, відкидаючи шовіністичні та споживацькі цінності. В умовах сучасних аксіологічних і екологічних викликів потрібно виробити нову схему екологічної цивілізації з міцними етичним підґрунтям. Дослідники Б. Парахонський та В. Загороднюк зазначають, що сьогодні головні резерви прогресу людства знаходяться не на шляхах подальшої технізації та перспективного планування на базі прагматичного мислення, а на напрямках гуманітаризації та інтелектуалізації суспільства. Вчені відзначають, що «насамперед духовність — найбільш важливий чинник існування та прогресу суспільства, що забезпечує зв'язок його різномірних елементів і орієнтує мислення і поведінку громадян»⁷ [с.17].

---

⁷ Б.О. Парахонський та В.П. Загороднюк. Гуманітаризація науки. Стратегія інтелектуального розвитку України. К. НІСД, 1996. — 44 с.

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ГАЛУЗІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної складової політики національної безпеки Української держави

Україна сьогодні стоїть перед рядом загроз і викликів, подолання яких в значній мірі і сприятиме її розвиткові як суверенної, демократичної, правової держави. В цих умовах актуалізується питання щодо формування концептуальних підходів до політики національної безпеки в гуманітарній сфері, так як саме гуманітарні чинники в значній мірі сприяють консолідації української нації. Саме гуманітарна сфера є одним з важливих об'єктів національної безпеки, так як чинники культури, історії, мови, релігії тощо є визначальними при формуванні загальнонаціональної ідентичності.

Розглядаючи гуманітарні аспекти національної безпеки, в першу чергу потрібно проаналізувати її теоретико-методологічні засади. Слід відзначити, що теорія національної безпеки використовує ряд понять, серед яких слід виділити такі як: «безпека», «національна безпека», «політика національної безпеки», «нація», «державна», «державний суверенітет», «стратегія національної безпеки», «регіональна безпека», «міжнародна безпека», «національні інтереси», «національні цінності», «загроза національним інтересам» та багато інших. В рамках нашого дослідження ми акцентуємо увагу на таких поняттях як «національна безпека», «гуманітарна безпека», «політика національної безпеки в гуманітарній сфері». Більш детально розглянемо дані поняття та категорії.

Здійснючи аналіз поняття «національна безпека», слід відзначити, що у сучасній науковій думці сформувалися декілька підходів щодо операціоналізації даного поняття. Одним з підходів, що використовується дисертантом є інституційний, в рамках якого національна безпека розглядається як складний багатофункціональний політичний інститут. Інституціоналізм як метод має давню традицію і його формування пов'язане з працями таких класиків, як М. Вебер, Т. Веблен, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є, Д. Істон, Т. Парсонс,

Д. Норт, Ю. Хабермас та ін. Слід зазначити, що одним з перших цей термін використав *англійський соціолог Г. Спенсер*, який у своїй праці «*Основи соціології*» визначав «*інститут*» як *регулятивну самовідтворюючу форму взаємодії індивідів, що робить їх життєдіяльність раціональнішою та продуктивнішою*. Він вважав, що організоване суспільство є системою взаємодіючих соціальних інститутів, функціонування яких залежить від багатьох факторів і зокрема від чіткого розподілення сфер впливу та їх відповідальності⁸ [с. 27]. Інший дослідник М. Вебер відзначає, що інститут — це «...суспільні дії з визначенням змісту й засобів суспільних дій, що цілераціонально прийняті всіма учасниками на основі загальної згоди»⁹ [с.536-537]. Французький соціолог Е. Дюркгейм визначав поняття «інститут» як стійкі норми, що регулюють поведінку людей та реалізуються у формах організації суспільних взаємовідносин, тобто як якісно ідеальне утворення у вигляді відповідних нормативів та вірувань, їх матеріалізація в практичній діяльності конкретних організацій¹⁰ [с.545]. Дослідник Т. Веблен тлумачив інститут як «стереотип думки», що є формою реагування на стимули, які створюються змінними обставинами. За Вебленом, соціально-економічні інститути — це звичні способи здійснення процесів суспільного життя в їхньому зв'язку з матеріальним оточенням, в якому функціонує суспільство.¹¹ [с.200-201].

У сучасній політичній науці існує декілька тлумачень поняття «політичний інститут». Під політичним інститутом розуміється: 1) система формальних і неформальних принципів, норм, правил, що обумовлюють і регулюють активність людини в політичній області; 2) політична структура або організація — певним чином організоване об'єднання людей, що керується політичними цілями; 3) стійкий тип політичної поведінки, що виражається у певній системі колективних дій, процедури, механізми.

Аналізуючи еволюцію інституціонального підходу слід виділити декілька основних підходів щодо трактування феноме-

⁸ Спенсер Г. Основания социологии / Спенсер Г. // Сочинения в семи томах / Спенсер Г. — СПб. : Т-во И. Д. Сытина, 1898. — Т. 1. — 412 с. — Т. 2. — 387 с.

⁹ Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. ; пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.

¹⁰ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Дюркгейм Э. — М. : Наука, 1991. — 572 с.

¹¹ Веблен Т. Теория праздного класса / Веблен Т. ; пер. с англ., вступит. статья С.Т. Сорокиной ; общая ред. В.В. Мотылева. — М. : Прогресс, 1984. — 265 с.

ну «політичний інститут». Так, в рамках першого підходу інституту розуміються як формальні об'єднання людей, організації, установи (від державних органів та партій до громадянських організацій). У рамках другого підходу політичні інституту визначаються як сукупність відповідних норм і правил, які регламентують позиції й індивідуальну поведінку, відносини громадян, що повністю детермінують вплив організаційних структур та норм на політичний процес¹².

Безпекознавці в рамках першого інституціонального підходу виділяють реалістичний напрям (фундатор Ганс Моргентау), що тлумачить національну безпеку як недоторканість території та інститутів держави і акцент ставиться на політичній та воєнній безпеці. Представники гуманістичного напрямку (Human Security), В.П. Горбулін та О.В. Литвиненко, розглядають національну безпеку як діяльність держави та недержавних структур щодо подолання загроз та викликів не лише у воєнній та політичній, а й в соціальній, гуманітарній, екологічній сферах. Цей напрям започаткований в доповіді Королівського інституту міжнародних відносин Chatham House, присвяченій новим викликам безпеки Великобританії, де піднімалися проблеми поширення СНІДу, атипової пневмонії, попередження й подолання наслідків природних і техногенних катастроф. Даний підхід і став домінуючим в Україні після набуття нею незалежності.¹³[с.6].

В рамках іншого інституціонального підходу національну безпеку визначають через систему суспільних відносин, так В.Л. Манілов зазначає, що «національна безпека» це: «певна сукупність зв'язків та відносин, що характеризують такий стан особистості, соціальної групи, суспільства, держави, народу, за якої забезпечується їх стійке і стабільне існування, прагнення до саморозвитку та прогресу та здійснюється здатність до ефективної протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам»¹⁴ [с. 29].

Вітчизняний дослідник Г.В.Новицький в рамках даного підходу визначає дане поняття через систему відносин зазначаю-

---

¹² Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут». // Електронний ресурс. Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/filosofija_politologija/articles/Institutional_aspects_in_modern_political_science_analysis_of_phenomenon_of_political_institute__17084.pdf

¹³ Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Національна безпека: Український вимір. К.: ПІІ «Інтертехнологія», 2008. — 104 с.

¹⁴ Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели // Военная мысль. — 1995. — № 6. — С. 28-40.

чи, що національна безпека у правовому розумінні — це сукупність об'єктивно зумовлених, формально визначених, легітимних суспільних відносин, які спрямовані на захист життєво важливих цінностей українського народу, встановлюють допустимі межі характеристик вказаних цінностей і оцінюють соціальну поведінку на відповідність зазначеним характеристикам¹⁵[с.6]. Інший дослідник В.А. Ліпкан зазначає, що національна безпека є різновидом соціальної діяльності, яка полягає в управлінні системою національної безпеки за якого державними і недержавними інституціями гарантується прогресивний розвиток українських національних інтересів, джерел духовного і внутрішнього добробуту народу України, а також забезпечується ефективне функціонування системи національної безпеки України¹⁶.

Ряд дослідників при розгляді поняття «національна безпека» використовують структурно-функціональний метод, що здійснює аналіз функціональних аспектів певної системи. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними. Так С. Браун, Б. Броді, У. Ліпман, М. Каплан, Г. Моргентау, С. Хоффман та ін., розглядають національну безпеку в контексті забезпечення національних інтересів, а А. Уолферс, К. Норр, Ф. Трегер, Д. Кауффман, А. Архарія, Г. Ситник та ін. — в контексті захисту базисних цінностей суспільства. Але спільною проблемою для обох останніх підходів є питання визначення множини національних інтересів або множини національних цінностей, так як різні соціальні групи мають свої пріоритети у визначенні множини цінностей чи інтересів. Слід також виділити інтегрований підхід до дослідження феномену національної безпеки, прихильники якого (А. Величко, І. Волощук, В. Горбулін, Б. Демидов, А. Качинський, В. Ліпкан, В. Манілов, С. Пирожков) акцентують увагу на взаємозв'язку національних цінностей та інтересів, необхідності врахування їх взаємозумовленості у дослідженні проблем національної безпеки.

---

¹⁵ Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія. / Г.В. Новицький. — К.: Інтертехнологія, 2008. — 496 с.

¹⁶ Ліпкан В.А. Національна безпека України. — Електронний ресурс. Режим доступу: http://libfree.com/14477971_politologiyaponyattya_geopolitichnoyi_bezpeki.html

Такі дослідники як О.М. Гончаренко, Е.М. Лисицин, В.Б. Вагапов стверджують, що національна безпека — це ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або міра відсутності загроз правам і свободам людини, ключовим інтересам і цінностям суспільства та держави [71;81].

Дослідники В.П. Горбулін та А.Б. Качинський зазначають, що національна безпека — це вельми складна багаторівнева функціональна система, в якій здійснюється постійна взаємодія й протиборотство між внутрішніми і зовнішніми загрозами й життєво важливими інтересами особи, суспільства та держави¹⁷ [с.17].

Варто розглянути також тлумачення даного поняття в нормативно-правових документах міжнародних організацій та окремих країн. Так в Статуті ООН як одна із головних цілей діяльності даної організації визначається: «об'єднання сил для підтримки безпеки»¹⁸ [с.8], а в Заключному акті ОБСЄ (стаття 5) від 1 серпня 1975 року зазначається: «...утримуватися від любых дій, що можуть погіршити положення до такої міри, що буде поставлена під загрозу підтримка безпеки»¹⁹.

В Законі США «Про національну безпеку» (від 26 лютого 1947 року) зазначається, що національна безпека — це інтеграція питань внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики з метою формування врівноваженого підходу до питання щодо застосування США у своїй зовнішній політиці воєнних і невоєнних засобів для забезпечення власної безпеки²⁰.

В українському законодавстві поняття «національна безпека» визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам (Закон України «Про основи національної безпеки України»).

Підтримуючи дане визначення ми вважаємо, що при його формулюванні потрібно також враховувати таке поняття як «національні цінності», що лежать в основі національних інте-

---

¹⁷ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. — 272 с.

¹⁸ Устав организации Объединенных Наций. — Нью-Йорк, 1990. (Препр. Деп. общ. информации. — ООН).

¹⁹ Там само.

²⁰ U.S. National Security Policy and Strategy: Documents and Policy Proposals / (edited by) Sam C. Sarkesian with Robert A. Vitas. Greenwood Press, Inc. 88 Post Road West, Westport, Connecticut, 1988. — P. 9.

ресів. На нашу думку, коректніше визначати «національну безпеку» як стан захищеності життєво важливих інтересів та цінностей людини і громадянина, суспільства і держави, за якого забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та базовим цінностям. Так як, коли руйнуються ключові цінності — поступово занепадає і суспільство. Дослідник А.Уолфферсон вважає, що безпека насамперед характеризується відсутністю загроз набутим цінностям. В суб'єктивному плані вона передбачає відсутність страху щодо того, що системоутворюючим цінностям буде нанесено шкоду²¹.

В даному контексті слід констатувати, що безпека є цінність, поряд з іншими цінностями суспільства та держави. Дане тлумачення поняття «безпека» найбільш поширене серед наукових шкіл Заходу, зокрема серед аналітиків військової академії у Вест-Пойнті (США)²².

В той же час цінність «безпека» нерозривно пов'язана з іншими важливими суспільними цінностями такими як свобода, добробут, сталий розвиток, справедливість, права людини тощо. Ряд дослідників зокрема А.В. Возженіков, М.І. Дзлієв, В.Л. Манілов, А.А. Прохожаєв, М.М. Потрубач, та інші зазначають, що безпека є засобом збереження та підтримання вказаних цінностей. Тому в нашому дослідженні ми також будемо аналізувати поняття «національна безпека» в контексті системи вищезазначених базисних цінностей держави.

На нашу думку, саме система цінностей є важливим чинником, який формує сутнісне наповнення змісту поняття «національна безпека» і визначає цілі, засоби, способи і методи держави у прагненні її забезпечити. У даному контексті саме оцінка характеру й масштабів загроз ключовим цінностям суспільства визначають стан безпеки і відповідно саме наявність безпеки забезпечує збереження накопичених базових суспільних цінностей.

Саме на захист національних інтересів і національних цінностей і спрямована політика національної безпеки української держави. В Стратегії національної безпеки України зазначаєть-

---

²¹ Wolfers A. *Diskort and Collaboration, Essays on International Politics*. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1962. — P. 150.

²² U.S. *National Security: A Framework for Analysis* / Ed. By Kauffman, J.McKittrick, T.Leney. — Lexington (Mass), 1985. — P. 12, 14.

ся, що політика національної безпеки — це політика, спрямована на захист життєво важливих національних інтересів України в гуманітарній сфері. Більш розширене визначення дає В.А. Ліпкан зазначаючи, що політика національної безпеки — діяльність органів державної влади, громадських організацій і об'єднань, спрямована на виявлення, нейтралізацію та запобігання загрозам та небезпекам національним інтересам та національним цінностям, визначення стратегічних завдань по забезпеченню національної безпеки, удосконалення системи забезпечення національної безпеки, її сил та засобів²³.

Політика національної безпеки має розглядатися в декількох аспектах. По-перше, мається на увазі управління національною безпекою як об'єктом з боку держави. По-друге, враховується управління, яке здійснюється всередині системи, при якому об'єктами є співробітники, служби, підрозділи, органи, а суб'єктами — керівники та керівні апарати, які діють на відповідних рівнях і становлять у своїй сукупності управляючу підсистему всієї системи даних органів у цілому і кожного з них окремо. По третє — це також управління національною безпекою як об'єктом з боку громадських організацій.

Політика національної безпеки в гуманітарній сфері більш вузьке поняття. Існує декілька визначень даного поняття. Так дослідник В. Пироженко зазначає, що політикою безпеки у гуманітарній сфері є напрям політики безпеки, який усуває небезпеки в гуманітарній сфері, тобто небезпеки спричинені несприятливими з погляду національних інтересів та завдань держави мотиваціями, намірами та діями світоглядно-ціннісного походження²⁴ [с.33]. Інший дослідник С. Зубченко вважає, що політика гуманітарної безпеки — це діяльність уповноважених органів держави щодо забезпечення гуманітарної безпеки, котра виражається в реалізації системи правових, організаційних, інформаційних, контрольних, фінансових та ін. заходів, спрямованих на забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, стратегічних інтересів суспільства та держави — стану, за якого забезпечуються сталий, поступальний розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтраліза-

---

²³ В.А. Ліпкан Національна безпека України. — Електронний ресурс. Режим доступу: http://libfree.com/144777971_politologiyaponyattya_geopolitichnoyi_bezpeki.html

²⁴ В.О. Пироженко. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем.//Стратегічна панорама. №2. 2005. — С. 27-35

ція реальних і потенційних загроз гуманітарній сфері національної безпеки²⁵. На нашу думку, ці визначення є цілком прийнятними, але для більш суттєвого тлумачення даного поняття, варто виділити різні аспекти політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

В організаційно-управлінського аспекті політика національної безпеки в гуманітарній сфері це узгодження та координація діяльності суб'єктів національної безпеки: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, спрямованої на подолання загроз в гуманітарній сфері, захист прав і свобод людини, цінностей громадянського суспільства, національних інтересів держави в даній галузі, яка здійснюється у межах законодавства України.

В функціональному аспекті дана політика спрямована на забезпечення захищеності культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних та інших життєво важливих інтересів та цінностей українського народу в гуманітарній сфері (особи, громадянського суспільства, держави) від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та включає систему суспільно-політичних заходів, яка забезпечує цю захищеність.

Результатами політики національної безпеки у гуманітарній галузі має бути реалізація національних інтересів та захист національних цінностей у гуманітарній сфері. До ключових національних інтересів в даній галузі ми відносимо: зміцнення суверенітету і незалежності України, побудова консолідованої української політичної нації, ефективно та соціально орієнтоване державне управління гуманітарними процесами, збереження вітчизняної історико-культурної спадщини, зміцнення моральності та патріотизму українського народу, посилення освітнього науково-технологічного потенціалу та забезпечення інноваційного розвитку держави з метою досягнення належного рівня конкурентоспроможності України на світовій арені.

Розглядаючи ключові аспекти політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері зазначимо, що вона спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина в сфері культури, освіти, релігії і має чітко проявлений людиновимірний, гуманітарний характер. Слід відзначити, що термін «гуманітарний» походить від поняття «гуманізм» (лат.

---

²⁵ Зубченко С.О. Концептуальні засади політики гуманітарної безпеки української держави в умовах демократичних перетворень: автореф. дис ... канд. політ. наук / С.О. Зубченко. — К.: Б.В., 2011. — 18 с.

humanus — людський, людяний) — в основі якого лежить уявленням про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. Як філософська течія гуманізм виник у XV-XVI ст. в умовах переходу від Середньовіччя до нової суспільно-історичної епохи — Відродження. Відтак під гуманітарною сферою ми розуміємо все те, що стосується суспільних наук, що вивчають сутнісні прояви людини. Вона включає такі сфери суспільного життя як культура, релігія, освіта, наука, історична пам'ять, ціннісно-ідеологічна сфера тощо. В даному контексті гуманітарна політика включає в себе культурні, релігійні, мовні, освітньо-наукові, історикоформуючі, інформаційні аспекти тощо, а в широкому контексті — також систему заходів, спрямованих на захист прав і свобод людини та громадянина. Саме в останньому розумінні і визначається гуманітарна політика в міжнародних документах, а саме як система заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я і гідності людини, зокрема на посиленню співробітництва у боротьбі з хворобами і голодом, на подоланні неписьменності, на допомогу біженцям, на боротьба з тероризмом.

Досліджуючи гуманітарну складову політики національної безпеки слід згадати праці В. Табачковського, О. Соболя, В. Лук'янца, В. Пролєєва, С. Кримського, В. Скуратівського, В. Трощинського та С. Чукут, в яких досліджувалися окремі аспекти даної проблеми. Зокрема в монографії В. Скуратівського, В. Трощинського та С. Чукут «Гуманітарна політика в Україні» розглядалися системні аспекти реалізації політики Української держави в різних сферах гуманітарного буття суспільства²⁶ [с. 28].

Значну увагу дослідженню гуманітарної сфери приділяє також В. Семиноженко, який акцентує увагу на важливій ролі чинників гуманітарної експансії в системі сучасної глобальної безпеки, а також виділяє два типи загроз в системі національної безпеки: індустріальні і гуманітарні. Дослідник зазначає: «Гуманітарна сфера стає тим стратегічним простором, на якому проходить боротьба за майбутнє людства»²⁷ [с. 77]. Ключові аспекти даної проблематики розглядає у своїх роботах С. Здіорук. У його монографії «Гуманітарна політика Української Держави в новітній період» зазначено, що «гумані-

---

²⁶ Скуратівський В.А. Гуманітарна політика в Україні : навч. посіб. / В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський, С.А. Чукут. — К. : Вид-во УАДУ : Міленіум, 2002. — 262 с.

²⁷ Семиноженко В. Нова стратегічна епоха і гуманітарний вимір національної безпеки / В.П. Семиноженко // День. — 2001. — № 221.

тарна політика держави виявляється у послідовному вжитті заходів, спрямованих на підтримку й інтенсифікацію цих процесів згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами, а її сутністю має стати створення умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи та суспільства в цілому. До гуманітарної політики необхідно включати сферу політичної культури, національної ідеології; релігійну політику, культурну політику, мовну політику, освітню політику, науково-технологічну політику, інформаційну політику, а також реалізацію прав і свобод людини та громадян»²⁸ [с. 13]. Пріоритетом гуманітарної політики Української держави на думку С. Здіорука є забезпеченню прав та основних свобод громадян України, вдосконаленню політико-правових механізмів подолання суспільної дезінтегрованості та конфліктності з метою досягнення суспільної згоди. В статті також було зазначено, що «гуманітарний розвиток суспільства — це процеси зростання можливостей людини, її добробуту, безпеки, здоров'я та духовності»²⁹. На пріоритетах гуманітарного розвитку акцентував увагу Ю. Рубан, зазначаючи про важливість реалізації Концепції гуманітарного розвитку. На його думку гуманітарний розвиток — це досягнення найвищого ступеня свободи особистості й, водночас, її готовність взяти відповідальність за себе, свою родину, громаду і країну; це постійне зростання інтелектуальної складової у національному продукті, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки; це створення для людини, як головного національного ресурсу, умов реалізації всіх її можливостей³⁰ [с.5].

Значний вклад у розробку даної тематики вніс С. Зубченко який у дисертаційній роботі здійснив дослідження концептуальних засад політики гуманітарної безпеки України в умовах демократичних політико-правових перетворень і розробку на підставі теоретичних узагальнень науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи формування та реалізації політики гуманітарної безпеки. Дослідник також проаналізував вплив процесів суспільної трансформації на гумані-

---

²⁸ Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : Монографія / [за ред. С.І. Здіорука]. — К. : НІСД, 2006. — 403 с.

²⁹ Здіорук С., Степико М. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української Держави. // Стратегічні пріоритети. №2 (19), 2011 р.

³⁰ Рубан Ю.Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України: стратегічні пріоритети державної політики. // Стратегічні пріоритети, №3(12), 2009 р. — С 5-9.

тарну безпеку, визначив фактори стабілізації системи гуманітарної безпеки держави (політико-аксіологічний консенсус в суспільстві та політикумі, скоординованість дій всіх гілок влади, висока політична та правова культура громадян, якнайшвидше завершення ключових реформ) та її дестабілізації (політичні конфлікти, концептуальна неузгодженість нормативно-правових актів, слабкість державного контролю у сфері інформаційної, міграційної, демографічної політики)³¹.

Досить значущою в цій галузі є також колективна робота вчених Інституту філософії АН України «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи», де досліджується проблематика «перевідкриття гуманізму», що зумовлено кризовим станом науки, економіки, освіти, моралі, інших сфер суспільного життя. «Перевідкриття гуманізму – головна риса сучасного стилю мислення», – заявив один із провідних американських постаналітиків і постмодерністів С. Тулмін. На його думку, «перевідкриття гуманізму» полягає у руйнуванні жорстких, вузько раціональних визначень смислу людського життя, ролі людини у цьому світі³² [с. 36].

Необхідність «перевідкриття гуманізму», висунута наприкінці ХХ століття, багато в чому обумовлена появою нових реалій, раніше не відомих. Насамперед, це широкий спектр соціокультурних факторів, які задані техногенною цивілізацією та її складовим елементом – інформаційним суспільством. Як відзначають В. Лекторский і В. Стьопін, для цивілізації цього типу є характерним творчий пошук нових форм у науці, культурі, філософії, у гуманітарному, а також природничо-науковому і технологічному знанні. Слід підкреслити, що до початку ХХІ століття людина настільки радикально змінила навколишній світ, що тепер повинна змінити себе, щоб існувати у ньому³³.

Дану проблематику піднімає у своїх роботах дослідник Ф. Фукуяма. У роботі «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції» (2002) він характеризує зміни природи людини у результаті біотехнологічної революції, яку він визначає

---

³¹ Зубченко С.О. Концептуальні засади політики гуманітарної безпеки української держави в умовах демократичних перетворень: автореф. дис ... канд. політ. наук / С.О. Зубченко. – К.: Б.в., 2011. – 18 с.

³² Тулмін С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М.: Прогресс, 1982. – 386 с.

³³ Дениско А.М., Пилипенко С.Г., Кулікова І.І. «Про перевідкриття гуманізму».

Електронний ресурс. Режим доступу: [http://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/5672/1/Про%20перевідкриття%20гуманізму%20\(1\).doc](http://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/5672/1/Про%20перевідкриття%20гуманізму%20(1).doc)

наступним чином: «Те, що ми переживаємо сьогодні — це не просто технологічна революція у нашій здатності декодувати ДНК і маніпулювати нею, а революція у біології, що виступає засадничою наукою». У процесі цієї революції, продовжує він, відкриваються безпрецедентні можливості зміни природи людини — зміни настільки глибокої, що виникає питання: «Яке майбутнє нас чекає: людське чи постлюдське?»³⁴ [9, р. 19].

Ф. Фукуяма вважає, що нічим не обмежений науковий прогрес здатний вивести людство за ту відносну межу, де суб'єкт уже не є людиною. На думку дослідника біотехнологічна революція спричиняє ряд негативних наслідків, а саме: підтримує ліберальну концепцію рівності, що в свою чергу спотворює моральні відносини між людьми; посилює ієрархічність і конкурентність, обумовлюючи соціальні конфлікти. Відтак, на думку Фукуями, науково-технічний прогрес, проявом якого є біотехнологічна революція, може призвести не стільки до розвитку людства, скільки до його деградації чи загибелі.

Проблеми кризи гуманізму активно досліджували релігійні діячі. Так Папа Іоанн Павло II в енцикліці «*Dives in Miseri cordia*» (1980 р.) вказав, що однією з найбільш значущих проблем сучасності є втрата багатьох фундаментальних цінностей, які свідчать про кризу моралі людства, кризу між людською взаємодією, приводять до посилення утилітарного ставлення до людини, втрати розуміння істинного добра. Він підкреслював, що керуючись вірою, надією, любов'ю, можна запобігти знищення людства внаслідок ядерної війни або екологічної катастрофи, можна зупинити падіння моралі, гуманістичних цінностей, без яких неможливе життя як окремої людини, так і усього людства. Подібні ідеї прослідковуються і в його роботі «*Основи етики*». Зокрема Папа Римський зазначає: «Духовні цінності в людині не можуть виникати із матерії, вона обумовлює їх виникнення з середини, джерело їх в душі, вона їх виробляє, в ній безпосередня причинність їх виникнення і існування»³⁵ [с. 47].

Отже, сучасне суспільство зіткнулося з доволі серйозними проблемами планетарного масштабу — зростанням соціальної нерівності, злочинності, падіння моральності, втратою духовних цінностей, а отже перед ним постають першочергові зав-

---

³⁴ Fukuyama F. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. Farrar, Straus and Giteux / F. Fukuyama — New York: Oxford University Press, 2002.

³⁵ Войтыла К. *Основания этики* / К. Войтыла // *Вопросы философии*. — 1991. №1. — С. 29-60.

дання щодо відродженням духовності, формування нової системи цінностей, яка повинна базуватися не на технологічних, а на гуманітарних та екологічних аспектах. Відтак в даних умовах зростає роль гуманітарного знання та людини як головного об'єкта і суб'єкта політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

1.2. Розвиток та популяризація національної культури як ключового консолідуючого інституту

1.2.1. Стан і проблеми розвитку вітчизняної культури

Гуманітарна сфера лежить в основі формування загальнонаціональної ідентичності та консолідації української політичної нації. Слід виділити такі основні гуманітарні напрями: культурний, пам'яткоохоронний, релігійний, науково-освітнянський, інформаційний тощо. Кожний з них є важливим чинником національної ідентичності та спрямований на формування людини як різнобічно розвинутої особистості, патріота країни, активного громадського діяча, важливого суб'єкта політичних процесів. Гуманітарна сфера пов'язана з реалізацією духовного потенціалу людини, розкриття якого відбувається через культуру, освіту, науку, релігію. Основною ознакою гуманітарної галузі є людиновимірність, якою вона наповнює всі інші сфери суспільного життя.

Одним із ключових гуманітарних напрямів є сфера культури. Мабуть, жодне з понять, яким оперує сьогодні культурологія, не має такої різноманітності визначень, як поняття «культура». Але у загальних рисах воно залишається практично незмінним: культура є надбанням людства (народу, нації); це поняття фіксує людське ставлення до природи, рівень загальнолюдської значимості речі, її здатності випромінювати з себе людський сенс, прислуговувати людині як її власне відображення. Вона виступає опредмеченою сутністю людини. Інтеграл культури — людина і людяність. Культура — це культ людського буття, творення людини із наявного матеріалу. Створюючи людину, культура творить і саму себе. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини і суспільства і навпаки. Тому розвиток культури є неодмінною і безумовною умовою прогресивного і гармонійного розвитку людини, суспільства і держави.

Якщо виходити з чотирирівневої моделі суспільства: культура, громадянське суспільство, інституції, ідеологія, то саме культура є тим базовим рівнем, на якому формуються сенси життя, цінності, свідомість, що в впливають на формування інституцій, громадянського суспільства та ідеології, орієнтованої на формування незалежної, соборної, демократичної держави.

Рис 1.2.1. Чотирирівнева модель суспільства

На думку ряду дослідників (П. Бурд'є і Ж. Пассерона інших) саме культура є головною складовою культурного капіталу. «Цей капітал, — пише П. Бурд'є, — є наслідком, гарантованим продуктом кумулятивного ефекту культурної трансмісії, що забезпечується сім'єю і школою»³⁶ [с. 89]. У своїх працях П. Бурд'є стверджував, що капітал — сутність, владне відношення, а культурний капітал — освітньо-художня трансформація цього відношення, тому культура і мистецтво є їх формою втілення, вираження і закріплення, адже саме відносини влади, панування і підкорення є основою капіталу.

Загалом розрізняють три форми капіталу, в основі яких, за П. Бурд'є, знаходиться економічний капітал. Це власне сам економічний капітал (власність), культурний (освіта) і соціальний (соціальні зв'язки). Однак три вищезазначені форми є дійсними лише у вигляді символічного капіталу (репутація, престиж). На думку П. Бурд'є основним інструментом збереження та передачі культурного капіталу є традиції та система освіти. П. Бурд'є зазначав, що система освіти за допомогою навчальних сертифікатів, звань і академічних титулів оцінює міру сімейної культурної конверсії соціальної позиції і водночас «визначає» чи «не визначає» правомірність культурного капіталу.

³⁶ Бурдье П. Культурное поле // Контексты современности. Казань, изд-во КГУ, 1995. С. 45-126.

Культуру визначають також як систему цінностей, форму життєдіяльності та спосіб вироблення цінностей, тей безпосередній базис, на якому ґрунтується розвиток суспільства³⁷. Саме культура є визначальною складовою гуманітарної сфери українського суспільства і, розглядаючи її в даному контексті, важко переоцінити її консолідуюче та інтегруюче значення.

Відомий український дослідник В. Липинський відзначав: «Традиція лежить в основі культури, культура лежить в основі нації»³⁸ [с. 68].

Ряд культурологів відзначали визначальне націоконсолідуюче значення культури. Так німецький етнолог Й. Гердер (1744-1803) розглядав культуру як «прояв національного духу»³⁹. Інший дослідник С. Римаренко в даному контексті відзначає, що ключовим чинником національної консолідації є національна культура як духовно інтегруюча сила, що сприяє духовному пробудженню та згуртованості нації⁴⁰ [с.359].

Саме культурні, релігійні, освітні традиції сприяють формуванню духовної єдності даної спільноти, яка досягається на думку С. Шелухіна за умов, коли нація створить єдину душу, єдину психологію, єдину духовну культуру: «Єдина нація не має двох душ, й значить, і двох психологій, як і здорова нормальна людина, а коли дві психології — то вони вже два народи, дві нації»⁴¹ [с. 12]. Відтак народ уявляється як інтегральна особа, яка має свою «душу», як єдину психоінформаційну систему (М. Бердяєв, Й. Гердер, Гумбольдт). Відповідно національна свідомість формується через розширення комунікаційних зв'язків на основі загальної культури. Саме культурні сенси є ідентифікаторами цивілізаційної самобутності кожного народу.

Пам'ятки культури разом із топонімами, місцями пам'яті утворюють символічний простір існування нації, який сприяє «згуртуванню спільноти навколо нового національного чи політичного проекту, виховання модерної національної свідомості»⁴².

³⁷ Щербина В.М. Культурна політика України: на зламі тисячоліть.// Самоорганізація й динаміка культури та їх особливості в Україні. К.: Інститут культурології, 2012. — С. 151-159.

³⁸ В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я. Пеленський. — К.: Київ-Філадельфія, 1995. — 470 с.

³⁹ П. Кононенко. Україна і Європа. Йоган Готфрід Гердер в історичному й сучасному українському часопросторі. http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/ukr/2007_3/6.pdf

⁴⁰ Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю.І. Римаренко, Ю.С. Шемшученко та інші; За ред. Ю.І. Римаренка. — К.: Довіра, 1999. — 559 с.

⁴¹ Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Навчальний посібник / — К.: АртЕК, 2001. — 304 с.

⁴² Гриценко О.А. Культурна трансформація в сучасній Україні: основні чинники та загальний характер змін. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.culturstudies.in.ua/ sekcia_pl_v2php

Інший дослідник Ю. Бромлей писав, «...неодмінною і найважливішою умовою існування нації та етносу як цілісних систем залишаються інтегруючі функції культури. Позбавте будь-який етнос внутрішніх культурних зв'язків, і він неминуче асимілюється»⁴³ [с. 122].

Інтегруючі функції культури забезпечуються «центральною зоною культури» — «сакральним ядром» певної культури, яке є комплексом домінуючих для цієї культури цінностей, які знаходяться між собою в певному співвідношенні (апологетами ціннісно-культурного підходу були Г.Олпорт, П.Клакхон, Ф.Стродбек, М.Рокич, М.Сміт та інші). Самі ж цінності поставали «як жорстко визначені принципи, які в своєму синтезі складають магістральний напрям проявів в певній культурі, її центральну тему, яка детермінує собою різноманітні модальні вчинки і дає відповіді на те, що прийнято називати загальнолюдськими проблемами»⁴⁴. Так за думкою іншого дослідника Е. Шилза саме цінності утворювали явище центральної зони культури. Е. Шилз зазначає, що «центральною зоною культури» складає просторовий центр суспільства, як сукупність тих незалежних субсистем (еліт), відповідаючих за ту чи іншу підсистему суспільства — економічну, статусну, політичну і т.д. та презентуючих певні культурні цінності своєї підсистеми»⁴⁵ [с.137]. Функціонування центральної зони культури забезпечуються механізмами дії культурної традиції. Остання реалізується шляхом внутрішнього функціонального конфлікту між креативною і консервативною частинами, що на соціальному (або структурному за С. Ейзенштадтом) рівні відображається як боротьба «різних варіацій, єдиної культурної традиції між різними прошарками суспільства»⁴⁶ [с. 32], в процесі якої кожен з об'єктів (соціальних груп, субкультур і підсистем) соціального простору прагне інституалізації своїх новацій, що допоможе йому зайняти центральне місце (назвемо його по термінології П. Бурдьє центральним локусом) в просторі. Дослідниця К. Настояща зазначає, що саме «культурна традиція, постаючи захисною оболонкою центральної

---

⁴³ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность, — М.: Наука, 1987. — 333 с.

⁴⁴ Giddens, Anthony 1979. Central Problems in Social Theory. London: Macmillan.

⁴⁵ Shils E. Tradition. — Chicago: University of Chicago Press, 1981. — P.13,15.

⁴⁶ Эйзенштадт С. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность// THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — Т.1. — №2. — С. 18-38.

зони культури і механізмом відтворення її сакральних змістів, через взаємодію креативної та інноваційної складових детермінує собою як динаміку соціокультурних процесів суспільства так сприяє і стабілізації останнього, консолідації спільноти в актах суспільно-колективного конструювання соціальної реальності⁴⁷ [с. 59]. В нашому контексті слід чітко констатувати — саме «центральна зона культури» забезпечує цілісність національної культури, а отже і політичної нації та держави. Якщо під впливом негативних інформаційних зовнішніх впливів (ідеї «руського мира», вестернізації тощо) аксіологічні засади «центральної зони культури» починають руйнуватися, то це призводить до розпаду та асиміляції національної культури, що в свою чергу призводить й до занепаду національної держави.

В своїй статті вітчизняна дослідниця К.В. Настояща, аналізуючи архітектоніку сучасної української традиції стверджує: «Оцінюючи зовнішню будову сучасної вітчизняної культурної традиції ми можемо говорити про цілісні культурні моделі як окремі макрокультури, які складають єдину культурну традицію певного суспільства і власною взаємодією відображають функціональний конфлікт її складових (креативного і консервативного чинників).

В цьому контексті вітчизняна культурна традиція утворюється вже вищезгаданими такими окремими макрокультурами як матричною актуальною (українська національна культура), актуальною накладеною (російська національна культура), накладеною меморіальною (радянська культурна модель), інокультурними актуальними — європейська і світова (глобалізаційна) макрокультури. ( )»⁴⁸ [с.63].

Найбільше з інокультурних впливів у вітчизняній культурній традиції присутня світова глобальна культура, тотальна наявність якої маркується широкомасштабним знаково-символічним представництвом у всіх сферах життя соціуму і вплив якої, зокрема, на духовно-інтелектуальний вимір і соціетальну психіку спільноти уявляється, наразі, зовсім недооціненим.

Європейська, або західна макрокультура здійснює свій вплив переважно на західні регіони України, концентруючи свої презентації на рівні політичних, громадських, мистецьких, наукових об'єднань (бо саме такою є самоідентифікація у

---

⁴⁷ Настояща К.В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі. Дисертація. Рукопис. Київ, 2005 — 169 с.

⁴⁸ Там само

наших співгромадян, які культурно прагнуть ідентифікувати себе саме з Європою).

На рівні ж пересічного українця і мас-культури домінує світова макрокультура, яка і є уособленням сукупності глобалізаційних тенденцій (американізація, масовізація, секуляризація), які привносяться світовою ойкуменом (У. Ганерсон) на наш периферійний для неї простір.

Глобальна макрокультура в своїх негативних проявах призводить до уніфікації і масовізації культури. Глобалізація намагається зруйнувати національну ідентичність, розчинити її в глобальних процесах економізації, демократизації, інформатизації, культурної стандартизації і ціннісної універсалізації⁴⁹. Підйом націоналізму в усьому світі, включаючи розвинуті країни Заходу, є однією з відповідей на виклики культурного глобалізму через утвердження конкретизованих етнокультурних орієнтирів ідентичності.

В умовах сучасних глобалізаційних процесів національна культура стоїть перед рядом викликів:

- Виклик зміни суспільного ладу і зменшення державної підтримки сфери культури. Якщо за радянських часів культура була одним із ключових ідеологічних чинників і на її розвиток направлялися значні зусилля держави, то після розпаду СРСР, держава не приділяє значної уваги розвитку культурної сфери і вона повинна була пристосовуватися до ринкових умов.
- Виклик націєтворення – в умовах формування української політичної нації етнічна культура українці повинна трансформуватися в загально національну українську культуру, яка вбирає і розвиває культури всіх етнічних груп, що проживають на території України.
- Виклик пов'язаний з поширенням інформаційної культури інших держав, що популяризує їхні цінності (ідеї «руського мира» та ідеї споживацької культури). В умовах, коли впала залізна завіса радянських часів, в український культурний простір хлинула ціла лавина низькоякісної продукції, розрахованої на популяризацію способу життя інших країн і формування масового культу споживацтва. Відтак українське кіно, українська кни-

---

⁴⁹ Ю. Радухин Национальная идентичность и вызовы XXI века. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/component/content/article/199-mneniya/35672-nacionalnaya-identichnost.html>

га, українське мистецтво почали втрачати свої позиції.

Розвиваючи вітчизняну культуру, слід також враховувати її загально цивілізаційні аспекти, так як культурні надбання є основою прогресивного розвитку планетарної спільноти в цілому.

Розглядаючи глобалізаційні процеси і їх вплив на національну культуру, слід також висвітлювати і позитивні аспекти, зокрема зростання різноманітття суспільств в культурному відношенні в міру їхньої інтеграції. Все більше поширюються інформаційні технології, що в значній мірі дають можливість модернізувати культуру, зокрема використовуючи счасні науково-технічні досягнення для посилення впливу на відвідувача культурних закладів, збільшуючи можливості донесення культурних благ до кожної людини, незалежно від місця проживання через глобальні інформаційні мережі і в першу чергу через Інтернет. Хоча через Інтернет можуть поширюватися як високі зразки культури так і низькопробна продукція, яка призводить до уніфікації етнічних та національних культур. Відтак без політики, спрямованої на захист національних культурних традицій, глобалізація може привести до переваги уніфікованої глобальної культури, яку сьогодні пов'язують з американськими патернами. У зв'язку з цим, формується нова парадигма глобальних відносин, пов'язана з діалогом культур. Сучасні концептуальні підходи до глобалізації культури засновані на визнанні культурних відмінностей, збільшенні їхньої ролі в процесі становлення єдиного мультикультурного світу.

Взаємодія культур, заснована на повазі до культурної самобутності та духовної спадщини того чи іншого народу — найважливіша передумова формування моделі не тільки мультикультурного, але й сучасного космополітичного світу. Діалог культур передбачає сприйняття іншої культури з точки зору культурного релятивізму, толерантного ставлення до «іншого», зміцнення взаєморозуміння і взаємної поваги за допомогою інтеркультурного взаємодії, а не звернення «іншого» в свою віру, як це насаджувалося етноцентристами. Сучасні тенденції мультикультуралізму припускають повагу до партнера, вміння почути іншу думку і прийняття альтернативних варіантів. Причому ці тенденції не повинні призводити до культурної ізоляції, пропагування культури як чітко окресленої цілісності відповідної групи населення.

Діалог культур веде до взаємного збагачення і розвитку знань, виявляє і заохочує знаходження точок дотику, що

об'єднують народи, сприяють більш глибокому розумінню загальних етнічних стандартів і універсальних людських цінностей.

Зважаючи на важливість налагодження діалогу між культурами в умовах посилення глобалізаційних процесів, слід також розробляти заходи для розвитку і захисту національних культур та протидії негативним аспектам глобалізаційних процесів (асиміляції та уніфікації тощо), зокрема направляти зусилля на формування високого рівня національної самосвідомості. Саме національна культура забезпечує реалізацію етно- та національної функції. Відтак більшість імперій прагнули асимілювати, знівелювати, спримітивізувати етнічні культури підкорених народів, що сьогодні намагається робити й Російська Федерація по відношенню до української національної культури. Національно орієнтована культура протистоїть «загальнолюдській масовій культурі», що прагне нівелювати і асимілювати будь-які національні прояви. Тільки в рамках певної національної культури людина здатна соціалізуватися і ідентифікуватися.

Стан і проблеми розвитку вітчизняної культурної галузі

Аналізуючи сучасний стан розвитку вітчизняної культурної галузі, слід констатувати ряд серйозних проблем, що є загрозами культурній самобутності і цілісності країни. Зокрема дослідники Б.О. Парахонський та В.П. Загороднюк констатують наявність в Україні кризи культури, що є кризою способів діяльності і типів відтворення життєдіяльності суспільства. Вона охоплює духовно-моральну, трудову, етнічну та екологічні сфери⁵⁰ [с. 18].

Проаналізуємо основні проблеми розвитку культурної сфери за роки незалежності.

Табл. 1.2.1. Кількісні і якісні показники стану культури

Роки	Кількість музеїв	Кількість відвідувань музеїв за рік, млн	Кількість масових та універсальних бібліотек, тис.	Бібліотечний фонд, млн примірників
1990	214	31,8	25,6	419

*(динаміка 1991-2011)*⁵¹

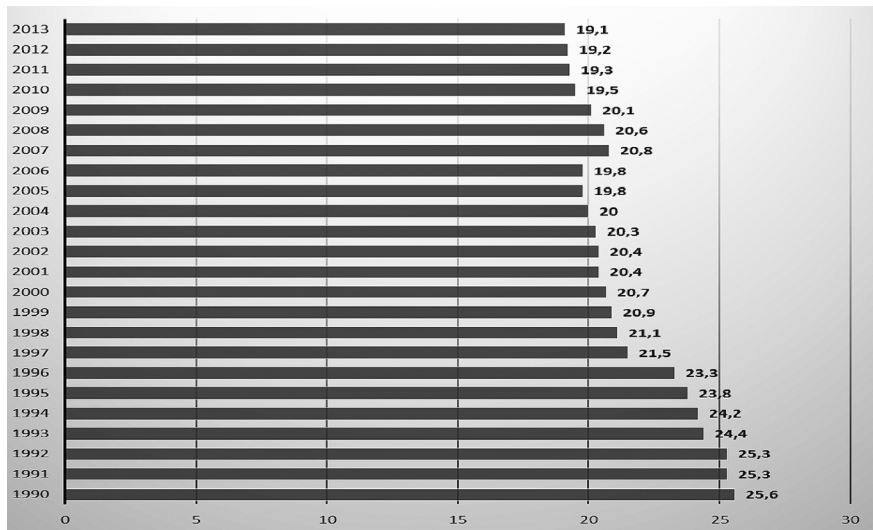
Б.О. Парахонський та В.П. Загороднюк. Гуманітаризація науки. Стратегія інтелектуального розвитку України. К. НІСД, 1996. – 44 с.

⁵¹ Культура. Державна Служба Статистики України. Державна служба статистики України. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html

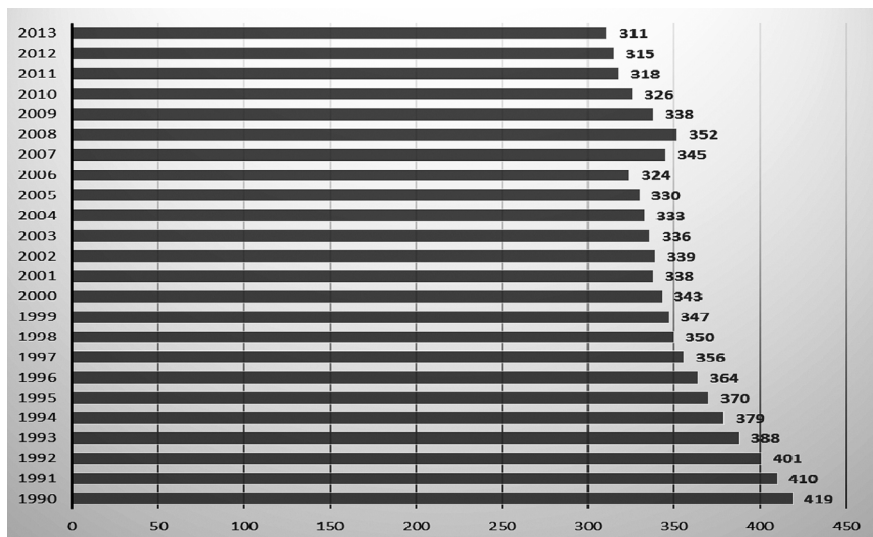
**Табл. 1.2.1. Кількісні і якісні показники стану культури
(динаміка 1991-2011) (продовження)**

Роки	Кількість музеїв	Кількість відвідувань музеїв за рік, млн	Кількість масових та універсальних бібліотек, тис.	Бібліотечний фонд, млн примірників
1991	225	20,8	25,3	410
1992	275	16,3	25,3	401
1993	295	18,0	24,4	388
1994	308	18,2	24,2	379
1995	314	17,4	23,8	370
1996	324	16,5	23,3	364
1997	358	14,9	21,5	356
1998	367	14,8	21,1	350
1999	369	15,0	20,9	347
2000	378	16,0	20,7	343
2001	386	17,1	20,4	338
2002	376	17,5	20,4	339
2003	394	17,6	20,3	336
2004	422	18,5	20,0	333
2005	437	18,9	19,8	330
2006	445	20,2	19,8	324
2007	458	21,1	20,8	345
2008	478	21,9	20,6	352
2009	499	20,8	20,1	338
2010	546	21,4	19,5	326
2011	570	21,8	19,3	318
2012	592	22,4	19,2	315
2013	608	22,3	19,1	311

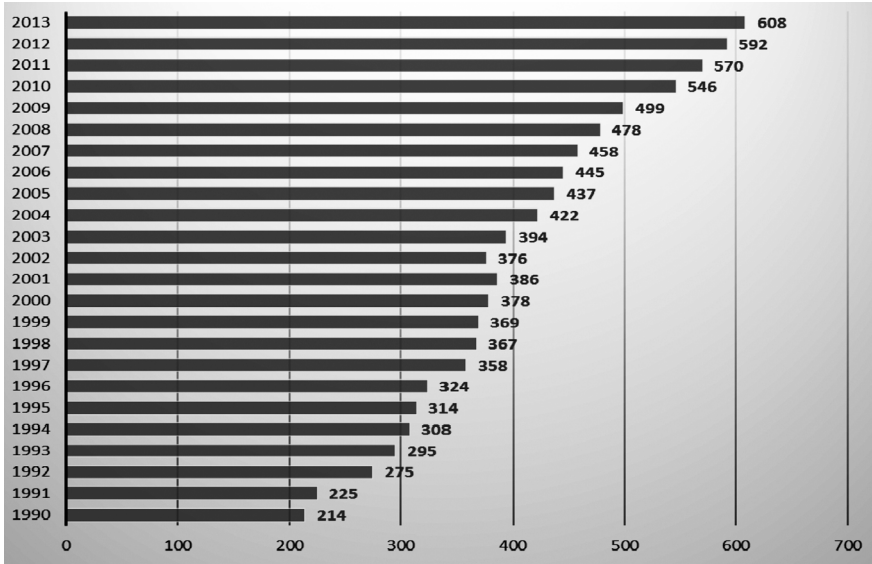
Діаграма 1.2.1. Динаміка кількості масових та універсальних бібліотек

Діаграма 1.2.2. Динаміка зміни бібліотечного фонду, млн примірників

Діаграма 1.2.3. Діаграма зміни кількості музеїв

Табл. 1.2.2. Кількісні і якісні показники стану культури (динаміка 1991-2013)⁵²

Роки	Кількість професійних театрів	Кількість відвідувань театрів за рік, млн	Кількість концертних організацій	Кількість відвідувань концертних організацій за рік, млн
1990	125	17,6	44	15
1991	130	15,0	43	12,6
1992	127	15,1	44	9,6
1993	131	12,4	49	10,0
1994	132	10,2	52	6,6

⁵² Культура. Державна Служба Статистики України. Державна служба статистики України. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html

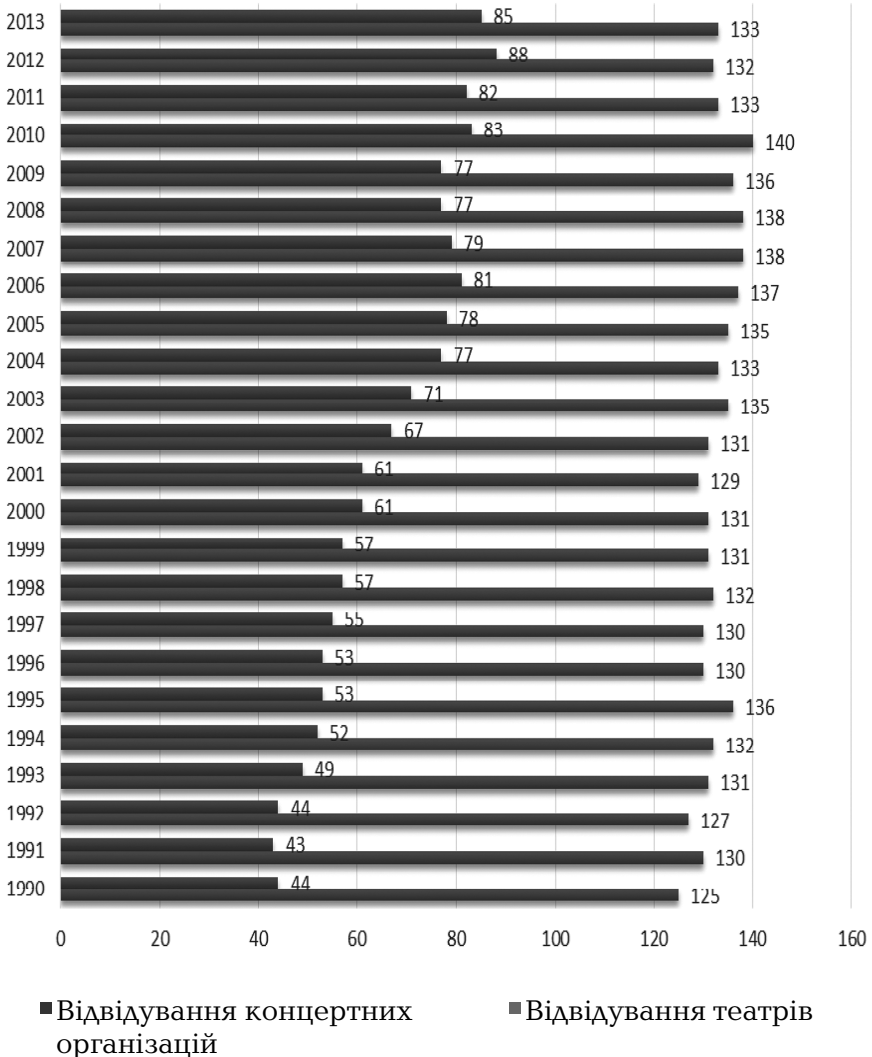

*Стан та проблеми вітчизняної гуманітарної галузі
в контексті забезпечення національної безпеки*

1995	136	8,3	53	7,3
1996	130	6,9	53	4,8
1997	130	5,6	55	4,2
1998	132	5,6	57	3,5
1999	131	5,6	57	3,9
2000	131	5,7	61	3,8
2001	129	5,9	61	4,6
2002	131	6,2	67	6,6
2003	135	6,1	71	4,0
2004	133	6,0	77	4,9
2005	135	6,2	78	4,4
2006	137	6,3	81	4,1
2007	138	6,6	79	4,2
2008	138	7,0	77	4,0
2009	136	6,2	77	3,8
2010	140	6,6	83	4,2
2011	133	6,7	82	4,1
2012	132	6,7	88	4,6
2013	133	6,9	85	4,6

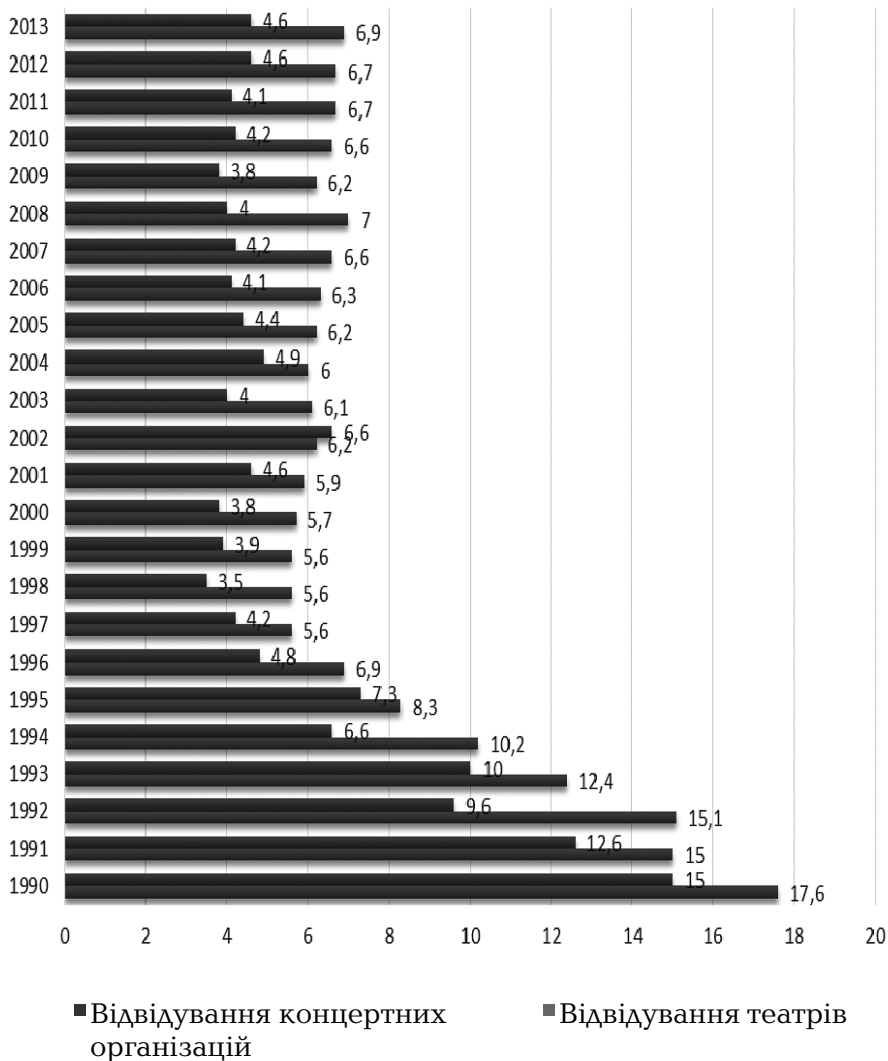
Діаграма 1.2.5. Діаграма зміни кількості професійних театрів та концертних організацій

Кількість професійних театрів
та концертних організацій

Діаграма 1.2.6. Діаграма зміни кількості відвідувань театрів та концертних організацій

Кількість відвідувань театрів
та концертних організацій за рік, млн

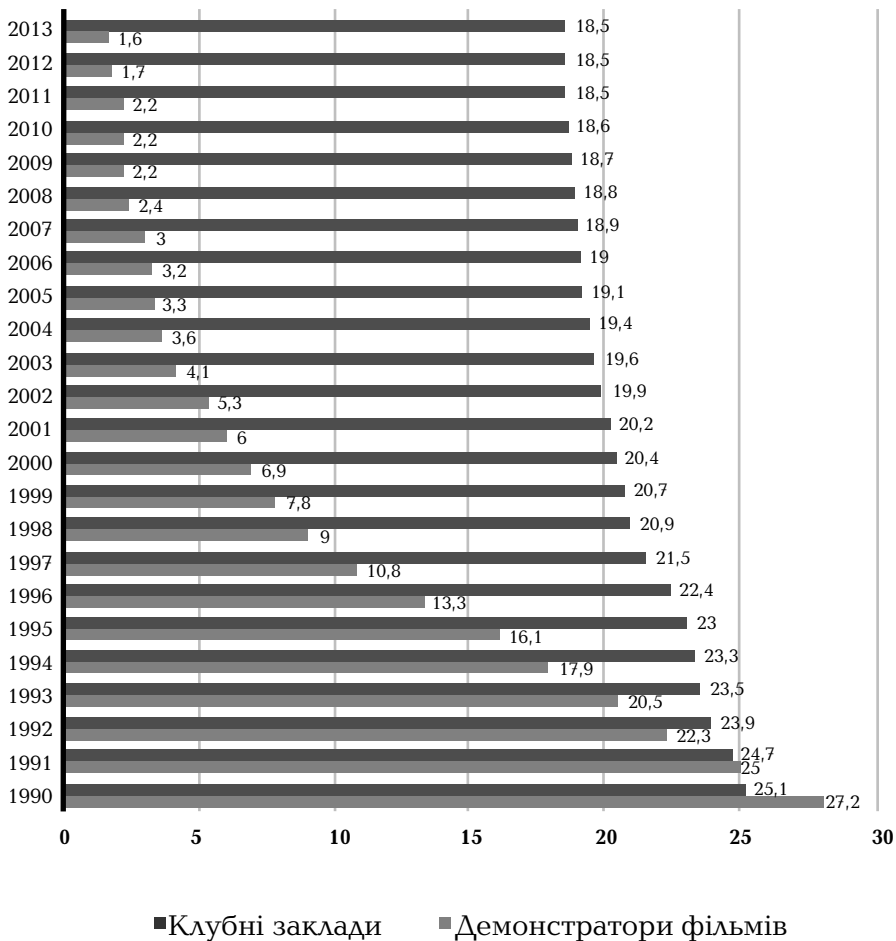
Табл. 1.2.3. Кількісні і якісні показники стану культури (динаміка 1991-2011)⁵³

Роки	Кількість демонстраторів фільмів, тис.	Кількість відвідувань демонстраторів фільмів за рік, млн	Кількість клубних закладів, тис.	Кількість місць в них, млн
1990	27,2	552	25,1	6,5
1991	25,0	416	24,7	6,4
1992	22,3	211	23,9	6,2
1993	20,5	127	23,5	6,0
1994	17,9	56	23,3	6,0
1995	16,1	36	23,0	5,9
1996	13,3	14	22,4	5,9
1997	10,8	7	21,5	5,6
1998	9,0	5	20,9	5,5
1999	7,8	5	20,7	5,5
2000	6,9	6	20,4	5,4
2001	6,0	7	20,2	5,3
2002	5,3	9	19,9	5,2
2003	4,1	10	19,6	5,1
2004	3,6	10	19,4	5,1
2005	3,3	10	19,1	5,0
2006	3,2	12	19,0	4,9
2007	3,0	18	18,9	4,8
2008	2,4	11	18,8	4,8
2009	2,2	11	18,7	4,8
2010	2,2	9	18,6	4,7
2011	2,2	15	18,5	4,7
2012	1,7	16	18,5	4,7
2013	1,6	14	18,5	4,7

⁵³ Культура. Державна Служба Статистики України. Державна служба статистики України. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html

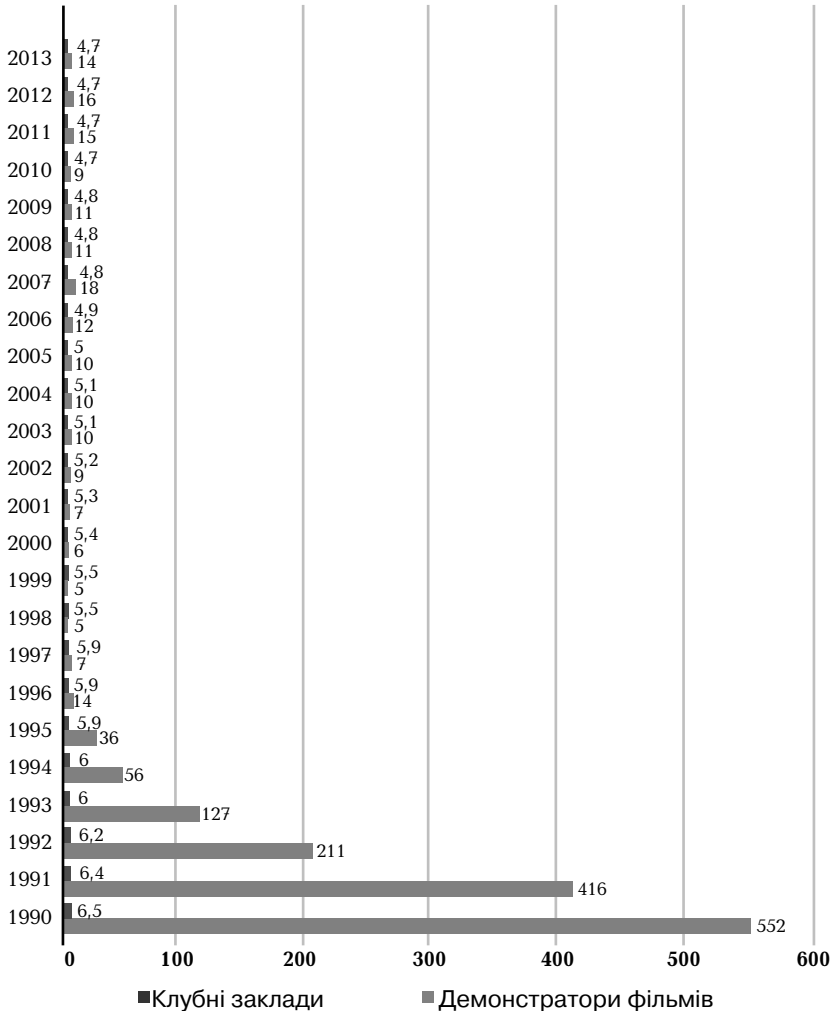
Діаграма 1.2.7. Діаграма зміни кількості демонстраторів фільмів та клубних закладів

Кількість демонстраторів фільмів
та клубних закладів, тис.

Діаграма 1.2.8. Діаграма зміни кількості відвідувань демонстраторів фільмів та клубних закладів

Кількість відвідувань демонстраторів фільмів
та клубних закладів за рік, млн

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
■ Клубні заклади	522	416	211	127	56	36	14	7	5	5	6	7	9	10	10	10	12	18	18	11	11	9	15	16	14
■ Демонстратори фільмів	6,5	6,4	6,2	6	6	5,9	5,9	5,6	5,5	5,5	5,4	5,3	5,2	5,1	5,1	5	4,9	4,8	4,8	4,8	4,7	4,7	4,7	4,7	

Аналізуючи стан вітчизняної культури, слід відзначити, що кількість культурних установ за роки незалежності в значній мірі зменшилась. Так кількість бібліотек скоротилось на 6,5 тисячі, бібліотечний фонд зменшився на 108 млн примірників, кількість клубних закладів зменшилось на 6,6 тис., кількість місць в них скоротилось на 1,8 млн, кількість демонстраторів фільмів скоротилось у 12 разів, а кількість відвідувань демонстраторів фільмів за рік зменшилось у 37 разів. Слід відзначити деякі позитивні тенденції, зокрема збільшилась кількість музеїв на 373, кількість їх відвідувань збільшилось на 1,4 млн в рік, кількість професійних театрів на 8, кількість концертних організацій на 41, хоча кількість їх відвідувань значно зменшилась, зокрема театрів на 8,1 млн, концертних організацій на 8,1 млн.

Статистичні дані, отримані НПБУ в 2012 р., демонструють, що процес скорочення культурних закладів, зокрема мережі бібліотек триває і далі, причому найбільше це характерно для індустріальних регіонів країни: Донецького, Харківського (на дев'ять закладів у кожному), Запорізького, Луганського (на вісім). Слід зазначити, що в різних регіонах показник охоплення населення бібліотечним обслуговуванням має досить велику розбіжність – від 1211 осіб на одну бібліотеку в Тернопільській області до 6385 осіб – у Донецькій. У цьому контексті виникає питання доцільності більш широкого застосування нестационарних форм бібліотечного обслуговування – пересувних бібліотек, бібліотечних пунктів, бригадного й заочного абонементів, бібліобусів тощо⁵⁴.

Негативно є також тенденція щодо відвідування культурних закладів. За даними опитування, що проводила компанія Research&Branding Group в березні 2011 р. (вибірка складала 2085 респонденти), було виявлено, що за останні півроку близько 85% жителів України жодного разу не відвідали кінотеатр або театр.

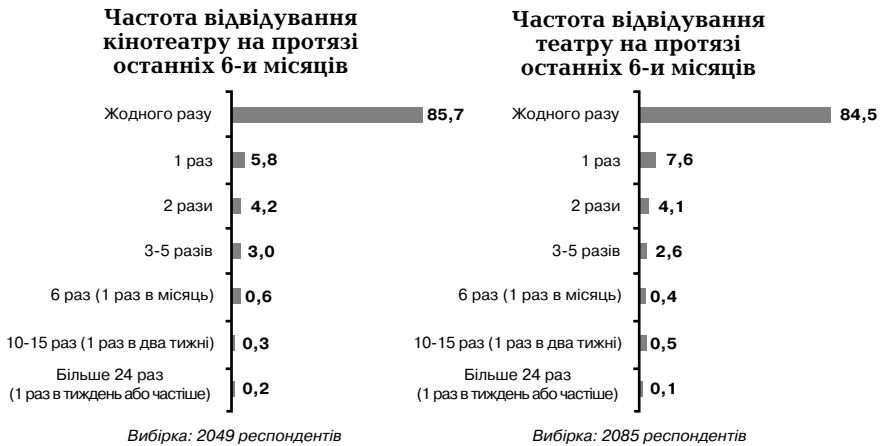
Один раз за цей період побували на кіносеансі усього лише 5,8% жителів України, відвідали театр – 7,6%. Двічі за півроку в театрі і кінотеатрі були дещо більше 4% громадян.

Завзятими театрами і кіноманами є лише 1% населення України. Ці люди відвідують культурно-розважальні заклади 1 раз на місяць і частіше.

---

⁵⁴ Суспільні виклики і потреби//Шляхи розвитку української науки. № 10 (89) 2013. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/Siaz/Nauka/2013/nauka10.pdf>

Діаграма 1.2.8. Діаграма частоти відвідувань кінотеатру та театру за даними опитування, що проводила компанія Research&Branding Group

Низький рівень замученості населення до культурних практик підтверджує і Інститут соціології НАН України. За його даними близько половини опитаних жодного разу в житті не відвідувала концерт класичної музики, джазу, театр опери та балету, близько третини – виставку живопису, скульптури, худ. фотографії, концерт народної пісні, танцю, драматичний театр⁵⁵. Негативним є той факт, що найбільший відсоток таких респондентів серед молоді 18-29 років.

Табл. 1.2.4. Гендерні і вікові диференціації незалученості до культурних практик 2013 % (за даними Інституту соціології НАН України)

Жодного разу в житті не відвідував	За вибіркою	Стать		Вік		
		Ж.	Ч.	18-29	30-54	55 +
Концерт класичної музики, джазу	47,7	47,4	47,7	50,9	46,8	46,7
Театр опери та балету	47,3	45,4	47,5	54,7	45,7	44,8
Виставка живопису, скульптури, худ. фотографії	34,7	34,4	34,9	37,0	31,6	38

⁵⁵ Українське суспільства 1992-2013. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 660 с.

Концерт народної пісні, танцю	28,8	27,4	30,3	35,8	29,9	22,6
Драматичний театр	26,7	24,5	29,2	31,7	25,8	24,9
Естрадний концерт	19,7	21,0	18,1	20,1	16,6	24,3
Музей	9,4	9,2	9,6	10,1	8,0	11,2
Цирк	7,3	7,0	7,6	7,1	5,2	10,7
Кінотеатр	5,6	4,2	5,9	7,1	3,9	5,3
Бібліотека	5,0	4,2	5,9	7,1	3,9	5,3
Важко відповісти	3,7	3,7	3,8	1,8	3,6	5,2
У всіх цих закладах був принаймні один раз	29,4	29,7	28,9	22,5	29,4	33,4

За даними експертів, опитування яких проводили аналітики НІСД, ефективність культурної політики в Україні в середньому оцінена як «достатньо низька». Однією з основних причин цього є відсутність цілісності та системності у проведенні державою культурної політики, що характеризує її як «непослідовну», «змістовно суперечливу», «ситуативну», «нескоординовану». Ступінь погодженості культурної політики з політикою держави в інших сферах, експерти оцінюють незадовільно⁵⁶.

Серед серйозних проблем в сфері культурної політики слід також відмітити нерівномірність доступу до культурних благ на рівні міста та села. Якщо для жителів більшості міст існують великі можливості для проведення дозвілля в різноманітних закладах культури, то значна кількість сіл сьогодні перетворюється в зону культурного лиха, так як будинки культури занепадають, бібліотеки закриваються, газети та журнали не передплачуються в зв'язку з високою передплатною ціною, відтак єдиним постачальниками культури для селян залишаються радіо та телебачення, що насаджує населенню досить часто низькопробну продукцію. Відтак відбувається маргіналізація сільського населення, поширення алкоголізму, наркоманії тощо.

Ці цифри та факти засвідчують руйнівні тенденції у сфері культури. Слід констатувати повільне пристосування закладів культури до нових умов функціонування. Зокрема, на сьогодні слід відмітити досить низький рівень державного менеджменту у сфері культури, у просуванні культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причиною

⁵⁶ А. Єрмолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. — 163 с.

є інерція адміністративного управління, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій та в значній мірі недостатність відповідного фінансування галузі. Не забезпечується належний рівень технічного переоснащення і модернізації матеріально-технічної бази закладів культури. Ці кроки відбуваються вибірково і не підкріплюються відповідними програмними заходами.

Значною проблемою в галузі культури є відсутність єдиної інформаційної бази пам'яток України, зокрема до цього часу не завершено формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України, в результаті чого втрачається значна кількість історико-культурних об'єктів, які руйнуються з метою звільнення місць під забудову.

Відбувається комерціалізація культури, що проявляється у деформуванні функціонального призначення закладів культури. При цьому їх основна традиційна господарська діяльність трансформується у відносини оренди та надання другорядного виду послуг. З кожним роком зменшується рівень забезпечення бібліотек книжковими фондами і спостерігається відставання в оснащенні їх новими інформаційними технологіями. Перехід на ринкові механізми фінансування закладів культури і мистецтва, призвів до децентралізації фінансування й управління. В даній ситуації необхідна концентрація уваги державної влади на створенні сприятливих економічних умов для розвитку культури, і зокрема створення сприятливих умов для залучення позабюджетних коштів.

При цьому потрібно враховувати три аспекти політики удосконалення економічного механізму: заходи, спрямовані на забезпечення загальногалузевих інтересів, розвиток сучасних видів діяльності та інституційне забезпечення функціонування сфери культури.

Сьогодні слід констатувати, що культура ще не стала в Україні дієвим чинником державо-, націо- і людино творення, як того вимагає сучасна модель цивілізаційного поступу людства. Її всебічна підтримка є саме тим незамінним осереддям, яке інтегрує всі інші чинники, що в оптимальному співвідношенні і взаємодоповненні забезпечить сталий людський розвиток українського суспільства в найближчі десятиліття.

Для розробки і реалізації ефективної державної політики в галузі культури потрібно здійснити ґрунтовний інформаційно-аналітичний моніторинг культурно-освітньої і мистецької

діяльності і розробити шляхи подальшої модернізації галузі. Потрібно активніше використовувати світовий досвід культурного розвитку, здійснювати комплексний аналіз нових напрямів і тенденцій розвитку культури.

В умовах широкомасштабних політичних та економічних змін, що тривають в Україні, необхідно забезпечити системне реформування сфери культури з метою забезпечення створення належних правових, економічних та організаційних умов для збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника формування цілісної культурно-національної ідентичності. В цих умовах культурна політика держави повинна: з одного боку модернізувати та сформувати ефективну управлінську структуру даної галузі, пристосовану до нових зовнішніх і внутрішніх умов, а з іншого не допустити розпаду мережі закладів культури і мистецтв, що уже відбувається повним ходом. Вдосконалення управління культурними процесами та економічне регулювання з активнішим залученням недержавних джерел фінансування у сфері культури — умови подолання кризових явищ і труднощів у вітчизняній культурі.

З огляду на потреби суспільної модернізації змістом культурної політики є формування відповідного сучасним укладам економічного та політичного життя ціннісно-нормативно визначеного багатокладного життєвого середовища, в якому буде відбуватися формування суспільно-значущих поведінкових норм і ціннісних орієнтацій представників усіх соціальних груп населення як економічних та політичних суб'єктів життя України, а також створення соціальних умов для розвитку креативного потенціалу нації⁵⁷.

Слід зазначити, що модернізація сама по собі є культурним феноменом, і будь-яка національна культурна політика, що не змогла осмислити і відреагувати на модернізаційні тенденції й процеси в суспільстві, буде приречена на маргіналізацію і діятиме в обмеженому і штучно створеному просторі, що й спостерігаємо сьогодні.

Розвиток та популяризація української національної культури як культури поліетнічної спільноти, що включає також розвиток культур національних меншин, є важливим завданням Української держави на сучасному етапі.

---

⁵⁷ Щербина В.М. Культурна політика України: на зламі тисячоліть. // Самоорганізація й динаміка культури та їх особливості в Україні. К.: Інститут культурології, 2012. — С. 151 — 159.

Для вирішення цього завдання потрібно забезпечити:

- Збереження та популяризацію культурно-історичної спадщини українського народу, як культури українського етносу так і культур національних меншин;
- Модернізацію культурних практик;
- Забезпечення рівного доступу до національного і світового культурного надбання;
- Розвиток творчого потенціалу українського суспільства;
- Сприяння підтримки культурного різноманіття в сучасних суспільствах.

Розв'язання цих проблем повинно розглядатися у взаємозв'язку з вирішенням ряду суспільно значимих внутрішньо- і зовнішньополітичних завдань, насамперед⁵⁸:

– формування української політичної нації на основі спільних політичних, моральних та духовних цінностей громадян України;

– створення єдиного українського гуманітарного простору як системи взаємоузгоджених та взаємодоповнюючих знаково-символічних комплексів, в яких синтезовані етос, світобачення, ціннісні орієнтири українського народу та інших етнічних спільнот України;

– формування іміджу України на міжнародній арені як країни з давніми самобутніми культурними традиціями, які поєднують впливи як західних, так і східних культур.

Культура є провідним чинником зміцнення загальнонаціональної ідентичності. Якщо національна культура не продукує спільні для нації цінності, символи, смисли, то нація поступово асимілюється чи фрагментується на розрізнені, а то й ворожі суспільні групи. Для подолання даного розшарування потрібно формувати єдиний цілісний гуманітарний простір, що стане запорукою ціннісно-світоглядної єдності українського народу і створить належні передумови для формування української політичної нації.

Основними умовами формування цілісності гуманітарного простору є:

- розвиток спільних символічних систем (мови, релігії, системи цінностей, історико-культурної спадщини);
- розвиток національних культурних індустрій;

---

⁵⁸ «Проблеми актуалізації українських пам'яток культури». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/906/>

- розвиток вітчизняної системи освіти;
- розвиток національних ЗМІ, що популяризуватимуть національний культурний продукт та історико-культурну спадщину і забезпечуватимуть єдність комунікативного простору.

Відтак для забезпечення цілісності гуманітарного простору потрібна реальна інтеграція галузевих, регіональних, локальних публічних сфер в єдину систему на основі досягнення структурної повноти національної культури.

1.2.2. Забезпечення розвитку та захисту культурних індустрій як напрямку політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Розвиток та захист культурних індустрій є важливим напрямом політики України в гуманітарній сфері. Розбудова української держави неможлива без розвитку вітчизняних культурних індустрій. Вітчизняні культурні індустрії (особливо кіновиробництво, національне книговидавництво) відіграють важливу роль у самоусвідомленні нації, формуванні культури, духовності та водночас є свідченням національно-культурного відродження українського народу.

Вітчизняні культурні індустрії повинні сприяти збереженню людської особистості за руйнації традиційних культурних норм і цінностей під впливом негативних глобалізаційних чинників, консолідації українського суспільства на основі національних, демократичних та духовних цінностей і все це є основними завданнями політики національної безпеки держави в гуманітарній сфері.

В Стратегії національної безпеки України⁵⁹ чітко зазначається, що *стратегічними пріоритетами політики національної безпеки є досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина.*

В цьому контексті гуманітарна безпека повинна бути спрямована на захист факторів, що забезпечують збереження

---

⁵⁹ Про Стратегію національної безпеки України. <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>

та розвиток культурної самобутності української нації серед яких одними з головних є розвиток вітчизняної кіноіндустрії та книговидавництва.

Аналізуючи розвиток вітчизняних культурних індустрій слід констатувати, що на сучасному етапі вони перебувають у кризовому стані.

Так наприклад, за даними Державного агентства України з питань кіно тільки п'ята частина (23%) з загальної кількості українських фільмів, які створюються за фінансової підтримки держави, надходить у прокат. Зокрема із 31 фільму, які знято частково за кошти держбюджету у період 2008-2012 рр., у прокат надійшли лише сім. Позитивно слід відзначити, що у 2014 році вітчизняні фільми отримали близько 50 призів на міжнародних кінофестивалях. Серед лауреатів – стрічки «Хайтарма» режисера Ахтема Сейтаблаєва, «Брати. Остання сповідь» – Вікторії Трофименко, «Параджанов» – Олени Фетісової та Сержа Аведікяна, збірка короткометражок «Вавилон'13», «Бекендор» – Анастасії Харченко тощо. Фільм М. Слабошпицького «Плем'я» отримав три відзнаки на Каннському міжнародному кінофестивалі в програмі «Тиждень критики» та приз Європейської кіноакадемії «Відкриття року».

Слід відзначити, що розвиток кінематографічної галузі тривалий час гальмувалося надмірним податковим тиском, який зумовлював високу собівартість, а відтак низьку конкурентоспроможність вітчизняної кінематографічної продукції. Як наслідок, вітчизняна кінематографічна продукція недостатньо представлена на кінопрокатному ринку України. Щоб зрозуміти кризовість нинішнього стану вітчизняної кіноіндустрії, достатньо порівняти кінобюджети України і деяких країн Європи станом на 2013 рік. У Франції – це 695 млн євро, у Росії – 336 млн доларів, у Німеччині – 180 млн євро, в Україні – 132 мільйони гривень (в 2014 році – 23, 9 млн грн.)

Хоча в останні роки спостерігається позитивна тенденція. До 1 січня 2016 року звільняються від сплати податку на додану вартість поставки робіт і послуг з виробництва цих фільмів, операції поставки послуг з демонстрування національних фільмів, а також дублювання українською мовою іноземних фільмів. Збільшено обсяги бюджетного фінансування на потреби кіновиробництва, так у 2015 році із держбюджету на кі-

Діаграма 1.2.9. Фінансування кіно галузі 1996-2014

но планується витратити 226 млн гривень. Слід відзначити, що протягом 2014 року за підтримки Держкіно завершено виробництво 23 фільмів (9 ігрових, 13 неігрових фільмів, 1 анімаційний фільм). Хоча порівняно з іншими країнами це незначна кількість фільмів, у Франції щорічно випускається більше 100 фільмів, так у 2010 році у Франції випущено – 263 фільмів, Німеччині – 132, Росії – 84. Економічно доведено: на кожен долар інвестицій у кінематографію держава отримує 3,5-5 доларів прибутку (в залежності від моделі економіки та держави) і сприяє створенню робочих місць. (зйомки одного фільму – це 50-100 осіб задіяного персоналу. Інвестиції в кіноіндустрію – це кінотеатри, DVD-заводи, кіностудії, сервіс інше.

Україна має досить низькі показники щодо забезпечення населення кінотеатрами – 0,5 на 100 тисяч жителів, що у 15 разів менше ніж у Франції, у 10 разів менше ніж у інших європейських країнах. Як правило кінотеатри розміщені по великим містам. За даними держслужби кінематографії МКТ на сьогодні з 453 районних центрів (без урахування тимчасово окупованої АР Крим та зони проведення АТО) тільки 76 мають кінотеатри. На 28504 сільських населених пунктів налічувалось 2071 сільських стаціонарних кіноустановок (з них працювало – 630) та 92 пересувні відео-проекційні комплекси⁶⁰.

Відомий експерт в даній галузі Г. Чміль зазначає, що для того, щоб дана галузь була рентабельною [а до 1991 року кінематографічна галузь за рентабельністю посідала друге місце в країні після виробництва алкогольних напоїв], в Україні має бути щонайменше 2000 сучасно оснащених кінотеатрів із новим відеопроєкційним обладнанням, а їх наразі близько 300⁶¹ [с. 3].

Слід позитивно відзначити, що на вищому державному рівні було здійснено ряд кроків по вирішенні проблем в даній галузі, зокрема 16.03.2010 Президентом України був підписаний Закон України «Про внесення змін до закону України «Про кінематографію» та інших законів України щодо підтримки виробництва національних фільмів», що запроваджує політику пільгового оподаткування вітчизняної кіноіндустрії. Підготовлений проект Національної стратегії розвитку кіноіндустрії на 2015-2020 роки.

Шляхи вирішення проблем вітчизняного кіновиробництва пропонують і активні учасники даного ринку. Зокрема відомий кінопродюсер, засновник та генеральний директор компанії «SOTA Cinema Group» Олег Кохан зазначає, що сьогодні важливо створити умови для конструктивного діалогу представників кіноспільноти та великого бізнесу⁶². На його думку, розвиток кіновиробництва в значній мірі стримує відсутність протекціонізму. Серйозною проблемою є також значна комерціалізація та шоуменолізація каналів ТБ, які відмовляються ставити в ефір «неформатні» фільми, надаючи перевагу реаліті-шоу та іншим рейтинговим програмам. «Неформатне» кіно досить часто ставиться лише в нічний ефір, а тому воно є практично недоступним для широкого загалу. Для подолання цих проблем потрібна комплексна програма реформування, яка була б спрямована на створення, прокат, фінансування, просування і популяризацію українського кінематографу.

Так як Українська держава в сучасній економічній ситуації не може забезпечити належний рівень фінансування галузі, потрібно виробити механізми стимулювання інтересу націо-

---

⁶⁰ Гриценко О., Солодовник В., Рябчук М., Булкіна І., Гончаренко Н., Ірванець О., Кулікович І. Дослідження проблем трансформації культурної сфери та шляхів реалізації ключової ролі культури в соціально-економічному розвитку сучасної України (Аналітична доповідь УЦКД). Джерело: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-10-1.php.

⁶¹ Гарагуля С. Пікнік на узбіччі: чергова дискусія щодо порятунку національного кіна завершилася нічим // День. – 2009. – 23 верес.

⁶² Гуманітарна політика: пріоритетні проекти розвитку. Круглий стіл. НІСД. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/461/>

нального бізнесу до сфери кіновиробництва. Необхідно вдосконалювати діюче законодавство в сфері кіноіндустрії, де чітко прописати механізми щодо покращення фінансування кінематографічної галузі, зокрема, через введення податкових пільг для інвесторів, які вкладають кошти в дану галузь.

Подібні механізми діють у європейських країнах та Росії, що в значній мірі сприяє розвитку кіноіндустрії, збільшенню присутності національних фільмів в інформаційному просторі, зростанню валових надходжень від кінопоказів. Ці механізми закріплені в законодавстві Росії, Польщі, Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та багатьох інших країнах, де передбачено наступні форми протекціонізму: бюджетна дотація виробництва фільмів та збереження спадщини, субсидування кіновиробничих компаній з метою стимулювання розвитку національного кіно (Іспанія), дотація, державна фінансова підтримка та податкові пільги при створенні національного фільму [Росія, Франція, Німеччина]. Зокрема у Франції використовується декілька маркірованих податків для підтримки національного кінематографу⁶³ [с. 198]:

- податок з кожного квитка в кінотеатр у розмірі 11% касової виручки;
- податок з обороту телевізійних компаній (в середньому сягає 5,5% доходів цих компаній);
- податок на продаж відеокасет, ставка якого дорівнює 2% виручки.

Податкові кошти надходять в Національний центр, який використовує їх для підтримки вітчизняного кіновиробника. У Чехії працює аналогічний механізм, зокрема тут створено Чеський фонд підтримки кінематографу до якого надходять кошти з двох джерел: податок за кожне місце в кінотеатрі й відрахування на авторські права на фільми, створені в попередні роки за державні кошти.

В Естонії із 1936 року діє Закон про культурний капітал, що регламентує відрахування 10% від акцизного збору з виробників алкогольної продукції на потреби вітчизняної культури.

Вітчизняні експерти, зокрема О. Кохан, пропонують створити концепцію розвитку кінематографічної галузі, яка буде реалізована в п'яти програмах⁶⁴: 1) освітня програма (створення

---

⁶³ Економічні та гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури /за ред.. В.М. Новікова. К.2011. – С. 320

вищих режисерських курсів); 2) залучення соціально відповідального великого бізнесу для підтримки дебютних робіт; 3) інфраструктурні проекти (національна програма, яка б стимулювала створення національної мережі кінотеатрів); 4) створення «Кіноарсеналу» (національної сінематеки на базі «Мистецького арсеналу», на основі якої будуть створюватися й інші індустрії); 5) медіа-підтримка, яка буде популяризувати українське кіно.

Комплексний підхід до вирішення даних проблем зможе поліпшити ситуацію в національному кінематографі.

Розвиток книговидавництва

Значні проблеми переживає також і книговидавнича галузь. Розбудова держави неможлива без розвитку національного книговидання, яке відіграє важливу роль у самоусвідомленні нації, формуванні культури, духовності та водночас є свідченням національно-культурного становлення українського народу. Саме розвиток вітчизняного книговидання сприятиме формуванню суспільства знань, створенню належного кадрового потенціалу та високоякісного інтелектуального продукту, підвищенню конкурентоздатності країни на світовій арені, що є одними з важливих завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

Книга — це складник і головний носій загальної культури. Вона виконує пізнавальну, моральну, виховну, ціннісностворюючу, соціалізуючу, естетичну та інші функції. Книга була і залишається найефективнішим засобом передачі знань та ідей у їх єдності та цілісності, а читання книги якнайактивніше сприяє виробленню універсальної та фундаментальної картини світу, формуванню світогляду, глибинних переконань людини, стимулюванню її участі в житті суспільства. Численні засоби масової інформації не можуть у цих аспектах конкурувати з книгою, оскільки дають фрагментарну, хоча й актуальну на даний час інформацію про навколишній світ. Розвиток сучасних ЗМІ та інформаційних технологій має надавати нові можливості для розвитку книговидання.

Книговидання як один із найважливіших елементів гуманітарної сфери суспільства завжди було об'єктом уваги з боку органів державної влади, науковців та громадських діячів. Демократизація суспільства і розвиток ринкових відносин зумовили необхідність перегляду існуючої системи розподілу

---

⁶⁴ Гуманітарна політика: пріоритетні проекти розвитку. Круглий стіл. НІСД. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/461/>

функцій та повноважень у регулюванні даної галузі. При цьому необхідно враховувати специфічне становище книговидання, що одночасно є елементом культури, освіти, науки та важливим складником системи матеріального виробництва.

В умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні повинна формуватися державна політика, спрямована на розвиток вітчизняного книговидання з метою задоволення культурно-освітніх потреб суспільства; забезпечення захисту національного інформаційного простору; забезпечення конкурентоспроможності української книги на внутрішньому, а в майбутньому і зовнішньому ринках завдяки застосуванню нових технологій книговидання та поліпшення якості продукції.

На думку експертів, слід відзначити ряд значних проблем, які стримують розвиток вітчизняного книговидання, зокрема недостатній рівень державної підтримки галузі, низька конкурентоздатність, низький рівень попиту українців на книжкову продукцію, зумовлений зростанням цін на книжкову продукцію та іншими чинниками, зменшенням реальних доходів населення (за даними Держкомстату питома вага витрат домогосподарств на задоволення культурних потреб (в т.ч. на придбання книг) та відпочинок за останні роки становить 2,4%).

Слід відзначити також відсутність інтересу до книжкової продукції. Так, дані соціологічного дослідження, проведеного у 2007-2008 роках компанією GFK Ukraine за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» та The Fund for Central and European Book Projekt (Amsterdam) і за підтримки програми МАТРА відповідно до проекту «Дослідження книжкового ринку», засвідчують, що українці втрачають інтерес до книжкової продукції. Зокрема, 58 % із них протягом останніх трьох місяців не придбали жодної книги. 37 % респондентів за декаду придбали одну книгу, 16 % – дві, 14 % – три, по 10 % – чотири та п'ять, 9 % – шість-десять, 4 % – понад десять книжок. Головними аргументами низького попиту на книги є брак грошей (19 %) і висока вартість необхідних видань (11 %). Однак найважливішою причиною малого попиту на книжковий товар серед опитаних є відсутність потреби в ньому взагалі (50 %). До негативних тенденцій, на нашу думку, слід віднести також той факт, що, за результатами дослідження, книги українською мовою й надалі програють за популярністю російськомовним виданням. 38 % книжок, куплених українцями протягом трьох місяців, були

написані українською мовою, 60 % – російською, 2 % – іншими мовами⁶⁵.

Останнє дослідження НІСД також підтвердило негативну тенденцію. За його результатами «постійно» або «часто» книжки читають лише 18,1% опитаних, причому тільки 8,5% – постійно. Дві третини респондентів за останні три місяці (виходячи з моменту опитування) художньої літератури не читали взагалі⁶⁶ [с.19].

За даними дослідження по даній тематиці, проведеного у березні 2013 року компанією Research & Branding Group – 50,9% співвітчизників взагалі не читають книги. З тих, хто читає – 18 % респондентів читають книги кожний день, 27 % – декілька раз в неділю, 30% – декілька раз в місяць, 22 % – декілька разів в рік, 2% – рідше ніж раз на рік. Причиною цього є втрата культури читання, низька якість шкільних уроків літератури та дитячих книг та поширення новітніх інформаційних технологій. В даному контексті слід констатувати, що українська нація втрачає інтерес до книги, а отже падає освітній і інтелектуальний потенціал нашої країни.

Подібне дослідження по різним країнам проводив Інститут соціології освіти Російської академії наук. За його даними, українців, котрі читають, всього – 27%, і це відкидає її в кінець європейського рейтингу. Недалеко пішла Росія, де лише 30% населення – книголюби. Зате у Франції читають 61% громадян, у Німеччині – 66%, а у Великобританії – 73,5%⁶⁷.

Нормативно-правове забезпечення

Перший Закон України «Про видавничу справу» (№ 318-97-ВР) був ухвалений Верховною Радою України 5 червня 1997 року. На його підтримку були прийняті Укази Президента України «Про деякі питання державної підтримки книговидавничої справи» від 23.07.1998 р. № 816/98 та «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книговидавництва та книгорозповсюдження» від 09.11.2000 р. № 1217/2000. Однак це не змогло зупинити спад книговиробництва. 1999 року в Україні зафіксовано рекордно низький показник:

---

⁶⁵ GfK Ukraine : Дослідження книжкового ринку в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1179338434.html>.

⁶⁶ А.Ермолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. Культурні практики і культурна політика. Аналізні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. – 163 с.

⁶⁷ Корреспондент: Закрита книга. В Україні зникає культура читання. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1554595-korrespondent-zakrita-kniga-v-ukrayini-znikaє-kultura-chitannya>

було видано 21 млн книжок, що становило 0,37 книжки на одного українця. 17 травня 2001 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань оподаткування» № 2410-III, який зменшував податкове навантаження на книговидавців. Завдяки цьому уже того ж року кількість найменувань книжок, виданих в Україні, зросла порівняно з попередніми роками на 37 %. Закон України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» від 06.03.2003 р. № 601-IV надавав значні податкові пільги підприємствам книговидавничої галузі.

В подальшому було видано низку нормативно-правових актів щодо поліпшення стану книговидавничої галузі в Україні. Зокрема, це Укази Президента України «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні» від 21.03.2006 р. № 243/2006, «Про проведення в Україні у 2007 році Року української книги» від 15.12.2006 р. № 1088/2006. 27 грудня 2006 року була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 1846 «Про внесення змін до Методики розрахунку і порядку використання плати за оренду державного майна», згідно з якою встановлювалися низькі орендні ставки для суб'єктів книговидавничої справи.

У 2008 році Кабінет Міністрів України розпорядженням від 28.05.2008 р. № 772-р затвердив Концепцію Державної цільової програми популяризації вітчизняної книговидавничої продукції на 2009–2012 роки. Концепція спрямована на підвищення культурного рівня українського суспільства, створення потужної системи інформування про вітчизняну книжкову продукцію та умов для розвитку книговидавничої галузі. Відповідно до Концепції на підтримку книговидавництва пропонується виділити 1,08 млрд. грн. Слід відзначити, що концепція так і не була реалізована в повній мірі внаслідок недостатності фінансування.

Був прийнятий також Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки книговидавничої справи в Україні» від 18.09.2008 р. № 521-VI, згідно з яким подовжуються терміни податкових пільг для суб'єктів книговидавничої справи. Певні преференції книговидавцям у вирішенні майнових питань надає Закон України «Про внесення змін до статті 9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» щодо книговидавничої

справи», який наділяє суб'єкти видавничої справи пріоритетним правом оренди приміщень у будинках державної та комунальної власності без тендерних і конкурентних процедур із встановленням ставок орендної плати на рівні закладів культури та освіти за умови видання та продажу ними не менше 50 % україномовних книжок.

Збереження існуючої мережі закладів культури, зокрема видавництва і книгарень, передбачено Указом Президента України «Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури та духовності в Україні» від 12.01.09, № 6/2009, Постановою Верховної Ради України «Про запровадження мораторію на виселення редакцій друкованих засобів масової інформації, закладів культури, у тому числі бібліотек, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження» від 16.01.09 р. № 901-IV.

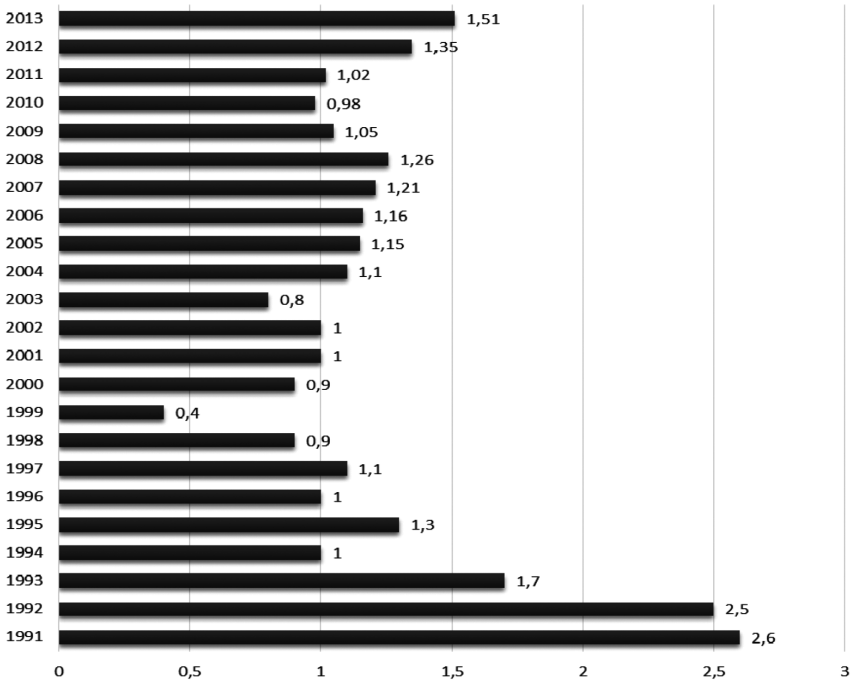
Законодавча підтримка сприяла покращенню ситуації в галузі. Так, за результатами 2012 року видано значно більшу кількість книжок порівняно з минулими роками — у середньому по 1,35 на українця (17987 назв і брошур загальним накладом 56,1 млн примірників). Але відчутних зрушень не відбулося, що зумовлено недостатнім рівнем виконання нормативно-правових актів та неналежним рівнем фінансового забезпечення галузі.

О. Афонін зазначив, що за роки незалежності обсяги книговидавництва впали у 4 рази. Адже наприкінці 1980-х сумарний наклад книжок, видрукованих за рік, сягав 189,5 млн примірників і 8 449 назв. Середній наклад видання становив 22,5 тис. примірників, на кожного мешканця України припадало 3,7 книжки. У 2013 році на українця припадало лише 1,51 книжки. Для порівняння: у Росії на 1 мешканця припадає 4-5 примірників книг, у Білорусі — 6-7, у країнах Євросоюзу цей показник коливається в межах 5—8. Для України це досить небезпечна тенденція, яку потрібно зупинити.

Табл 1.2.4. Випуск книг і брошур в Україні (1991-2013)

<i>Рік видання</i>	<i>Кількість книг і брошур, друк. од</i>	<i>Річний тираж, тис. пр.</i>	<i>Друковані аркуші- відбитки, тис.</i>	<i>Середній тираж одного видання, тис. пр.</i>	<i>Кількість книг і брошур на одного жителя України, прим.</i>
1991	5 855	136 415,9	1 546 053,0	23,3	2,6
1992	4 410	128 470,7	1 632 325,0	29,1	2,5
1993	5 002	87 567,0	1 301 266,0	17,6	1,7
1994	4 752	52 161,0	784 643,0	10,9	1,0
1995	6 109	68 156,0	1 036 400,0	11,2	1,3
1996	6 074	51 777,1	800 853,9	8,5	1,0
1997	7 004	55 841,3	782 807,4	7,9	1,1
1998	7 065	44 150,0	594 339,1	6,2	0,9
1999	6 282	21 985,6	270 120,8	3,5	0,4
2000	7 749	43 562,9	754 082,7	5,6	0,9
2001	10 614	50 324,5	1 054 363,5	4,7	1,0
2002	12 444	47 862,9	1 051 852,1	3,8	1,0
2003	13 805	39 462,9	613 062,6	2,9	0,8
2004	14 790	52 804,7	780 210,5	3,6	1,1
2005	15 720	54 059,8	1 274 562,2	3,4	1,15
2006	15 867	54 209,6	931 320,8	3,4	1,16
2007	17 987	56 111,7	878 025,8	3,1	1,21
2008	24 040	58 158,1	961 957,4	2,4	1,26
2009	22 491	48 514,4	798 130,6	2,2	1,05
2010	22 557	45 058,3	721 613,0	2,0	0,98
2011	22 826	46 565,7	849 119,9	2,0	1,02
2012	26 036	62 120,5	876 045,8	2,1	1,35
2013	26 323	69 575,7	971 895,4	2,1	1,51

Діаграма 1.2.10. Кількість книг і брошур на одного жителя в Україні, прим.

За даними Книжкової палати імені Івана Федорова, станом на 07 липня 2014 року зареєстровано 9 324 назв книжок і брошур тиражем 24 419 тисяч примірників. Порівнюючи з аналогічним періодом 2013 року, випущено на 2137 менше книг і брошур, а тиражі зменшилися на 5266 тис.прим.

Табл 1.2.5. Випуск книг і брошур в Україні (2013-2014 роки)

Види видань	2013 (станом на 07.07)		2014 (станом на 07.07*)			
	Кількість видань, друк. од.	Тираж, тис. пр.	Кількість видань, друк. од.	У % відношенні до кількості видань 2013 р.	Тираж, тис. пр.	У % відношенні до тиражу 2013 р.
Книги і брошури, у тому числі:	11461	29685,6	9324	83,4	24419,0	82,3
українською мовою	6956	14739,2	5718	82,2	11612,0	78,8
російською мовою	3285	13601,5	2684	81,7	11823,5	86,9
Автореферати дисертацій	4520	457,7	3200	70,8	320,7	70,1

Дані таблиці та діаграми засвідчують, що за двадцять років кількість назв збільшилась більше ніж учетверо, проте загальний річний тираж зменшився втричі, а середній тираж одного видання більш ніж в 10 разів. Кількість книг і брошур на одного жителя в Україні, яка й так була не дуже високою зменшилась у 2,5 рази.

З метою покращення ситуації в книговидаванні та сфері культури у червні 2011 року в цілому був прийнятий за основу проект Закону України «Про національний культурний продукт» (реєстр. № 4298). Але книговидавці досить негативно поставилися до даного законопроекту. Його основним недоліком вони вважають сертифікацію книг. Згідно з проектом сертифікація має бути трьох рівнів: базова, середня та вища. Президент ГО «Форум видавців» Олександра Коваль зазначає, що за новим законопроектом чим вищого гатунку книгу хоче зробити видавець, тим в нижчу категорію вона потрапляє. Відповідно у видавця буде менше пільг. Тобто, хто друкуватимете на дешевому газетному папері — потрапить у вищу категорію, той, хто прагне зробити якісніший продукт — у нижчу категорію і платитиме більше⁶⁸[4].

З метою підтримки вітчизняної книговидавничої галузі у 2013 році були проведені Парламентські слухання. Був підготовлений проект концепції Державної цільової національно-культурної програми популяризації вітчизняної видавничої продукції та читання на 2014-2018 роки, передбачаючи в ній продовження режиму пільгового оподаткування суб'єктів видавничої справи на час дії цієї Програми, так як ці пільги припиняють свою дію в 2015, 2016 роках. Метою Програми є повернення в українське суспільство вітчизняної книги, відродження її соціальної ролі через популяризацію вітчизняної книговидавничої продукції, читання як процесу культурного, духовного, професійного та інтелектуального збагачення людини, що гарантуватиме швидке й динамічне зростання конкурентоспроможності України як європейської держави в усіх сферах її діяльності. Проект також спрямований на промоцію української книжки за кордоном, переклад іншими мовами вітчизняних авторів. Президент Української асоціації видавців та книготорговців Олександр Афонін зазначає, що концепція передбачає створення структури (Інституту

---

⁶⁸Книговидавання в Україні можуть поставити на коліна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2011/07/21/153600.html>

книги) чи системи грантів, як це реалізується у світі. Зокрема, системою грантів у Франції займається Національний інститут Франції, в його штаті – 1,5 тис. співробітників, існує величезний Департамент книги, робота якого полягає в просуванні французької книжки по всьому світу й виділення грантів для перекладів французьких авторів мовами світу. На даний момент програма так і не була реалізована.

Для суттєвого покращення ситуації в книговидаванні потрібно терміново вирішити ряд проблем, серед яких слід виділити такі:

– Відсутність єдиного управління книговидавничою галуззю, її координації та чіткої стратегії її розвитку, що унеможлиблює здійснення єдиної державної політики у цій сфері.

– Відсутність постійного якісного моніторингу тематичного, економічного і фінансового стану книжкового ринку України з метою визначення тенденцій його розвитку, забезпечення контролю за динамікою змін, що відбуваються, і впливу держави на цей процес.

– Недостатній рівень розвитку системи книгорозповсюдження. Нині спостерігається повільне зростання кількості книгарень, що мають забезпечити широкий доступ населення до книжкових видань. В Україні одна книгарня припадає на 96 тис. населення, тоді як у Франції – на 20 тис., у Росії – на 75 тис.

– Високий рівень зношеності та застарілості обладнання більшості поліграфічних підприємств, що призводить до зниження якості продукції та падіння обсягів виробництва.

– Значне переважає на вітчизняному книжковому ринку імпортованих іншомовних, зокрема російськомовних, видань, які витісняють україномовну продукцію. За оцінкою російських експертів, місткість українського ринку оцінюється в 400-420 млн дол. США, а російських книжок в Україні продається на 300-320 млн дол. Для порівняння: споживчі витрати на книжки у Великій Британії, за підрахунками Управління національної статистики, дорівнюють майже 4,5 млрд євро за рік. Звичайно, забороняти іншомовну літературу не варто, для зменшення її домінування потрібно підвищувати конкурентоспроможність вітчизняних видань.

– Недостатнє фінансове забезпечення книговидавання. Підприємства галузі неспроможні власним коштом комплексно вирішити питання переоснащення (друкарська машина коштує у межах 120-150 тис. дол., а ролева машина – 1,8-2,0 млн дол.). Лише для заміни зношеного поліграфічного устаткування дер-

жавних видавничо-поліграфічних підприємств необхідно близько 100 млн дол.

– Відсутність кваліфікованих фахівців книгорозповсюдження та відповідного програмного забезпечення для ведення обліку друкованої продукції, слабе інформаційно-рекламне забезпечення функціонування книжкового ринку.

– Недостатнє забезпечення підприємств книговидавничої галузі відповідними приміщеннями. Спостерігаються непоодинокі випадки виселення редакцій друкованих ЗМІ, закладів культури, у тому числі бібліотек, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження із займаних ними на законних підставах приміщень державної та комунальної власності.

– Звуженість асортименту українських книг, відсутність їх якісного змістовного наповнення.

– Недостатній рівень розвитку наукового книговидання.

– Низький рівень забезпечення фондів вітчизняних бібліотек україномовною літературою. Передусім потрібно забезпечувати публічні та шкільні бібліотеки через програми типу «Шкільна бібліотека», «Класики української та зарубіжної літератури». Для порівняння: у США діє 8946 публічних бібліотек, які щороку закупають щороку книги на суму 1,8-2 млрд дол., що становить 15 % виданих у цій країні книг. Майже на 2,7 млрд дол. закупають книг університетські бібліотеки Сполучених Штатів. Бібліотеки Великої Британії також витрачають значні суми на комплектування значні суми, зокрема вузівські – в середньому 35 млн фунтів стерлінгів (фунт. с.), інших навчальних закладів – 156 млн фунт. с., публічні – 115 млн фунт. с.⁶⁹.

– Нерозвиненість електронного книговидання.

Аналізуючи останній пункт, слід зазначити, що розвиток електронного книговидання – це одна з провідних світових тенденцій. В Україні спостерігаються позитивні тенденції в даному напрямку. Так за даними компанії GfK Ukraine, за перше півріччя 2013 року було продано близько 113 тис. букрідерів, тоді як за аналогічний період 2012-го – всього 45 тис.

Значна кількість найбільших бібліотек світу реалізують проекти по створенню електронних копій своїх фондів. Так декілька років тому відбулося офіційне відкриття Європейсь-

---

⁶⁹ Павлуша, І. А. Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні : бібліотекознавчий аспект (кінець XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / І. А. Павлуша,; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2002 – 20 с

кої цифрової бібліотеки – Europeana⁷⁰ [5]. Europeana надаватиме вільний та швидкий доступ до європейської культурної спадщини та шедеврів в єдиній багатомовній віртуальній бібліотеці. Понад 1 000 культурних установ зі 27 країн Європи надали матеріали для того, щоб зробити доступними в режимі он-лайн понад 2 млн книг, карт, записів, фотографій, архівних документів, малюнків та кінофільмів. На подальшу роботу над віртуальною бібліотекою Єврокомісія має надати понад 200 мільйонів євро⁷¹. Україна тільки починає робити певні кроки в цьому напрямку. Зокрема держава приєдналася до Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини, прийнято Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Уряд своєю постановою №1579 від 23 грудня 2009 року затвердив концепцію Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека – XXI», на яку планується виділити 140 млн грн.⁷²

Зарубіжний госвіг

Досліджуючи книговидавничу галузь, експерти виділяють французьку, американську та пострадянську моделі її розвитку. Якщо для пострадянської моделі характерна переважаюча роль відповідних державних інститутів у регулюванні розвитку книговидання, то у французькій та американській провідне значення мають недержавні інститути та мережеве розповсюдження, що позитивно впливає на збільшення попиту з боку населення та підвищення конкурентоспроможності галузі. Вплив держави у західних країнах, зокрема у США, Великій Британії, Франції, передусім полягає у створенні сприятливих умов для розвитку книговидання, у тому числі системи податкових пільг.

Аналізуючи досвід інших країн, слід відзначити успіхи Канади, яка за своїми проблемами у культурній сфері досить схожа з Україною, оскільки перебуває під потужним конкурентним тиском Великої Британії, Франції, США⁷³[с. 12]. Ще 1979 року федеральним канадським урядом була прийнята спеці-

---

⁷⁰ Відкриття Європейської цифрової бібліотеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeana.eu/portal/>

⁷¹ Там само

⁷² Пелагеша. Н. Цифрова бібліотека для всієї Європи / Н. Пелагеша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/tsifrova_biblioteka_dlya_vsieyi_evropi-52792.html

⁷³ Сенченко. М.І. Книгодрукування і масмедіа Канади : аналіт. огляд. / М. І. Сенченко. – К. : Книжкова палата України, 2006. – 36 с.

альна Програма розвитку книговидавничої сфери, головною метою якої було створення сприятливих умов для видання та розповсюдження книжок канадських авторів. Ця програма й донині є головним інструментом державної політики в книжковій індустрії. Її щорічний бюджет складає близько 30 млн дол. Розподіляє кошти Міністерство канадської спадщини. Федеральний уряд Канади також створив низку програм із надання позик і кредитів канадським видавничим фірмам, зокрема була створена Програма надання позик для канадських книговидавців і книгорозповсюджувачів, у межах якої вісімнадцяти книговидавцям були надані кредити на суму понад 3 млн дол. Нині ця Програма модернізується. Підтримують книговидавців також Фонд розвитку культурних галузей і Канадська рада (федеральне агентство з підтримки й пропаганди культури та мистецтва в Канаді). Зокрема, остання виділяє понад 7 млн дол. у вигляді грантів для канадських видавців художньої літератури⁷⁴[с. 14].

У книговидавничій галузі слід також зважати на досвід Російської Федерації, уряд якої ще з 1995 року ввів значні податкові пільги для російських видавців і започаткував Національні програми підтримки книговидання. Була також введена знижка вартості оренди для книжкових магазинів у розмірі 30 %. Внаслідок цих заходів обсяг книжкового ринку Росії істотно збільшився і книги російських видавництв також переважають на українському ринку.

Підсумовуючи, слід відзначити, що для вирішення проблем національної книговидавничої галузі на загальнодержавному рівні потрібно визначити книговидавничу галузь України національним стратегічним пріоритетом та здійснити низку інших заходів, які ми висвітимо в останніх розділах.

1.2.3. Оптимізація політики збереження вітчизняної історико-культурної спадщини в контексті формування національної самосвідомості

Збереження і популяризація історико-культурної спадщини є одним з головних напрямів політики Української держави у гуманітарній сфері. Досить актуальним в даному контексті є завдання розробки і реалізації Загальнодержавної програми

---

⁷⁴ Сенченко, М.І. Книгодрукування і масмедіа Канади: аналіт. огляд. / М.І. Сенченко. – К. : Книжкова палата України, 2006. – 36 с.

охорони історико-культурної спадщини, так як термін дії попередньої Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини закінчився у 2010 році.

Ця програма спрямована на вирішення ряду значних проблем в даній галузі. В першу чергу вона повинна вирішити завдання реставрації та ремонту пам'яток, так як сьогодні до 60% об'єктів національної спадщини у багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10 % – аварійні. З двадцяти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята пам'ятка потребує негайного втручання реставраторів. Близько мільйона одиниць зберігання музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт⁷⁵.

Як підрахували експерти, орієнтовна вартість лише першочергових протиаварійних і ремонтно-реставраційних робіт становить близько 600 млн гривень⁷⁶. Значну частину витрат щодо фінансуванні цих робіт бере на себе держава.

Слід відмітити, що фінансування культури збільшується з кожним роком, але кошти, які виділяються державою, переважно покривають лише необхідні поточні потреби соціально-культурних закладів.

Крім того, орієнтація тільки на державне фінансування призводить до зменшення власної активності закладів культури, спрямованої на самостійне заробляння коштів. Зокрема при зростанні бюджетного фінансування закладів культури частка власних зароблених коштів у загальних фінансових надходженнях неухильно зменшувалась.

В даному контексті слід дослідити досвід інших країн. В розвинених країнах фінансування культури здійснюється з різних джерел. При цьому залучаються як державні, так і приватні кошти. Досвід цих країн свідчить про те, що значні кошти виділяються з приватних джерел, при тому, що державний бюджет, як джерело фінансування культури також залишається необхідною складовою фінансування. Форми підтримки державою культури та мистецтва мають при цьому різні варіанти: як безпосереднє виділення коштів з бюджету, так і опосередкована підтримка, яка здійснюється, в першу чергу, шляхом надання пільг.

---

⁷⁵ Як Україні позбутися пам'ятників і музеїв [Електрон. ресурс] // Главред – Режим доступу: ua glavred.info/archive/2008/04/25/164750-1.html

⁷⁶ Охорона культурної спадщини в Україні. [Електрон. ресурс] // Журнал «Музеї України» - Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php>

У частині європейських країн бюджетне фінансування є однією з головних форм підтримки культури і мистецтва. Причому, основний тягар державних витрат на потреби культури в цих країнах несуть регіональні і місцеві бюджети. З центральних бюджетів фінансується близько 10-25% витрат на підтримку культурних організацій загальнонаціонального значення — музеїв, бібліотек, театрів і архівів.

Визначення ж пріоритетних напрямів фінансування в кожній країні своє. Наприклад, найбільшою статтею витрат центрального бюджету в Австрії є виконавське мистецтво (46,6%). В Італії, Нідерландах, Швейцарії, Великобританії переважають витрати на музеї, архіви і архітектурні пам'ятники (до 44%), тоді як в Німеччині на них припадає менше за 2% всіх витрат. У той же час на «соціально-культурні заходи» в Німеччині витрачається близько 75% від видатків на культуру. Найважливішою статтею витрат у багатьох країнах є витрати на бібліотеки: у Данії — близько 70%, Великобританії — близько 60%, Швеції — близько 40%.

У розвинених країнах закладам культури і мистецтва надаються й пільги в оподаткуванні. Причому податкові пільги поширюються як на заклади культури, так і на фінансових донорів у сфері культури та мистецтва.

Так, ставка ПДВ на книги в Ірландії знижена до 0%, у Франції — до 5,5%, в ФРН — до 7%, в Італії — до 2%. У Бельгії ставка ПДВ на предмети мистецтва знижена з 19% до 6%.

Допомога держави працівникам культури в європейських державах здійснюється й шляхом прийняття на законодавчому рівні рішень про певний рівень їх матеріального положення. Так у Фінляндії не обкладаються податками державні гранти, що отримуються письменниками і іншими діячами культури. Надання пільг у сфері культури є цілком виправданим, оскільки більшість напрямів розвитку культури не є й не може бути прибутковою діяльністю.

Відтак, спираючись на західний досвід фінансування культури, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку країни надзвичайно актуальною є проблема законодавчого закріплення механізму багатоканального фінансування культури для активного розвитку спонсорства і меценатства. Вищезгадані проблеми зумовлені рядом чинників, зокрема недостатнім рівнем розвитку менеджменту в сфері культури, низьким рівнем модернізації культурних закладів, відсутністю активності в знаходженні недержавних джерел фінансування. Вони залучаються зо-

крема через волонтерство, меценатство, спонсорство, використання механізмів оренди, концесії чи приватизації. Особливо це актуально для збереження та популяризації об'єктів історико-культурної спадщини⁷⁷ [с. 383].

Одним з ефективних шляхів збереження об'єктів історико-культурної спадщини є передача їх в оренду. В статті 18 Закону України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 8 червня 2000 року) зазначається, що об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками (за винятком пам'яток, відчуження або передача яких обмежується законодавчими актами України) можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній або фізичній особі за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини. Але головною умовою реалізації даного механізму є підписання відповідного договору оренди в якому повинні бути чітко зазначені умови використання пам'ятки і можливі фізичні зміни, які дозволено здійснювати з цією пам'яткою чи на території цієї пам'ятки. Тобто орендар забезпечує реставрацію та збереження історичної пам'ятки, а для відшкодування своїх інвестицій у ремонт пам'ятки, може відкривати на території пам'ятки кафе, магазини та готелі, організовувати екскурсії, здійснювати продаж сувенірів, здійснювати інші заходи, не порушуючи цілісності пам'ятки. Без такої практики багато відомих європейських пам'яток уже припинили б своє існування, оскільки державне фінансування є недостатнім, щоб покрити всі витрати на реставрацію та утримання історичних пам'яток.

В Україні подібний механізм використовується недостатньо мірою, що пов'язано з небажанням інвесторів вкладати кошти у проект, який не відразу окупиться та складними бюрократичними процедурами, значною кількістю узгоджень з місцевими і центральними органами влади для отримання дозволів на роботу з історичними пам'ятками. Слід також зазначити, що в Україні ще не сформована відповідна культура меценатства та доброчинності, спрямована на стимулювання інвестування коштів у відродження історико-культурної спадщини.

---

⁷⁷ Чупрій Л. Кузьмук О. Забезпечення доступу громадян до культурних цінностей та оптимізація механізмів збереження національного історико-культурної спадщини. // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Колективна монографія. К. НІСД. 2011. С. 379 – 388.

В цьому контексті варто було б звернутися до кращого світового досвіду у даній галузі. В багатьох країнах світу, зокрема в європейських, поширена практика передачі історичних пам'яток в оренду приватним особам, комерційним компаніям, неприбутковим організаціям за суто символічну плату, але на досить жорстких умовах, які заохочують вигідні та стабільні інвестиції.

Для збереження історичних пам'яток у багатьох країнах використовується інший, також достатньо ефективний механізм збереження історичних пам'яток — концесія. В Україні також прийнятий відповідний закон, який регламентує дану процедуру. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про концесії» (N 997-XIV від 16 липня 1999 року) концесією вважається надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та (або) управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику. Відповідно до цього закону між концесіодавцем і концесіонером підписується концесійний договір, згідно якого концесіонер несе відповідальність за збереження і раціональне використання об'єктів соціально-культурного призначення.

У Законі України «Про концесії» передбачається можливість надання у концесію терміном до 49 років об'єктів соціально-культурного призначення. У ньому чітко прописані механізми налагодження дієвого контролю державних структур над збереженням історичних пам'яток і можливість притягнення концесіонера до відповідальності у випадку нанесення шкоди відповідним об'єктам. Крім того, у даному законі також передбачена можливість приватизації певного об'єкта, у випадку якщо концесіонер не тільки належним чином слідував за умовами дотримання і використання об'єкту концесії, а й сприяв його покращенню. У статті 3 відповідного закону, зазначається, що у разі прийняття після закінчення строку дії концесійного договору рішення про приватизацію майна об'єкта, що надавався у концесію, у колишнього концесіонера

виникає право на викуп цього майна згідно з визначеними умовами приватизації, якщо ним у зв'язку з виконанням умов концесійного договору створено (побудовано) це майно або здійснено його поліпшення вартістю не менш як 25 відсотків вартості майна на момент приватизації. На даний момент механізм концесії використовується в Україні досить рідко, що зумовлено значною мірою недостатнім рівнем інформування інвесторів щодо можливостей його використання та недостатнім рівнем активності органів влади щодо його поширення та популяризації.

Одним із шляхів збереження історико-культурної спадщини може бути приватизація історичних пам'яток⁷⁸[с. 36]. Шляхом приватизації приватні інвестори долучають до охорони і популяризації об'єктів культурної спадщини. Це перевірена світова практика, яка дійсно працює, якщо за цим стоїть обґрунтована позиція держави, яка визначає правила гри в цьому сегменті. Держава стимулює, охороняє та притягає до відповідальності тих, хто порушує правила і норми. Зокрема в багатьох європейських країнах поширена практика передачі історичних об'єктів, які перебувають в неналежному стані в приватну власність практично безкоштовно, але при цьому з майбутнім власником підписується договір про те, що він повинен обов'язково відреставрувати історичний об'єкт. За невиконання умов договору відповідні державні структури накладають на власника штраф на велику суму, а в окремих випадках можуть забрати замок через суд. Наприклад, в Іспанії в пропонувався за 1 євро середньовічний замок, який потрібно було лише реставрувати.

В Україні питання приватизації об'єктів історико-культурної спадщини регламентуються законом *«Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації»* N 574-VI від 23 вересня 2008 року. Відповідно до закону тільки 1,86% (2313 об'єктів історико-культурної спадщини) від загальної кількості пам'яток, що перебувають на обліку, будуть залишатися у державній власності. Формально решту об'єктів можна приватизувати.

Аналізуючи положення закону *«Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації»* слід

---

⁷⁸ Чупрій Л.В. Історико-культурні проблеми та перспективи гуманітарної безпеки України. //Вісник Національного авіаційного університету. Філософія, культурологія. Збірник наукових праць. К.: НАУ, №2(12) 2010. С. 36-42.

врахувати ряд значних зауважень, про що зазначають відомі експерти в даній галузі – Олександр Гриценко, Максим Левада, Олексій Доля, Олексій Копитько⁷⁹. При обговоренні даної проблеми вони відзначили, що значним недоліком є невизначеність чітких критеріїв, за якими той чи інший історичний об'єкт можна приватизувати чи залишити у державній власності. Відповідно місцеві ради на свій розсуд визначали історичні пам'ятки, які не підлягають приватизації, що призводило до того, що об'єкти, які мають подібну історичну цінність в одних регіонах можна приватизувати, а в інших – приватизація забороняється.

Експерти Українського центру розвитку музейної справи також відзначили, що приватизації підлягає близько 60% приміщень, де нині перебувають державні музеї. Приміром, у Києві до приватних власників можуть відійти будівлі Національного художнього музею України, Національного музею «Чорнобиль», Національного природничого музею НАНУ, не кажучи вже про невеликі музейні заклади – Музей однієї вулиці, Музей-майстерню Івана Кавалерідзе, Літературно-меморіальний музей П.Г. Тичини та багатьох інших⁸⁰[с. 6].

В законі «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» також чітко не визначені форми контролю відповідних державних органів за станом збереження історичних пам'яток. Відповідно до вищезгаданого закону пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронного договору щодо цільового використання пам'ятки, де будуть чітко визначені роботи, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані. Але яку відповідальність несе власник пам'ятки в разі невиконання цих умов в законі не визначається.

Непоодинокі випадки правопорушень з боку власників пам'яток. В Україні вже є ряд негативних прикладів, зокрема слід згадати приватизацію палацу в Старому Роздолі Лянцкоронського XVIII-XIX ст., який придбав бізнесмен з Києва за 460 тисяч гривень (разом з парком у 12 гектарів!). Власник пам'ятки замість того, щоб її реставрувати, почав демонтувати з ін-

---

⁷⁹ Копитько О. Усе на продаж. Приватизація культурної спадщини. Хто перший добіжить? / О.Копитько // Дзеркало тижня №9. 8-14 березня 2008 р.

⁸⁰ Там само.

тер'єру палацу цінні речі. Зокрема, 13 рельєфів — копії старих інтер'єрів Греції та Риму. А мармурові автентичні рельєфи Богоматері XVII ст. і портрет Данте він вивіз до Києва і до цього часу невідома доля цих скарбів. Тільки після втручання прокуратури подальше руйнування пам'ятки було зупинено, але й до сьогодні замок перебуває в напівзруйнованому стані⁸¹. Щоб не допустити подібних порушень, потрібно визначити чіткі умови охорони та експлуатації історичних об'єктів, яких повинен дотримуватися власник пам'ятки та критерії настання покарання за неналежне утримання пам'ятки.

Для вирішення вищенаведених проблем потрібно здійснити розробку єдиної методики оцінювання пам'яток щодо доцільності їхньої приватизації, термінову підготовку згідно з цією методикою відповідних змін до закону «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» і його подальший, по можливості, оперативний розгляд у Верховній Раді. Слід позитивно відзначити, що Верховна Рада вже внесла певні зміни у відповідний закон.

При здійсненні приватизації об'єктів історико-культурної спадщини потрібно також враховувати певні обмеження щодо цієї процедури, які прописані в інших законах, про які в вищезгаданому законі не згадується (наприклад, у законі «Про музеї та музейну справу», законі «Про охорону культурної спадщини», Земельному кодексі України). Зокрема згідно з статтею 17 Закону «Про охорону культурної спадщини», приватизації не підлягають пам'ятки археології та пам'ятки національного значення. У статті 83 Земельного кодексу України також зазначається, що землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність не можуть передаватись у приватну власність, якщо інше не передбачено законом. Тобто якщо деякі об'єкти історико-культурної спадщини можна приватизувати, то землі під такими об'єктами відповідно до положень Земельного кодексу України не підлягають приватизації. З іншої сторони відповідно до статті 20 Земельного кодексу України органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування можуть здійснювати зміну цільового

---

⁸¹ Іваник, М., Гишук, І. Фортеця і палацам України пропонують дилему: або занепад, або приватні руки [Електрон. ресурс] М. Іваник. І. Гишук // Львівська пошта. — Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/content/view/464/311/>

призначення земель в тому числі й історико-культурного та оздоровчого призначення і приймати рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель. І у разі певних зловживань зі сторони органів влади землі під пам'ятками культурної спадщини можуть бути приватизовані, що створить значні проблеми для збереження відповідних пам'яток чи взагалі може привести до їх знищення. Зокрема в Києво-Святошинському районі були незаконно приватизовані землі під пам'яткою археології «Змієвими валами» — яким майже три тисячі років.

Збереження і популяризація вітчизняної історико-культурної спадщини не здійснюється належним чином також через недостатній рівень корпоративної та приватної культури благодійництва та меценатства, що в значній мірі зумовлено недосконалістю законодавства в даній галузі.

При внесенні змін до благодійницького та податкового законодавства потрібно також враховувати європейські та світові законодавчі норми, які стимулюють розвиток новітніх форм та тенденцій розвитку благодійної діяльності. Серед них ми можемо назвати⁸²[с.227]:

1) *Відсоткова філантропія* — правова норма ряду країн Східної Європи, зміст якої полягає у можливості переадресувати 1% сплаченого податку на суспільні/культурні потреби безпосередньо окремій організації у цій сфері. Даний механізм сприяє залученню населення до збереження історико-культурної спадщини та формуванню громадянської відповідальності за культуру. Відсоткова філантропія сприяє популяризації благодійної діяльності серед широких верств населення.

2) *Венчурна філантропія (ВФ)* — це галузь благодійної діяльності, в якій здійснюється довготривале інвестування та практична підтримка об'єктів культури. Венчурні філантропи працюють у партнерстві з широким колом організацій — благодійними фондами, соціальними підприємствами, громадськими організаціями і діють відповідно до законодавства даної країни та її культурних норм.

3) *Ендавмент* — сума коштів або цінних паперів, які вносяться благодійником у банк або небанківську фінансову установу, завдяки чому набувач благодійної допомоги отримує

---

⁸² Чупрій Л.В. Роль спонсорства і меценатства у відродженні історико-культурної спадщини. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 20. — С. 227-237.

право на використання процентів або дивідендів, нарахованих на суму такого ендавменту. Фактично всі великі організації культури, музеї, благодійні фонди Заходу мають ендавменти, які складають 10-15% річного прибутку.

Значною проблемою в контексті популяризації благодійницької діяльності є також недостатній рівень висвітлення цієї діяльності у ЗМІ, а відтак недостатній рівень обізнаності населення про благодійницькі заходи.

1.3. Історична пам'ять як чинник легітимізації Української держави

1.3.1. Історична пам'ять як складова політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері.

Історична пам'ять є одним з головних чинників формування національної самосвідомості, важливим фактором забезпечення національної безпеки української держави в гуманітарній сфері. Усвідомлення культурно-історичної окремішності є джерелом політизації нації, легітимізації її суверенітету, державних кордонів та інституцій. Вкоріненість в історичному минулому формує у громадян почуття національної гідності, патріотизму, самодостатності, цементує єдність і неподільність Українського народу⁸³ [с. 104]. Конструювання національного міфу, формування на рівні колективної пам'яті цілісного погляду на історичне минуле, пробудження почуття спільності історичної долі є складовою українського національного проекту, необхідною умовою демократичного європейського поступу України.

Слід констатувати, що недостатній рівень сформованості національної пам'яті, присутність у колективних уявленнях про минуле рудиментів імперсько-радянських історичних доктрин, суттєві регіональні відмінності у трактуванні українського минулого на півдні та сході країни, сформували сприятливе підґрунтя для виникнення відцентрових регіональних настроїв, проросійської регіональної ідентичності та сепаратизму, що призвело в подальшому до збройного протистояння. В даному контексті Л. Зашкільняк зазначав: «Значна поляризація українського суспільства, існування подвійних ідентичностей і різно-

---

⁸³ Симоненко І.М., Чупрій Л.В. Історична пам'ять як ресурс національного самоствердження.// Україна в 2009 році: Конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики. К.: НІСД. 2010. – С. 104-108.

векторних геополітичних орієнтацій становлять, з одного боку, цікавий феномен мультикультурності соціуму, а з другого, реальну небезпеку для існування самої держави»⁸⁴ [с. 95].

Це підтверджує те, що історична пам'ять українців є чинником національної безпеки. Слід також відзначити, що її сучасний стан, в силу своєї некомпліментарності із європейською моделлю колективної пам'яті, є суттєвою перешкодою на шляху інтеграції України до Об'єднаної Європи. Загальновідомо, що остання постала як результат переосмислення та використання досвіду примирення ворогуючих у минулому європейських держав і розділених за ставленням до свого минулого націй. Спільне ставлення до спадку тоталітаризму, рішуче засудження його злочинів, примирення навколо історії, сповненої минулими антагонізмами та протистояннями, стало підґрунтям Об'єднаної Європи. Примирена пам'ять, зібрана у єдину оповідну цілісність, розглядається європейцями як запорука стабільності та безпеки на континенті. Очевидно, що Україні важко інтегруватися в європейську спільноту з багажем розмежованої та конфліктної пам'яті, яка досі не звела рахунків з комуністичним минулим.

Дана проблематика досліджується рядом українських дослідників, зокрема слід назвати М. Брайчевського, П. Гай-Нижника, Я. Грицака, В. Гриневича, Я. Дашкевича, Л. Залізняка, Ю. Зерній, К. Іванову, Я. Ісаєвича, Г. Касьянова, Б. Кравченка, І. Лисяка-Рудницького, Л. Нагорну, Г. Півторака, А. Портнова, М. Рябчука, В. Сергійчука, М. Стріху, І. Симоненка, В. Солдатенка, І. Юхновського, Ю. Шаповала, Н. Яковенко та багатьох інших дослідників. Аналіз різних аспектів державної політики пам'яті в Україні здійснені В. Кравченко, І. Юхновським.

Слід відзначити, що у всі часи історія завжди зазнавала пильної уваги зі сторони держави і активно впливала на її політику. Як зазначав І. Ерманн, «історія відіграє у політиці величезну роль. З одного боку, уряди мають вміння використовувати спадок минулого. З іншого боку, офіційна репрезентація цього минулого, історії, є серйозним засобом легітимації політичних рішень»⁸⁵ [с. 316]. Ще у давні часи правителі використовували історію, здійснюючи вплив на уми людей. В давніх

⁸⁴ Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. — 2005. — № 5. — С. 93-113.

⁸⁵ Феномен прошлого / Отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — С. 475.

царствах — Месопотамії, Персії, Єгипту та інших історія слугувала інструментом підтвердження легітимності царської влади, яка згідно історичних міфів мала божественне походження. Історія була однією з елітних наук і історичними знаннями володіли лише жреці та правителі. В Античному світі формується концепція «історії-наставниці» (*historia magistra vitae*): історичні образи стають зразками для наслідування, слугують підставою для виправдання владних привілеїв, доказів шляхетного походження, уславлення військових перемог, побудови проектів на майбутнє тощо. Вже тоді історіографія виконувала практичні функції, використовувала минуле у політичних цілях, а влада була зацікавлена у «правильному» розумінні Кліо. В історії Древнього Риму можна знайти приклади цілеспрямованих практик управління пам'яттю. Так Сенат Риму вів боротьбу із тиранією шляхом організованого «забуття», як наприклад, видалення імені «поганого» імператора з надписів на пам'ятниках та з архівних документів.

В Середні віки історичні уявлення формуються у парадигмі теологічної інтерпретації історичного процесу, пошуку у ньому виявів Божого замислу. Історичні тексти дають можливість простежити, як контент минулого застосовується для утвердження величі імперії Карла Великого, владних амбіцій папського престолу, для індоктринації концептів «другого» та «третього» Риму тощо. Історична риторика активно експлуатується в епоху Реформації як аргумент на користь справедливості канонічного та громадянського права.

З часів М. Макіавеллі, історія набуває цілком прикладних функцій, використовується як політико-ідеологічний інструмент влади. В епоху абсолютизму історики не тільки описують, а й активно трактують минуле, легітимуючи владу монархів над підданими. В пам'яті підданих наполегливо закріплюється династичний принцип передачі влади з апеляцією на історичну традицію. Альянс монархів з історією є дуже міцним. Достатньо згадати красномовний вислів М. Карамзіна, який, присвячуючи Миколі I свою працю «История государства российского», написав: «Історія належить цареві».

У XVIII — XIX ст. відбувається подальше зрощення історії, історичної пам'яті та політики, перетворення їх на засіб політичної дії. Вождями Великої французької революції цілеспрямовано демонтується все, що нагадує громадянам про Старий режим. У колективній пам'яті нації в короткий проміжок часу

народжується новий образ минулого, заданий новими соціальними рамками. Хоча бездумне відкидання старого не привело до належних позитивних результатів, що підтверджує тезу про важливість використання досвіду минулого, навіть негативного, з метою його неповторення в подальшому. Подібної помилки допустилися і організатори Жовтневої революції 1917 року в Російській історії. Бездумне відкидання старого призвело до цілого ряду значних помилок. Тому історія завжди нас може навчити, головне до цього прагнути.

Особливу роль історична пам'ять та політика пам'яті починають відігравати в епоху становлення національних держав, коли формуються нації як «уявлені спільноти» (Б. Андерсон). В цей період історія стає рушійною силою національних проєктів, а зусилля держав по їх формуванню – інструментом прискорення процесів націо- та державотворення.

Формування національних ідентичностей як найістотнішого атрибуту національних спільнот потребує встановлення тісних стосунків з минулим. Як стверджує М. Шадсон, «...феномен національної держави неможливо зрозуміти або навіть визначити в одриві від створеного ним культурно-історичного образу»⁸⁶ [с. 89]. Націогенез, таким чином, постає як процес політизації етноісторій, поступової трансформації їх у національний міф, який легітимізує претензії спільнот на власну окремішність та державність. Кожен національний рух конструює власний образ історії, а політичне лідерство здобувається у змаганні за утвердження у масовій пам'яті певної опції історії і, зокрема, її ключових подій (воєн, революцій, реформ, політичних переділів тощо). Саме у добу націоналізмів «історія вийшла за рамки наукової дисципліни й стала ідеологічним засобом формування нової ідентичності, почала претендувати на роль пам'яті нації» [199, с. 14]. Пам'ять цементує національну солідарність та спільність, корелює з такими політичними категоріями як «національна ідея», «національна самосвідомість», «національна спадщина», «національний міф».

Тому саме сьогодні, коли відбувається процес становлення української політичної нації особливої ваги набуває питання відродження пам'яті Українського народу, здолання її кризового стану. Політика розвинутої національної держави спрямовується на досягнення такого стану колективної пам'яті, який

---

⁸⁶ Шадсон М. Культура и интеграция национальных обществ // Международный журнал социальных наук. 1994. № 33 (6). Август. – С. 84-92.

би міг підтримувати національну ідентичність, слугувати основою для суспільної єдності та консолідації, гарантувати громадянський мир та злагоду. Це завдання відображено в статті 11 Конституції України, в якій зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». На виконання цього конституційного завдання органами державної влади реалізується комплекс комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування колективних уявлень про минуле, які є складовою політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Проте дана сфера державної політики знаходиться у стані становлення, потребує корегування та подальшого вдосконалення.

Досліджуючи дане поняття потрібно здійснити чітке його визначення. Складний комплекс онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних проблем, з яким пов'язано вивчення історичної пам'яті, зумовлює величезний діапазон її трактувань, на що вказують російські дослідники пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв: «Історична пам'ять інтерпретується окремими авторами: як спосіб збереження та трансляції минулого у добу втрати традицій (звідси — винайдення традицій та встановлення «місць пам'яті» у сучасному суспільстві); як індивідуальна пам'ять про минуле; як частина соціального запасу знань, існуюча вже у примітивних суспільствах; як колективна пам'ять про минуле, якщо йдеться про суспільство; як ідеологізована історія, найбільш пов'язана з виникненням держави-нації»⁸⁷ [с. 191].

Німецький історик Й. Рюзен вважає, що «історична пам'ять є, з одного боку, є ментальною здатністю суб'єктів зберігати спогади про пережитий досвід, який є необхідною умовою для продукування історичної свідомості... З другого — результатом певних смислотворюючих операцій по впорядкуванню спогадів, здійснюваних у ході оформлення історичної свідомості шляхом осмислення пережитого досвіду» [185, с. 9].

Л. Репіна пропонує погляд на історичну пам'ять як на символічну репрезентацію історичного минулого, канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп. Автор тлумачить дане поняття «як складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реаль-

---

⁸⁷ Савельєва І.М. Теория исторического знания: [учеб. пособие] / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. — СПб.: Алтейя ; М.: ГУ ВШЭ, 2008. — 523 с.

ного та/або уявного) й одночасно — як продукт маніпуляцій масовою свідомістю у політичних цілях»⁸⁸ [с. 134].

Аналізуючи ідентифікуючі функції історичної пам'яті, Ж. Тощенко визначає її як «певним чином сфокусовану свідомість, яка відображає особливу значимість та актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку з нинішнім та майбутнім. Історична пам'ять за своєю сутністю є виявом процесу організації, збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави з можливістю його використання у діяльності людей»⁸⁹ [с. 4]. На думку автора, історична пам'ять — це здатність людей утримувати у свідомості основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання в різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в легендах та міфах.

Роблячи наголос на соціальних функціях історичної пам'яті, М. Ферретті розглядає останню криз призму притаманних їй соціальних функцій і характеризує її як «сукупність уявлень про минуле, яка у даному суспільстві, в даний історичний момент є домінуючою» [с. 134].

З погляду Ю. Арутюнової, історична пам'ять може бути розглянута як процес, за допомогою якого суспільство актуалізує та переформатовує своє сприйняття минулого як невід'ємної складової своєї ідентичності [9].

Н. Яковенко схильна до досить образного трактування феномену історичної пам'яті, роблячи наголос на його міфологічній природі. Дослідниця вважає що «історична пам'ять — красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого — певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини» [270, с. 34].

Виходячи з даних визначень, ми можемо констатувати, що не має єдиного визначення даного терміна. У дискурсах різних наукових дисциплін та у відмінних смислових

---

⁸⁸ Репина Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. Феномен прошлого / Отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. — М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2005. — С. 122—169.

⁸⁹ Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. — 2000. — № 4. — С. 3—14.

контекстах смислове навантаження даного поняття завжди буде різнитися. Приведення цієї варіативності до спільного знаменника, на нашу думку, не тільки проблематичне, а й, до певної міри, непродуктивне завдання. До того ж треба брати до уваги, що зміст поняття історичної пам'яті еволюціонує під впливом панівних філософських доктрин та методологічних течій.

До поняття «історична пам'ять» щільно примикає поняття «політика пам'яті». У його модерному розумінні це поняття концептуалізується у другій половині ХХ на фоні активізації теоретичного та прикладного інтересу до історичної пам'яті, оскільки «вивчення політики пам'яті... створює передумови для відповіді на загальне теоретичне питання: хто формує соціальні уявлення про минуле і творить національні символи?» [194, с. 57]. У післямові до книги П.Х. Хаттона «Історія як мистецтво пам'яті» І. Савельєва уточнює, що «саме слово «політика» вказує на те, що йдеться або про вивчення способів ідеологізації минулого, або про сам процес ідеологізації знання про минуле»⁹⁰ [с. 409].

Ю.О. Зерній зазначає, що у сучасному інтелектуальному дискурсі словосполучення «політика пам'яті» набуло статусу усталеного терміну, який широко вживається у наукових, публіцистичних текстах та офіційних документах. Треба зазначити, що у працях з проблематики історичної пам'яті та ідентичності інколи зустрічаються такі альтернативні терміни як «історична політика», «політика минулого» чи «політика історії»⁹¹ [с.24]. Проте контекстуальний аналіз даних текстів свідчить про те, що по своєму змістовному наповненню зазначені поняття є дуже близькими, якщо не синонімічними, терміну «політика пам'яті». Останній, на наш погляд, є найбільш адекватним, оскільки об'єктом політики виступає не так історія чи минуле, а саме колективна пам'ять. До того ж, за оцінкою Л. Нагорної «термін «політика пам'яті» сьогодні в Україні – один з найуживаніших у дискурсі ідентичності»⁹² [с. 315].

---

⁹⁰ Савельєва І.М. Теория исторического знания: [учеб. пособие] / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – СПб.: Алтейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. С. – 523.

⁹¹ Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство (Рукопис). – К., 2009. С. – 221.

⁹² Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. – 405.

Коли суб'єктом впровадження політики пам'яті виступає держава (суб'єктами впровадження політики пам'яті є також політичні партії, громадські рухи, інституції громадянського суспільства, наддержавні утворення тощо) вживається термін «державна політика пам'яті» як сфера державної політики та державного управління; сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти.

Історична пам'ять як чинник національної безпеки

Історична пам'ять є важливим чинником гуманітарної складової національної безпеки Української держави. В Стратегії національної безпеки України зазначено, що забезпечення національної єдності та соборності Української держави ускладнює ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил. Ю.О. Зерній зазначає, що «відповідне розшарування зумовлено незавершеністю українського національного проекту, суперечливістю процесу становлення національної ідентичності. Одним з виявів згаданого розшарування є кризовий (амбівалентний) стан історичної пам'яті українців, виявом якого є дефіцит спільності колективних уявлень про національну історію. При цьому треба зробити принципове застереження. Характеризуючи стан колективної пам'яті українців як кризовий, жодним чином не йдеться про природне розмаїття регіональних (локальних) уявлень про минуле. Таке розмаїття не тільки не є проблемою національного розвитку, а навпаки, його неоціненним ресурсом та нормальною для європейських держав соціокультурною реальністю. Минуле кримських татар, євреїв, вірменів, греків, німців, угорців, румунів, ромів, представників інших етнічних спільнот поволі інтегрується до загальнонаціонального історичного наративу. Теми депортацій, Голокосту стають об'єктом поглиблених наукових досліджень, роковини цих подій відзначаються на загальнодержавному рівні»⁹³ [с.185].

Історична пам'ять не може належними чином виконувати

---

⁹³ Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство (Рукопис). – К., 2009. С. – 221.

інтегруючу функцію в зв'язку з наявністю суттєвих розбіжностей у тлумаченні національного минулого, що пов'язано з чітко виразним регіональним виміром відмінних версій (проекцій) колективної пам'яті на теренах України. Лінію розмежування у цій площині створюють національна та радянська версії української історії. Ці чинники зумовлюють послаблення ідентифікуючої та консолідуючої функцій історичної пам'яті, що створює потенційну загрозу національній безпеці.

Суттєве розшарування колективної пам'яті української нації зумовлене глибокими історичними коренями. Українські землі перебували у складі державних утворень імперського типу, таких як Річ Посполита, Австро-Угорщина, Російська та Османські імперії, кожна з яких запроваджувала власні проекти пам'яті та ідентичності. І хоча жоден з них на територіях України не був реалізований повною мірою, але кожен в певній мірі відобразився на колективній свідомості українців. Українська національна ідентичність в цих умовах формувалась на протигагу польській та російській (імперським) ідентичностям. В радянський період формування української національної ідентичності стримувалося державною асимілятивною політикою комуністичного режиму, спрямованою на створення «нової історичної спільності – радянського народу» з денационалізованим типом історичної пам'яті. Під впливом комуністичного режиму історична пам'ять українців зазнала суттєвих деформацій, наслідки яких ми долаємо до цього часу.

Слід констатувати, що сучасний стан історичної пам'яті характеризується виразною дихотомією, що зумовлений співіснуванням двох проекцій колективної пам'яті – націоцентричної та імперсько-радянської. Недостатній рівень почуття спільності історичної долі, компліментарності в ціннісно-сміслових оцінках історичних подій та постатей послаблює громадянську солідарність, формує недовіру та відчуженість, породжує у різних суспільних груп суттєві відмінності в розумінні національних інтересів та перспектив розвитку країни. Зважаючи на те, що ці відмінності мають виразну регіональну «прив'язку», сучасний стан історичної пам'яті спричиняє зростання соціальної напруги, а відтак становить потенційну загрозу єдності національного організму.

Дуалізм історичної пам'яті проявляється у відмінному, навіть протилежному ставленні представників різних регіонів до ключових подій чи видатних діячів вітчизняної історії, що ми

уже відзначали в попередніх розділах нашого дослідження. Дуалізм відображається також у ставленні до знакової події української історії – Голодомору 1932-1933 рр. та оцінці його причин зафіксовані у ході соціологічного опитування, яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології. Так, кількість опитаних, які вважають, що Голодомор 30-х років спричинила тодішня влада, на Сході складає 57%, у Центрі – 82%, на Півдні – 65% та Заході – 85%. Лише 12% респондентів вважають, що Голодомор 1932-33 рр. був викликаний, головним чином, природними обставинами. 85% мешканців Заходу, 76% – Центру і 55% – Півдня підтримують визнання Голодомору геноцидом. На Сході досі переважає негативне ставлення (35% – підтримують його, 44% – ні)⁹⁴.

Слід відзначити, що історична пам'ять виконує ідентифікуючу функцію, зумовлюючи самоототожнення людини з тією чи іншою культурою традицією. Сьогодні ми спостерігаємо тут певні проблеми, так як частина громадян України ідентифікують себе з російською чи радянською культурною традицією.

Таким чином, кризовий стан історичної пам'яті є небезпечною по відношенню до фундаментальних національних інтересів України. Поступова нейтралізація даної небезпеки потребує осмисленої цілеспрямованої державної політики пам'яті, орієнтованої, в тому числі, на послаблення суспільної напруги на ґрунті історії, «примирення» пам'яті, нівеляцію антагонізму у трактування «болючих» тем минулого тощо.

На жаль слід констатувати що державна політика пам'яті останнього періоду характеризується надто повільними темпами оздоровлення символічного простору країни, млявими темпами унормування топоніміки, модернізації музеїв історичного профілю, недостатньою підтримкою краєзнавства, невиразністю архівної політики. Її слабкою ланкою продовжує бути популяризація історії у масмедіа, засобами масових культурних індустрій, на ринку яких, зокрема кінопрокаті та книговидаванні, домінує іноземна продукція.

Значою проблемою є політизація даної тематики, так як певні політичні сили експлуатують історію для отримання політичних дивідендів і часто популяризують неоднозначні істо-

---

⁹⁴ Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932-33 рр. геноцидом //Офіційне Інтернет-представництво Президента України. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html?PrintVersion

ричні постаті, які завдали значної шкоди Українському народу (зокрема Катерину II, Леніна, Сталіна та інших)⁹⁵ [с.31]. Особливо активно тоталітарні постаті популяризує Комуністична партія України. У Програмі Комуністичної партії України зазначається, що «Радянський Союз був не імперією, що гнобила і грабувала Україну, а великою співдружністю вільних і рівноправних народів. Його зруйнування стало найбільшою трагедією для народу України, всіх радянських людей.»⁹⁶. Лідер комуністів П. Симоненко взагалі заявив, що «самим великим українцем — не по національності, а по справах — він вважає В.І. Леніна, так як саме його ми повинні вважати після революції 1917 року засновником держави Україна»⁹⁷. Але особливо занепокоєння викликає те, що комуністи відкрито закликають до знищення української державності і «возродження добровольного союзу равноправных народов, объединения их в едином союзном государстве — Союзе Советских Республик»⁹⁸ [9]. Це основна програмна мета Комуністичної партії України. Виконуючи дану програмну мету діячі Комуністичної партії активно підтримували сепаратистські настрої на півдні та сході країни, тому сьогодні потрібно дати чітку і закономірну правову оцінку даним діям, притягнувши до відповідальності за підтримку сепаратизму і тероризму.

Комуністична партія також заперечує тезу про те, що Голодомор 33-34 років був спричинений злочинними наказами та бездіяльністю радянської влади і зокрема того ж Сталіна. Представники Комуністичної партії України неодноразово заявляли, що причиною Голодомору 1932-1933 рр. були важкі природні умови, зумовлені 11-річним циклом сонячно-земних зв'язків і пов'язаною з цим посухою, котрі співпали з апогеєм класової боротьби Радянської держави на селі, а це суперечить правдивим історичним даним.

Але політикам будь-якого спрямування потрібно зважати на резолюцію Парламентської асамблеї Організації з Безпеки та співпраці в Європі, прийняту 3 липня 2008 р., у якій зазначено: «ПА ОБСЄ віддає дань пам'яті безневинно загиблим під час голодомору 32-33 років мільйонам українців. Масовий го-

---

⁹⁵ Чупрій Л.В. Інтерпретація історичних подій в дискурсивних практиках політичних партій. //Стратегічні пріоритети. №1, 2009. — С. 29-37.

⁹⁶ Програма Комуністичної партії України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/>

⁹⁷ Роль В.І. Леніна в становленні української державності // Киевский Вестник. — 2007. — 20 листопада.

⁹⁸ Програма Комуністичної партії України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/>

лод був викликаний жорсткими навмисними діями і політикою тоталітарного сталінського режиму»⁹⁹. Асамблея також підтримує ініціативу України з розкриття всієї правди цієї трагедії українського народу, зокрема шляхом проведення просвітницької роботи про Голодомор на міжнародному і національних рівнях, рішуче пропонує всім парламентаріям провести заходи для визнання факту голодомору на Україні¹⁰⁰ [15].

Тому дуже важливим і актуальним на сучасному етапі є подальше формування національної ідентичності шляхом протидії спекуляціям в історичній сфері та розробки ефективної державної політики пам'яті.

1.3.2. Шляхи оптимізації державної політики пам'яті.

Одним з найбільш дієвих і ефективних механізмів реалізації державної політики пам'яті є формування та актуалізація національних «місць пам'яті» — значущих історичних подій, постатей, артефактів, за допомогою яких спільноти встановлюють ціннісно-смысловий зв'язок зі своїм минулим. «Актуалізовані місця пам'яті» обґрунтовують, роз'яснюють та підтримують моральні принципи та суспільні інституції, на яких тримається кожне суспільство. Вони дають людині екзистенційну, онтологічну орієнтацію в житті, нарешті, є каркасом національної ідентичності»¹⁰¹ [с. 231]. П. Нора, автор даного поняття, пропонує надзвичайне широке його тлумачення, відносячи до «місць пам'яті» події та знаменитості, ландшафти та пейзажі, музеї та монументи, свята та річниці, кладовища й храми, історичні символи й меморіали, коломоративні церемонії (ритуали) й паломництва тощо¹⁰² [с. 23].

В контексті створення «місць пам'яті» потрібно актуалізувати зусилля по формуванню Пантеону національних героїв¹⁰³.

Колективні уявлення про Пантеон видатних постатей є одним із суттєвих чинників формування національної ідентичності. Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається та усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її

---

⁹⁹ ОБСЄ визнала Голодомор в Україні // Україна молода. — 2008. — 4 липня. — С. 4.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Exp-Officia_final-0106f.pdf

¹⁰² Нора П. Проблематика мест памяти Франция — память. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: зд-во С. Петерб. ун-та. 1999, С. 17-50.

¹⁰³ Чупрій Л.В. Український Пантеон як чинник формування національної ідентичності. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Jul2009/35.htm>

усталеності та ідентичності. В цьому контексті слід підтримати думку відомого дослідника Е. Сміта, що зазначав: «Подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти — ось головні функції національної ідентичності...»¹⁰⁴. Героїчні постаті уособлюють всіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбутнє своєму народові. Формування несуперечливого національного Пантеону героїв, неодмінно має бути об'єктом державної політики пам'яті та ідентичності.

Офіційні репрезентації історичних сюжетів неодмінно мають будуватися на їх персоналізації, оскільки знеособлена історія, як правило, має невеликі шанси на стійку фіксацію у пам'яті. Як свідчить світовий досвід, антропоморфізація і індивідуалізація історії є невід'ємною властивістю процесу формування колективних уявлень про минуле. Приклад життя видатних діячів якнайкраще послуговується для усвідомлення окремою людиною її належності до певної історичної і національної спільноти. Водночас такий «пантеон» загалом сприяє самовизначенню політичної нації. Міфічні або реальні імена можуть стати символом усього народу, його своєрідним прізвиськом.

Але такі функції притаманні лише тим історичним постатям, які солідарно визнаються та усвідомлюються членами однієї спільноти. Несуперечливість національного Пантеону є головною ознакою цілісної і усталеної національної історичної пам'яті і нації як такої. Колективні уявлення про національний Пантеон є недоформованими на рівні суспільної свідомості.

Потрібно зазначити, що фіксація на рівні суспільної свідомості «місць пам'яті» та національного Пантеону процес достатньо довготривалий. З точки зору державної політики він жодним чином не може бути зведений лише до офіційних репрезентації тих, чи інших подій та постатей української історії, разових заходів з вшанування їхньої пам'яті. Національна пам'ять семіотизується у конкретному символічному просторі, який формують пам'ятники, меморіали, топоніми та урбаноніми, державні свята тощо. «Робота пам'яті» (П. Рікер), «подолання минулого» (Ф. Адорно), як і процеси історичної самосвідомості і історичної пам'яті — це робота над символами

---

¹⁰⁴ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. С. — 224.

і значеннями. На жаль до цього часу в Україні існує значна кількість пам'ятників, які представляють радянсько-імперський історичний наратив (пам'ятники Леніну, іншим тоталітарним діячам, пам'ятник «Постріл в спину» в Сімферополі «присвячений жертвам радянського народу, які загинули від рук посібників фашистів – вояків ОУН-УПА» та інші). Проте пам'ятник є одним з прямолінійних знаків ідентичності, як річсимвол, що слугує колективним спогадам і безпосередньо впливає на формування історичної пам'яті.

Значна кількість тоталітарних назв присутня також і у вітчизняній топоніміці. Якщо на Заході і Центрі України радянська топоніміка втратила свої позиції, особливо процес руйнування пам'яток тоталітарному минулому прискорився в період Євромайдану, то на Сході і Півдні країни залишається майже недоторканою. Тисячі назв населених пунктів, вулиць, майданів продовжують щоденно проектуватися на історичну пам'ять, капіталізуючи в ній рудименти тоталітаризму. На карті Луганської області, приміром, до цього часу збереглися місця Кіровськ, Свердловськ, Стаханов, Артемівськ, селища Радянське, Орджонікідзе, Пархоменко, Радгоспне, Комісарівка, Комсомолець, Карла Лібкнехта тощо. У Харькові до цього часу існують вулиці: «50-річчя Радянського Союзу», «50-річчя Ленінського комсомолу, п'ять вулиць Леніна, чотири вулиці Советская, вул. Павлика Морозова, станції метро «Радянська», «Радянська Україна».

Величезна кількість пам'ятників подіям і постатям радянської доби, анахронічна топоніміка свідчать про незавершеність в Україні процесу декомунізації та деколонізації. Експертна група Ради Європи, яка у 2007 р. здійснювала огляд культурної політики в Україні, зазначила, що зі 130 тисяч пам'яток, які знаходяться під охороною, 7 тисяч чи майже 6 % складають пам'ятники Леніну. Було підраховано, що про події і діячів комуністичного минулого нагадують вулиці, провулки і проспекти у 7 тисячах 219 населених пунктах України.

В цьому контексті заміна тоталітарних символів минулого є одним з першочергових завдань державної політики історичної пам'яті. Недооцінка цього важливого завдання й призвело до того, що саме на сході і півдні країни, де були найбільш поширені тоталітарні символи Радянського Союзу, найбільший успіх мала ідея «руського мира», яка в значній мірі спирається на радянську символічну спадщину. Це все призвело до фор-

мування проросійської пострадянської регіональної ідентичності в цих регіонах, що зумовило підтримку частиною місцевого населення сепаратизму та інтервенції Російської Федерації на ці території.

Керівні державні органи повинні активно сприяти формуванню у свідомості громадян національностямованого Пантеону національних героїв. Для цього використовуються різноманітні інформаційні заходи, комеморативні практики, художні твори, освітні програми, засоби монументальної пропаганди. Залучення цих та інших форм роботи допомагає створенню у суспільній свідомості своєрідного віртуального Пантеону слави, покликаного відновити у суспільній пам'яті табу йовані за часів радянської влади імена видатних співвітчизників і «націоналізувати» пам'ять про тих визначних митців, котрі позиціювалися комуністичною ідеологією як «советские».

При створенні Пантеону вітчизняних героїв потрібно враховувати рейтинги визначних національних діячів. Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у 2007 році було проведено соціологічне дослідження, під час якого респондентам пропонувалося визначитися з відповіддю на запитання: «Назвіть, будь ласка, кілька прізвищ людей (не більше п'яти), яких, на Вашу думку, можна вважати національними лідерами України в останні двісті років?». Перша десятка мала такий вигляд: Т. Шевченко (24 %), М. Грушевський (21 %), В. Чорновіл (15 %), В. Ющенко (9 %), Л. Кравчук (8 %), Л. Брежнев (6 %), І. Франко (6 %), С. Петлюра (4 %), С. Бандера (4 %), В. Щербицький (3 %). В цілому на це запитання відповіли лише дві третини респондентів (у Південному регіоні — лише 16 %). Найбільш високу оцінку у більшості регіонів країни отримали видатні українські письменники — Т. Шевченко, І. Франко та голова Центральної Ради М. Грушевський (Див. діагр.).

У національному пантеоні ми бачимо також прізвища таких взаємовиключних постатей, як С. Петлюра й С. Бандера, з одного боку, й Л. Брежнев та В. Щербицький — з другого, причому оцінка названих постатей знов-таки мала чітку регіональну диференціацію, так як перших здебільшого підтримують на заході та півночі України, а других — на сході та півдні. Це засвідчує амбівалентність історичної пам'яті нашого народу, коли український історичний наратив переважає у західних регіонах країни, а радянсько-імперська міфологія залишається поширеною у східних та південних областях.

Діаграма 1.3.1. Національні лідери України за останні 200 років

Проте, слід відзначити, що є постаті, які позитивно сприймаються у більшості регіонів України. Зокрема, коли респондентам запропонували перелік видатних постатей національної історії, то лідерами позитивної оцінки у більшості регіонів стали Б. Хмельницький та М. Грушевський (79 % і 60 %), а лідерами негативної оцінки — Й. Сталін та М. Горбачов (62 % і 56 %). Безумовно, висока оцінка Б. Хмельницького пояснюється тим, що на Заході й у Центрі України його сприймають як великого державника, а на Сході й на Півдні — як людину, що «об'єднала Україну з Росією», позитивне сприйняття М. Грушевського пояснюється оцінкою його діяльності як політика, що боровся за незалежність України та як видатного історика.

Дуалізм історичної пам'яті Українського народу виявило також соціологічне опитування молоді, проведене Харківським національним університетом імені В.Н. Каразіна у лютому-травні 2007 року щодо оцінки визначних історичних постатей як героїв чи антигероїв. Поряд з українськими визначними особистостями для порівняння були представлені також діячі Радянського союзу (В. Ленін, Й. Сталін). Рівень визнання геро-

ем В. Леніна у Східному і Південному регіонах у декілька разів більший ніж у Західному регіоні (34,8% – Схід, 26,5% – Південь, 9,7% – Захід), а визнання героями С. Бандери чи С. Петлюри у цих регіонах у декілька разів менше порівняно з Західним регіоном (С. Бандера: 17,8% – Схід, 20,0% – Південь, 68,4% – Захід; С. Петлюри: 20,8% – Схід, 26,7% – Південь, 53,5% – Захід). Досить позитивним є те, що в цілому ієрархія історичних героїв виявляє переважні симпатії до українських персонажів порівняно з радянськими. Лідерами по Україні є Б. Хмельницький (79,2%) і Мазепа (56,8%), С. Бандеру і С. Петлюру підтримують близько третини молодих українців, а Леніна лише чверть респондентів. Максимальне визнання як «анти-герой» має Й. Сталін (60,8%).

Громадську думку відображають також й інтерактивні опитування. У цьому плані показовим є проект телеканалу Інтер «Великі українці» (2007-2008 рр.) в рамках якого здійснювалося опитуванням телеглядачів щодо того, кого вони вважають найбільш видатними українцями. За підрахунками компанії GFK, усього на почесне звання Великого українця претендувало 14 тисяч осіб, за яких було віддано понад 800 тис. голосів. У першу десятку увійшли Я. Мудрий, М. Амосов, С. Бандера, Т. Шевченко, Б. Хмельницький, В. Лобановський, В. Чорновіл, Г. Сковорода, Л. Українка, І. Франко. Незважаючи на зловживання, викриті під час останнього етапу цього проекту, наведений перелік є показовим варіантом «пом'якшеної і узгодженої» оцінки українським суспільством своїх національних героїв.

Громадська думка формує певні пантеони героїв нації у залежності від регіону опитування, ідеологічних уподобань респондентів, їх вікової категорії, етнічної приналежності тощо. З іншого боку, наявність загальнонаціонального Пантеону репрезентованого державою може відігравати суттєву роль у формуванні колективних уявлень про минуле. Такий Пантеон стає компонентом, що сприяє цементуванню національної ідентичності, політично мобілізує громадян, а не розколює суспільство на антагоністичних «своїх» і «чужих».

Ефективним засобом формування колективної історичної пам'яті є висвітлення життя та діяльності видатних українців через ЗМІ, зокрема через Інтернет, телебачення. Досить актуальною, цікавою і малозатратною формою кристалізації національного Пантеону є створення його віртуальної версії

у мережі Інтернет. На сьогодні вже існує декілька віртуальних пантеонів визначних українців, створених громадськими організаціями. Зокрема Організація Українських Націоналістів, Українська Головна Визвольна Рада раніше вже створили «Пантеон Слави Українського Народу – поіменний Мартиролог національних героїв України», які полягли в боротьбі за незалежність і свободу з 1939 по 1960: керівників, рядових учасників, симпатиків УПА та збройного підпілля ОУН. На даний момент мартиролог нараховує 11 500 осіб. Подібний проект «Наші герої» розробляє ВГО «Пласт». Метою проекту «Наші герої» є використання сучасних Інтернет-сервісів для відновлення та збереження героїчних сторінок нашого народу (зокрема про діяльність ОУН-УПА) та створення пантеону українських героїв.

Важливою формою формування історичної пам'яті є видання відповідних книг та альбомів, створення їх електронних версій (CD-DVD). Такі книги повинні видаватися масовими тиражами і безкоштовно розповсюджуватися у бібліотеки, освітні, культурні установи, активно поширюватися серед населення через книготорговельну мережу. Недостатньою мірою, але в Україні останнім часом друкуються видання про найбільш відомих діячів нашого народу.

Не менш дієву функцію виконує виставково-експозиційна робота. Так, в Києві в Українському домі була відкрита виставка «Видатні українці у світі», де були представлені наші співвітчизники, що внесли значний вклад у розвиток світової культурної спадщини. Про певних персоналій виставки вже створені художні та документальні фільми, зокрема про Соломію Крушельницьку, княгиню Ольгу, князя Ярослава Мудрого, Романа Шухевича, митрополита Андрія Шептицького.

Одним із важливих засобів формування державою Пантеону національних героїв є створення меморіалів і пам'ятників присвячених таким діячам. Досвід заснування сакральних місць національної пам'яті – пантеонів визначних людей, якими пишається та чи інша нація, широко практикується у закордонних країнах. Такі пантеони активно використовуються державними органами у комемораційних заходах. І, як доводить світова практика, подібні меморіали є одними з найбільш відвідуваними туристичними місцями.

В Україні, з огляду на її колоніальний статус, віки бездержавності, військові навали, загальнонаціональний україноцент-

ричний Пантеон поки що відсутній. Хоча існують своєрідні регіональні пантеони вітчизняної пам'яті, де можна зустріти могили відомих українських діячів. Зокрема, це 33-я дільниця Байкового кладовища, Лук'янівський цвинтар в м. Києві, Аскольдова могила, збірний пантеон Героїв Української Повстанської Армії поблизу с. Гурби Здолбунівського району, Личаківський цвинтар Львова, Алея Героїв Небеснох сотні інші. Зокрема на Личаківському цвинтарі за ініціативою львівської влади був створений Пантеон Слави українських героїв.

На нашу думку, найбільш реальним є створення Пантеону без поховань у вигляді меморіального комплексу. Це дасть змогу суттєво оптимізувати коло визначних осіб, розширити перелік можливих місць для розташування майбутнього меморіалу, надасть більший простір для проявів художньої творчості. Зі світового досвіду, подібний Пантеон може виглядати як окрема визначна архітектурна споруда з розташуванням у ній пам'ятників, барельєфів чи меморіальних дошок та інше. Або це може бути меморіал під відкритим небом у якому статуї або погруддя визначних національних діячів розташовуються у вигляді алеї чи групуються навколо центрального монументу. Можливі комбінації різних варіантів. Головними критеріями повинні стати художня цінність, оригінальність виконання проекту, його україноцентрична спрямованість і відповідність національним традиціям.

Але основним і найбільш потужним каналом поширення наукових знань, які формують певний пласт історичної пам'яті, є система історичної освіти¹⁰⁵. Як зазначає відомий дослідник Я. Грицак, що «для сучасного українського історика — а надто того, який творить нові синтези і пише нові підручники, найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності»¹⁰⁶ [с. 19]. Але, створюючи свою власну історію, ми повинні з повагою ставитися до історичного минулого інших країн і навіть якщо ми маємо певні суперечливі думки щодо тих чи інших історичних подій, то повинні прагнути до налагодження діалогу з метою об'єктивного і неупередженого дослідження складних сторінок історії. З іншої сторони інші країни не повинні нам нав'язувати своє власне бачення певних суперечливих історичних подій. Як позитивні

---

¹⁰⁵ Чупрій Л.В. Історична освіта, як складова державної політики пам'яті. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-pamyaty.html>

¹⁰⁶ Грицак Я. Страсті за націоналізмом, — К.: Критика, 2004. С. — 330.

приклади налагодження діалогу щодо досягнення історичного примирення слід назвати українсько-польський діалог. Зокрема на даний час досить успішно працює українсько-польська комісія експертів з питань удосконалення шкільних підручників з історії та географії.

Проблема якості шкільного підручника з історії України.

Принципово важливе значення має політика держави у освітній сфері, спрямована на толерантне і об'єктивне висвітлення історії України, створення для навчання якісно нових підручників та методичних посібників для вищої та середньої школи з врахуванням критичних зауважень викладачів, науковців, громадськості та відповідних зарубіжних напрацювань. Саме середня і вища освіта є на сьогодні потужними ретрансляторами знань про минуле, модераторами історичної пам'яті нового покоління українських громадян.

Провідну роль в цьому має відігравати відповідна організація освітнього процесу. В Державному стандарті базової і середньої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України N 24 від 14 січня 2004 р., зазначається, що викладання історичних дисциплін спрямоване на виховання в особистості рис патріота України, активного компетентного громадянина, людини з гуманістичними і демократичними цінностями.

Саме підручник з історії зберігає статус домінуючого засобу навчання та важливого чинника формування історичної пам'яті серед молоді. Стереотипні уявлення про свій народ, його героїв та ворогів здебільшого формуються у підлітковому віці: частково – через сімейні розповіді, художні історичні твори, але головним чином – через шкільний курс історії. Процес вивчення історії у школі повинен бути підпорядкований не тільки передачі певної суми знань, а й формуванню критично мислячої особистості, вихованню законослухняного і толерантного громадянина, патріота своєї країни.

Слід відзначити, що Україна першою серед країн СНД створила повний комплект власних підручників із всесвітньої історії та історії України, що викладаються у загальноосвітніх навчальних закладах. Викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіографії, її стан, наукові досягнення, бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвидатніші історики, які займаються вітчизняною минувиною.

Але не зважаючи на позитивні напрацювання, проблема якісного підручника вітчизняної історії була і залишається на сьогоднішній день предметом обговорення вітчизняної науково-педагогічної, а часто і політичної спільноти. Зокрема експерт з гуманітарних питань Володимир Семиноженко зазначив, що сучасні підручники з історії занадто політизовані і цей підхід потрібно змінювати. Головне — покращити якість методичних і наукових рад, які будуть затверджувати підручники.

В сучасних умовах до підручників з історії висуваються певні вимоги. В першу чергу підручник з історії повинен бути толерантним, об'єктивним, нейтральним та відкритим. Навколишній світ різноманітний і багатогранний, тому неможливий повний опис його під одним кутом зору та створення єдиної і вичерпної теорії всього. Відповідно і підручник з історії, щоб більш точно відображати історичну реальність, не може спиратися на єдину теорію, а повинен відображати її з різних сторін. Потрібно уникати закритого викладення минулого і показувати різнобічні аспекти, аналізуючи їх. Підручник повинен бути не стільки ретранслятором історичних знань, скільки повинен бути спрямований на формування у учнів певних компетентностей — уміння працювати з різноманітною інформацією, критично мислити, аналізувати, робити правильні висновки.

Висвітлюючи історію нашої країни, потрібно також враховувати і відображати історії всіх етнічних груп, що проживали чи проживають на території України і всіх земель, що входять до нинішньої України, і тим самим написати спільну історію Західної та Східної України, вказуючи на їхні історико-культурологічні особливості, але ні в якому разі їх не протиставляючи.

Грунтовний аналіз шкільних підручників історії України здійснила група університетських викладачів-істориків під керівництвом Н. Яковенко. За підсумками Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України зроблено загальний висновок про те, що шкільні підручники з історії України відповідають чинній нормативно-правовій базі (державному стандарту й навчальній програмі), однак, на жаль, не відповідають ні сучасному станові історичної науки, ні потребам суспільства¹⁰⁷ [с. 24]. Як відзначили експерти, що здій-

---

¹⁰⁷ Шкільна історія очима істориків — науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. К.: Видавництво імені Олега Теліги, 2008. — 128 с.

снювали моніторинг, серед основних недоліків підручників можна виділити:

- тиражування песимістичного уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – «колоніальним статусом»;
- переважно етноцентричне бачення історії;
- переважання у тематиці підручників політичної та мілітарної історії;
- певна однобічність викладу матеріалу у підручниках;
- недостатня кількість нових методів та розвиваючих методик;
- значна політизація підручників.

Експерти Міжнародної мережі дослідження підручників також досить критично оцінили підручники з історії вибраних вітчизняних авторів¹⁰⁸.

При створення вітчизняного підручника з історії України слід активніше використовувати європейський досвід, зокрема відповідні рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи. Зокрема ще у 90-х роках минулого століття Парламентською асамблеєю були схвалені рекомендації «Про європейський вимір освіти» (1111 (1989)) та «Про історію й вивчення історії в Європі» (1283 (1996)), які сприяли реалізації проєктів «Історія в новій Європі» та «Викладання й вивчення історії в Європі у XX столітті».

Відповідно до цих проєктів європейці впроваджували концепцію «відкритої історії», яка в першу чергу пропагує толерантність, наголошуючи те, що несхожі (зокрема – сусідні, «історично ворожі») культури, незважаючи на певні конфлікти між ними, постійно перебували в стані взаємопроникнення та прагнули до діалогу.

Щодо викладання національних історій, то європейські експерти рекомендують переходити до «інтегрованої» національної історії – з підкресленням того, що кожна новітня нація є витвором не тільки свого внутрішнього розвитку, а й формувалася під дією численних іноетнічних та інокультурних впливів.

Пропонується посилення гуманізації історичної освіти, яку потрібно здійснювати через введення учня в атмосферу співпереживання і співчуття, зосередивши увагу не на

---

¹⁰⁸ Георгій Касьянов Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників. [Електрон. ресурс] – Права людини в Україні. Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1224504439>

історії воєн та соціальних катаклізмів і конфліктів (на чому досі будувалася вся європейська історія), а на «культурі миру» – на повсякденному житті людини. Значну увагу пропонується також приділяти формуванню нових методів, зокрема, наприклад використання ігрових методик має навчити учня розрізняти факт і погляд на факт, розуміти суб'єктивний характер будь-якої інтерпретації історичного феномена, події чи особи, формулювати об'єктивні і неупереджені судження тощо.

За підсумками реалізації вищезгаданих проектів у 2001 році була прийнята Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи. (Rec (15,(2001)) «Про викладання історії у XXI столітті в Європі», яка рекомендувала розробити програми Ради Європи про реформи викладання історії й розроблення нових підручників і методичних посібників, зокрема в Російській Федерації, країнах Закавказзя, Південно-Східної Європи та Причорноморського регіону у рамках заходів, спрямованих розвивати і зміцнювати демократичну стабільність.

Для поліпшення змісту підручників з вітчизняної історії доцільно активніше залучати наукові українські інституції, які можуть проводити експертизу змісту підручників, зокрема Інститут історії АН УРСР, Український інститут національної пам'яті. Зокрема одним із першочергових завдань Українського інституту національної пам'яті є аналіз існуючих засобів подання історії України, перш за все шкільних підручників¹⁰⁹ [с. 139].

Досить успішну роботу в цьому напрямку робоча група з моніторингу підручників з історії України для шкіл і вищих навчальних закладів під керівництвом Н. Яковенко, про яку ми вже згадували. За підсумками IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України при Українському інституті національної пам'яті та при активній підтримці Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОН був створений проект Концепції та програми викладання історії України в школі, які були висунуті на громадське обговорення.

При підготовці концепції враховувався досвід європейських суспільств, для яких пріоритетом є прагнення до громадянської злагоди та знаходження «позитивного досвіду»

¹⁰⁹ Чуприй Л.В. Оптимизация деятельности Украинского института национальной памяти в контексте формирования государственной политики памяти. // «Актуальные проблемы современного общества: вопросы социологии, политологии, философии и истории»: материалы международной заочной научно-практической конференции. (17 декабря 2012 г.) — Новосибирск: Изд. «СИБАК», 2012. — С. 138-143.

у сфері ліберально-демократичних цінностей — пошануванні життя та прав людини, толерантному ставленні до чужої мови й культури, слідуванні демократичним ідеалам.

Аналізуючи проблему забезпечення освітніх закладів підручниками з історії України слід відзначити, що для активізації інтересу молоді до історичного минулого слід використовувати також і інші друковані джерела — краєзнавчі, етнографічні, археологічні, пам'яткоохоронні матеріали, художню літературу на історичну тематику.

З методологічної точки зору і в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства постає потреба у створенні електронних версій посібників, які в значній мірі будуть стимулювати інтерес учнів до вивчення історії, так як в них часто використовують наочні, ігрові та розвиваючі методики.

Для формування історичної пам'яті молоді Міністерство освіти і науки, молоді та спорту проводить також ряд позакласних заходів, спрямованих на розвиток краєзнавства та культурного туризму серед шкільної та студентської молоді.

На підтримку розвитку історичного та географічного краєзнавства Кабінетом міністрів України була затверджена Міжгалузєва програму «Пізнай свою країну» на 2007-2012 роки (Наказ N 49/765/3027/308 від 27.08.2007). Серед основних завдань програми були виділені: розвиток патріотизму шляхом залучення дітей і молоді до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, проведення краєзнавчих наукових досліджень тощо¹¹⁰ [с. 288].

Підсумовуючи, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства вкрай необхідним є формування ефективної державної політики пам'яті, спрямованої на підвищення інтегративної ролі історичної пам'яті в процесі націотворення, становлення спільної національної ідентичності, досягнення суспільної консолідації та соціокультурної єдності української політичної нації. Весь цей комплекс заходів має розглядатися у контексті національної безпеки та тісному зв'язку з іншими її елементами.

---

¹¹⁰ Чупрій А.В. Державна підтримка патріотичного виховання молоді. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип.19. — С.287-297.

1.4. Стан та перспективи розвитку вітчизняної освітньо-наукової галузі в контексті реалізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

1.4.1. Модернізація вітчизняної освітньо-наукової галузі в умовах сучасних викликів.

Сьогодні ми констатуємо перехід світової цивілізації від індустріального до інформаційного суспільства, суспільства знань. Відтак особливе значення в цих умовах починає відігравати освіта і наука. Ряд відомих дослідників зазначають, що інформація стає головним інноваційним чинником суспільного розвитку. Так Д. Белл, описуючи постіндустріальне суспільство, зазначав, що основним виробничим ресурсом є інформація. Інший дослідник М. Кастельс уточнює, що інформація — це сировина, а під технологією в рамках даної парадигми розуміється, перш за все «технологія для впливу на інформацію, а не просто інформація, призначена для впливу на технологію, як було і випадку попередніх технологічних революцій»¹¹¹ [с. 43].

На думку М. Кастельса революція в інформаційній технології є «відправним пунктом в аналізі складнощів становлення нової економіки, суспільства і культури»¹¹² [с.39]. (informational society).

М. Кастельс робить істотне розрізнення між відомими концепціями «інформаційного суспільства» (information society) і власною концепцією «інформаціонального суспільства»¹¹³ [с.39] (informational society). Якщо в першому випадку підкреслюється визначальна роль інформації в суспільстві, то, на думку, М. Кастельса інформація та обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації протягом всієї історії людства й мали критичну важливість у всіх суспільствах. У той же час «інформаціональне товариство», яке зароджується, будується таким чином, що генерування, опрацювання і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади.

---

¹¹¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.

¹¹² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.

¹¹³ Там само.

Зауважимо, що в ході розробки концепцій постіндустріального суспільства спочатку в центрі уваги дослідників (Д. Белл, Н. Бірнбаум, Г. Маркузе, О. Тоффлер, А. Турен та ін) виявилися характерні особливості кризи індустріального суспільства, «індустріальної людини». Вони переконливо показали негативні наслідки висування індустріалізації та технологізації в якості головного пріоритету в розвитку людського суспільства. Подібний пріоритет спричиняє деформуючий вплив на саму людину, на її справжню сутність, неминуче провокує тупиковість самоцінного в людині. Гіпертрофований індустріальний розвиток, чітко проявився в загрозі екологічної, термоядерної і т.п. катастроф. Саме в роботах цих авторів вперше яскраво і доказово були розкриті причини «духовної кризи» людського суспільства, які безпосередньо впливають з логіки еволюції індустріальної цивілізації. «Індустріальна людина, потенційно здатна до особистісної поведінки і соціально-моральної життєдіяльності, не має можливості реалізувати їх в «машиноподібних соціальних системах», які висувають до людини вимоги як до елемента технологічної цілісності. «Духовні процеси в умовах індустріальної цивілізації або взагалі елімінуються, або розглядаються утилітарно-прагматично, як інструмент організації будь-яких інших, більш важливих і значимих для суспільства процесів»¹¹⁴ [с. 72].

Концепції інформаційного суспільства, також як і у свій час концепції постіндустріального суспільства, мають і своїх критиків. Так, наприклад, Ю. Хабермас відноситься до концепції інформаційного суспільства вельми скептично, і вважає, що зростання кількості інформації не призводить до появи більш інформованого суспільства, а інформація не завжди допомагає вирішити проблему мирного співіснування людей. Це підтверджують і афористичні висловлювання Ж. Бодрийяра з приводу знаків і симуляцій в сучасному суспільстві, а також принцип перформативності Ж.-Ф. Ліотара, який він вважає основоположним при описі процесів створення і використання інформації в сучасну епоху постмодерну.

Але тим не менше процес поширення інформаційного суспільства вже не можна зупинити. Інформаційні технології, а також соціокультурні наслідки ними породжуються, проникають у всі соціальні сфери діяльності. Відповідно основною

---

¹¹⁴ Тоффлер, Э. Третья волна = The Third Wave, 1980. — М.: АСТ, 2010. С. — 784.

продуктивною силою в будь-якій сфері інформаційного суспільства виступає інтелект, інтелектуальна праця, а також ті соціальні інститути, які пов'язані з їх розвитком і виробництвом. Стає ясно, що інформаційне суспільство висуває підвищені вимоги до освітнього рівня, як окремої особистості, так і всього суспільства в цілому.

Відтак перед більшістю країн постає питання щодо модернізації всіх сфер життя, в тому числі й освіти з метою забезпечення зростання технологічного рівня країни та збільшення конкурентоздатності країни на світовому рівні. Особливу роль в цьому процесі повинна відігравати освіта так як вона є важливим інтелектуальними ресурсом розвитку суспільства.

Більшість країн світу усвідомлюють ключове значення освіти для розвитку сучасної цивілізації. В багатьох країнах світу реалізуються стратегічні освітні проекти і програми: «Освіта двохтисячного року» (ФРН), «Освіта Америки XXI століття» (США), «Освіта майбутнього» (Франція), «Модель освіти XXI століття» (Японія) та інші. Ці програми спрямовані на модернізацію національної системи освіти, яка розглядаються як ключовий фактор забезпечення її економічної та внутрішньополітичної стабільності та в значній мірі сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни на міжнародній арені.

Відтак в умовах інформаційних викликів сучасності головне завдання вітчизняної системи освіти стає реалізація основних модернізаційних напрямків з метою забезпечення високого освітнього рівня громадян України відповідно до передових вимог нашого часу. Слід зазначити, що забезпечення доступу до якісної освіти впродовж життя є одним з завдань Цілей розвитку Тисячоліття для України.

В сучасних умовах головними напрямками модернізації є: подальша диверсифікація; розвиток дистанційних і віртуальних форм освіти, інтенсифікація, циклічність освітніх процесів, безперервність, креативізація і індивідуалізація освіти, підвищення її якості на тлі розвитку випереджального характеру системи вищої освіти щодо суспільства і виробництва, нарешті, інтернаціоналізація освіти і формування світової системи вищої освіти в глобальному масштабі.

Мета сучасної освіти — навчити людину налагодити обмін інформацією з навколишнім середовищем у відповідності з принципом інформаційного балансу — споживання інформації ззовні має завершитися утворенням в індивіді нової

інформації. Як кажуть класики вітчизняної сучасної соціології В.І. Добреньков і А.І.Кравченко освіта повинна дати метакваліфікацію – навчити людину знаходити потрібну інформацію і засвоювати її, навіть якщо вона знаходиться за межами його особистого досвіду.

Сучасна людина має не просто поглинати інформацію, але й створювати її, формувати на основі виробництва інформаційних образів культурне середовище. Тому звичайна середня людина має опанувати не стільки певною сумою знань, яка в епоху інформаційного суспільства швидко застаріває, скільки інтелектуальними навичками, що дають можливість при бажанні отримати будь-яку важливу для нього суму знань.

Важливим завданням системи освіти також є виховання особистості, формування у неї патріотизму, солідарності, прагнення до взаємодопомоги, інших позитивних моральних якостей. На суспільному рівні освіта повинна сприяти консолідації нації, формуванню і підтримці культурної єдності суспільства, нівелюванню майнової нерівності шляхом доступності до високоякісних професійних програм, що забезпечує високий рівень доходів від трудової діяльності.

Для формування національної самосвідомості українських громадян потрібно значну увагу приділяти збільшенню виховного потенціалу системи освіти у сфері національно-патріотичного та морального виховання підрастаючого покоління¹¹⁵.

Член національної комісії України у справах ЮНЕСКО з 1991 р., экс-президент Національного університету Києво-Могилянської академії (КМА) В'ячеслав Брюховецький наголошував: «Нація тільки тоді буде жити і розвиватися, коли кожне наступне покоління виховуватиметься в національному дусі на основі історичної правди. Адже якщо знищити духовну основу нації, вона перетвориться на бидло або групу бандитів, які вбиватимуть одне одного. Молоде покоління стає цинічним, не вірить в жодні ідеали... Найгірше, – стверджує професор, – що ми нарobili за роки незалежності України»¹¹⁶. Його думку підтримує заслужений учитель України Петро Щербань, який вважає, що в державі «відбувається процес демора-

---

¹¹⁵ Чупрій Л.В. Оптимізація державного управління в сфері освіти в контексті забезпечення національної безпеки України // Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвиток української державності». К.: Видавничий дім «Персонал», 2012. – С. 127 – 135.

¹¹⁶ В. Брюховецький. Проблеми сучасної освіти. «Високий замок». – Львів, 22 квітня 2004.

лізації, дебілізації і денаціоналізації сучасної молоді, яка втрачає не тільки національне, а й людське обличчя»¹¹⁷.

З цього приводу академік С.І. Гончаренко зазначає: «Педагогічна драма виховання стрімко перетворюється на загальнонаціональну трагедію»¹¹⁸. Тому ставлення владної еліти до питання морального та патріотичного виховання молоді є лакмусовим папірцем її справжніх намірів у будівництві соборної самостійної держави національного типу.

Саме виховання молоді з однієї сторони на загальнолюдських, а з іншої сторони національно-патріотичних цінностях є неодмінним завданням українського суспільства. Дослідник І. Бех зазначає, що морально-духовна вихованість молоді особистості нині є пріоритетною метою освітньої системи.

Національне виховання виступає не тільки чинником підвищення виховного впливу на особистість, а й основним засобом успішного розвитку нації. Г. Сковорода писав: «Кожен повинен пізнати свій народ і у народі пізнати себе»¹¹⁹ [с.12].

Дослідниця М. Пірен відзначає, що розвиток особистості та розвиток нації — це дві сторони одного поступу суспільства. Тому національне виховання містить у собі самобутній зміст, форми й методи впливу на особистість, які найповніше відповідають її психологічним, соціальним, природним ознакам. Національне виховання є стрижнем залучення молоді до пізнання національних надбань культури, традицій та мови. М. Бердяєв писав: «Хто не любить свого народу, той не може любити людство. Людина входить у людство через національну індивідуальність як національна людина, а не безлика людина»¹²⁰.

Акцентуючи увагу на важливості реалізації наукового і виховного потенціалу системи освіти слід визначити стан та проблеми даної галузі. Слід констатувати, що Україна має значний освітній та інтелектуальний потенціал. Індекс рівня освіченості населення складає в Україні 0,92 (середній індекс по країнах світу — 0,74). Україна за деякими напрямками (матеріалознавство, математика, комп'ютерні науки, радіоастрономія, теоретична фізика тощо) на даний час все ще займає гідні по-

¹¹⁷ П. Щербань. Що чекає Україну?. «Літературна Україна». — 13 липня 2006.

¹¹⁸ Б. Трофим'як. Національна освіта й виховання незалежної України в небезпеці. Збірник наукових праць НДІУ, том XXI. — С. 33

¹¹⁹ Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. — 2-е вид. — К.: Майстерня Білецьких, 2008. — 256 с.

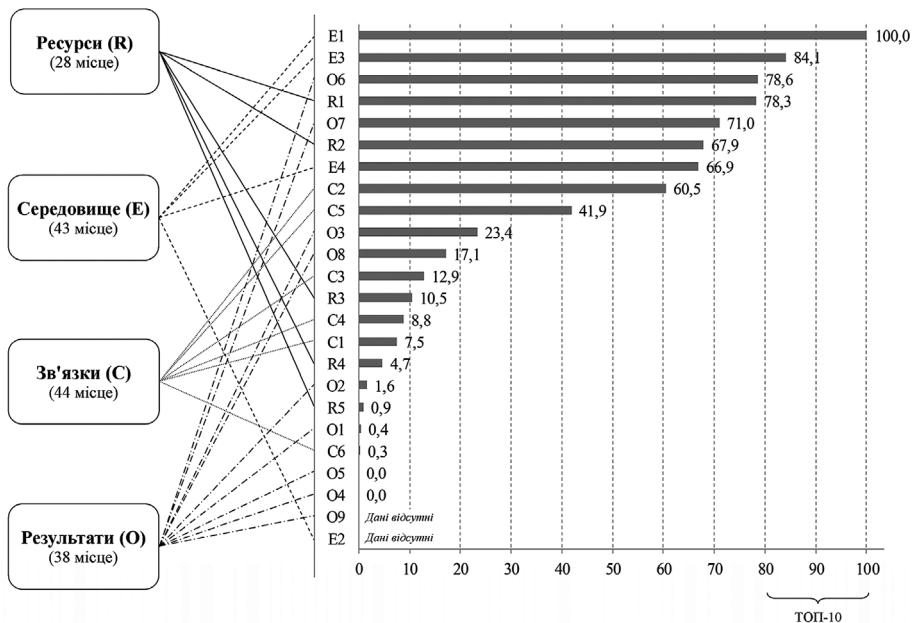
¹²⁰ Антипець О.О. Особливості виховання національно свідомої особистості на етапі етнізації. http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_93/Antyp.pdf

зиці у світовому розподілі наукової праці. Але цей потенціал в повній мірі не використовується.

Експерти зазначають, що внутрішній валовий продукт на 3% створюється інтелектуальною працею і останнім часом має тенденцію до збільшення. В нашій країні частка освіти у створенні ВВП змінилася протягом 2001-2013 років з 4,2% до 4,5%, зокрема перевищує частку будівництва, яка дорівнює 2,9%. Слід також констатувати, що за ці роки темпи валової доданої вартості, яка створена освітою, перевищують темпи валової доданої вартості, що створена за рахунок усіх видів економічної діяльності (5,36 і 6,47% відповідно)¹²¹ [с. 31-33].

Якщо аналізувати українську систему вищої освіти відповідно до світових рейтингів, то у поширеному рейтингу Юніверсітас 21 у 2014 році Україна займає 42 місце серед 50 досліджуваних країн, у тому числі за субіндексами: «Ресурси» – 28, «Середовище» – 43, «Зв'язки» – 44, «Результати» – 38¹²².

Діагр. 1.4.1. Оцінка національної системи вищої освіти України у рейтингу Юніверсітас 21 за 2014 рік (чим вище значення показника, тим кращий стан фактора)

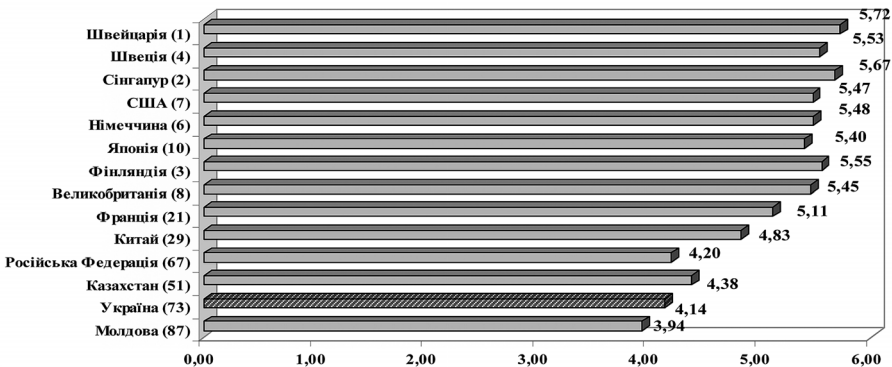
¹²¹ Статистичний щорічник України за 2013 рік. Державна служба статистики України / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2014. – 560 с.

¹²² В. Сацки. Україна в дзеркалі міжнародного рейтингу національних систем вищої освіти «Юніверсітас». //Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.edu-trends.info/universitas_21/

Недостатньо високими є і місце України в інших престижних рейтингах. Так в Глобального інноваційного рейтингу 2014 Україна посідає 63 місце серед 141 країн світу.

Україна посіла 73 місце серед 144 країн світу (2013 – 73) в Глобальному індексі конкурентоспроможності, продовжуючи демонструвати свої основні конкурентні переваги – освіту та ємність ринку¹²³. Високоосвічене населення, значна ємність ринку є хорошою основою для подальшого економічного зростання.

Діагр. 1.4.2. Рейтинг країн за Глобальним індексом конкурентоспроможності

На думку експертів система вищої освіти в Україні за рівнем конкурентоспроможності поступається системам багатьох країн, однак має значний потенціал для нарощування своєї свого конкурентного статусу і суттєві передумови для становлення глобально конкурентоспроможних університетів. Основними проблемами для вітчизняної системи освіти є низький рівень автономії українських освітніх закладів та недостатність фінансового забезпечення ВНЗ, що в значеній мірі зумовлено мало-ефективною, застарілою моделлю управління вищою освітою. Останній закон «Про вищу освіту» спрямований на подолання цих проблем, але його впровадження буде відбуватися протягом декількох років. Він спрямований на підвищення ефективності системи вищої освіти, посилення інноваційного розвитку країни і підтримку сучасних наукових розробок.

Однією з найбільш суттєвих проблем в сфері вищої освіти є недостатність фінансування і неефективне його використання. Хоча, якщо проаналізувати показники фінансування осві-

¹²³ Там само

ти в цілому за минулі роки, то слід констатувати позитивні тенденції. У 2014 р., порівняно з 2000 р., фінансування вищої освіти зросло у 9,3 рази. Однак у видатках на освіту, % від ВВП, збільшилося лише у 1,5 рази.

Табл. 1.4.1. Динаміка видатків державного бюджету на освіту, млн грн.¹²⁴

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
170 070,0	204 190,0	225 810,0	267 344,0	345 113,0	441 452,0	544 153,0	720 731,0	948 056,0	913 345,0	1082 569,0	1302 079,0	1408 889,0	1630 947,3	1582 577,3
Видатки на освіту, % від ВВП														
4,2	4,6	4,8	5,1	5,7	6,1	6,2	6,3	6,4	7,3	7,4	6,6	7,2	6,4	6,4

За статистичними даними об'єм освоєних інвестицій в освіту за останні роки збільшився у 2,6 рази, але в умовах формування інформаційного суспільства цього

На жаль певне збільшення фінансування галузі не відображається на достойному підвищенні зарплати, а відповідно і престижу праці вчителя і вченого, що в значній мірі і зумовлює їхній від'їзд за кордон. Слід зазначити, що оплата праці вченого-емігранта на Заході, хоча і нижча за відповідну зарплату вчених західних країн в рази, все ж достатньо висока. Так, якщо середня річна зарплата вченого в США становить 52 тис. дол. США, то у Росії – 2-3 тис. дол. США, а в Україні і ще менше. Якщо ж проаналізувати стан зарплати вчених, що працюють за контрактами, то вона майже в 60 разів нижча за зарплату зарубіжних спеціалістів аналогічного фаху. Слід також зважати на те, що належним чином працевлаштовуються за спеціальністю (мається на увазі наукова кваліфікація) лише п'ята частина емігрантів. Частина вчених частково вирішують дану проблему, працюючи за кордоном, заробляючи там гроші, а потім повертаючись на Україну, чи виграючи гранти зарубіжних фондів в Україні. Зокрема на Західній Україні, наприклад, у Львові багато вчених, викладачів ВНЗ працюють як на батьківщині так і в Польщі, Угорщині, Словаччині. Одним із виключень щодо рівня зарплат є оплата праці науковців в сфері інтелектуальних/інформаційних послуг, що зумовлено високим рівнем попиту на даних фахівців та неприв'язаністю до місця роботи.

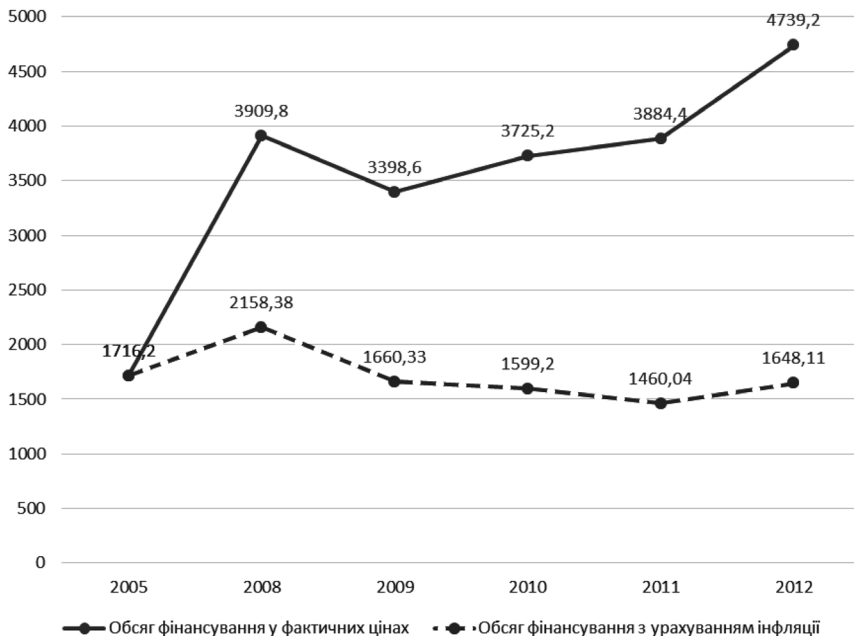
¹²⁴ Основні показники діяльності освітніх закладів України: стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2014. – С. 3

Табл. 1.4.2. Рівні погодинної оплати праці та доходів спеціалістів сфери інтелектуальних/інформаційних послуг у США та в Україні

Рівень оплати праці доларів за годину	у США	в Україні
Мінімальний	20	13
Середній	40	25
Максимальний	90	40
Довідково: встановлена мінімальна погодинна оплата праці	7,25	0,82
Рівень щомісячного доходу за умови повної зайнятості	у США	в Україні
Мінімальний	3360	2184
Середній	6720	4200
Максимальний	15 120	6720

Проаналізуємо витрати Державного бюджету на наукові та науково-технічні роботи в Україні за останні десятиріччя.

Діаграма 1.4.3. Динаміка бюджетного фінансування наукової і науково-технічної діяльності у фактичних і реальних (відносно 2005 р.) цінах, млн грн.

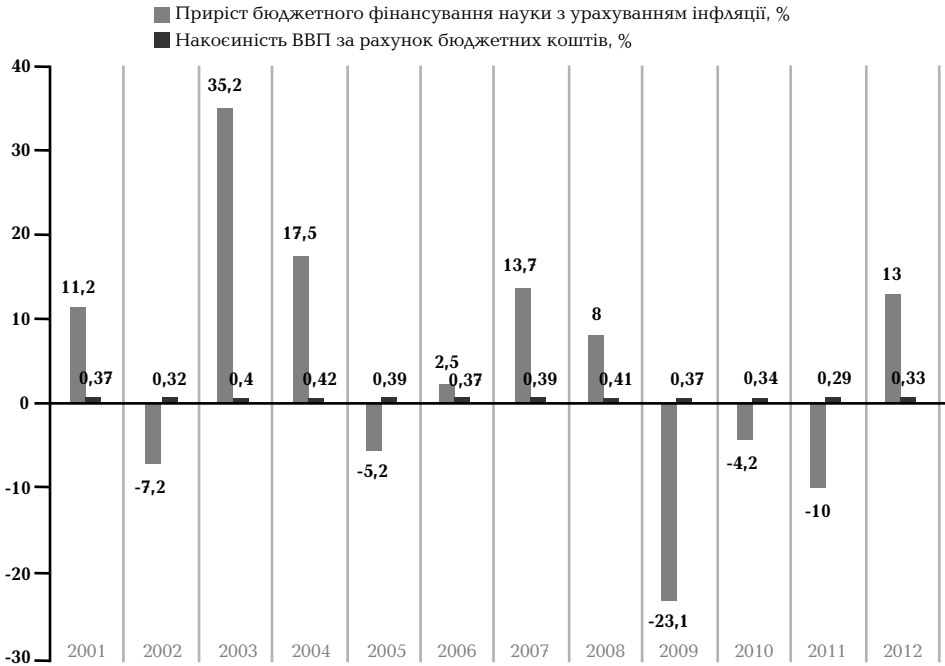

Фінансування наукової і науково-технічної діяльності за останні 7 років сумарно збільшилося, але у відсотках до ВВП не збільшилося, а навіть зменшилося (див. табл. 3.4.4.)

Таблиця 1.4.3. Витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт в Україні у % до ВВП

Рік	Питома вага витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП	Витрати Державного бюджету на наукові та науково-технічні роботи в Україні
1996	1,36	0,46
1997	1,35	0,50
1998	1,31	0,35
1999	0,99	0,33
2000	0,96	0,36
2001	0,98	0,37
2002	0,95	0,32
2003	1,06	0,35
2004	1,03	0,42
2005	0,99	0,42
2006	0,91	0,38
2007	0,86	0,39
2008	0,84	0,41
2009	0,86	0,37
2010	0,82	0,34
2011	0,81	0,29
2012	0,84	0,33
2013	0,71	0,31
2014	0,66	0,30

Діаграма 1.4.4. Динаміка наукоємності ВВП, %

З аналізу таблиці та діаграми ми констатуємо, що витрати Державного бюджету на наукові та науково-технічні роботи в Україні з 1996 по 2012 рік не збільшувалися чи навіть зменшилися в 1, 3 рази (за законодавством цей рівень повинен бути не меншим 1,7 % ВВП).

Світовий досвід підтверджує, що при значенні цього показника, меншому від 0,4% ВВП, наука в країні може виконувати лише соціокультурну функцію. Лише при витратах на науку, що перевищують 0,9% ВВП включається її економічна функція. В Україні навіть і цей показник не завжди виконується. У 2015 році витрати на науку плануються на рівні 0,3 % ВВП, що звичайна аж ніяк не сприятиме розвитку науки.

Показник «частка валових внутрішніх витрат на НДДКР у ВВП» часто ще називають наукоємністю ВВП. Відповідні значення такого індикатора характеризують ступінь рівномірності розвитку країн у науково-технічній сфері. У країнах-інноваторах він становить від 2,5% до 4,0% валового внутрішнього продукту. До країн-лідерів з найбільшою наукоємністю ВВП належать: Ізраїль (4,74%), Швеція (3,63%), Фінляндія (3,47%),

Японія (3,39%), Корея (3,22%), США (2,68%), а у нашій країні – (0,82%)¹²⁵.

За рівнем витратів на НДДКР у 2012 Україна займає 37 місце, що зважаючи на значний освітній і науковий потенціал, отриманий здебільшого ще за часів Радянського Союзу, є досить низьким показником.

Сьогоднішня Європа нарощує вкладення коштів у НДДКР. Вона здійснює щодо науки політику, яка передбачає випереджаюче зростання інвестицій в науку до 3% ВВП та створення в науково-технологічній сфері до 2020 року додатково 1 млн робочих місць. Так, темпи приросту асигнувань на науку після 1995 року становили у Фінляндії – 13,5%, Греції – 12%, Португалії – 9,9%, Ірландії – 8,2%, Іспанії – 6,9%. Так, у Японії, яка в 1995 році мала практично оптимальний рівень витрат на НДДКР (2,92% ВВП), протягом останніх років відбулося збільшення частки витрат на науку до 3,39% ВВП.

До першої п'ятірки за рівнем витрат на НДДКР на одну особу в дол. США за ПКС (Паритетом купівельної спроможності) входять: Швеція – 1350,8, Ізраїль – 1257,7, США – 1220,8, Фінляндія – 1195,2, Японія – 1086,3. у 2008 році значення цього показника в Україні становило 60,2, що майже в 22 рази менше, ніж у країни-лідера¹²⁶.

Відтак, враховуючи вартісні показники ВВП України і розвинутих країн світу, порівнена частка інноваційної продукції становить лише менше однієї десятої відсотка, що призводить до 6-кратного відставання України від розвинутих країн.

Слід також констатувати, що в Україні продовжується подальше скорочення загальної чисельності кадрів, зайнятих у сфері досліджень і розробок. З 2005 р. кількість працівників наукових організацій в Україні скоротилася на 23,9%, у т.ч. дослідників – на 19,5%. Зменшується кількість освітніх закладів. За чотири останні роки кількість загальноосвітніх шкіл зменшилася на 1306 одиниць.

Це зумовлено рядом чинників, але насамперед недооцінкою ролі освіти та науки в збільшенні конкурентоспроможності країни через впровадження інноваційних технологій.

---

¹²⁵ Панченко І.А. Фінансування наукової діяльності як необхідна умова інноваційного розвитку держави. // Електронний ресурс Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_7/45.pdf

¹²⁶ Яцишина І.В. Фінансування науки як ключова проблема інноваційного розвитку країни // Економічний простір. – 2010. – № 38 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2010_38/Statti/9.pdf.

В умовах розвитку постіндустріального суспільства не можна вирішувати економічні проблеми за рахунок звичайного нарощування чисельності зайнятих. Саме якісні характеристики людського капіталу — кваліфікація, здатність до освіти упродовж життя, високий рівень культури, здоров'я, набувають все більшого значення. Слід також відзначити, що капітальні інвестиції у сферу освіти за останні роки суттєво не збільшилися, а в останній рік навіть зменшилися.

Тому для України є важливим подолання дефіциту нового модерного мислення і поведінки у представників влади і бізнесу в оцінці ролі освіти та науки в піднесенні людського потенціалу. Без пріоритетного його розвитку не може бути високо-ефективного підприємництва.

На жаль, слід констатувати, що вітчизняна освіта та наука втрачає свій потужний інтелектуальний потенціал. Зокрема за останні роки констатується зниження висвітлення досліджень вітчизняних науковців у світових фахових виданнях.

Так за індексом цитування наукових публікацій (обраховано за міжнародною базою даних наукових публікацій SCOPUS), Україна відстає як від провідних держав світу, так і від держав, що мають співрозмірні з нашою країною параметри кількості населення та ступеня суспільного і економічного розвитку. Загальний індекс цитування протягом 1997–2010 рр. для України склав 178 075, тоді як, наприклад, для Росії — 1 352 932, Франції — 7 491 135, Польщі — 905 331, США — 55 078 925.

Показник якості публікацій (індекс Гірша) для України майже втричі нижчий, ніж у польських науковців, вчетверо, ніж у російських, і більше ніж удесятеро нижчий від показника науковців США¹²⁷.

Україна сьогодні має близько 780 вищих навчальних заклад різних рівнів акредитації та форм власності. Хоча тільки деякі з українських університетів входять до рейтингу п'ятисот кращих вищих навчальних закладів світу.

Аналізуючи проблеми вітчизняної вищої освіти, що в значній мірі стримують модернізаційні та інноваційні процеси, слід також виділити в ній ряд загроз. Зокрема однією з найбільш значних загроз в контексті формування інтелектуального потенціалу є відтік мозків, в значній мірі зумовлений недостатнім рівнем матеріально-технічного та фінансового забезпе-

---

¹²⁷ Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України до Українського народу

чення праці українських науковців. Відомо, що Радянський Союз мав четверту частину наукового потенціалу всього світу, що багато в чому й забезпечувало йому статус наддержави.

Ця проблема є одним з наслідків процесів глобалізації, що формує свого роду паразитизм деяких країн, коли певні країни витрачають значні ресурси на підготовку кваліфікованих фахівців, а інші переманюють вже підготовлених спеціалістів, організовуючи відтік мізків. Дослідник І. Житарюк зазначає: «Глобалізація це одна з форм перерозподілу інтелектуальних і професійних ресурсів, це спосіб акумуляції професійного інтелекту в тій країні, яка не тільки в них має гостру потребу, а й яка за рахунок своїх матеріальних ресурсів здатна надати їм кращі умови існування. Концентрація «світових розумів» визначає темпи розвитку країн і центри, що формують глобальні параметри порядку. Сьогодні це важлива суспільна тенденція. Для одних країн і народів – це найважливіша умова нових перспектив у розвитку, розширення зони своїх життєвих інтересів, а інших – реальна загроза розпаду і втрати суверенітету»¹²⁸[с. 118].

Так західні дослідники підраховали, що виїзд за кордон висококваліфікованого фахівця рівнозначна вкладенню в економіку вибраної ним країни мільйона доларів, зокрема за 20 років випускник вузу приносить наймачеві у вигляді прибутку біля 440 тисяч доларів. Експерти підраховали, що в результаті еміграції з Росії висококваліфікованих фахівців ця країна інвестувала тільки в економіку США більше трильйона доларів¹²⁹ [с. 79].

Експлуатація інтелектуального потенціалу інших країн, зокрема й України відбувається також у прихованій формі через систему грантів чи певних наукових програм, які як правило, відповідають інтересам країни, яка здійснює їх фінансування. Фінансування вітчизняних науковців та вітчизняних неурядових організацій через систему грантів, які надають певні зарубіжні неурядові організації, можуть створити загрози національній безпеці, так як здебільшого фінансуються програми, які направлені на реалізацію цілей країн- грантодавців.

Внаслідок Україна, яка має значний інтелектуальний потенціал, але не вміє його використовувати для задоволення

---

¹²⁸ Житарюк І. Глобалізація і проблеми інтелектуальних ресурсів України // Персонал. – 2007. – № 11-12. – С. 116-120.

¹²⁹ Політика в області зайнятості в умовах глобалізації економіки. – Женева: МОТ, 2006. – 230 с.

власних суспільних потреб, перетворюється у державу, що задовольняє здебільшого потреби інших країн. За оцінками експертів, від 15 до 20 % свого інтелектуального потенціалу Україна втратила в 90-і роки ХХ століття. Кожного року за кордон виїжджають все нові висококваліфіковані кадри. На даному етапі Україна вже досягла порогу «критичної маси» інтелектуальної еміграції, за яким можливі незворотні наслідки. Беззаперечним є той факт, що конкурентоспроможність країни визначається якістю кадрового капіталу, станом освіти і рівнем використання досягнень науки і техніки на виробництві. Тому постійні втрати висококваліфікованих фахівців в значній мірі стримують створення конкурентних переваг країни, а отже виходу продукції і в цілому економіки на світовий рівень.

За даними міжнародних досліджень, за рівнем відтоку «мозків» Україна займає 54-те місце з 55 країн, що взяли участь у рейтингу, а по доступності кваліфікованих кадрів — 45-те з 55¹³⁰. Дослідник М. Козловець зазначає, що відтік учених («відплив мізків») з України набув просто загрозливих масштабів, він обходиться країні в 40-90 мільйонів гривень на рік. Зокрема щороку з України виїжджає 2,5-6 тисяч комп'ютерщиків. Слід відзначити, що витрати держбюджету на підготовку одного такого фахівця перевищують 10 тисяч гривень. Багато випускників наших ВНЗ серед тих, хто пройшов стажування в розвинутих західних країнах залишаються там працювати [с. 10]¹³¹. Найбільше науковців виїжджають в Євросоюз і США.

Так за даними Національного Фонду науки США з України до Штатів переїхало 45 тисяч учених і технічних фахівців. А загалом, за даними фонду, із 21,6 млн американських вчених та інженерів іммігрантами є 16%. Ще більше мізків «втекло» до США з країн Азії: Індія — 515 тисяч, Китай — 326, Філіппіни — 304, Південна Корея і Тайвань — по 120 тисяч осіб¹³² [с. 7].

Україна ще має потужний науковий потенціал. Зараз, за даними Служби статистики, в економіці України працюють 16450 докторів наук і 90113 кандидатів наук. В Україні щороку захищається від шести до восьми тисяч дисертацій, від загальної кількості яких докторські роботи становлять 12 %, але при

---

¹³⁰ М.А. Козловець Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 40. Філософські науки. — С. 8-13

¹³¹ М.А. Козловець Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 40. Філософські науки. — С. 8-13

¹³² США: українські вчені масово іммігрують у Штати // Голос України. — 2007. — 3 березня. — С. 7.

цьому «відтік мозків» триває, що засвідчує динаміка чисельності науковців за роки незалежності.

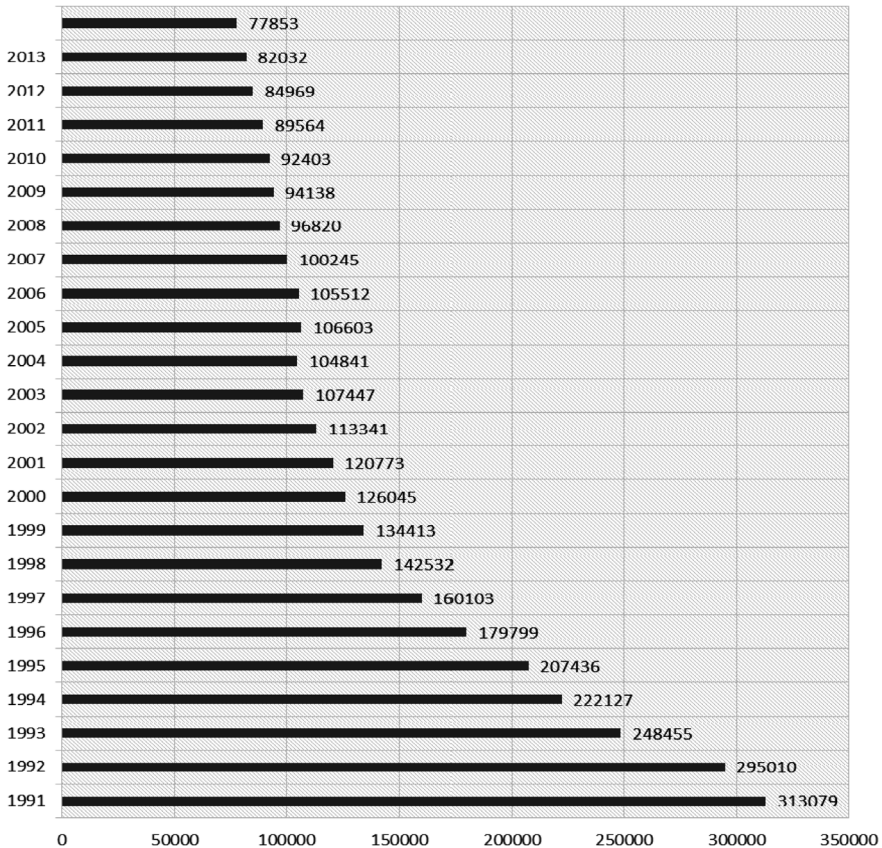
Табл 1.4.4. Наукові кадри та кількість наукових організацій (динаміка 1990-2013рр.)¹³³

Рік	Кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки*	Чисельність науковців, осіб
1990	...	313079
1991	1344	295010
1992	1350	248455
1993	1406	222127
1994	1463	207436
1995	1453	179799
1996	1435	160103
1997	1450	142532
1998	1518	134413
1999	1506	126045
2000	1490	120773
2001	1479	113341
2002	1477	107447
2003	1487	104841
2004	1505	106603
2005	1510	105512
2006	1452	100245
2007	1404	96820
2008	1378	94138
2009	1340	92403
2010	1303	89564
2011	1255	84969
2012	1208	82032
2013	1143	77853

¹³³ Наукові кадри та кількість організацій (динаміка 1990-2011рр.). Державна служба статистики України. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html

Діаграма 1.4.5. Динаміка кількості науковців

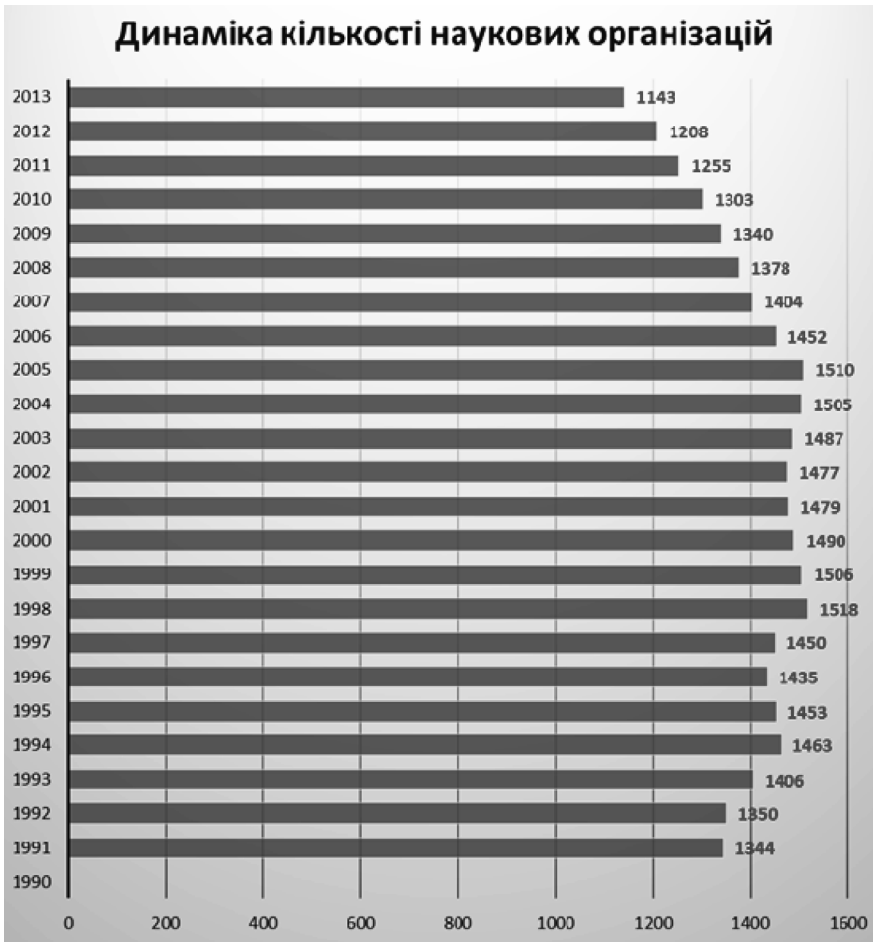
Динаміка чисельності науковців, осіб

Аналіз діаграми засвідчує, що кількість вітчизняних науковців за роки незалежності зменшилася практично в 3,5 рази. За кількістю науковців на тисячу зайнятого населення Україна опустилася до найнижчого в Європі рівня – 3,3 чол. (в Польщі – 6,4; Чехії – 8,8; Німеччині – 11,5; по країнах ЄС-27 – 9,2), що суперечить як світовим тенденціям, так і потребам науково-кадрового забезпечення модернізації економіки України на інноваційній основі¹³⁴.

¹³⁴ Стан і формування наукової сфери. Комітетські слухання. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/tradeunion/news/Documents/Стан%20і%20формування%20наукової%20сфери%202014.03.13.pdf>

Діаграма 1.4.6. Динаміка кількості наукових організацій

Аналіз діаграми засвідчує, що кількість наукових організацій спочатку зростала і досягла найбільшої кількості у кінці 90 — початку 2000 років, а потім знову почала знижуватися. В цілому кількість організацій в 2013 році порівняно з 1991 роком зменшилась на 201. Якщо проаналізувати кадровий склад, то всього в наукових організаціях державного, підприємницького і освітнього секторів науки працює 135 тис. осіб — 0,7% зайнятого населення країни. З них 70 тис. — дослідники (16 тис. кандидатів наук, 4 тис. докторів наук і 50 тис. виконавців наукових та науково-технічних робіт без наукового ступеня).

Якщо порівнювати з сусідніми країнами, то чисельність співробітників наукових організацій в Росії та Білорусі становить 1,1% та 1,3% від зайнятого населення.

Державні витрати на наукову сферу в Росії і Білорусі в 2-3 рази більші, ніж в Україні — 0,57% і 0,76 від ВВП відповідно. В Україні фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт за рахунок державного бюджету — лише 3860 млн грн. (0,29% ВВП).

Це в шість разів менше, ніж передбачено Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», відповідно до якого «держава забезпечує бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) у розмірі не менше 1,7% валового внутрішнього продукту України»¹³⁵.

Останнім часом проявилася небезпечна тенденція щодо прагнення до виїзду за кордон талановитої студентської молоді. Так за даними українсько-польського соціологічного дослідження більше 80% українських студентів хочуть виїхати на працю за кордон. Головною причиною для того, аби поїхати з України для молоді є відсутність перспективи. Закінчуючи вуз, більшість випускників розуміє, що якісна освіта (іноді навіть і зарубіжна), знання кількох іноземних мов не дають гарантії отримати в Україні нормальну роботу і гідну зарплату. Держава не захищає вітчизняний ринок праці. Висококваліфікований фахівець може спокійно працевлаштуватись в іншій країні, так як в нашій країні ніщо його не утримує. Відповідно до міжнародних зобов'язань (Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод) кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно зі своєю власною (стаття 2 протоколу №4). Відтак Україна не може заборонити виїзд своїх громадян.

Євросоюз створює для висококваліфікованих іноземців достойні умови праці, зокрема планується введення європейської «блакитної карти», що поліпшує умови працевлаштування і проживання висококваліфікованих іноземців.

Експерт із бельгійського Національного фонду наукових досліджень Фредерік Доке, зазначає: «Так званий людський капітал зменшується у країнах, які слабше забезпечені, ніж держави Євросоюзу. Ми чітко бачимо негативний бік цього явища для тих держав, особливо, якщо вони перебувають на

---

¹³⁵ В Україні економлять на вчених-дослідників: їх стало в 3 рази менше.//Комментарії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://comments.ua/life/384432-ukraine-ekonomyat.html>

стадії розвитку. Проте, відтік мізків матиме і позитивний вплив на країни, звідки походять трудові мігранти.

Зокрема він посилює перекази коштів на Батьківщину. Іноземні кваліфіковані й низькокваліфіковані працівники відправляють гроші до своїх родин. Нерідко ті, що тут працюють на великих підприємствах, налагоджують зв'язки з підприємствами своїх країн. Ці зв'язки можуть полегшувати прямі іноземні інвестиції й торгівлю¹³⁶.

Тому деякі експерти зазначають, що Україна може й виграти від «відпливу умів», так як фахівці повертаються у країну в удосконаленому вигляді. Українські фахівці, працевлаштувавшись за кордоном, в подальшому можуть сприяти залученню інвестицій, технологій, ідей та більш ефективних способів ведення бізнесу на батьківщину. Також слід зазначити, що якщо виїзд студентів і вчених за кордон є тимчасовим, зокрема для участі в дослідженнях і проектах, то це в значній мірі підвищує їх кваліфікацію, що інтегрує Україну у світове науково-технічне та освітнє співтовариство.

Але більшість експертів стверджують, що відтік умів це здебільшого негативне явище, так як зменшує кадровий потенціал країни, призводить до зменшення людського капіталу та послаблення економіки країни. Внаслідок цього виникає ситуація, що кожному наступному поколінню доводиться вчитися і переймати навички у людей з нижчою кваліфікацією. Це призводить до зниження продуктивності праці, падіння конкурентоспроможності країни, економіка все більше орієнтується на виробництві товарів з низькою доданою вартістю. Виникає парадоксальна ситуація. Для того щоб зупинити міграцію кваліфікованих кадрів, потрібно реалізувати ряд реформ в даній галузі, а для проведення важливих реформ потрібні висококласні кадри, які якраз і виїжджають за кордон.

В цих умовах держава повинна виробити ефективну політику спрямовану на обмеження інтелектуальної міграції, яка передбачає пряме втручання держави. При ній зусилля держави спрямовані на створення ефективного законодавства та дотримання національних і міжнародних правових актів і угод, яка регулюють від'їзд і повернення мігрантів. В певній мірі, ситуацію з поверненням українських фахівців може покращити «відкриття» кордонів, так як за умов безвізового ре-

---

¹³⁶Роки навчання, професійні навички і знання іноземних мов не гарантують українській молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalist.org.ua>

жиму, люди частіше повертатимуться і міграція стане циркулярною, а відповідно трудові потоки будуть регулюватися виключно ємністю міжнародного ринку праці.

Для покращення ситуації в даній галузі слід також реалізувати державні програми патріотичного виховання молоді, так як без наявності у молоді достатньо високого рівня національної самосвідомості та патріотизму, всі витрати на її освіту можуть виявитися прямими втратами. Але це потрібно здійснювати в комплексі з економічними реформами, так як без створення належних умов праці для більшості громадян в Україні, ніякі патріотичні програми не спрацюють.

Для подолання вищезгаданих проблем система освіти потребує певних трансформаційних змін які мають відповідати новим вимогам становлення інформаційного суспільства.

Держава повинна розуміти, що розвиток системи освіти має важливе стратегічне та безпекове значення, так як тільки високоякісна сучасна освіта сприятиме здійсненню соціально-економічних інвестицій, що створять сприятливі умови для забезпечення сталого розвитку суспільства. Розвиток економіки країни вимагає підвищення ефективності праці всіх зайнятих, активнішого використання сучасних технологій, що є можливим тільки при наявності сучасного рівня знань та навичок.

Важливим завданням система освіти в контексті консолідації українського суспільства є гуманітаризація освіти, формування національно-патріотичних та громадянських ідей та цінностей, високої духовності, політичної культури. Слід відмітити, що в провідних американських і європейських університетах частка гуманітарних дисциплін складає не менше ніж 25%. Скорочення гуманітарних дисциплін, нехтування ними суперечать з загальною тенденцією гуманітаризації всієї науки¹³⁷ [с. 32].

Система освіти повинна сприяти втіленню у свідомість молоді етичних та моральних цінностей і разом із сімейним вихованням формувати підвалини морального здоров'я народу. Саме духовний компонент спільноти є одним із визначальних чинників забезпечення сталого розвитку суспільства.

Очевидно, що процес гуманітаризації вищої освіти — це щось більше, ніж прилучення людини до гуманітарної культури, і він не може бути зведений до простого збільшення кількості гуманітарних курсів або кількості годин, що відводяться

---

¹³⁷ Б.О. Парахонський та В.П. Загороднюк. Гуманітаризація науки. Стратегія інтелектуального розвитку України. К. НІСД. 1996. — 44 с.

на них. У першу чергу мова йде про формування «ідеології» духовності, якою повинні бути пронизані всі курси, і природничі, і технічні, і гуманітарні (останні потребують цього не менше за інших). Світогляд, що формується під її впливом, з необхідністю буде включати в себе пріоритетність духовних цінностей над цінностями матеріальними (наприклад, зростання матеріального споживання, матеріального добробуту і т.п.). Адже безконтрольний ріст матеріального виробництва і матеріального споживання, як стало вже зовсім очевидно, не тільки не здатний вирішити проблеми, що стоять перед людством, але може їх і посилити. Значить, мова йде про інші орієнтації діяльності, і не в останню чергу миследіяльності, яка характеризується зараз високим ступенем технократизації, коли знання людини і способи отримання цих знань детерміновані її технічною практикою.

Зважаючи на життєву важливість для функціонування суспільства основних функцій освіти, держава повинна підтвердити особливий статус освіти в суспільстві, визнати її як сферу, в якій пріоритетне значення будь-якої ринкової фактори, а державні та національні. Тільки за таких умов наша національна система освіти зможе зберегти і примножити свій духовний потенціал.

В вітчизняному освітньому законодавстві, зокрема Законі України «Про освіту», у виступах Президента та інших високо посадовців, чітко означено пріоритетність освіти у проведенні державної політики: «Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства»¹³⁸ [с. 169].

Тому державна підтримка освіти є важливою умовою прогресивного розвитку країни. Держава повинна створити сприятливі умови для приватного інвестування в систему освіти. Недостатнє інвестування в освіту як правило негативно позначається на соціально-економічному розвитку країни через 20-40 років. У Національній доктрині освіти зазначається про важливість реалізації багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти, яка передбачає можливість залучення коштів як від фізичних так і юридичних осіб (підприємств, організацій, міжнародних фондів тощо). Слід також законодавчо закріпити захист інвестицій від криз, спаду чи структурних

---

¹³⁸ Закон України «Про освіту» // Закони України. Т. 10. — С. 168—192.

змін. Але держава не повинна зменшувати фінансування освіти чи здійснювати його лише за залишковим принципом, методи і форми фінансування повинні сприяти досягненню важливих соціально-економічних цілей країни.

Потрібно підвищити рівень ефективності управління освітньою галуззю. Бажано активніше вивчати досвід зарубіжних країн. У багатьох країнах світу відбувається відхід від ідеї централізованої організації системи освіти та професійної підготовки. В руслі реалізації концепції децентралізації посилюється рівень незалежності установ, секторів і механізмів, що підвищує їх ефективність та адаптивні функції. Реалізуються принципи саморегулювання, свободи і гнучкості закладів освіти. Але при цьому потрібно зберігати регулюючу роль держави, яка повинна гарантувати високу якість освіти. Це може бути забезпечене тільки високими освітніми стандартами, які і повинна контролювати держава. Для підвищення ефективності управління освітньою галуззю потрібно активніше залучати інституції громадянського суспільства.

Одним із найбільш важливих моментів в розвинутих країнах світу є впровадження елементів відповідальності та прозорості державної освітньої політики. В цій сфері в нашій країні ми маємо ряд проблем, так як недостатній рівень відпрацьованості саме механізмів відповідальності є однією з основних причин того, що частина реформ не реалізуються належним чином. Сьогодні слід констатувати, що, на жаль, ніхто не несе відповідальності також за те, що вчителям не виплачується заробітна плата не менша середньої по промисловості. Для порівняння середня річна заробітна плата вчителів державних початкових і середніх шкіл у Сполучених Штатах становила у 2008 році 40,6 тис. доларів (або 3,8 тис. дол. в місяць). В 2008 році вчитель державних середніх шкіл в США мав середню заробітну плату, що становила 127,14% від рівня ВВП на душу населення (USD 31920). Для вчителя загальноосвітньої школи в Україні в 2008 році середня заробітна плата складає 3,9% від рівня ВВП на душу населення (USD 700)¹³⁹ [с. 65].

Недостатній рівень фінансування і корупційні явища в сфері освіти є одними з головних проблем. На думку експертів на освіту потрібно виділяти не менше 10% національного доходу, що виписано в «Законі про освіту». Але ця норма зако-

---

¹³⁹ Лук'яненко Д.Г. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Навч. посіб / Д.Г. Лук'яненко. – К.: КНЕУ, 2009. – 214 с

ну не виконувалася. Найбільше досягнення — це 2006 рік, коли було виділено 6,2% від ВВП. А в 2011 році фінансування освітньо-наукової сфери було зменшено на 1,5 млрд. гривень, хоча цей рік був оголошений роком «освіти й інформаційного суспільства». В Україні видатки на потреби освіти складають не більше 6% ВВП (для порівняння у Німеччині — 12%, у США — 15%). У бюджеті 2012 року на освіту виділили 93 млрд. грн., або тих же 6% від ВВП, що й у 2011. На наукові дослідження також виділяється недостатньо коштів, так сумарно Україна витрачає на дослідження у 500 разів менше коштів, ніж США, і в 30 разів менше, ніж Росія.

Модернізація вітчизняної системи освіти в контексті входження в європейський освітній простір.

В умовах глобалізації відбувається становлення потужних регіональних та світових освітніх систем. Зокрема в Європі впроваджується Болонський процес, який має декілька цілей. Зокрема це підвищення якості освіти до світового рівня, посилення її здатності конкурувати з американською та азійською освітніми системами. Крім того створення загальноєвропейського освітнього простору повинно сприяти формуванню наднаціональної європейської ідентичності і ре конфігурації національних ідентичностей країн-членів ЄС.

І сьогодні ми вже можемо констатувати, що освіта в контексті конструювання європейської ідентичності є досить ефективним механізмом. Дані досліджень громадської думки, проведені австрійськими соціологами серед молоді 15 перших країн-членів ЄС з 1996-го по 2004-й рік, показують поступову зміну відчуття ідентичності стосовно національного та європейського контекстів. Так у 2004 році 42% респондентів зазначили, що мають лише одну національну ідентичність, а 58% в значній мірі вважали себе європейцями¹⁴⁰. Європеїзація національних освітніх політик формує у студентів та учнів знання про ЄС й плекає відчуття спільної долі та спільного майбутнього, пов'язаного з цим наддержавним утворенням.

Україна також приєдналася до Болонського процесу, але здійснюючи його впровадження, ми повинні чітко знати його переваги й недоліки. Досліджуючи європейські орієнтації української освіти М. Згурський, ректор НТУУ КПІ, справедливо

---

¹⁴⁰ Young most likely to consider themselves Europeans, new study suggests. The Associated Press. — Published: October 19, 2006. — http://www.iht.com/articles/ap/2006/10/19europe/EU_CEN_European_Identity.php.

зазначив, що «для того щоб стати повноправним членом «Болонського процесу», Україні треба буде піти на суттєві перетворення в системі вищої освіти і науки. Найважливіше при цьому провести ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти з європейською і за результатами цього аналізу визначити, що потрібно буде змінити в нашій системі і започаткувати відповідні реформи. Аби ж, тільки ці реформи не завдали шкоди освітньому процесу в нашій країні...»¹⁴¹. Слід відзначити, що українська наукова і педагогічна школи, яка розвивалась ще за радянських часів, має потужний інтелектуальний і кадровий потенціал. Наші фахівці цінуються у всьому світі.

Радянська модель освіти орієнтувалася в першу чергу на передачу цілісних, фундаментальних знань, які дають змогу людині мати різнобічний, комплексний і ґрунтовний погляд на світ і все, що в ньому відбувається. На відміну від радянської системи у болонській освітній моделі знання багато в чому розрізнені, а професії надто вузькоспеціалізовані. Вона здебільшого орієнтована на потреби ринкової економіки, сучасного виробництва, вузьких спеціальностей. В сучасних умовах це звичайно потрібно, однак дана система не надає широкої академічної освіти і не сприяє формуванню гармонійно розвиненої особистості.

Але вона також має і ряд переваг. В першу чергу — це мобільність, тобто потенційна можливість студентів продовжувати навчання в інших країнах, можливість завдяки стандартизації дипломів працювати в інших країнах. Суттєвими перевагами є також вільний вибір предметів; збільшення ролі студентського самоврядування; переорієнтацію на роботу студента протягом всього семестру, а не на іспитовій сесії. Хоча в умовах сучасних українських реалій ці переваги не можуть в повній мірі використовуватися. Але тим не менше впровадження Болонського процесу є одним із основних напрямів модернізації вітчизняної системи освіти.

Стратегія і основні напрями розвитку системи освіти чітко визначені в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті. В доктрині зазначається, що «в Україні має стверджуватися стратегія прискореного, випереджувального іннова-

---

¹⁴¹ Багрянний Сергій. Будемо чититися «по-болонськи». Чи «по-болванськи»? — Шлях Перемоги. — 2006, 29.XI.

ційного розвитку освіти і науки»¹⁴²[с. 4]. За результатами реалізації програми «українська освіта повинна стати конкурентоспроможною в європейському і світовому освітньому просторі, людина — захищеною, мобільною на ринку праці і в контексті особистісного духовно-світоглядного вибору»¹⁴³[с. 5]. Вона повинна сприяти скороченню відставання країни у темпах розвитку протягом наступних 10-15 років і поступово досягти рівня розвитку передових країн світу.

Відповідно до завдань Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті освітня галузь повинна перетворитися на реальний фактор сталого економічного та соціального поступу країни і повинна сприяти досягненню високих економічних, соціальних і культурних цілей. Вона повинна стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, національного відродження, становлення державності та розбудови демократичного суспільства в Україні.

1.5. Інформаційна складова гуманітарної політики Української держави

1.5.1. Гуманітарні аспекти становлення єдиного інформаційного простору країни.

В умовах переходу людства з постіндустріальної фази в інформаційну все більше активізується розвиток інформаційних технологій, що в значній мірі сприяє посиленню інноваційних тенденцій, технологічному оновленню країни та збільшує рівень її конкурентоздатності. Саме інформація і знання з кожним роком набувають все більшої ваги, стають головним ресурсом і капіталом розвитку країни, сприяють прогресу як у високотехнологічних сегментах економіки, так і в культурі. Тобто основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку — «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них. Для країн, подібних до нинішньої України, яка все ще перебуває у стані цивілізаційної невизначеності, інформаційне суспільство, на жаль, багато в чому залишається радше популярним гаслом із лексики європейських декларацій, ніж реальною практикою.

---

¹⁴² Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Проект. — К.: Шкільний світ, 2001. — 24 с.

¹⁴³ Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Проект. — К.: Шкільний світ, 2001. — 24 с.

Слід відзначити, що в сучасних умовах найбільші перспективи мають ті держави, які обрали ідею демократичного розвитку, національної гідності, активного формування інформаційно-комунікаційного середовища на основі впровадження новітніх технологій та протидії негативним інформаційним впливам.

Більшість експертів вважають, що головною ареною змагань у XXI столітті стане інформаційний простір. З допомогою інформаційних технологій можна здійснити зміну уявлень, цінностей, ідеалів як окремих людей та і суспільної свідомості в цілому. Сьогодні однією з основних загроз для нашої державності є постійна інформаційна війна, яка ведеться проти нашої країни Російською Федерацією¹⁴⁴.

Суб'єктивне нерозуміння або затягування інформаційних процесів, особливо сьогодні, на стадії революційного технологічного оновлення світу, загрожує будь-якій нації відставанням і поступовим виродженням. При цьому дуже важливо щоб розвиток інформаційно-комунікативних технологій опирався на систему моральних загальнолюдських цінностей, так як сучасні технології можуть принести велике благо суспільству, а можуть стати реальними механізмами тотального рабства для населення світу, так якщо влада буде прагнути тільки до панування і забезпечення тільки власних інтересів, то вона створить ефективну систему контролю за поведінкою людини засобами ІКТ. Саме подібні технології використовує Російська Федерація для зомбування власного населення, ведення інформаційної війни проти України та неправдивого інформування світової спільноти щодо певних подій, зокрема щодо збройного протистояння на сході України. При цьому використовуються будь-які засоби, нехтуються моральні чи навіть правові норми. Ці методи почерпнуті з досвіду попередніх тоталітарних режимів: сталінського чи навіть фашистського. Останній був описаний в гітлерівській «Майн кампф».

Наводимо тільки декілька цитат з гітлерівської книги, які використовуються російськими Мас-медіа:

– Більшість людей легше стають жертвами великої брехні, ніж малої. Чим значніша брехня, тим більше людей на неї «клює».

– Щоб у брехню повірили, вона повинна бути грандіозною (бандерівці, які хочуть захопити РФ).

---

¹⁴⁴ Інтерв'ю Володимира Горбуліна УНН (22.03.2012). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://nationalecurity.org.ua/2012/10/2521/>

– Брехати можна лише тоді, коли тебе безумовно не зловлять або зловлять занадто пізно.

– «Фундаментальним методом» феномена Геббельса було посилення на факт, який неможливо перевірити.

– Брехню треба повторювати нескінченно часто, і їй зрештою повірять.

Одним з прикладом такої брехні було оприлюднене російськими ЗМІ фото 8-річного хлопчика, який начебто загинув від рук українських військових в аеропорту Донецька. Тільки от насправді фото не має стосунку ні до подій у Донецьку, ні до подій у Слов'янську. Воно було зроблене рік тому, у квітні 2013-го у сирійському Алеппо, коли місто і його мирних мешканців обстріляли урядові війська Башара Асада.

Рис.1.5.1. Фото хлопчика, який за даними російським ЗМІ ніби-то поранений в Донецьку

 Ermina Kotandzhyan @JustErmina · 13 min
Я не могу сдержать слез..."@mirotvoreckiy: @NPoklonskaya Ребенок 8 лет, ранен вчера в аэропорту pic.twitter.com/pXWzMYdzmS"

Рис.1.5.2. Фото маленької дівчинки, яка у сльозах сидить біля убитої жінки ніби-то на Донбасі

 JuliaPGoncharova @JuliaPGoncharov
#savedonbaspeople #SaveDonbassPeople
pic.twitter.com/Hxlm6iLtXX
Reply Retweet Favorite
3:40 PM - 27 May 2014

Блогери і користувачі соцмереж також активно поширювали фото маленької дівчинки, яка у сльозах сидить біля убитої жінки, позиціонуючи його як фото подій на Донбасі. Насправді ж, це зовсім не фото реальних подій, а кадр з білорусько-російської стрічки 2010-го року «Брестская крепость».

Протидіяти потужній інформаційній російській дезінформації може тільки створення ефективної системи інформаційної безпеки та проведення правдивої інформаційної політики української держави, яка спростуватиме всі видумані та брехливі міфи Російської Федерації. Позитивним в цього контексті слід відмітити створення Міністерства інформаційної політики. В міністерстві працюють три департаменти. Завдання першого – формування стратегії інформаційної політики і безпеки. Другий займається проблемою інформаційних загроз, третій – налагодженням ефективної комунікації між міністерствами.

Одним із завдань міністерства – забезпечення інформаційного розвитку суспільства, зокрема формування інформаційного простору, який є основою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Його формування сприятиме розвитку інформаційного суспільства в країні і входженню її у світовий інформаційний простір.

Слід позитивно відзначити, що на сьогодні створено програмно-апаратний комплекс ведення Національної системи індикаторів оцінки розвитку інформаційного суспільства, який інстальований у локальній мережі й розміщений у серверному приміщенні локально-обчислювальної мережі Держінформ науки (<http://www.indikator.itdev.org.ua>).

В контексті формування інформаційного суспільства зробити такі висновки. По-перше, за належної уваги держави до розвитку сучасних високотехнологічних виробництв з пріоритетом розвитку ІТ при поточних темпах розвитку інформаційного суспільства Україна до 2017 р. може подолати відставання в проникненні ІТ. Це вимагатиме від керівництва країни значних зусиль щодо поширення ІТ серед населення, особливо на регіональному рівні, подальшого істотного розвитку національного ІТ-бізнесу, насамперед у напрямках розробки програмного забезпечення, надання ІТ-послуг і виробництва мініатюрних ІТ-засобів масового вжитку, створення і використання засобів повноцінного електронного урядування в інтересах влади, населення й бізнесу.

По-друге, за темпами розвитку технологій та обсягами необхідних для цього витрат часу й коштів в Україні до 2017 р. можна очікувати підвищення індексу технологічного розвитку, проте, з іншого боку, за існуючих в Україні темпах і тенденціях розвитку ІТ і високих технологій відставання від технологічно розвинутих країн збережеться. Це обґрунтовується синергетичним ефектом від поширення високоефективних технологій, які сильніше впливатимуть на технологічний розвиток передових держав, системно і швидше підвищуючи продуктивність їхньої економіки.

Але, на жаль, сьогодні існує ряд чинників, які стримують розвиток вітчизняної інформаційної сфери, зокрема серед них слід назвати: недоліки правового регулювання, корумпованість влади і суспільства, низька професійна якість та застарілі стандарти управлінської діяльності, що спричиняють відставання у застосуванні сучасних інноваційних технологій. В цьому контексті необхідно привести національне інформаційне законодавство у відповідність до законів і стандартів провідних країн світу: США, Європейського Союзу, Китаю, Фінляндії, Німеччини тощо.

Позитивно слід відзначити, що в Україні прийнято ряд програм спрямованих на формування єдиного інформаційного простору. Зокрема ще у лютому 1998 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Національну програму інформатизації». У Законі зазначається: «...Національна програма інформатизації визначає стратегію вирішення проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки, соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності в сферах загальнодержавного значення» (стаття 2). Україна також приєдналася до Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини, прийнято Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Але слід відзначити, що до цього часу в нашій країні немає національної стратегії оцифрування вітчизняної культурної спадщини та збереження цифрового контенту і навіть діючий Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» не виконується належним чином.

Розглядаючи питання формування інформаційного простору країни, ми проаналізуємо його гуманітарні аспекти,

а саме долучення громадян України до національного та світового культурного надбання через інформатизацію бібліотек, музеїв, закладів освіти, інших культурних закладів¹⁴⁵ [с. 98]. Найважливішим в цьому контексті є інформатизація бібліотек, так як вони є головними зберігачами знань. Саме інформаційна модернізація бібліотек є важливим стратегічним завданням Української держави, так як сприятиме ефективнішому доступу громадян до ресурсів бібліотек, а отже виконуватиме завдання формування суспільства знань. Сьогодні процес інформатизації бібліотек здійснюється через комп'ютеризацію, створення автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем та впровадження сучасних засобів комунікації для обробки та надання інформації.

Важливим завданням на цьому шляху є створення всеукраїнської корпоративної бібліотечної системи, що потребує розв'язання ряду завдань інформаційної, лінгвістичної, програмної та технічної сумісності автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем.

Слід відзначити, що українські бібліотеки намагаються активніше використовувати сучасні інформаційні технології. Зокрема деякі із них оцифровують свої фонди і представляють їх в Інтернеті. Значні успіхи в цьому напрямку має Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, яка на Інтернет-порталі представила 3,5 млн бібліографічних і 300 тис. реферативних записів, а також 60 тис. повних текстів документів; у Інтернет-середовищі – 700 тис. публікацій. Бібліотека в Інтернеті популяризує історію та культуру нашої країни, зокрема вона започаткувала цікавий проект в галузі історії – представлення в Інтернеті електронних версій деяких рідкісних стародруків, зокрема Львівського Апостола 1574 р., Київських глаголичних листків (IX-X ст.), Почаївських стародруків. Слід відмітити також створення у бібліотеці системи наукових електронних видань «Бібліотека – суспільству», проект «Пам'ять України» та деякі інші.

Позитивно слід відзначити Національну парламентську бібліотеку України, яка з серпня 2004 р. розпочала реалізацію проекту зі створення страхових цифрових копій рідкісних і цінних видань з власного фонду та формування електронної бібліотеки.

---

¹⁴⁵Чупрій А.В. Роль Інтернету у формуванні історичної пам'яті українського народу //Стратегічні пріоритети» №1, 2010. – С. 98 – 102.

Але в цілому вітчизняні бібліотеки представляють незначну кількість своїх фондів в Інтернеті, значно відстаючи в цьому напрямку від Росії та країн Європи. Наприклад Російська державна бібліотека має 43 млн одиниць зберігання, об'єм фонду електронних копій наукових видань на початок 2009 року складає близько 400 тисяч документів і постійно поповнюється. Фонди Електронного читального залу Президентської бібліотеки імені Б.Н. Ельцина включають більше 42 тисяч одиниць зберігання: електронних копій рідких історичних документів і книг, а також маловідомих архівних матеріалів, раніше закритих для широкого круга читачів. Слід відмітити також потужне представлення в Інтернеті фондів Електронної бібліотеки дисертацій Російської державної бібліотеки (РДБ). Вона має 250 віртуальних читальних залах, розташованих у ВНЗ та бібліотеках по всій Росії. У них можна прочитати дисертації та інші наукові роботи. Для порівняння – до української електронної бібліотеки дисертацій із 40 тисячами дисертацій доступ надається лише з 15 комп'ютерів випуску до 1995 року. Вона не має офіційного статусу електронної державної наукової бібліотеки, а є лише підрозділом відділення створення та аналізу електронних інформаційних ресурсів УкрНТЕ¹⁴⁶[5].

Українські бібліотеки повинні активніше звертатися до значних зарубіжних досягнень в даній галузі, зокрема потрібно орієнтуватися на значні напрацювання інших країн по оцифруванню бібліотечних фондів. Уперше оцифрування було здійснено М. Хартом у 1971 року в Іллінойському університеті (США) (проект «Гутенберг», який містив тексти класиків англійської та американської літератури ретроспективного характеру). Пізніше в США були створені проекти: «DLI» (Digital Libraries Initiative – Ініціатива цифрових бібліотек) – за підтримки Національного наукового фонду, Агенції перспективних досліджень у галузі оборони та Національної агенції з авіації та космічного простору – та проект «Пам'ять Америки» (за ініціативою Бібліотеки Конгресу та 15 університетських книгозбірень Національної федерації цифрових бібліотек). Останній включає 44 історичні колекції, де зберігається понад один

---

¹⁴⁶ Палагеша, Н. Цифрова бібліотека для всієї Європи. / Н. Палагеша // Дзеркало тижня – 2008. – №6. – С 16-18.

млн документів¹⁴⁷. Значну роботу по створенні електронних фондів книг та документів здійснює одна із найбільших бібліотек світу – Бібліотека Конгресу США. В ній за останні роки оцифровано близько 11 млн матеріалів (вартість робіт – 198 млн дол.). Щодня в бібліотеці сканується від 75 до 200 документів.

В бібліотеках інших країн світу також проводиться значна робота в цьому напрямку. Так у Британській бібліотеці оцифровано 80 відсотків повнотекстових видань. Національна бібліотека Франції оцифрувала 80 тис. текстових робіт (вартість роботи 80 тис. євро). У 1989 року була створена Японська національна електронна бібліотека. Її загальна вартість становила 500 млн доларів¹⁴⁸ [5].

Декілька років тому відбулося офіційне відкриття Європейської цифрової бібліотеки – Europeana (<http://www.europeana.eu/portal/>). «Ідея цього проекту, – за образним висловом єврокомісара В. Редінг, – полягає у тому, щоб інформаційні технології надали можливість кожному долучитися до європейської колективної пам'яті за допомогою одного кліку мишкою». Europeana надаватиме вільний та швидкий доступ до європейської культурної спадщини та шедеврів в єдиній багатомовній віртуальній бібліотеці. Понад 1000 культурних установ зі 27 країн Європи надали матеріали для того, щоб зробити доступними в режимі он-лайн понад 2 млн книг, карт, записів, фотографій, архівних документів, малюнків та кінофільмів. В подальшому планують досягнути рівня 10 млн оцифрованих об'єктів на Europeana. На цю роботу Єврокомісія має надати понад 200 мільйонів євро. А тим часом перед колективом «Європейцями» є ще декілька невирішених проблем, що насамперед стосуються авторських прав та методів тривалого зберігання такого широкого обсягу інформації¹⁴⁹ [6].

Намагаються активніше використовувати інформаційні технології і українські музеї. Нині в Україні діє близько 600 музеїв комунальної та державної форми власності. Проте, в Інтернеті українські музеї представлені недостатньо. З 600 лише близько сто двадцяти мають власні сайти. Проаналізувавши більшість

¹⁴⁷ Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні: бібліотекознавчий аспект (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2002. – 20 с.

¹⁴⁸ Палагеша, Н. Цифрова бібліотека для всієї Європи. / Н. Палагеша // Дзеркало тижня – 2008. - №6. – С 16-18.

¹⁴⁹ «Європеана»: ЄС «оцифрує» свою культурну спадщину [Електрон. ресурс] // Радіо Свобода [веб-сайт] – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article>.

вітчизняних музейних сайтів, слід відзначити, що вони в значній мірі відстають від подібних європейських сайтів. Здебільшого музейні сайти одномовні (на українській мові), частина мають українську та російську версії. Більшість сайтів українських музеїв не мають англійськомовної версії, що значним чином зменшує туристичну привабливість України у світі.

На жаль вітчизняні музеї значно відстають від музейних закладів зарубіжних країн у сфері використання сучасних Інтернет — технологій, зокрема для представлення своїх експозицій у віртуальному просторі. Більшість зарубіжних музеїв пропонують інтернет користувачам віртуальні екскурсії. Наприклад віртуальна програма Лувру є однією з найкращих, так як використовує 3D технології, що надають віртуальну можливість прогулятися по галереях Лувра і зекономити 10€ за реальний вхід на територію історичного комплексу.

Подібну послугу надає й, що пропонує оглянути його експозиції за допомогою програми Java-апплет HotMedia. Хоча більшість музеїв обмежується викладкою оцифрованих зображень шедеврів в Інтернет як Британський музей або наданням аудіозаписів — як американський Музей сучасного мистецтва.

Список музеїв, що надають послуги віртуальних екскурсій, можна знайти у Всесвітній мережі. України у тому реєстрі немає. Українські художні музеї, зокрема Національний художній музей, Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків інші мають свої сайти, але порівнювати їх з сайтами Ермітажу чи Лувру досить складно. Багаті колекції Львівської галереї мистецтв також не представлені в Інтернеті.

Інтернет значно розширює аудиторію відвідувачів. Віртуальні музеї й оркестри крім інформаційної й естетичної функції виконують також іміджову функцію, підвищують престиж країни, яка представляє свою історико-культурну спадщину. На жаль в Україні поки що не розроблена програма, спрямована на популяризацію музейних експозицій у віртуальному просторі.

1.5.2. Основні аспекти політики національної безпеки в контексті подолання інформаційних загроз в гуманітарній сфері.

Акцентуючи увагу сучасного українського суспільства на важливості формування вітчизняного інформаційного простору та його інкорпорацію в глобалізовані інформаційні

системи, ми повинні також враховувати і певні негативні аспекти цього процесу, а саме активне проникнення в інформаційний простір нашої країни зарубіжних агентів з метою отримання важливої конфіденційної інформації з різних сфер соціального, політичного, економічного, культурного життя країни; насаджування через глобальні інформаційні мережі системи пріоритетів і цінностей, неприйнятних для нашої ментальності, зокрема поширення ідей «руського мира»; поширення і популяризація через глобальні ЗМІ і насамперед Інтернет творів масової західної культури, яка здебільшого насаджує низькопробний інформаційний продукт, який досить часто популяризує споживацтво, розпусту, насилля тощо. Саме негативний інформаційний вплив на свідомість і підсвідомість населення й на інформаційні ресурси у структурі глобального протистояння називають експерти серед головних інформаційних загроз національній безпеці¹⁵⁰ [с. 550].

Особливо негативно ЗМІ впливають на підростаюче покоління. Так за даними Американської медичної асоціації, за роки, проведені в школі, середньостатистична дитина бачить по телевізору 8000 убивств та 100000 актів насильства. Крім того, дослідники дійшли висновку, що телебачення пропагує розбещеність, адже в 91% епізодів, які показують інтимний зв'язок між чоловіком і жінкою, партнери не одружені.

Якщо дорослий ще може критично оцінювати таку телепродукцію і відмежовувати вигадку від реальності, то дитина часто сприймає телевізійні схеми як план для реалізації в житті, і в неї поступово формується кримінальний стиль мислення. Відтак у молоді виникає звикання до кримінальних сцен, засвоєння нею помилкової істини, що основний шлях вирішення більшості проблем — насильницький, і формування в неї досить дивних ідеалів чи взірців для наслідування (позитивний герой бойовика стріляє і вбиває вчетверо більше, ніж герой негативний). Згідно з даними соціологічного дослідження кандидата психологічних наук О. Дроздова (Інститут психології ім. Г. Костюка АПН України), 58% молоді прагнуть копіювати поведінку телегероїв, здебільшого з іноземних фільмів, а 37,3% молоді готові вчинити протиправні дії, беручи приклад із телегероїв¹⁵¹.

---

¹⁵⁰ Україна у системі міжнародної безпеки. К.: ПЦ «Фоліант», ВД «Стилос». 2009. — 573 с.

¹⁵¹ Чупрій Л.В. Бранці інформаційного простору. //Дзеркало тижня. Електронний ресурс. Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/brantsi_informatsiyogo_prostoru.html

Більшість кінокомпаній, зокрема Голівуд, запевняють нас, що насильство в певних, визначених законом дозах навіть корисне для звичайної людини, яка, споживаючи криваві сцени, вихлюпує свою негативну енергію. Але, по-перше як визначити ці певні дозволені дози (наприклад, одне вбивство чи згвалтування за півгодини фільму дозволено, а два — ні?), а по — друге, насильство на телебаченні в будь-яких дозах впливатиме на психіку людей, і особливо молоді, спотворюючи її. Деякі режисери, зокрема А. Хічкок, вважають насильницькі сцени свого роду терапією, стверджуючи, що вони нібито очищають розум людини від темних, часто вбивчих потягів і підсвідомих гріховних імпульсів та дозволяють насолодитися спостереженням крамольних діянь, на здійснення яких у неї самої ніколи б не стачило духу, хоча, можливо, й дуже хотілося б. Теорію катарсису пропагують насамперед творці фільмів з елементами насильства та жорстокості, їх підтримує ряд психологів. Проте більшість усе ж таки застерігає про небезпеку екранного насильства й не сприймає теорію катарсису як незаперечний факт. Так, Брайант Д. Томпсон стверджує: «У 1950-х і 1960-х роках С. Фешбах виявив прояви катарсису в учасників експериментів, що проводилися ним... Але слід зазначити, що всього кілька з сотень проведених експериментальних досліджень дали ті результати, про які писав Фешбах, або підтвердили механізм катарсису. Тому сцени насильства, здебільшого спонукають до негативних дій»¹⁵².

Наукові дослідження підтверджують негативний вплив телебачення на підвищення рівня злочинності. Зокрема дослідженнями В.Ролінського встановлено, що рівень злочинності в тій чи іншій країні зростає через 10-15 років після появи в ній телепередач із елементами насильства й агресії. Інший відомий експерт у галузі інформаційного простору, Борис Потятиник, наводить факти кількарязового зростання підліткової злочинності паралельно з наступом телебачення. Так, дослідження певних районів у Південній Африці та Канаді, які з політичних або технічних причин не мали телебачення аж до початку 70-х років ХХ ст., показали, що через 3-8 років після приходу в ці регіони телебачення там відбулося різке зростання підліткової злочинності (удвічі-втричі). Дослідники Медичного центру при Колумбійському університеті провели експери-

---

¹⁵² Брайант Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Брайант, С. Томпсон. — М. : Изд. дом «Вильямс», 2004. — 432 с.

мент, учасникам якого запропонували переглянути кілька уривків із популярних фільмів, які містили сцени насильства. У процесі дослідження науковці послуговувалися апаратом магнітно-резонансного сканування мозку (fMRI). Результати показали, що перегляд «жорстоких» телешоу призводить до пригнічення активності ділянок мозку, які відповідають за контроль агресивної поведінки, тобто контроль людини за власними агресивними проявами при цьому знижується. При Міністерстві охорони здоров'я США ще 1969 року було створено Науково-консультативний комітет з метою докладнішого аналізу впливу демонстрування насильства на суспільство. Висновок комісії шокував Америку: став фактом прямий зв'язок між насильством на екрані та насильством у житті, і компанії, котрі демонструють інформацію з елементами насильства, несуть відповідальність за асоціальні дії своїх глядачів, а особливо — дітей та підлітків. У 1977 році трьом телекомпаніям США (ABS, NBS, CBS) було пред'явлено обвинувачення в «інтоксикації» через сцени насильства п'ятнадцятирічного мешканця Майямі, який убив вісімдесятирічну сусідку. Автори соціологічного дослідження, проведеного у 80-х роках у США серед засуджених злочинців, оприлюднили такі факти: 63% засуджених злочинців заявили, що вони скоїли злочини, копіюючи телевізійних героїв, а 22% — перейняли з телефільмів «технологію» злочину¹⁵³.

Результати негативного впливу ЗМІ ми вже бачимо в реальному житті.

Барселона. Три підлітки вирішили повторити трюк, який бачили на телебаченні: пізно ввечері натягнули через вулицю пластиковий шнур і спостерігали, як він збив мотоцикліста.

Лондон. Два шестилітніх хлопчики повністю зруйнували будинок своїх сусідів, щоб повторити телепередачу й заслужити приз. У дитячий передачі пропонувалося в найоригінальніший спосіб зруйнувати побудований у телестудії будинок.

Осло. Група п'яти-шестилітніх дітей гралася в черепашки ніндзя й на смерть забила одну дівчинку.

Валенсія. Двадцятилітній юнак, перевдягнувшись черепашкою ніндзя, заліз у сусідній будинок і зарізав подружжя та їхню дочку.

---

¹⁵³ Чупрій Л.В. Бранці інформаційного простору. //Дзеркало тижня. Електронний ресурс. Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/brantsi_informatsiyного_prostoru.html

Щоб протидіяти негативному впливу на дітей ЗМІ, слід об'єднати зусилля батьків, громадських організацій, відповідних державних структур. Потрібно створювати певні просвітницькі програми, зокрема навчати дітей аналізувати побачене на екрані, порівнювати його з реальним життям, оцінювати побачене з різних ракурсів, давати кілька прочитань одного кадру. Варто також вивчати й використовувати досвід зарубіжних країн. Зокрема в США в шкільну програму введено уроки кінокритики. Над їх розробкою працювали педколективи провідних університетів, представники релігійних організацій та приватних компаній за сприянням ЮНЕСКО.

Становлення системи інформаційної безпеки

Гарантування гуманітарної безпеки в умовах сучасності пов'язано, насамперед, з інформаційною складовою, а саме з тим, наскільки ефективним є державний моніторинг та контроль національного інформаційного простору та захист його від зовнішніх інформаційних впливів, що є дуже актуальним в умовах постійної інформаційної агресії Російської Федерації проти України. Захист суспільства та держави проти внутрішніх та зовнішніх гуманітарних загроз також зростає за умов функціонування в державі єдиної національної ідеології – системи політико-правових цінностей, основні положення якої поділяються більшістю населення. Ці положення слід визначити та закріпити у Стратегії державного будівництва на найвищому законодавчому рівні.

Приймаючи за основу тезу проте, що інформаційна безпека є органічною складовою частиною гуманітарної безпеки, необхідно уточнити положення ч. 1 ст. 17 Конституції України. В ній зазначено, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу»¹⁵⁴ [ст. 17]. Відповідно до цього на загальнодержавному рівні потрібно створити ефективні механізми захисту національного інформаційного простору, тобто сформувати ефективну систему інформаційної безпеки.

Більшість дослідників в даній галузі відзначає, що інформаційна безпека – це стан захищеності основних сфер життєдіяльності держави, суспільства, людини від небезпечних інформаційних впливів. небезпечні інформаційні впливи –

---

¹⁵⁴ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.

це чинники чи сукупність чинників, які несуть загрозу нормальному функціонуванню інформаційного простору держави. По відношенню до людини це певні дії які несуть загрозу і можуть завдавати шкоду фізичному, психічному та моральному здоров'ю громадян даної країни. Інформаційна безпека передбачає не тільки захист від негативних інформаційних впливів, а й забезпечення конституційних прав громадян на свободу отримання, зберігання та поширення інформації (природно, з певними обмеженнями), на таємницю кореспонденції і т.п.

Інформаційна безпека Української держави повинна прагнути до досягнення збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави. Досягнути такого балансу можливо за умов, коли конкретний індивід і суспільство в цілому захищені від небезпечного інформаційного впливу з боку держави (маються на увазі методики маніпулювання, обмеження в доступі до інформації, що не є конфіденційною, тощо), але в свою чергу вони не здійснюють негативний інформаційний вплив на державу. А держава, насамперед повинна захищати своїх громадян від шкідливого інформаційного впливу ззовні, що важливо для формування її внутрішньої інформаційної стабільності.

Головним інтересом держави в інформаційній сфері повинен бути захист прав і свобод людини. Відповідно політика національної безпеки в даній галузі повинна бути спрямована на протидію загрозам в інформаційній сфері, які можуть завдати шкоду державі, суспільству, фізичному, психічному та духовному здоров'ю громадян України.

Джерелами загроз для інформаційної безпеки країни можуть бути зовнішні і внутрішні фактори.

До числа джерел зовнішніх загроз відносяться наступні:

– формування деякими державами концепцій «інформаційної війни», спрямованих на створення і використання засобів небезпечного впливу на інформаційну сферу інших країн, зокрема й України, що активно сьогодні використовує Російська Федерація;

– політична спрямованість низки країн на домінування в інформаційній сфері та їх протидія доступу України до новітніх інформаційних технологій, що зумовлює створення технологічної залежності держави від країн Заходу в інформаційній сфері;

- діяльність в інформаційній сфері зарубіжних економічних і політичних структур, розвідувальних і спеціальних служб, спрямована проти національних інтересів країни;
- протиправна діяльність в інформаційній сфері міжнародних терористичних груп, організацій та окремих осіб;
- реалізація деякими країнами світу «культурної експансії» по відношенню до України, що проявляється в поширенні низькопробного інформаційного продукту, який досить часто нівелює національні цінності;

Серед внутрішніх загроз слід відзначити наступні:

- значне відставання України від провідних країн світу за рівнем інформатизації суспільства, що обмежує можливості країни щодо рівноправного входження у світовий інформаційний простір та збільшення конкурентоздатності країни;
- недостатня координація діяльності органів державної влади країни щодо формування і реалізації єдиної державної політики забезпечення інформаційної безпеки України;
- технологічне відставання вітчизняної електронної промисловості від розвинутих країн світу в галузі виробництва інформаційної та телекомунікаційної техніки;
- відтік за кордон значної кількості висококваліфікованих кадрів, що гальмує розвиток інформаційної сфери;

Для подолання вищезгаданих загроз політика національної безпеки і інформаційній галузі повинна бути спрямована на:

- розробку стратегії забезпечення інформаційної безпеки країни. Відомі експерти в даній галузі Д.В. Дубов, М.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк, інші пропонують створити Інформаційний кодекс України та Національну систему індикаторів розвитку інформаційного суспільства¹⁵⁵ [с.4];
- вдосконалення законодавства, спрямованого на активізацію впровадження інформаційних технологій в країні та забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави;
- координація діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо проведення спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки;
- створення та впровадження вітчизняних високоефективних засобів, методів і систем захисту інформації в загальнодержавних інформаційних та телекомунікаційних системах;

---

¹⁵⁵ Дубов Д. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д.В. Дубов, О.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк. – К.: НІСД, 2010. – 64 с.

– розвиток вітчизняної промисловості, спрямованої на виробництво в необхідних обсягах сучасних засобів інформаційної техніки, що сприятиме розвитку національної інформаційної інфраструктури.

У гуманітарній сфері потрібно здійснити розробку та планомерне проведення в життя спеціальних організаційно-правових та виховних заходів, спрямованих на запобігання та нейтралізацію інформаційних загроз в духовній сфері життя суспільства, формування суспільної свідомості населення країни в напрямку активної протидії цим загрозам, а саме:

– формування і популяризацію державної ідеології, яка була б зрозумілою і прийнятною для більшості населення та враховувала культурні та історичні традиції розвитку багатонаціональної країни;

– створення ефективних механізмів протидії інформаційної агресії Російської Федерації, що популяризує ідеї «руського мира», нівелюючи національні цінності та традиції.

– активізація діяльності засобів масової інформації спрямована на популяризацію в суспільстві історико-культурних та духовних цінностей, що відповідають національним цілям країни, вихованню патріотизму, моральності та громадянського обов'язку;

Таким чином, шляхи забезпечення інформаційної безпеки країни повинні бути комплексними і містити в собі заходи політичного, економічного, ідеологічного та виховного характеру, спрямовані на відповідну орієнтацію суспільної свідомості.

1. 6. Мова як чинник формування національної ідентичності

В умовах розбудови української політичної нації значну увагу потрібно приділяти розвитку національної державної мови, якою повинні володіти всі громадяни України, всі соціальні та етнічні групи, що проживають на території країни. Згідно з теорією американських вчених Б. Лі Уорфа та Е. Сеїра, мова тісно пов'язана з національним характером, психологією народу, оскільки мислення, світогляд і поведінка людей залежить від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття. Відтак, поширення чи насильницьке впровадження іншої мови, може спричинити втрату етнічної специфіки характеру народу та втрати суверенітету країни.

Українська мова має державний статус, який закріплений в Конституції України. Конституційний Суд у грудні 1999 року також наголосив, що українська мова є мовою роботи державних органів влади та місцевого самоврядування, мовою викладання в державних та комунальних закладах освіти. Це звичайно не заперечує використання, розвиток і підтримку мов національних менших, що чітко визначено в міжнародному і національному законодавстві. Зокрема в статті 10 Конституції України чітко зазначається, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. «Єдиною державною мовою України була, є і буде українська мова», — сказав президент України П. Порошенко на зустрічі представників органів місцевого самоврядування й органів державлади в Києві в червні 2014 року.

Національна мова є одним з головних консолідуючих чинників нації. Мова-генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє. У працях дослідників В. Гумбольда та Ф. де Соссюра була сформована ідея про зв'язок мови й етносу. Зокрема Ф. де Соссюра відзначав: «З одного боку, звичаї нації відображаються у її мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує націю»¹⁵⁶ [с.96]. Г.Гердер зазначав, що саме мова є основною ознакою етносу та нації. Він відзначав, що мова це не тільки спосіб мислення певного народу, а також його характер. Ці ідеї також підтримував відомий український мовознавець О. Потебня. Він писав: «Мова це не лише одна зі стихій народності, але й найдосконаліший її зразок. ...Немає мови й говірки, які б не були здатні стати знаряддям неосяжно різноманітної і глибокої думки»¹⁵⁷ [с. 229].

Мова — основа національної культури. Дослідниця М. Пірен відзначає, що мова — це душа, жива плоть народу, яку створювали сотні поколінь етносу. У мові народу одухотворювалася вся його історія, його радості, творчості, біди, надії. Вона служила кращим посередником у встановленні добросусідських взаємин та дружби між народами¹⁵⁸ [с.101]. Культуролог Гумбольд зазначав «Мова народу — це його дух і дух народу — це його мова»¹⁵⁹ [с.104]. Відомий дослідник Е.Сепір стверджує, що мова є віддзеркаленням світогляду народу, його вдачі, дієтворчої сутності. Водночас

¹⁵⁶ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. — М.: Прогресс, 1977. — 696 с.

¹⁵⁷ Потебня А.А. Мысль и язык. — Харьков, 1913. — 457 с.

¹⁵⁸ М. Пірен. Етнополітика в Україні:соціо-психологічний аналіз.К.:Університет Україна. 2007. — 408 с.

¹⁵⁹ Там само

з цим національну сутність народу, його світогляд формують життєві, природні обставини.¹⁶⁰ [с. 100].

Мова — важлива запорука цілісності держави. Український дослідник І. Огієнко у своїй праці «Українська культура» відзначав: «Мова — це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова — це форма нашого культурного й національного життя, форма національного організування. Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж другим народом»¹⁶¹ [с. 239].

Знання мови — основа індивідуальної культури особистості. Без національної мови ні особа, ні народ не в змозі передати свої думки, почуття іншим, а особливо наступним поколінням. Мова є засобом фіксування та збереження набутих та нагромаджуваних знань і засобом їх передачі від покоління до покоління. Чим більше людина засвоїла понять рідної мови, тим вона розвиненіша і міцніша її національні корені. Відомий дослідник Л. Віттенштайн зазначав: «Межі моєї мови, означають межі мого світу»¹⁶² [с. 23]. Мова орієнтує і спрямовує думку, відображає цінності й ідеали. Науковці стверджують, що людина відносить себе до тієї нації і мислить тією мовою, якою вона найбільше отримує інформації. А так як ЗМІ у нас здебільшого російськомовні, то отже і мислення у частини українців скоріше російськомовне. І це набуває загрозливого для української мови характеру.

На думку ряду дослідників мова це онтологічна основа буття. В Біблії зазначено: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Евангеліє від Матвія). Відомий дослідник М. Хайдеггер визначив мову як дім людського буття. Він писав: «Мова — той вихідний вимір, усередині якого людська істота загалом вперше і стає здатною відгукнутися на буття та його поклик і через цю здатність належати до буття. Цією вихідною здатністю до відгуку є думка. Думаючи, ми вперше вчимося мешкати в тій обителі, де реалізується доля нашого буття»¹⁶³ [с. 253]. Філософ вважав, що людині потрібно осмислити сутність мови із відповідності буттю, а саме, як цю відповідність, тобто як оселю людського ества. Мова моделює і творить навколишнє буття.

¹⁶⁰ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.

¹⁶¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — 321 с.

¹⁶² Л. Віттенштайн «Логіко — філософський трактат» <http://www.samomudr.ru/d/Vitgenshtejn>

¹⁶³ Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993. — 653 с.

Завдяки мові людина мисляча стає людиною творчою. Людина, даючи назви тим чи іншим предметам, одухотворює їх, переводить у площину свого власного буття. Тому чим більше слів знає людина, тим вона багатша. На жаль сьогодні частина мешканців України користується певним суржигом, що збіднює і їхню мову і їх як особистостей.

За своєю фізіологічною основою мова виступає в ролі другої сигнальної системи (за І. Павловим). Слово здійснює величезний вплив на свідомість і душу людини. Видатний український педагог та письменник Василь Сухомлинський зазначає: «Слово це найточніший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна і спотворити її. Тож оволодимо цим різцем так, щоб з під наших рук виходила тільки краса»¹⁶⁴. Інший видатний письменник – Микола Гоголь стверджує: «Діяти зі словом треба чесно. Воно вищий подарунок Бога людині. Небезпечно жартувати письменнику зі словом. Слово гниле нехай не сходить з вуст ваших»¹⁶⁵. Істинне слово народжується в серці людини. Тому правильно зазначає вітчизняна поетеса Тетяна Майданович: «Такою у нас буде Україна, які у нас будуть серця»¹⁶⁶[с. 18]. Цю думку також розгортає видатна поетеса Ліна Костенко, яка зазначає, що культура мислення це важливий державотворчий фактор.

Проблеми мовної політики в Україні

Аналізуючи питання формування мовної політики в Україні, слід відзначити, що дана проблематика є складовою етнонаціональної політики. Але реалізація ефективної мовної політики на сучасному етапі розвитку українського суспільства в значній мірі стримується значним рівнем її політизації. Зокрема певні політичні сили проросійського спрямування намагаються запровадити в Україні російську мову як другу державну, спекулюючи на тому що нібито в нас порушуються права етнічних росіян та інших національних меншин. Питання про те, що в нас нібито порушуються права російськомовного населення не відповідає дійсності. Переважаюча частина

---

¹⁶⁴ Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. Том 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К.: Радянська школа, 1977. 670 с.

¹⁶⁵ Г. Сагач. Християнсько-державницьке служіння словом Миколи Гоголя // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdup/2010_1/2_166-177.pdf

¹⁶⁶ Т. Майданович. Христос і Прометей. К. 1999. – 164 с.

книг (близько 80%) в Україні поширюється російською мовою. Лише 50% книг надруковано в Україні державною мовою, причому більшість із них – навчальна література, а масовий імпорт книг із Росії у разі перевищує випуск книг в Україні. Значна частина ЗМІ також користуються переважно російською мовою. Зокрема відповідно до Закону про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (№ 6342, автор – О. Бондаренко), встановлено квоту для вітчизняного аудіовізуального продукту на телебаченні на рівні 25%. Також радіостанції і телеканали можуть законно заповнювати ефір хоч на всі 100% іноземною (а отже, не україномовною) музикою. Моніторинг шести найбільш рейтингових радіостанцій показав, що частка пісень українською мовою в ефірі продовжує падати і становить 2,2%. В ефірі восьми найрейтинговіших телеканалів у жовтні 2013 року частка російської мови перевищила 50%, а української – 31,8%. Водночас скоротився час «двомовних» ефірів. Знизилася також частка газет, що видаються українською мовою у 2013 році до 30,2%¹⁶⁷. Російські політики також активно педалюють дане питання.

Слід зазначити, що в Україні російська мова і без державного статусу має значні права – відповідно до законів України «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», нею можна вільно користуватися у своїх зверненнях.

Особливо це питання загострилося після прийняття без належного громадського обговорення Закону про засади державної політики, що викликало значне збурення в українському суспільстві.

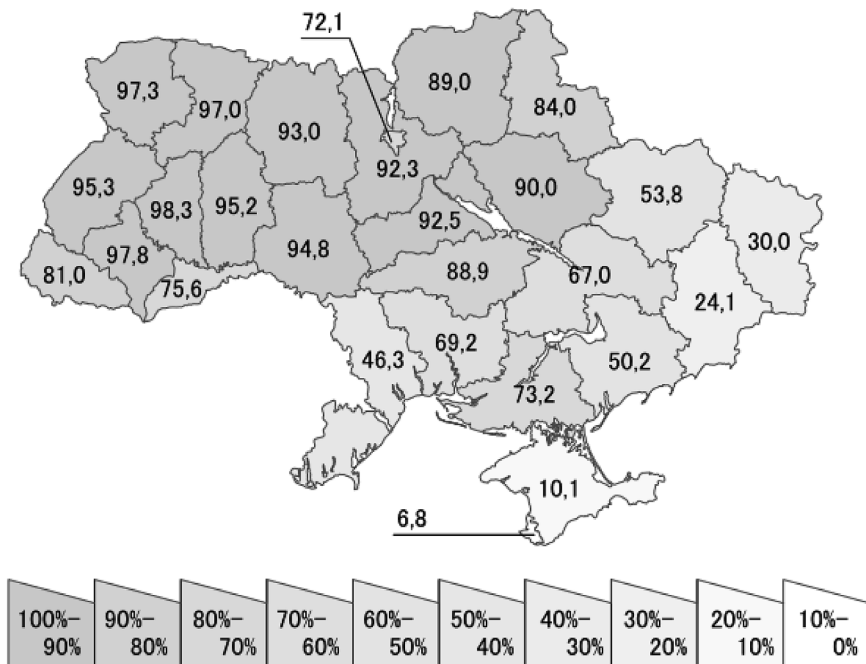
Щоб ґрунтовніше дослідити дане питання слід також навести дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року та соціологічних досліджень. Відповідно до перепису українську мову вважають рідною 67,5% населення України, що на 2,3% більше в порівнянні з переписом 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, порівняно з 1989 роком цей показник знизився на 3,2%.

Соціологічне опитування щодо мовної проблематики проводила соціологічна група «Рейтинг» у лютому 2012 року (опи-

---

¹⁶⁷ Ситуація з мовами в Україні: російська переважає на ТБ, у ЗМІ та рекламі, українська домінує в освіті та кіно. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3205123-sytuatsiia-z-movamy-v-ukraini-rosiiska-perevazhaie-na-tb-u-zmi-ta-reklami-ukrainska-dominuie-v-osviti-ta-kino>

Рис. 1.6.1. Українська мова як рідна в Україні по областях за переписом 2001 (за даними Служби статистики України).

тано 4000 респондентів, похибка не більше 1,5%) та у березні 2012 року (1201 респондент, похибка не більше 2,8%). Опитані громадяни України від 18 років і старші¹⁶⁸.

Згідно результатів цього опитування 50% респондентів вважають українську рідною мовою, 29% — російську. 20% вважають рідною мовою в рівній мірі як українську, так російську. Ще 1% вважають рідною іншу мову. Рідною вважають переважно українську мову в західних регіонах (96%), в Центрі (75%) та на Півночі (58%). У східних регіонах (36%), на Півдні (56%) та Донбасі (67%) — рідною вважають переважно російську мову. Але що цікаво, що розмовляють вдома зазвичай українською мовою 45%, що менше ніж кількість респондентів, що назвали українську рідною мовою (50%), 39% — вдома зазвичай розмовляють російською — (29% вважають рідною мовою) 15% — в рівній мірі українською та російською.

¹⁶⁸ Питання мови: результати останніх досліджень 2012 року.// Електронний ресурс. Режим доступу:<http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14004/>

Більш тривалий період протягом останніх двох десятиліть щодо даної проблематики досліджував Інститут соціології НАН України¹⁶⁹. Його дані засвідчують, що частка громадян, які в користуються українською мовою в домашньому спілкуванні, збільшилась за цей період з 36,8% до 42,8%; а тих, хто користується російською, — від 29% до 38,6%. Водночас частка людей, що вживали в родині обидві мови, — за відповідний час скоротилася від 32% до 17,1%, тобто частина з них перейшли в перші дві групи.

У регіональному розрізі більш ніж трикратне скорочення частки двомовних (із 19 до 6%) повністю за рахунок зростання української мови відбулося лише у Західній Україні. В той же час як в інших регіонах тривав процес русифікації, що є загрозливим для розвитку української мови. Зокрема в центральному регіоні із 5% білінгвів лише 1% перейшли на українську, а 4 — на російську; у південному регіоні — із 10% колись двомовних 1% став україномовним, а 9% — російськомовними. Відповідно як наслідок за період з 1992 по 2012 роки частка тих, хто в сімейному спілкуванні використовував лише російську на Півдні зростає із 43 до 54%.

Ці дані засвідчують, що головним джерелом формування білінгвів були саме ті громадяни, хто називають рідною мовою українську.

Як наслідок слід констатувати, що українська мова не має належного рівня престижності, привабливості у повсякденному спілкуванні, і навіть частина з тих, хто вважає українську мову рідною, в домашньому спілкуванні віддають перевагу російській мові. Це загрозлива тенденція, які свідчить про послаблення позицій української мови в нашій країні. І в цих умовах, замість того щоб підтримувати українську мову, постійно педалюється питання про запровадження двомовності.

Подібне опитання, проведене у березні 2014 року Центром Разумкова та Соціологічною групою «Рейтинг» засвідчило, що 56,5% від усіх опитаних виступають за те, щоб єдиною державною залишалася українська, а російська вільно використовувалась.

37,6% респондентів підтримують варіант, згідно якого українська та російська — дві державні мови. Близько 6 % опитаних не визначилися із відповіддю¹⁷⁰.

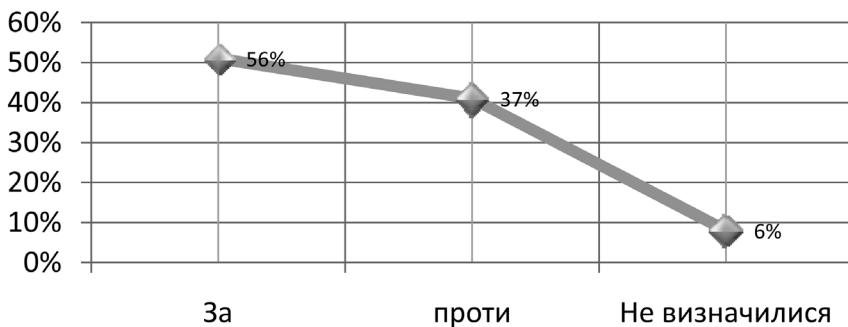
---

¹⁶⁹ Через білінгвізм до русифікації: як двомовні громадяни стають російськомовними.// Електронний ресурс. Режим доступу:<http://tyzhden.ua/Society/>

¹⁷⁰ Більшість українців за єдину державну мову.//Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1398165517_file.pdf

Рис.1.6.2. Ставлення українців до того, щоб єдиною державною мовою залишалася українська

Українська мова – державна

На думку 37% опитаних, більшого захисту на законодавчому рівні в Україні потребує українська мова, вдвічі менше – 18% – вважають, що більшого захисту потребує російська. Водночас 34% переконані, що обидві мови достатньо захищені законом.

Регіональний розподіл засвідчує, що більшість мешканців Заходу і Центру країни 84,4% і 59,7% відповідно, підтримують позицію, щоб лише українська мова була державною, а більшість мешканців Півдня і Сходу України 47,7% і 40,4% відповідно, прагнуть щоб і українська, і російська були державними мовами.

Як ми бачимо внесення питання про двомовність розколює суспільство і призводить до зростання соціального і політичного напруження. Як підтверджують дані соціологічних досліджень Центру ім. Разумкова певні політичні сили, які проштовхують дане питання, переслідують здебільшого політичні інтереси. Зокрема 65,1% респондентів (51,8% на Сході країни до 78,8% – на Заході) вважають, що внесення певними політичними силами законопроекту, який підвищує статус російської мови, є одним з елементів передвиборчої стратегії з метою підвищення популярності перед виборами.

Хоча 24,0% респондентів зазначають, що підтримка даного законопроекту є проявом турботи влади про потреби громадян.

Що це питання в значній мірі політизується засвідчують й результати соціологічного опитування щодо проблем, які найбільш хвилюють українців, проведеного спільно Центром ім. Разумкова і фондом «Демократичні ініціативи» з 31 травня по

6 червня 2012 року¹⁷¹. Перші позиції займають проблеми подолання безробіття (59,3%), подолання економічної кризи (51,8%), підвищення добробуту населення (збільшення рівня зарплат, пенсій, стипендій) (51,5%), зниження цін на продукти і товари першої необхідності (43,3%) і т.п.

А от ідеологічні питання — подолання конфлікту в церкві, відношення до НАТО і статус російської мови займають останні позиції. Зокрема статус російської мови в 2012-му році цікавить 3,9% (для порівняння в 2004 році він цікавив 8,9% українців). Це питання виявилось на 31-му місці в списку з 33 питань. Останні місця займає «подолання конфлікту релігійних конфесій» (3,1%) і «вступ України в НАТО» (2,9%).

Подібні результати відображені і в соціологічному дослідженні проведеному Інститутом соціології у 2013 році. На запитання: Кого бояться українці найбільше процентів набрали такі відповіді: зростання цін — 79,6%, безробіття — 78,1%, не виплату зарплат, пенсій — 75,4%¹⁷².

Намічаючи шляхи вирішення даної проблеми, потрібно вивчати європейський досвід, який не є одноставним. Зокрема в країнах, де державними є декілька мов існує ряд проблем, які засвідчують, що наявність кількох державних мов не завжди є ефективним інструментом вирішенні мовних і національних проблем. Крім того слід констатувати, що країн з двома або більше офіційними чи державними мовами у Євросоюзі не так то й багато (Бельгія, Швейцарія, Фінляндія). Здебільшого вони сформувалися історично. Якщо з'ясувати причини запровадження більше, ніж однієї, державної (офіційної) мови, то вони здебільшого пов'язані з колоніальним минулим або збірним статусом держави, коли вона включає до свого складу частини територій сусідніх одномовних держав.

Одним з прикладів такої держави є Бельгія, яка складається з 3 адміністративних регіонів (Фламандський, Валонський, регіон Брюссель) та поділяється на три мовні (лінгвістичні) спільноти — фламандську, французьку, німецькомовну. Насправді Бельгія має дві великі одномовні частини — фламандську і валлонську. Лише на території валлонської провінції Льеж проживає німецькомовна частина бельгійців, конституційний статус якої визначений

¹⁷¹ Опитування: статус російської мови хвилює українців найменше.// Електронний ресурс. Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/ukr/index.php>

¹⁷² <http://i-soc.com.ua/institute/soc-mon-2013.pdf>

зобов'язаннями, взятими на себе бельгійською короною при отриманні «Східних кантонів». Мовно-національні питання вирішують спеціальні органи – Ради співтовариств, які на відповідних територіях займаються проблемами культури, освіти, тощо. Час від часу в Бельгії виникають серйозні конфлікти між двома частинами, що значно посилюють відцентрові позиції і послаблюють країну. Зокрема фламандців не влаштовує бюджетна система Бельгії, яка направляє Валлонії значну частину податкових надходжень Фландрії. Відповідно у Фландрії все більше поширюються сепаратистські настрої, зокрема на останніх парламентських виборах значну кількість голосів отримала партія «Фламандський інтерес», яка прагне здобути незалежність для фламандської держави. Також не забезпечуються належним чином мовні права бельгійців у «змішаних» валонсько-фламандських масивах, зокрема у Брюсельському регіоні, що і стало однією з причин затяжної політичної урядової кризи, яка тривала 541 день. Лише 5 грудня 2011 року у Бельгії було сформовано коаліційний уряд. Постійні суперечки виникають навколо виборчого округу Брюсель-Хале-Вільворт, де на виборах до органів самоврядування перемагають франкофони і відповідно вони вимагають використовувати у діловодстві французьку мову. А фламандців це не влаштовує, вони прагнуть виділення фламандськомовних територій з Брюсель-Хале-Вільворду і прилучення їх до виборчого фламандського округу. А валони хочуть в свою чергу створити коридор «Брюсель-Валонія», який дасть можливість здійснити перетворення Брюселлю з франкомовного анклаву в Фландрії в складову частину Валонії. Суперечки тривають й понині.

Ще один приклад – Швейцарська конфедерація, яка складається з 26 кантонів – 19 німецькомовних, 6 – франкомовних, 1 – італомовного. Влада в кантоні має значний обсяг повноважень, зокрема визначає мову освіти та діловодства в кантоні тощо. Відповідно на державному рівні двомовність проявляється лише у зверненнях громадян до органів державної влади.

Використання двомовної моделі привело до загострення національних та мовних конфліктів в деяких кантонах. Зокрема слід згадати кантон Берн, який до 70-х років ХХ століття містив в собі німецькомовні та франкомовні частини, що спричинило

значний сепаратистський рух у франкомовній провінції Юра. В результаті був створений окремий франкомовний кантон Юра, в якому проживають сьогодні близько 70 тисяч населення.

Тому не зовсім коректно говорити, що Швейцарія має декілька державних мов, так як де-факто вона є конфедерацією одномовних кантонів. Але ця модель Україні не підходить, тому що у нас у кожному регіоні є носії української та російської мови у різних пропорціях.

Ще одним прикладом двомовної держави є Фінляндія, яка згідно з Конституцією має дві національні мови фінську і шведську. Згідно із Законом про мови, що був прийнятий 2003 року й набув чинності 1 січня 2004 року (цей документ скасував попередній – від 1 червня 1922 року), базовою одиницею мовного поділу є муніципалітет. Сьогодні ця країна має 21 двомовний муніципалітет з фінською більшістю, 23 двомовних муніципалітети з шведською більшістю, 3 одномовні шведські муніципалітети та 399 одномовних фінських муніципалітети¹⁷³. Згідно зі статтею п'ятою Закону про мови, у Фінляндії муніципалітети можуть бути одномовними (фінськими або шведськими) або двомовними (шведсько-фінськими). Статус останніх надають тим одиницям, у яких мешкає не менше 8% або від 3 тис. представників відповідної національності. Кожних 10 років статус муніципалітету переглядають.

Якщо муніципалітет одномовний, то це вимагає ведення діловодства лише однією мовою. Наприклад, якщо фінський муніципалітет одномовний з шведською мовою, то звертатися до посадової особи дозволено лише шведською мовою. Це досвід України також не підходить, так як у нас склалася інша адміністративна структура.

Для порівняння з європейським слід вивчити досвід наших найближчих сусідів – Білорусі і Казахстану. Зокрема у Білорусі російська мова отримала статус другої державної мови після референдуму 1995 року. Після цього білоруська мова почала поступово відмирати. Лише 20 відсотків дітей у країні ходять до білоруських дитсадків і шкіл і ця кількість поступово зменшується. А от російська мова активно поширюється, нею видаються підручники, нею користуються чиновники й полі-

---

¹⁷³ В. Василенко. Правова регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lrc.org.ua/projects/mova-ua-vasylenko.html>

тики, ведеться діловодство та навчання. В Білорусі більшість шкіл і вузів російських, де білоруська мова викладається як іноземна — кілька годин на тиждень.

У Казахстані російську мову визнали другою офіційною нарівні з державною казахською мовою. Позитивно слід відзначити, що значну увагу тут приділяють розвитку казахської мови, так сьогодні частка шкіл з казахською мовою навчання в країні становить близько 70 відсотків. Зокрема реалізується Програма розвитку мов у Казахстані, відповідно з якою до 2020 року частка дорослого населення, що володіє казахською, має сягнути 95 відсотків. Але тим не менше російська мова домінує в країні, так як законотворчість здійснюється переважно російською мовою, діловодство ведеться тільки російською мовою в рамках Митного союзу Казахстану з Росією та Білоруссю. Відтак слід констатувати, що Російська Федерація в даних країнах здійснює потужну стратегію щодо поширення російської мови.

Відтак і щодо України Російська Федерація проводить політику щодо популяризації російської мови, використовуючи проросійськоналаштовані політичні сили та російську діаспору. Останню вони розглядають як п'яту колону у інших країнах. Зокрема в Незалежній газеті в статті «Стратегія розвитку діаспори. Собираніе «русского мира» на задворках СНГ-дипломатии» ще в 1996 році зазначалося, що нинішні російські діаспори самим фактом свого існування відстоюють крайні рубежі Росії, стримуючи з однієї сторони іслам (в Таджикистані, Узбекистані, Туркменії, Казахстані), з іншої сторони — наступ НАТО і інших форм західної агресії (на Україні, в Молдавії, в Прибалтиці). Відразу виникає запитання — чому крайні рубежі Росії проходять по території інших країн?

Відтак, проаналізувавши зарубіжний досвід, ми пересвідчилися, що держава повинна приділяти першочергову увагу підтримці державної мови. Знання рідної мови — це головна і необхідна умова існування української нації і держави. Є мова — існує нація, немає — даний народ поступово асимілюється і зникає. Відомий грузинський поет Рауль Чилачава, який вільно володіє не тільки рідною, а й українською мовою зазначав, що любов до країни починається з любові до мови.

1.7. Гармонізація державно-конфесійних та міжконфесійних відносин в контексті досягнення внутрішньополітичної стабільності.

1.7.1. Релігійні організації як чинник національної безпеки України

На сучасному етапі розвитку людства одним із шляхів його виходу з глобальної кризи є створення духовних засад досягнення стабільності та консолідації суспільства, переорієнтації свідомості з утилітарних, споживацьких на вищі ціннісні основи, що базувалися б на повазі самотності й цінності як окремої людини, так і етнічної групи чи нації. В цьому контексті для українського суспільства, за наявності відчутного впливу процесів глобалізації, досить актуальною стає проблема збереження духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації українського народу, яка має спиратися на духовні та моральні ціннісні засади.

Саме духовні цінності, функціонуючи як специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини та суспільства, набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності держави та стають провідними критеріями її сталого розвитку¹⁷⁴. Духовні цінності як пріоритети національних інтересів є складовими системи національної безпеки, що чітко визначено в статті 4 Закону України «Про основи національної безпеки України».

Слід відзначити, що проблема гарантування безпеки в гуманітарній сфері, особливо у сфері релігії та етнічних відносин, є однією з найгостріших для сучасного світу. Неувага чи недооцінка етно-конфесійних складових безпеки може призвести до розгортання кризових явищ на національному та міжнародному рівнях.

Втім, попри нагальну потребу, концептуального осмислення духовно-релігійних засад як чинників забезпечення національної безпеки поки що не відбулося. Невідкладність цієї проблеми викликана кількома важливими факторами, що характеризують сучасний стан українського суспільства.

Криза світоглядних засад сприяє розмиванню традиційних цінностей українського народу та спричиняє духовну маргіналі-

---

¹⁷⁴ Духовна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox-lviv.narod.ru/news/conferenc/duhbezu.htm>

зацію певної частини населення країни. Це створює можливості нав'язування масовій свідомості невластивих українському народу цінностей – примітивних утилітарних смислів споживання і прагнення до всездозволеності та насолоди як наслідків впливу низькопробної масової культури, що уможлиблює маніпуляцію свідомістю громадян в інтересах окремих політичних груп або неорелігійних псевдо-духовних організацій¹⁷⁵.

Головна причина негативних явищ такого роду полягає в тому, що суспільна мораль ще базується на радянських тоталітарних цінностях, які вже відійшли у минуле. Тому в нинішніх умовах дуже важливе становлення нової системи морально-духовних цінностей, нового світогляду, який базувався би на глибоких культурно-духовних традиціях. Духовні, релігійні цінності – основа суспільства, його живе коріння. Якщо вони є – жодні кризи не страшні, люди можуть впевнено дивитись у майбутнє. Неможливо подолати соціально-економічну кризу доти, доки не знайдемо спасіння від спустошення в умах і серцях¹⁷⁶ [с. 185]. Економіка та політика нерозривно пов'язані з культурою, духовністю та мораллю. Згадаймо, наскільки швидко змогли відбудувати свою економіку Німеччина та Японія після поразки у Другій світовій війні. Перед ними постало дуже важке завдання: як у тяжких економічних умовах не дати цинізму, бездуховності, розпачу заволодіти душами людей, пригнічених жорстокою поразкою. І вони зуміли вийти із цієї кризи. У німців та японців було дуже розвинене почуття національної самосвідомості, повага до своєї культури, власних цінностей. Ці народи вірили у свої сили, а їхні еліти підтримували цю віру й спрямовували її у потрібне русло. Зокрема на батьківщині Гете й Шопенгауера значна увага приділялася релігійному вихованню. У статті 7 Основного Закону ФРН від 23 травня 1949 року постульовано принцип: «Викладання релігії в державних школах, за винятком неконфесійних, є обов'язковим. Навчання проводиться відповідно до принципів релігійних організацій»¹⁷⁷[с.58].

Тому в сучасних умовах в Україні є дуже важливим формування моральності, що можуть здійснювати релігійні організа-

---

¹⁷⁵ Духовна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.lviv.narod.ru/news/conferenc/duhbezu.htm>

¹⁷⁶ Тимошенко, Т.С. Мораль як інтеграційний чинник соціально-політичної стабільності : дис. ... канд. філ. н. / Т.С. Тимошенко. – К., 2004. – 212 с.

¹⁷⁷ Чупрій Л. В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України.// Стратегічні пріоритети №4. 2011. – С. 57 – 64.

ції через систему релігійної моралі. Вона являє собою сукупність норм і принципів, що формуються на ґрунті положень певної релігії, вміщує такі моральні настанови, які мають не лише конфесійне, а й загальнолюдське значення. Релігійні заповіді, які прописані в священних книгах (Біблії, Корані, Талмуді, Ведах, Трипітаці) основних світових релігій є дуже близькими і висувають вимоги, які є важливими для збереження єдності і цілісності будь-якої спільноти. Саме релігія є одним з головних джерел формування моральності людства та окремих спільнот. Основні світові релігії закликають до толерантності та терпимості, головними їхніми заповідями є Любов до єдиного Бога і ближнього свого. А коли релігію починають використовувати з політичною та маніпулятивною метою, то це призводить до виникнення релігійних конфліктів здебільшого внаслідок прагнення певних політиків чи політичних сил до задоволення егоїстичних бажань — досягнення слави, влади, матеріальних благ. Для протидії цьому важливо проповідувати ідеї екуменізму, прагнути до тісної співпраці релігійних діячів різних напрямків і течій між собою та зі світськими гуманістами задля утвердження загальнолюдських норм моралі¹⁷⁸ [с. 123].

Відзначаючи важливий суспільно консолідуючий потенціал релігії, потрібно також розуміти, що релігія може нести в собі екстремістські та терористичні загрози. Кожна релігія претендує на виключну істинність її положень і пропонування правильного шляху порятунку (сотеріологічність). І це може породжувати у її вірних зверхність і нетерпимість. Тому досить важливим є формування терпимого відношення прихильників однієї релігії до прихильників інших вірувань чи не віруючих. У випадку, коли лідери та прихильники певного релігійного напрямку фанатично вірять у виключну істинність власного вчення, то всіх іновірців чи навіть тих, хто хоч трохи сумнівається в даному вченні, вважають ворогами, і в кращому випадку ігнорують їх, а в гіршому переслідують чи знищують. Найбільш це є характерним для сект тоталітарного спрямування (Аум-сінріке, Біле Братство, мормони, Свідки Єгови).

Негативним явищем в релігійному середовищі є також поширення симулякризації та обрядовірства в слідуванні релігії,

---

¹⁷⁸ Чупрій Л.В. Гаспяранц В.А., Шеломенцев В.М. Етика та етикет світових релігій як духовний феномен. Посібник. Київ, Інтерпрес ЛТД, 2008. — 375 с.

коли релігія перетворюється в модне явище, певний бренд. Людина здійснює формальне виконання обрядів, не розуміючи справжньої суті релігії. Досить часто таке явище поширене серед політиків та чиновників, віра для яких виконує іміджеві функції. Вони прагнуть демонструвати свою релігійність чи благодійність публічно, обов'язково висвітлюючи це в ЗМІ, так як головним для них є досягнення політичних дивідентів. Дослідники називають це поверхневою, зовнішньою релігійністю, яка нічого спільного з істинною вірою не має. Є. Сверстюк з цього приводу зазначає: «Легалізація релігії в останні роки не змістила порядок цінностей у затверділій душі, а зовні популяризована атрибутика християнства не поставила духовні цінності на перший план. Тут по суті йдеться про так звану зовнішню релігійність, з якою сьогодні все гаразд. Це й зрозуміло. Крах комуністичної ідеології привів до церкви велику кількість тих, хто без будь-якого внутрішнього протесту свого часу приймав атеїстичний світогляд, що насаджувався, а сьогодні веде пошук нових життєвих орієнтирів»¹⁷⁹[с.180].

Серйозною проблемою в державно — церковних відносинах є надмірна політизація релігійного середовища, коли певні політичні сили намагаються використовувати релігійні організації для досягнення своїх вузько партійних інтересів, а релігійні організації досить активно приймають в цьому участь, часто негативно налаштовуючи свої вірних проти інших політичних сил чи релігійних організацій, які підтримують інших політиків. Це є неприпустимим, так як суперечить суті релігії і призводить до зростання соціально-релігійного напруження в суспільстві. Звичайно священник чи віруюча людина може приймати участь у виборах чи інших політичних процесах, реалізуючи своє право громадянина України, але втягування в ці процеси релігійних організацій є небажаним. Відкидаючи політизацію релігійного середовища як засобу впливу на результати політичних компаній, українська влада повинна створювати сприятливі умови для розвитку релігійних організацій, утвердженню ними в суспільстві позитивних моральних цінностей, розвитку добродійної діяльності.

Слід відмітити, що в Україні вже історично склалося, що релігія як соціальний інститут, активно сприяла консолідації українського етносу, зміцненню моральних засад суспільства

---

¹⁷⁹Сверстюк Є. Дороги до Храму і лабіринти//Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 21-43.

та забезпеченню суспільної стабільності і солідарності. Як ми знаємо саме православ'я завжди було важливим чинником збереження української національної самосвідомості. За часів національно визвольних змагань Б. Хмельницького захист православ'я був одним із головних гасел українського козацтва, з яким воно виборювало свою державність.

Тому й сьогодні ми констатуємо провідну роль релігійного чинника в таких складових політичного процесу як утвердження незалежності, забезпечення державної цілісності й перспективного розвитку України; утвердження статусу та покращення іміджу України на світовій арені; утвердження високої культури міжетнічного спілкування; досягнення консенсусу та злагоди в українському суспільстві тощо. Як відзначають вітчизняні експерти: «Якоїсь миті стало зрозуміло, що Церква (як інститут, а не певна релігійна організація) здатна бути серйозною консолідуючою і, не в останню чергу, націєтворчою силою не через проведення демаркаційних ліній з інорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного ми проти вони, а надаючи політиці надійного морального підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності та справедливості¹⁸⁰[с.100].

Релігійні чинники забезпечення національної безпеки України

Саме релігійні організації як ціннісноформуючі та суспільно консолідуючі інституції є важливими чинниками забезпечення національної безпеки України¹⁸¹[с.57].

Тому при формуванні політики національної безпеки в гуманітарній сфері дуже важливим є врахування саме релігійного чинника. Під релігійною складовою національної безпеки України слід розуміти такий стан релігійно-церковного життя нації (її державно-церковних, міжцерковних і внутрішньоцерковних відносин), що є чи за певних обставин може бути загрозою національним інтересам держави, стабільному розвитку суспільства та здійсненню невід'ємних прав і свобод громадян. Це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів українського суспільства (особи, груп віруючих, держави) від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та

---

¹⁸⁰ Сленський В. Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. Науковий щорічник. – Київ, 2006. – С. 98-110.

¹⁸¹ Чупрій Л.В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. // Стратегічні пріоритети №4. 2011. – С. 57-64

система суспільно-політичних заходів, що забезпечує цю захищеність¹⁸²[с. 44].

До основних об'єктів духовно-релігійної складової національної безпеки України слід віднести

- особу, її духовно-релігійні права й свободи;
- релігійні організації та взаємовідносини між ними;
- державу, її національно-культурну самобутність, незалежність і територіальну цілісність.

Головним суб'єктом національної безпеки у духовно-релігійній сфері є держава, що разом із релігійними організаціями здійснює цілеспрямовану політику, покликану забезпечити духовну єдність українського народу, стабільність і динамізм прогресивного розвитку суспільства.

Результатом такої державної політики має бути реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері: зміцнення суверенітету й незалежності України, ефективне та соціально орієнтоване державне управління гуманітарними процесами, свобода волевиявлення та реалізація релігійних інтересів окремих людей і груп віруючих, конструктивне розв'язання міжцерковних конфліктів¹⁸³[с. 164].

При цьому найважливішими чинниками національної безпеки у духовно-релігійній сфері є:

- внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та між-конфесійна злагода — здатність до вирішення релігійних конфліктів насамперед ненасильницькими методами);
- зовнішньорелігійна стабільність (зміцнення міжнародного авторитету України як великої європейської християнської держави, збереження її національно-культурної самобутності та незалежності — наявність для цього ефективного механізму);
- повне задоволення релігійних потреб, свобода волевиявлення та віросповідання окремих людей і груп віруючих;
- наявність комплексної стратегії суспільно-політичного і духовного розвитку держави, в тому числі у сфері забезпечення духовно-релігійної безпеки України¹⁸⁴.

---

¹⁸² Здіорук, С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міждержавні конфлікти / С.І. Здіорук. — К.: НІСД, 1993.

¹⁸³ Чупрій Л.В. Релігійна безпека: стан і проблеми. //Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Гуманітарні студії. Випуск 5. К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2009. — С. 162-173

¹⁸⁴ Гуманітарна політика Української Держави в новітній період; монографія / за ред. С.І. Здіорука. — К.: НІСД, 2006. — 403 с.

Закон України «Про основи національної безпеки України» чітко вказує на релігійний аспект загроз національним інтересам і національній безпеці України (стаття 7) та основні напрями державної політики з питань національної безпеки у цій сфері (стаття 8).

Відповідно до статті 4 зазначеного Закону об'єднання громадян, а отже і релігійні організації, є повноправними суб'єктами системи забезпечення національної безпеки. У внутрішньополітичній сфері ці суб'єкти мають запобігати можливості виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, співпрацюючи з відповідними державними органами. У соціальній та гуманітарній сферах релігійні організації повинні сприяти подоланню кризи системи охорони здоров'я та соціального захисту населення, зокрема небезпечно погіршення стану здоров'я населення, що є наслідком такої кризи, а також боротися з поширенням соціально-небезпечних хвороб, спричинених духовною кризою суспільства.

Осмилюючи релігію як чинник забезпечення національної безпеки держави, ми повинні виробити чітку термінологію. Розглядаючи розвиток релігії, її взаємодію з етносом, нацією ми використовуємо термін «етно- та націоконфесійні процеси». Це сукупність змін, що відбуваються в етнічному, національному житті даної спільноти, пов'язаних з релігійними чинниками. Вони можуть вести до посилення та консолідації етносу та нації чи навпаки — до етнічної чи національної ізоляції, до злиття з іншими етносами або розмежування з ними. В результаті тісного поєднання етносу чи нації з конкретним віросповіданням виникає «етно- та націоконфесійна спільність». Витоки етно- та націоконфесійних утворень пов'язані з тривалим існуванням релігій на ґрунті різних історичних типів спільностей людей, починаючи від первісних родів, племен, народностей і закінчуючи сучасними розвинутими націями. Формування зв'язків між ними переростає у етноконфесійні чи націоконфесійні спільності, коли етнічні чи національні елементи конфесіоналізуються, а релігія, особливо її культ набувають етнічного забарвлення. Етноконфесійна спільність може утворюватися в середовищі емігрантів певного етносу і допомагає їм зберігати власну етнічну самобутність. Націоконфесійна спільність може підтримуватися на рівні держави і може приводити до формування державної релігії, що не завжди є позитивним явищем, так як робить релігію залежною від держави.

В контексті реалізації політики національної безпеки, спрямованої на консолідацію політичної нації, ми повинні враховувати конфліктогенні чинники релігійних відносин — це сукупність причин, що ведуть до конфліктів на релігійному ґрунті і мають об'єктивні та суб'єктивні передумови. До об'єктивних передумов належать насамперед традиційні проблеми канонічного характеру, які простежуються в історичному розвитку як такі, що породжували конфлікти з драматичними і навіть трагічними наслідками для віруючих (Ольстер, Англія, розкольники в Російській імперії). Поглиблює кризи в міжрелігійних стосунках і суб'єктивний фактор, зокрема сліпий фанатизм віруючих та деяких релігійних лідерів, як переконані в істинності і правильності тільки їхньої релігії. Це автоматично викликає нетерпимість чи навіть ворожість по відношенню до представників інших вірувань і може навіть привести до відкритого конфлікту між ними.

Напруженість у міжконфесійних стосунках виникає за умов:

- переплетення релігійного чинника національності з суспільно-політичними чинниками — надання тій чи іншій конфесії статусу національної винятковості, клерикалізації суспільного життя, політизації релігії, втягування віруючих у політичну боротьбу;
- недостатнього рівня толерантності релігійних спільнот до вірувань одна одної;
- прозелітичної діяльності, що ґрунтується на перевагах тієї чи іншої конфесії;
- невирішеності питань належності храмів і культового майна;
- недостатнього рівня уваги держави до релігійних вірувань національних меншин.

Міжконфесійні конфлікти класифікуються на макроконфлікти (між народами, націями, державами) та мікроконфлікти (між релігійними групами, окремими особами).

Аналізуючи стан церковно-релігійного життя з позицій політики національної безпеки слід відмітити, що сьогоднішня Україна — багатоконфесійна держава, в якій, за даними департаменту у справах релігій, станом на 1 січня 2014 р. кількість релігійних організацій в Україні сягнула 37209, з яких 1653 релігійні громади діють без створення юридичної особи.

В Україні зареєстровано 89 (+2) центрів релігійних об'єднань та 295 (-2) управлінь, спархій, дієцезій тощо.

Функціонує 369 (-1) місій, 83 (+2) братства, 206 (+4) духовних навчальних закладів. Недільних шкіл стало менше на 53 і дорівнює 13104.

У 500 (+19) монастирях чернечий послух несуть 6917 (+83) ченців. Релігійними організаціями видається 380 (-4) періодичних видань.

На теренах держави діє 35646 релігійних громад, кількість яких збільшилась лише на 0,5 % (+646) порівняно з минулим роком. Без державної реєстрації, тобто без створення юридичної особи, функціонує 1653 релігійні громади (-226).

Загальна кількість релігійних організацій протягом року зросла на 214 одиниці, що майже дорівнює рівню, на який зменшилась кількість незареєстрованих релігійних громад.

Розподіл церковно-релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить про домінування в Україні православ'я, до складу якого входить 18279 парафій (52,2 відсот. від загальної кількості релігійних осередків віруючих країни). Водночас, простежується тенденція до зменшення їх питомої ваги в загальній складовій, а приріст релігійних громад є нижчим загальнодержавного показника¹⁸⁵[7].

В Україні також реалізуються релігійні права національних меншин. Понад 1, 5 тисяч релігійних інституцій в Україні створено національними меншинами. У складі Закарпатської (Угорської) реформатської церкви діє 114 громад (78 священнослужителів, в т. ч. 11 іноземців), з яких 113 функціонує у Закарпатській області. Німецька євангелічно-лютеранська церква нараховує 1 центр і 41 громаду (32 священнослужителя, в т. ч. 11 іноземців). У складі Вірменської апостольської церкви нараховується 28 громад (20 священнослужителів, в т. ч. 12 іноземців), які діють у 15 областях, м. Києві¹⁸⁶. Існують етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, кримчаків, караїмів, менонітів тощо.

Аналізуючи релігійність українців, слід зазначити, що, 74,7 % з них вважають себе такими, які належать до певної релігії (за результатами Європейського соціального дослідження). За цим показником Україна посідає сьоме місце серед 23 досліджуваних країн (після Кіпру, Польщі, Португалії, Ир-

---

¹⁸⁵ Релігійна мережа, її кадрове та матеріальне забезпечення: Тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scnm.gov.ua>

¹⁸⁶ Там само

ландії, Словаччини та Болгарії)¹⁸⁷[с. 13]. Щодо глибини релігійності населення, то її ступінь респонденти оцінювали за одинадцятибальною шкалою (від 0 до 10). Зіставлення в такому разі проводиться за середнім арифметичним балом. Він склав 5,56 стосовно всього населення (п'яте місце після Кіпру, Польщі, Словаччини та Португалії) та 6,52 щодо респондентів, які вважають, що належать до певного віросповідання¹⁸⁸[с. 15]. Рівень релігійності зростає з віком, особливо серед жителів невеликих міст.

Якщо аналізувати релігію з безпекової точки зору, то за даними Європейського соціального дослідження, третина українців (32 %) визнає релігію швидше джерелом миру, ніж конфліктів. Хоча понад чверть українців (28%) вважає що переважаючи у світі сучасні релігійні світогляди не лише різні чи несумісні, а вони до того ж генерують протистояння й конфлікти. У поліконфесійних, світоглядно плюралістичних умовах органічною є релігійна толерантність: 75 % українців вважають, що слід поважати будь-які релігії (не згодні з такою тезою лише 7 %). Незважаючи на гострі ситуації у внутрішньому житті деяких конфесій і чвари між їхніми лідерами, віруючі виявляються толерантнішими і впевненішими у своїх оцінках: з потребою надати права всім об'єднанням не погоджуються лише 15 % респондентів (12 % – вагаються, 11 % – не визначилися).

Слід відзначити, що сьогодні саме церква має один із найбільших показників довіри українців. Моніторинг Інституту соціології НАН України свідчить, що цілковито довіряє церкві кожний п'ятий українець (18 %), що значно перевищує рівень повної довіри до інших суспільних інститутів, зокрема Верховної Ради України, бізнесу і промисловості, судів та правової системи, школи та системи освіти. Дану тенденцію підтверджують й інші дослідження, зокрема проведені Фондом ім. Разумкова. Опитування Фонду проведені у 2013 році, засвідчили, що рівень довіри до церкви в Україні зріс до 66,5% проти 23,8% тих, хто їй не довіряє, та 9,8% тих, хто не визначився¹⁸⁹. (Див. діагр.).

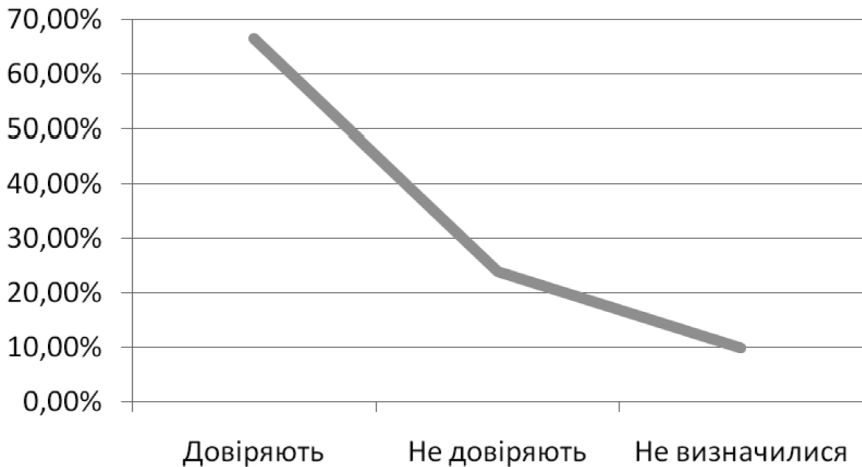
---

¹⁸⁷ Паращевін, М. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009.

¹⁸⁸ Там само

¹⁸⁹ Опитування: українці найбільше довіряють церкві, найменше – комерційним банкам.// Тиждень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/72048>

Діаграма 1.7.1. Рівень довіри до церкви в Україні

Те, що церква відіграє позитивну роль в українському суспільстві вважають 64,5% опитаних вірних УПЦ МП, 66,8% — УПЦ КП, 46,1% — «просто православних» і 82,3% греко-католиків. Церква є моральним авторитетом для 66,1% вірних УПЦ МП, 66,5% — УПЦ КП та для 83,3% греко-католиків; прислухаються до політичних ідей, які пропагуються в їхніх релігійних організаціях 5,4% православних з УПЦ МП, 6,6% з УПЦ КП і 13,2% греко-католиків. Позитивним вважають вплив Церкви на моральність політики по 40% вірних УПЦ МП та УПЦ КП та 60% греко-католиків і т.д.¹⁹⁰.

Водночас слід констатувати низку суперечностей і протиріч у релігійній сфері, що зменшують рівень довіри населення до релігії та релігійних організацій.

В Україні можна виділити декілька ліній протистояння:

- 1) між православними церквами різного підпорядкування;
- 2) між церквами християнського спрямування (греко- і римокатоликами і православними);
- 3) між традиційними для України релігіями християнського спрямування та неорелігіями, які часто носять деструктивний характер;
- 4) внутрішні протиріччя в релігійних структурах.

¹⁹⁰ Розрахунки зроблено за репрезентативними соціологічними дослідженнями Центру Разумкова (2013 р., опитано 2000 осіб у віці старше 18 років), дослідження у рамках міжнародного проекту Region, Nation, and Beyond (опитано 2013 р. 6000 осіб у віці 18 років і старше)

Причини цих протистоянь глибоко закорінені в національному, релігійно-догматичному й історичному контекстах та в значній мірі підсилюються сучасними соціально-політичними процесами. Україна стала об'єктом критики з боку міжнародних релігійних організацій (Всесвітньої Ради Церков, Конференції Європейських Церков) за виявлені порушення релігійних свобод та інколи неприйнятні дії певних церковних діячів.

Для запобігання релігійним конфліктам, на нашу думку, потрібно забезпечити реалізацію таких першочергових завдань:

- Реалізацію органами державної влади дієвих заходів, спрямованих на відокремлення релігії від політики;
- Вдосконалення вітчизняного законодавства в даній галузі;
- Церкви повинні сприяти утвердженню серед віруючих розуміння неприпустимості зіткнень на релігійному ґрунті.

Так як православ'я в Україні найбільш численна конфесія, ми значну увагу приділимо саме конфлікту у православ'ї. Головна його особливість полягає в тому, що він не може бути вирішений на внутрішньому національному рівні, так як з початку свого виникнення вже вийшов за межі наших кордонів і втягнув в свою орбіту і Москву і Константинополь і інші православні центри. Небезпечним є те, що ці духовні центри через релігійне середовище можуть транслювати свої ідеї та цінності, зокрема Російська федерація поширює ідею «руського мира».

Відсутність злагоди між політичними і релігійними лідерами дає можливість урядам і церквам зарубіжних країн втручатися у внутрішні справи України і маніпулювати віруючими з максимальною користю для себе. Тому Україна повинна, підтримуючи добросусідські і партнерські відносини з іншими країнами, по можливості бути незалежною від них в релігійних питаннях, чітко захищати свої інтереси. В цьому питанні Україна повинна займати тверду, хоча і виважену політику, декларуючи прагнення до утворення єдиної Автокефальної православної церкви, але не нав'язуючи це прагнення православним церквам, так як це завдання вони повинні вирішити самостійно. Будь — яка політизація і педалювання даного питання приводить до збільшення напруження в цій сфері, що підтверджує історія. Так в XVII столітті від православної церкви відокремилися старообрядці і всі намагання влади приборкати їх силовими методами виявилися безуспішними.

З точки зору політики національної безпеки автокефалія православної церкви є однією із обов'язкових ознак державності, такою формою церковного устрою, який найадекватніше відповідає статусу незалежної держави. Найдоцільнішим є одержання автокефалії за умови, коли б цей статус визнавався вселенським православ'ям. Але зважаючи на позиції Московської православної церкви, для якої є невігідним утворення української автокефалії, так як сьогодні вона має значний вплив на Українську православну церкву Московського патріархату, а в разі утворення Всеукраїнської православної автокефальної церкви, втратить можливість цього впливу, дане визнання на даний час є проблематичним. Крім того слід зважати на те, що при об'єднання всіх українських православних церков, Україна стане найбільшою православною країною в світі, а Москва цього допустити аж ніяк не може. Але Українській церкві потрібно до цього прагнути, так як цей процес не може бути здійснений одномоментно, але в майбутньому цілком є можливим. Потрібно орієнтуватися на досвід отримання автокефалії Болгарською, Вірменською, Грузинською та іншими православними церквами, зважаючи на це, що там цей процес був досить довготривалим.

Слід відмітити, що й самі віруючі виступають проти державного регулювання церковного розколу. Зокрема 74,5 % учасників опитування, проведеного на сервері «Православ'я в Україні» виступили проти втручання держави в вирішення церковного розколу. 20% респондентів вважає, що держава здатна примирити православних (4% вважають, що церковний розкол в Україні врегулювати неможливо, а 1,5% — нічого не чули про проблеми розколу в Україні¹⁹¹).

Православ'я в Україні є найчисленнішою конфесією, але держава не повинна акцентувати увагу тільки на його проблемах, її завданням є створення належних умов для вільного, безперешкодного розвитку різних релігій, функціонування всіх релігійних громад без втручання в їхню діяльність і водночас чіткий контроль за дотриманням ними вимог законодавства.

Сьогодні Україна має значну кількість храмів Греко-католицької та Римо-католицької церков. І хоча вони мають здебільшого регіональне поширення, їхнього впливу на українське суспільство недооцінювати не можна. Зокрема УГКЦ активно

---

¹⁹⁰ «Седмица» — православные новости за неделю. — 2011. — . 70. — 21 янв.

впливає на національне відродження, розвиток національної свідомості й культури народу. Деякий час між греко-католиками і православними існували значні конфлікти, які були пов'язані з передачею культових споруд греко-католикам, але на сьогодні в цій сфері рівень напруги зменшився. Останнім часом греко- та римо-католиками налагоджують співпрацю з православними церквами (особливо Автокефальною та Київського патріархату) в соціальній та іншій галузях. Зокрема їхні ієрархи організують та беруть участь у спільних заходах (царемоніях і святах), висловлюючи прагнення до християнської єдності. Слід відзначити, що розвиток греко- та римо-католицьких церков в Україні є позитивним і сприяє поліпшенню українсько-ватиканських відносин та європейській інтеграції України, яка потребує суттєвого розширення та зміцнення контактів із домінуючою на субконтиненті католицькою церквою та її світовим центром – Ватиканом.

Певний вплив на суспільно-політичне життя України має іслам. У зв'язку з поверненням на свої історичні землі кримських татар, для яких мусульманство є традиційною релігією, Крим перетворився на регіон активного відродження ісламу. В зв'язку з анексією Криму Російською Федерацією, Україна не може в повній мірі допомогти кримсько-татарському народу. Але українська держава робить все можливе для підтримки кримських татар. Зокрема Верховною Радою була прийнята Постанова «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», в якій кримськотатарський народ визнається корінним народом Криму з усіма правовими і соціальними наслідками цього статусу.

Слід зазначити, що й до анексії Криму Українська держава здійснювала низку заходів з метою підтримки кримського народу та ісламу в Криму. В користування кримським татарам передано низку культових споруд. У лютому 2011 року вирішився конфлікт довкола будівництва Соборної мечеті в Сімферополі, який тривав з 2004 року. Спершу чиновники дозволяли будівництво, потім скасували своє рішення, пропонуючи татарам іншу землю. Суперечки перенеслися у суди, а на місці майбутньої мечеті було незаконно захоплено майже три гектари території. Зрештою депутати Сімферопольської міськради поставили крапку в цьому питанні, дозволивши розробити проект відведення землі під будівництво Соборної

мечеті. Крім того, створено умови для підготовки служителів культу з-поміж татар у п'яти духовних навчальних закладах.

У грудні 2011 р. представниками духовенства, мусульманських громад України, органів державної влади, громадськості було здійснене урочисте відкриття мечеті «Ар-Рахма» («Милосердя») у Києві. В цей час також було закладено камінь на місці, де буде побудований ісламський університет. Останнім часом також завершується спорудження медресе і розширення мечетей у Полтаві, Сумах, Харкові, Мелітополі та Херсоні.

Останнім часом зростає роль іудаїзму. Іудаїзм представлений 4 релігійними центрами та 279 громадами (172 священнослужителя, в т. ч. 77 іноземців), 4 місіями та 7 духовними навчальними закладами (213 слухачів)¹⁹².

Досить актуальною проблемою в галузі державно-конфесійних відносин залишається питання реституції церковної власності в Україні, що також призводить до зростання релігійного напруження. За останніми даними забезпечення релігійних організацій культовими спорудами в Україні становить близько 70 %. Законодавство в цьому питанні є недосконалим, так як законодавчо чітко врегульовано тільки порядок повернення релігійним організаціям лише тих культових будівель, які перебувають у власності держави, а щодо комунальних культових споруд, питання, по суті, залишається відкритим.

Європейські структури, зокрема ПАРЕ у своєму висновку №190(1995), закликають до вирішення даних проблем, зокрема Україні рекомендується «встановити правове розв'язання питання про повернення церковної власності». У іншій рекомендації ПАРЕ №155 від 24 квітня 2002 р. вказується на важливість «гарантування релігійним організаціям, власність яких була націоналізована за часів Радянського Союзу, реституцію цієї власності в належні строки, або в протилежному випадку надання їм справедливої компенсації».

Певною загрозою національним інтересам Української держави є поширення неорелігій деструктивного спрямування. Слід відзначити, що сьогодні в Україні відбувається бурхливий процес творення нової моделі релігійно-церковного буття, особливістю якого є те, що цей процес розвивається не лише за рахунок дії внутрішніх чинників, а й під впливом активної місіонерської діяльності закордонних релігійних

---

¹⁹² Релігійна мережа, її кадрове та матеріальне забезпечення: Тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scnm.gov.ua>

організацій та центрів. Інтереси національної безпеки України, вимагають призупинити неконтрольований потік ідеологічної обробки українських громадян закордонними служителями тоталітарних релігійних неокультивів¹⁹³[с. 271].

Дослідник Ю. Чорноморець виділяє такі основні ознаки неорелігій тоталітарного спрямування: 1) усвідомлення ними ціннісно-духовного вакууму, який існує в даній країні і який може заповнити дане релігійне вчення; 2) знання спеціальних психологічних механізмів збудження релігійних переживань; 3) обов'язкова наявність харизматичного лідера, який може бути обожествленим. Ю. Чорноморець зазначає, що сучасні тоталітарні неокультиви іноді при підтримці певних політиків досить часто створюють і використовують релігію як політтехнологію. Він виділяє такі етапи цього процесу: 1) релігія створюється з метою реалізації політичних чи фінансових інтересів; 2) володіє і використовує ефективні методи маніпулювання людською свідомістю; 3) при внутрішній організаційній закритості активно і агресивно поширює свої ідеї з претензією на глобальний вплив; 4) як типово модерне утворення намагається копіювати певні традиційні стереотипи населення (сімейні цінності, прагнення допомогти ближньому), щоб замаскувати свою симулятивність¹⁹⁴.

Деструктивні неорелігії посилюють соціально-релігійне напруження в українському суспільстві, підривають національну злагоду та мир. Відомий дослідник О. Уткін відзначає: «Багато українців називають їх чужорідним тілом, що заперечує національні та політичні інтереси українського етносу».[с.24]¹⁹⁵

Головна мета тоталітарних неорелігій — влада над всіма сферами життя людини і навіть контроль її родини. Деякі релігійні групи перетворилися в потужні промислові і фінансові імперії. Більшість з них досить жорстко залежать від зарубіжних центрів, які здебільшого здійснюють їх фінансування і контролюють їх.

Наприклад декілька років тому група мормонів — четверо громадян США і десять киян захопили в обласному центрі молитов-

---

¹⁹³ Чуприй Л.В. Религиозные организации как факторы обеспечения национальной безопасности (на примере Украины). // Молодой ученый. №2.2013. — С. 270-275.

¹⁹⁴ «XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. К.:2004. Чорноморець Ю.П. [раздел ?, гл. 5 (5.1, 5.2)]

¹⁹⁵ Уткін О. Вектор державно-церковної політики // Віче — 1998. — №4. С. 20-32

ний будинок Черкаської громади мормонів. Причина конфлікту – відмова черкаських мормонів від духовної опіки США.

Колишній президент громади мормонів в Черкасах розповів про цілі і задачі мормонів. Він зазначив: «Українські мормони фінансуються із США. Наприклад наше приміщення коштує 350 000 доларів, а наша община збрала за цей час лише близько 1000 доларів. Фінансово підтримуються також керівники вищого рівня. Іноді їх влаштовують в ради крупних корпорацій. Мормони досить часто співпрацюють із спецслужбами»¹⁹⁶.

Аналізуючи причину поширення деструктивних неорелігій в світі та в Україні, слід відзначити такі чинники:

- загальна духовна криза, брак стрижневих ідей та загальнозначущих цінностей;
- розрив у соціальному досвіді і ціннісних засадах між поколіннями;
- недостатній вплив на населення традиційних історичних церков, їх слабка місіонерська діяльність, недостатній рівень розробки традиційними релігіями методів і форм діалога з новими віруючими, які не мали раніше релігійної практики.
- висока активність іноземних місій, їх значні фінансові можливості та ефективні методи агітаційно – пропагандистської роботи.
- корупційні зв'язки деяких політичних сил чи окремих політиків з керівництвом неорелігій.

Слід констатувати, що сучасні неорелігії є результатом розвитку суспільства споживання, так як для потреб цього суспільства вони перетворюють релігію в товар. Для представників неорелігій головним є корисливий егоїстичний аспект (вирішення власних проблем і отримання швидкого результату). Більшість із них прагнуть до негайного отримання конкретних матеріальних результатів, так як Бог, на їх думку, повинен задовольняти всі їхні потреби, так як він милосердний і всемілостивий. А самі докладати для цього зусилля вони не хочуть. Поширення сучасних неорелігій в значній мірі відображає кризу традиційної релігійності, яка закликає до подолання власної гріховності шляхом постійної роботи над собою.

На сьогодні нараховується близько 500 млн представників п'ятидесятників та інших харизматичних церков. Криза традиційної релігійності здійснює дестабілізаційний вплив на

¹⁹⁶ Зарубин Василий. Филиалы спецслужб с претензиями на духовность//Русская Правда. – 2003. – №6. – pravda.org.ua.

світ, підриває основи міжнародної безпеки саме тому, що підживлює фундаменталістичні ідеологеми, які можуть бути використані екстремістами.

В Україну щороку приїздять десятки груп місіонерів, які відповідно до чинного законодавства можуть відкривати свої релігійні місії та проповідувати своє вчення, заробляючи на духовному невігластві українських громадян. Закордонні емісари досить часто виявляють відверту неповагу до українських традицій та навіть законів. Значна частина зарубіжних проповідників і місіонерів прибуває в Україну під виглядом туристів, фахівців освіти, культури, науки чи бізнесу, а потім усупереч чинному законодавству вони розпочинають релігійну діяльність.

Дослідники Б. Парахонський та С. Сьомін зазначають, що враховуючи складну культурно-релігійну ситуацію та недосконалість законодавства у цій сфері, потрібно розглядати діяльність деяких закордонних місіонерів в Україні як спробу втручання у внутрішні справи держави, намагання впровадження чужих цінностей, далеких від національної культури і традицій. Безконтрольне перебування в країні деяких закордонних емісарів, їх протиправна, а в окремих випадках відверто ворожа щодо України діяльність, стає дестабілізуючим чинником міжконфесійної ситуації¹⁹⁷ [с. 211]. Держава в даному випадку має повне право не реєструвати статути релігійних організацій, якщо їхня віросповідна доктрина суперечить національному законодавству.

Поширення неокультових об'єднань стало, з одного боку, зовнішнім індикатором демократичного стилю упорядкування соціуму, а з іншого — через ускладнення внутрішніх трансформаційних процесів спричинило низку загроз національній безпеці держави, що відзначають у своїх дослідженнях С. Здіорук і В. Петрик¹⁹⁸ [с. 212].

У цьому контексті слід виділити такі загрози.

- Створення й підтримка закордонними релігійними центрами деструктивних релігійних осередків, діяльність яких спрямована проти існуючого державного устрою, загрожує суспільній моралі, супроводжується порушеннями

---

¹⁹⁷ Парахонський, Б. О. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України / Б. О. Парахонський, С. В. Сьомін // Стратегічна панорама. — 2000. — № 1-2. С. 200-213.

¹⁹⁸ Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : монографія / за ред. С. І. Здіорука. — К. : НІСД, 2006. — 403 с.

громадського порядку, завдає шкоди життю та здоров'ю українського населення. Так, Свідки Ісгови забороняють членам організації переливання крові, що становить загрозу їхньому здоров'ю та життю. Мормони вважають, що закони Бога важливіші, ніж закони людського суспільства, що є прямою загрозою державному устрою. Сатаністи порушують норми моралі й закону, практикуючи жертвоприношення тварин, а іноді навіть і людей.

- Потенційна небезпека, притаманна багатьом закордонним нетрадиційним для українців релігійним культам, представники яких у будь-який момент можуть скоїти особливо небезпечні антисоціальні дії, терористичні акти, спровокувати масові безпорядки та загибель людей. Прикладом можуть слугувати дії сатаністів, «Аум Сінрікьо», апокаліптичних сект у Німеччині, Японії, США, Франції тощо.

- Негативна роль, яку відіграють закордонні релігійні осередки на нашій території у справі збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування самодостатності й моральності суспільства, підвищення престижу вітчизняної культури та освіти, розбудови наступності поколінь та сімейних відносин.

- Кримінальна діяльність деяких закордонних релігійних представництв, що полягає у широкому використанні ними матеріальних та фінансових засобів, отриманих у незаконний спосіб (контрабандно ввезені на територію України, передані кримінальними структурами для «відмивання», отримані від тіншового бізнесу тощо), а також непоодинокі випадки скоєння релігійними лідерами протизаконних вчинків (спрямування незадекларованих пожертв на заборонені законом цілі, здирництво, шахрайство, завдання моральної та фізичної шкоди тощо).

- Значна загроза життю й здоров'ю громадян, які є адептами неорелігійних груп закордонного походження, де широко застосовується сучасний психотропний інструментарій для зруйнування вольової сфери людини та формування в неї стійкої залежності від культу за допомогою гіпнозу, екстрасенсорики, спеціальних хімічних препаратів і навіть фізичного тиску. За даними соціологічного дослідження Інституту соціальної та політичної психології, третині українців відомо про випад-

ки негативного впливу «нетрадиційних» церков на інших людей або на них самих¹⁹⁹.

Для захисту населення від негативного впливу деструктивних релігій потрібно вдосконалити законодавство, посилити контроль над міграційними, фінансовими потоками. Бажано провести консультації з Росією, країнами ЄС, щодо вивчення їхнього досвіду протидії деструктивним неорелігіям.

Зокрема слід відзначити позитивний європейський досвід. Європарламент рекомендував країнам ЄС створити спеціальні парламентські комісії для дослідження діяльності неокультурів. Низка країн вже створили такі комісії, зокрема Австрія, Бельгія, Німеччина, Франція. Європарламент також надав рекомендації щодо захисту прав і свободи громадян ЄС від негативних впливів певних неокультурів у спосіб забезпечення широким верствам населення доступу до інформації про різні релігії, що сприятиме вільному вибору конфесії й утвердженню поваги до інших віросповідань.

На законодавчому рівні також робляться певні кроки щодо вирішення даної проблеми. Зокрема слід згадати законопроект № 2419 Геннадія Москаля про заборону діяльності деструктивних і тоталітарних сект, а також законопроект № 5473 депутатів Рибаківа та Лук'янова про заборону діяльності деструктивних культур, який був відкликаний авторами з огляду на критичні зауваження експертів та релігійної спільноти. За словами відомого дослідника О. Зайця, положення цього законопроекту могли загрожувати не тільки нетрадиційним релігійним культурам, а й навіть православним і католикам. Зокрема під визначення тоталітарної секти підпадали релігійні організації, що використовують психологічне маніпулювання. Дослідник вважає, що так будь-яка проповідь традиційної церкви, яка переконує в істинності свого світогляду, може бути прирівняна до практики тоталітарної секти. На нашу думку, подібні закони потрібні, але при їх підготовці слід насамперед дати чітке визначення основних термінів, зокрема таких як «тоталітарна секта» «деструктивний культ», «негативний психологічний вплив» тощо.

---

¹⁹⁹ Тисячі релігійних сект «полюють» на українців. Похрещені чортзна-ким // Православ'є в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/>

1.7.2. Оптимізація політики державно-церковних відносин в контексті реалізації гуманітарної політики

В цілому, аналізуючи складну ситуацію в релігійній сфері, слід відзначити, що сьогодні треба здійснити низку кроків, спрямованих на подолання вищезазначених загроз. У цьому контексті держава має виробити виважену й водночас динамічну політику державно-церковних відносин, спрямовану на забезпечення релігійних свобод особистості, обстоювання власних національних інтересів та досягнення консолідації українського суспільства.

Основне положення сучасних державно-конфесійних відносин полягає в тому, що держава і церква визнаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції. Відповідно релігійні об'єднання повинні визнавати та дотримуватися законів держави, що регламентують їхню діяльність як особливих спільнот громадян, а держава повинна враховувати приписи релігійних організацій у своїй діяльності (наприклад, форми виконання віруючими громадянами країни військового обов'язку).

В Україні створений проект концепції державно-церковних відносин²⁰⁰, що чітко визначає сфери співпраці релігійних об'єднань і держави. В ньому зазначається, що партнерські взаємовідносини держави і церкви (релігійних організацій) базуються на визнанні того, що вони хоч і відокремлені один від одного в питаннях їх виняткової компетенції, але повинні спільно діяти в інтересах українського суспільства, так як їх спільною метою є забезпечення прав людини, зокрема права на свободу совісті. Вони повинні спільно сприяти консолідації українського суспільства шляхом збереження та примноження його традиційної культури та формування його ціннісних орієнтацій, тощо. Здійснюючи свої функції держава і релігійні організації визнають лише такі обмеження у сферах власної компетенції, які зумовлені необхідністю захисту конституційного ладу країни, громадського порядку, суспільної моралі, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, а також узгоджуються з міжнародними правовими принципами та нормами²⁰¹.

Держава і релігійні організації повинні також прагнути до встановлення балансу (узгодження) інтересів всіх громадян

²⁰⁰ Див Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні – http://scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=91737&cat_id=45925

²⁰¹ А. Кочкадан. Загальні засади взаємодії держави і релігійних об'єднань в Україні. // Вісник Львівського університету. Серія юрид. 2009. Вип. 49. С. 95-100

України, зокрема віруючих і невіруючих та їхніх об'єднань, досягнення взаєморозуміння та взаємної толерантності між ними. Важливим їхнім завданням є також досягнення міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню конфліктів на релігійній основі.

Обговорюючи даний концепт, учасники Міжнародної науково-практичної конференції «Церква і держава в служінні народу» зазначають, що «церква відокремлена від держави, але не від власного народу, тому вона широко веде соціальну, просвітницьку і патріотичну діяльність..., впродовж багатьох століть була і є консолідуючою силою нашого суспільства, виховуючи високі моральні ідеали і справжні людські цінності, ... як серцевина нашого суспільства церква прагне допомогти молодій українській державі долати негативні явища сьогодення..., результатом співпраці держави і церкви стане не тільки відродження духовності нашого народу, але й з'являться успіхи в економічній сфері, тому що мораль і економіка взаємопов'язані»²⁰²[7].

Взаємодія держави і церкви також здійснюється у соціальній сфері, сприяючи популяризації духовних цінностей та розвитку громадянського суспільства в Україні. Релігійні організації реалізують активну діяльність по допомозі малозабезпеченим, нужденним, хворим, сиротам, інвалідам. Благодійну допомогу активно надають представники фонду «Карітас» РКЦ та УГКЦ, діячі деяких протестантських організацій – церков євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської, християн віри євангельської п'ятидесятників, представники міжнародної організації «Адвентистське агентство допомоги та розвитку» Церкви адвентистів Сьомого дня.

Релігійні організації також пропагують здоровий спосіб життя, здійснюють заходи щодо протидії поширення наркоманії, алкоголізму, куріння та соціально-небезпечних хвороб, зокрема туберкульозу, ВІЛ/СНІДу тощо. Релігійні організації здійснюють активну просвітницьку роботу, випускаючи відповідні друковані видання, створюючи якісний телевізійний продукт (документальні фільми про визначні релігійні святині, духовні заклади, в тому числі й українські). За останні роки збільшилась кількість видань церковних друкованих засобів масової інформації. Слід позитивно відзначити щорічне про-

---

²⁰² Міжнародна науково-практична конференція «Церква і держава в служінні народу», журнал «Вісник УПЦ», № 51, 2005 р. – http://pravoslavyye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=9811

ведення Міжнародного кінофестивалю «Покров», де представляються найкращі православні фільми.

В результаті позитивної співпраці держави і релігійних організацій в соціальному плані популяризуються загальнолюдські цінності, спрямовані на формування гармонії між особистістю та суспільством, що є важливим стабілізуючим та об'єднуючим чинником суспільства. Важливим результатом співпраці держави і релігійних організацій є також чітке дотримання принципу свободи совісті. Позитивно слід відзначити, що не зафіксовано значних порушень чинного законодавства у галузі свободи совісті громадянами України та іноземними громадянами, що проводять релігійну діяльність на території України. Хоча слід відзначити, що робота відповідних правоохоронних органів в цьому напрямку не завжди проводиться належним чином. Ряд релігійних організацій харизматичного спрямування, зокрема наприклад Церква Аделаджіо, продовжують маніпулювати довірливістю і легковірністю громадян України і ошукують їх на значні суми і, не зважаючи на значний суспільний резонанс і активне висвітлення у ЗМІ, керівники даної церкви продовжують свою шарлатанську діяльність. Тому правоохоронні органи повинні активізувати діяльність у даному напрямку і захищати фізичне і психічне здоров'я громадян України, а також їхні матеріальні ресурси.

Підсумовуючи даний підрозділ слід відзначити, що головна мета політики національної безпеки в релігійній сфері — це досягнення консолідації української нації, зміцнення української держави, посилення її міжнародного авторитету, утвердження моральності та духовності громадян України шляхом подолання негативних явищ в релігійному середовищі.

Політика національної безпеки в релігійній сфері повинна бути спрямована:

- на сприяння врегулювання міжконфесійних та внутрішньо конфесійних конфліктів;
- на мінімізацію чи припинення дестабілізуючих впливів деструктивних неорелігійних організацій;
- на зменшення політизації релігійних організацій;
- на врегулювання проблем порушення релігійних прав національних меншин, запобігання перетворення етнічного та конфесійного чинників у знаряддя сепаратизму;
- на врегулювання грубих порушень релігійних свобод громадян.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

2.1. Актуальні передумови формування політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

Під політикою розуміють сферу життєдіяльності суспільства, систему відповідних відношень, взаємодію різних верств населення (класів, соціальних груп) та держав. У даному випадку, політика – сукупність дій, заходів за допомогою яких узгоджуються інтереси різних прошарків населення і еліти, ключовий фактор збереження в цілності об'єктивно роздробленого суспільства, а в міжнародному вимірі – міжнародної стабільності та безпеки.

Питання розробки ефективної політики держави у різних сферах суспільного життя постійно перебували у центрі уваги видатних мислителів різних епох і народів (Платон, Аристотель, Макіавеллі, Гоббс, Спіноза, Руссо, Кант, Гегель, Енгельс, Маркс, Вебер, Парето, Шелер, Моска, Мангейм та ін.). Вона є одним із найбільш складних явищ суспільного життя в силу свого комплексного характеру, що передбачає її розробку та впровадження на основі сукупності економічних, соціологічних, психологічних та інших знань.

В Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» зазначається, що ефективна безпекова політика в гуманітарній сфері повинна прагнути до захисту інтересів особи, суспільства і держави та забезпечувати реалізацію ключових національних пріоритетів України:

- збереження суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права;
- забезпечення єдності держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України;
- забезпечення захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина та створення належних умов для вільного і всебічного розвитку людини;
- підвищення добробуту населення шляхом посилення конкурентоспроможності держави внаслідок розвитку

людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;

- збереження і примноження історико-культурної спадщини українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності.

Як ми уже відзначали, що загрози формуванню ціннісної самоідентифікації як окремої людини так і певних соціальних та етнічних груп та держави в цілому в сучасних глобалізаційних умовах є досить актуальними. Саме гуманітарне ядро лежить в основі і економічної і військової безпеки, так як коли нівелюється національна самосвідомість, втрачається власна мова, історія, почуття патріотизму та пошани до рідної держави, то нація та держава приречені на розділення, деградацію та вимирання. Державна підтримка української мови, національної культури, формування вітчизняної історичної пам'яті, збереження та популяризація історико-культурної спадщини, розвиток культурних індустрій є важливими завданнями гуманітарної політики держави, а подолання і попередження загроз в даних сферах, реалізація національних інтересів та захист національних цінностей — першочерговими завданнями політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Дуже важливо щоб вона мала випереджувальний характер і формувала стратегію, спрямовану на попередження і нейтралізацію загроз і викликів.

На сучасному етапі в Україні слід констатувати занепад гуманітарної сфери, що зумовлено рядом чинників. Зокрема один із найбільш значимих — недостатній рівень розуміння значимості гуманітарної сфери, в деякій мірі навіть зневага з боку урядових структур, що проявляється в приділенні недостатньої уваги розвитку культури, науки, освіти, історичної пам'яті та низькому рівні фінансування даних галузей, що здійснюється за залишковим принципом. Слід також зазначити, що ці галузі перетворюються в малоперспективні і талановита молодь не прагне в них працювати, часто виїжджаючи за кордон, шукаючи кращу роботу.

Другий чинник — відсутність стратегічного планування розвитку гуманітарної сфери, зокрема не здійснюється розробка та затвердження Стратегії гуманітарного розвитку Української держави, Програми довготривалого інноваційного розвитку країни. Наприклад у сфері освіти більшість країн розвивають дистанційну, віртуальну освіту, освіту протягом

всього життя, на основі якої створюється суспільство знань, а в Україні ці процеси тільки започатковуються.

Третій чинник — руйнація старих елементів суспільної свідомості на тлі несформованості нових створює серйозні перешкоди для ефективної реалізації державної політики (у т. ч. гуманітарної), заважає налагодженню конструктивного діалогу між владою та громадянським суспільством, встановленню атмосфери довіри та симбіотичної взаємодії між ними.

Четвертий чинник — корупційні явища, які поширені в усіх сферах суспільного життя і які в значній мірі погіршують стан справ в гуманітарній сфері, зокрема в сфері освіти, що в значній мірі знижує якість освіти.

П'ятий чинник — це недостатній рівень орієнтації економіки на новітні методи та технології. Досить часто в багатьох галузях використовується застаріле технологічне обладнання, що потребує малокваліфікованих кадрів, а відтак не виникає потреба у високопрофесійних кадрах. Система управління та економіка країни не завжди спирається на аналітику та пропозиції експертного співтовариства, а відтак не враховуються передові світові тенденції.

Шостий чинник — негативні зовнішні гуманітарні інформаційні впливи вороже налаштованих сусідніх держав, особливо Російської Федерації, що, реалізуючи свої імперські прагнення, популяризує і нав'язує ідеї «руського мира, нівелюючи вітчизняну культуру, мову, пам'ять.

Сьомий чинник — вплив глобалізаційних процесів, що спричиняють формування зовнішніх загроз для національної безпеки. Україна в умовах аномальних кліматичних змін, демографічних проблем, нестачі природних та продовольчих ресурсів стає об'єктом зазіхань інших світових гравців.

Тому на сьогодні є досить актуальним формування політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері, що спрямована на подолання цих проблем. Слід констатувати, що проблеми, що виникають у сфері політики національної безпеки в гуманітарній сфері належать здебільшого до слабо структурованих або взагалі не структурованих, що зумовлює необхідність використання інституційних методів та методів системного аналізу.

Застосування інтелекту до вирішення соціальних проблем, осмислення та формування політики, яке спирається на багатогалузеву основу, що охоплює як природничі, так і суспільні

науки є суттю аналізу політики. В аналізі політики найважливіша роль відведена оцінці впливу управлінських рішень на суспільство, що передбачає постановку проблеми та визначення мети (цілей), вибір альтернатив її досягнення, визначення критеріїв їх оцінки, оцінку альтернатив, а також моделювання з метою передбачення можливих наслідків реалізації вибраної альтернативи.

Стосовно дослідження національної безпеки, то ми використовуємо інституційний метод, відповідно до якого національна безпека розглядається як складна багаторівнева система, що має свої «інституалізовані» структури і правила функціонування. В даному контексті основними предметами оцінювання є: потреби (знаходять відображення у сукупності національних інтересів); національні цінності; суспільно-політичні, соціально-економічні та інші процеси (їх вплив на задоволення національних інтересів та на розвиток загроз їх реалізації); наслідки та ефективність управлінських рішень (в напрямку захисту національних цінностей та досягнення національних інтересів).

При формуванні та функціонуванні системи політики національної безпеки в гуманітарній сфері можна виділити кілька структурних ієрархічних рівнів. Але за будь-якої її конфігурації завжди має бути вищий стратегічний (інституціональний) рівень. На цьому рівні приймаються найважливіші політичні рішення, які знаходять своє відображення у відповідних законах, концепціях, стратегіях тощо. Особливістю цих рішень є те, що вони найбільш тісно переплітаються з політичним та державним управлінням.

На цьому рівні визначаються загальна державна політика, її концептуальні основи та головні завдання щодо її здійснення і саме на ньому, як правило, виникають обставини, які суттєво ускладнюють дослідження проблем управлінської діяльності у сфері забезпечення національної безпеки. Серед них, зокрема: проблема визначення цілей подальшого розвитку, яка тісно пов'язана з прогнозуванням; різноманітність суб'єктів і об'єктів управління; широкі межі, в яких здійснюється державно-управлінська діяльність; існування неформальних правил і норм при розробці та прийнятті управлінських рішень тощо.

З іншого боку, практика забезпечення національної безпеки свідчить, що часто мають місце й відповідні суперечливі результати аналізу вказаних проблем, різні підходи та бачення

щодо їх можливого розв'язання. Визначення національних інтересів, національних цінностей, потенційних і реальних загроз в гуманітарній сфері може носити яскраво виражений політизований характер. Одні й ті ж фактори та умови можуть розглядатися різними політичними силами, як загрозливі чи, навпаки, стабілізуючі.

Ми пропонуємо під державною політикою національної безпеки в гуманітарній сфері розуміти сукупність дій, заходів, закладів (установ, інститутів) органів державної влади в сфері освіти, науки, культури, релігії, тощо, за допомогою яких забезпечується збереження цілісності об'єктивно диференційованого суспільства, суспільний прогрес, в контексті дотримання взаємоприйнятого балансу інтересів особи (громадянина), суспільства і держави. Тобто під вказаною політикою розуміються не будь-які дії і заходи держави, а саме ті, за допомогою яких узгоджуються інтереси громадян, суспільства і держави та забезпечується цілісність соціальної організації.

Виконаний дисертантом аналіз дозволяє стверджувати, що сьогодні на формування та здійснення політики національної безпеки України в гуманітарній сфері, визначальним чином впливають такі чинники:

— українські державні установи є відносно слабкими в питаннях прийняття основних законодавчих актів, виборі політики, пошуку консенсусу, необхідних для того, щоб накреслити шляхи подальшого гуманітарного розвитку та досягнути внутрішньополітичної стабільності;

— українське суспільство є значною мірою неоднорідним, передусім культурно, політично та економічно;

— кризові явища, які сприяли розпаду СРСР та набуттю незалежності Україною, продовжують мати місце і сьогодні, але працюють вже проти суверенної України.

— українське громадянське суспільство є слабо розвиненим.

Ситуація ускладнена втратою колишніх регулятивних механізмів у різних сферах суспільного життя та значних ресурсів, виникненням нових проблем, зокрема, такої, як притуплення солідарної суспільної поведінки.

Особливе занепокоєння має викликати незбалансованість в соціальній практиці інтересів різних людей, соціальних груп, суспільства, держави, що є досить складною проблемою України й має знайти всебічне відображення при розробці політики національної безпеки.

Окрім того, в основі багатьох негативних явищ і процесів в Україні лежить українська невизначеність.

Як вважає Ю Бадзьо [253], джерело і суть нашого сучасного непривабливого стану в не остаточному визволенні українського суспільства та його еліти з російського полону — політичного, економічного, культурного, психологічного, яка творить специфічну світоглядно-психологічну атмосферу. Внаслідок цього стають досить умовними такі фундаментальні поняття суспільного життя суверенної держави як «суверенітет», «нація», «національні цінності», та багато інших. Хоча в умовах зовнішньої агресії Російської Федерації, анексії Криму, подальші її провокативні дії, спрямовані на збільшення напруження в східних регіонах країни, більша частина українського народу буде об'єднуватися і як не парадоксально, ця агресія сприятиме консолідації українського суспільства.

Закон України «Про основи національної безпеки України» визначив основні напрями державної політики з питань національної безпеки. Проте ця політика за думкою ряду експертів залишається фрагментарною, розбалансованою, іноді досить суперечливою. Значною мірою це результат відсутності в Україні належного кваліфікованого аналізу державної політики в сфері забезпечення національної безпеки та ефективних механізмів її впровадження, тобто практичного, організуючого та регулюючого впливу з боку політики національної безпеки на визначальні параметри (індикатори, показники) національної безпеки.

В контексті проблем аналізу державної політики В.В. Тертичка вважає, що головна причина такого стану — недостатня кількість методичної, наукової, навчальної літератури та відсутність належної кількості відповідно підготовлених фахівців. З такою думкою деякою мірою також можна погодитися.

Внаслідок цього, як свідчить накопичений за роки незалежності досвід державотворення, життєво важливі проблеми суспільно-політичних, соціально-економічних і гуманітарних трансформацій українського суспільства, захисту і просування національних інтересів стають предметом дослідження та обговорення, як правило, тоді, коли вони вкрай загострилися, коли кризова ситуація переростає в кризу.

Між тим результати досліджень свідчать — проблеми в сфері політики національної безпеки мають розглядатися ще на стадії свого зародження, а технологія розробки та реалізації

концепцій, доктрин, стратегій, програм, планів у цій сфері об'єктивно має інтегрувати всі компоненти політичної активності держави і базуватися на надійних теоретичних засадах та історичному досвіді. Це дозволяє здійснити поглиблений, системний аналіз сукупності проблемних питань, які виникають в процесі забезпечення національної безпеки та обґрунтувати раціональні варіанти шляхів їх вирішення.

Безумовно, що за будь-яких умов, політика національної безпеки в гуманітарній сфері перш за все має бути націлена на досягнення внутрішньополітичної стабільності, прогресивного гуманітарного та соціально-економічного розвитку, забезпечення геополітичних інтересів України. При цьому у сфері внутрішньої політики, як ми зазначали, головною передумовою досягнення захищеності національних інтересів має бути об'єднання нації для вирішення завдань духовного, культурного та матеріального порядку на ґрунті загальної стабільності та злагоди в державі, ненасильницького розв'язування внутрішніх суспільних конфліктів, а у зовнішній — на планування та здійснення зовнішньополітичних акцій в контексті забезпечення національних інтересів та відстоювання національних цінностей.

Таким чином концептуальною основою державної політики національної безпеки в гуманітарній сфері має бути:

— ствердження в суспільній думці ідеї консолідації українського суспільства та стабільного суспільного розвитку, як базової ідеї державотворення;

— постійний пошук консенсусу між різними суспільними прошарками суспільства та представниками його еліти у принципових питаннях державотворення, у питанні «від чого і до чого йде Україна?»

— формування та закріплення у суспільній думці національної та культурної ідентичності України як держави, що є складовою європейського історичного та культурного процесу.

З огляду на сказане, політика національної безпеки в гуманітарній сфері має бути тісно пов'язана з державною ідеологією. Незважаючи на те, що на сучасному етапі формуються загальнолюдські цінності, як більш пріоритетні по відношенню до ідеології й сфера ідеологічної боротьби дещо звужується та все менше впливає на міждержавні відносини, нині дещо зневажливе ставлення до ідеології, коли мова йде про національну безпеку, є неконструктивним.

Україні не завадить ідеологія державництва, головна функція якої полягає у забезпеченні консолідації значною мірою розколотого українського суспільства. Ідеологія державництва має стати дійовим інструментом політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

При цьому, оскільки проблема забезпечення національної безпеки України має багатоплановий комплексний характер, рішення, які приймаються, мають враховувати:

- наслідки реалізації рішення як у сьогоденні, так і в майбутньому часі;
- взаємодію з як уже прийнятими рішеннями, так і тими, які мають бути прийняті найближчим часом;
- готовність суспільства до сприйняття і підтримки рішення, яке приймається і, безумовно, можливості їх реального ресурсного забезпечення.

Таким чином, при розробці та реалізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері головна увага має бути зосереджена на стратегічному (інституційному) плануванні, вирізнятися прагматизмом в напрямку реалізації національних інтересів та збереження національних цінностей. Наукове обґрунтування та супроводження вказаної політики має бути предметом постійної уваги українських вчених.

2.2. Суб'єкт, об'єкт, принципи, основні завдання політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Розробляючи концептуальні засади політики національної безпеки в гуманітарній сфері, ми повинні розглянути основні методологічні підходи, що використовуються для їх формування. Серед них ми можемо виділити загальні методи аналізу і синтезу, порівняння, абстрагування, системний та ситуаційний підходи; інституційний, позитивістський, структурно-функціональний метод. Зокрема останній — це підхід в описі і поясненні систем, при якому досліджуються їхні елементи і залежності між ними в рамках єдиного цілого; окремі соціальні явища виконують визначену функцію в підтримці і зміні соціальної системи (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та інші). Позитивісти, зокрема О.Конт та інші розглядає суспільні проблеми як певні конструкції, факти. Їх можна виміряти, визначивши якісні і кількісні показники і намітити шляхи подолання.

Досить поширеним в сфері національної безпеки є метод аналізу ієрархій (MAI), запроваджений у 70-х роках минулого

століття науковою школою Д. Саатті для прийняття рішень у важко формалізованих ситуаціях²⁰³. Це метод розв'язання багатокритеріальних завдань у складній обстановці з ієрархічними структурами. Вибір найкращого рішення в результаті застосування МАІ проводиться на основі кількісного показника ефективності, яким є інтенсивність(приоритет) впливу елементів більш низького рівня ієрархії на елемент його вищого рівня і на фокус ієрархії відповідного до вибраного критерія ефективності. Досить активно у сфері національної безпеки використовують також методи теорії нечітких множин, що були закладені роботами Л. Заде й інших учених. За їх допомогою можна формалізувати неточні, часто суперечні знання, які використовуються фахівцями. Одним із напрямків даних методів є моделювання еволюційних процесів за допомогою мотиваційно-вимушених функцій. Його можна порівняти з аналізом динамічних рядів, у якому було запропоновано розділити даний динамічний ряд на модель тренду і випадковий ефект, який неможливо пояснити. При розгляді проблеми під таким кутом зору спосіб трендової адаптації та екстраполяції обмежується фазами росту між двома стаціонарними станами.

В нашому дослідженні ми використовуємо деякі з цих підходів, але головним для нас є інституційний метод, з точки зору якого ми розглядаємо політику національної безпеки в гуманітарній сфері як певний інститут, складну, багатофункціональну систему, що базується на системі національних цінностей, забезпечує реалізацію національних інтересів і досягнення національних цілей і включає такі основні аспекти забезпечення, а саме: концептуально-аналітичний, нормативно-правовий, організаційно-управлінський та ресурсний.

1. Концептуально-аналітичне забезпечення передбачає розробку методолого-теоретичних засад, зокрема визначення мети, принципів, загроз, основних стратегічних і тактичних завдань реалізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

2. Нормативно-правове забезпечення полягає у виробленні відповідних нормативно-правових документів, що регулюють політику в даній галузі.

3. Ресурсне забезпечення пов'язане із залученням відповідних матеріальних, інтелектуальних, інформаційних та інших ресурсів для здійснення рішень в сфері гуманітарної безпеки.

---

²⁰³ Саатті Т., Принятие решений. Метод анализа иерархий. – М.: Радио и связь, 1993. – 320 с.

Організаційно-управлінське забезпечення полягає у практичному створенні механізмів виявлення, попередження та запобігання загрозам національній безпеці в гуманітарній сфері через організацію, координацію та контроль діяльності відповідних владних та громадських структур.

Рис. 2.1. Рівні забезпечення політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Як ми вже згадували в попередньому розділі, що політика національної безпеки в гуманітарній сфері — це сукупність суспільно-політичних заходів, спрямованих на забезпечення захищеності культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних та інших життєво важливих інтересів та цінностей особи, суспільства, держави, на виявлення та подолання певних загроз та викликів в сфері культури, освіти, науки, релігії та інших суміжних сферах.

Головною метою політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері є сприяння досягнення консолідації Української держави, забезпечення внутрішньополітичної стабільності шляхом створення прийнятних зовнішніх і внутрішніх умов для захисту національних цінностей українського народу та реалізації національних інтересів та в даній галузі. Вона спрямована на забезпечення гуманітарної безпеки Української держави. Існує ряд визначень гуманітарної безпеки. Так В.М. Кузнецов зазначає, що це стан суспільних взаємовідносин всередині держави та на міжнародній арені, який гарантує захищеність цілей, ідеалів, цінностей та традицій, способу життя, культури людини, родини, народу; забезпечує їх нормальну життєдіяльність, стійке функціонування та розвиток прав і обов'язків, основних свобод для всіх, без огляду на їх расову, статеву, етнічну

належність, мови чи релігії²⁰⁴. С.О. Зубченко під гуманітарною безпекою розуміє захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, стратегічних інтересів суспільства та держави, за якої забезпечуються сталий, поступальний розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз гуманітарній сфері національної безпеки²⁰⁵.

Дослідник В.О. Пироженко акцентує увагу на світоглядних аспектах, зазначаючи, що гуманітарна безпека або, точніше, гуманітарна складова національної безпеки — це ступінь захищеності життєво важливих інтересів суспільних і політичних суб'єктів, що визначаються їх специфічними світоглядно-ціннісними орієнтаціями²⁰⁶ [с.34].

На думку В.О. Пироженка, слід виділити такі аспекти гуманітарної безпеки:

- безпека фізичного та морального здоров'я людини;
- безпека збереження національної самобутності, тобто культури, історії, віри, традицій;
- безпека громадян, суспільних груп і країн щодо збереження освітніх традицій та інтелектуального потенціалу, тобто можливостей інноваційного розвитку.

На нашу думку, гуманітарна безпека — це такий стан гуманітарної сфери суспільства, за якого забезпечується реалізація національних інтересів держави, захист національних цінностей, стабільний розвиток суспільства та захист невід'ємних прав і свобод громадян в гуманітарній галузі.

Гуманітарну безпеку слід відрізнити від соціальної безпеки, так як ряд дослідників вважають, що питання охорони здоров'я, подолання бідності, соціальний захист також відноситься до гуманітарної безпеки. Гуманітарна безпека охоплює тільки гуманітарні сфери (освіту, релігію, культуру, науку) і не поширюється на соціальну сферу. Сутність соціальної безпеки чітко визначена у Декларації про державний суверенітет України, де зазначається, що це стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних

---

²⁰⁴ Кузнецов В.Н. Российская идеология XXI века в обеспечении эффективности и безопасности динамично-устойчивого развития России / В.Н. Кузнецов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Kuznetsov25.htm>

²⁰⁵ С.О. Зубченко Концептуальні засади політики гуманітарної безпеки української держави в умовах демократичних перетворень: автореф. дис ... канд. політ. наук / С.О. Зубченко. — К.: Б.в., 2011. — 18 с.

²⁰⁶ В.О. Пироженко. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем. // Стратегічна панорама. №2. 2005. — С.27-35

інтересів як особи, так і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз²⁰⁷.

Дослідниця О. Новікова визначає соціальну безпеку як «стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливаючих на них загроз національній безпеці, що є наслідком реалізації заходів соціального захисту²⁰⁸» [с. 27]. Дослідник П. Шевчук також визначає соціальну безпеку людини через систему соціальних інтересів. За його визначенням — це певний стан життєдіяльності людини, убезпечений комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на реалізацію соціальних інтересів, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду держави і трансформацію трудових ресурсів відповідно до ринкових вимог²⁰⁹ [с.108]. Дослідник С. Пирожков акцентує увагу на функціональних особливостях соціальної безпеки і вважає, що вона має застерігати суспільство від соціальних вибухів, відкритих і прихованих виявів громадської непокори та інших конфліктних ситуацій. А це все є можливим при реалізації ефективної соціальної політики²¹⁰. Дослідники О.О. Беляєв, М.І. Діба, В.І. Кириленко виділяють такі індикатори рівня соціальної безпеки: рівень зайнятості населення, рівень (норма) безробіття, мінімальна погодинна заробітна плата, питома вага зайнятих, що отримують плату на рівні неоподаткованого мінімуму, індекс людського розвитку (тривалість життя, рівень освіти, реальний ВВП на душу населення, у тому числі за паритетом купівельної спроможності), розрив між прибутками 10 % найприбутковіших і 10 % найменш прибуткових груп населення тощо²¹¹.

Визначимо суб'єкт, об'єкти та основні завдання політики національної безпеки у гуманітарній галузі.

Головним суб'єктом політики національної безпеки у гуманітарній галузі є Українська держава як політичний інститут, що виявляє, захищає та задовольняє загальнонаціональні

²⁰⁷ Декларація про державний суверенітет України : за станом на 16 липня 1990 р. / Верховна Рада УРСР — К.: Відомості Верховної Ради УРСР, 1990. — 13с. — Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>

²⁰⁸ Новікова О.Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення / О.Ф. Новікова — Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. — 460 с.

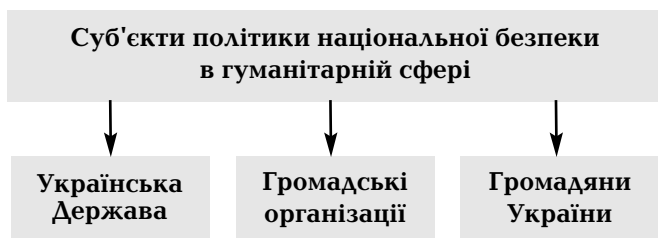
²⁰⁹ Шевчук П.І. Соціальна політика / П.І. Шевчук. — Львів: Світ, 2003. — 400 с.

²¹⁰ Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України. Проблеми національної безпеки [електронний ресурс] / Пирожков С. І. // Стратегічна панорама. — 2003. — № 1. — режим доступу www.niisr.gov.ua/vydanna/panorama/2003_1.php.

²¹¹ Соціальна економіка. Навч. посіб. / Кол. авт. О.О. Беляєв, М.І. Діба, В.І. Кириленко та ін. — К.: КНЕУ, 2005. — 196 с.

інтереси в гуманітарній сфері. Суб'єктами національної безпеки у гуманітарній сфері є також громадяни України, об'єднання громадян. Важливо, щоб їхня діяльність враховувала не лише їхні групові чи особистісні інтереси, а й інтереси держави і суспільства в цілому, але в той же час й держава повинна враховувати не тільки власні загальнонаціональні інтереси, а й інтереси громадянського суспільства і громадян України.

Рис. 2.2. Суб'єкти політики національної безпеки в гуманітарній сфері

До її основних об'єктів слід віднести:

- особу, її права й свободи в гуманітарній сфері;
- суспільні інститути в даній галузі та взаємовідносини між ними;
- національну державу.

Рис. 2.3. Об'єкти політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері повинна сприяти знаходження ефективних шляхів подолання глобальних викликів, серед яких значущими для України, зокрема, називають:

- **Інформаційний виклик** (необхідність переходу до інформаційного суспільства) — захист інформаційного простору Української держави від негативного зовнішнього інфор-

маційного впливу (інформаційні війни з боку Російської Федерації);

- **Ідентифікаційний виклик** (необхідність формування загальнонаціональної ідентичності) — захист від негативних впливів на національну культуру, мову, історичну пам'ять з метою асиміляції та зміни ідентичності;

- **Технологічний виклик** (необхідність переходу на принципово інший технологічний рівень) — передбачає пріоритетний розвиток творчих здібностей людини, посилення фундаменталізації та гуманітаризації суспільного життя;

- **Демографічний виклик** (необхідність обліку демографічних змін у розподілі людських ресурсів, істотного скорочення інтелектуального потенціалу нації) — диктує необхідність створення належного рівня духовного та матеріального добробуту населення України, посилення інтелектуального потенціалу країни;

- **Екологічний виклик** (істотне погіршення екологічної обстановки, загроза глобальної екологічної катастрофи) — ставить завдання зміни загальної екологічної свідомості, створення загальної екологічної освіти;

- **Динамічний виклик** (відставання суспільної свідомості від динаміки розвитку глобальних проблем) — вимагає посилення фундаменталізації освіти, науки, реалізації ідей розвиваючої та безперервної освіти, формування планетарного мислення;

- **Світоглядний виклик** (необхідність зміни світоглядної парадигми у відповідності з новими умовами існування людства і досягненнями науки) — передбачає посилення ролі культури, релігії, освіти у формуванні нового цілісного світорозуміння і нового наукового світогляду на основі ноосферної свідомості, посилення міжdiscіплінарного підходу;

- **Моральний виклик** (необхідність протидії процесу деморалізації суспільства, зниження його духовності і моральності) вимагає посилення морального та духовного виховання на всіх щаблях системи освіти.

Політика національної безпеки в гуманітарній сфері також спрямована на подолання відповідних загроз. Загрозами гуманітарній безпеці України слід вважати реальні чи потенційні чинники та явища, які ускладнюють або унеможливають реалізацію національних інтересів в гуманітарній сфері і створюють небезпеку для суверенітету нації та свободи громадянина, а також для цілісності, стабільності і прогресивного роз-

вितку Української держави як рівноправного члена світової спільноти.

Слід виділити такі джерела загроз:

До зовнішніх джерел належать:

- діяльність іноземних національних і транснаціональних структур державної і недержавної форми власності, спрямована проти реалізації національних інтересів України або послаблення можливостей щодо їх реалізації;
- прагнення ряду країн до домінування та ущемлення національних інтересів України в світовому просторі, витиснення її із зовнішнього та внутрішнього ринку безпеки;
- посилення потужних негативних інформаційних впливів, що несуть загрозу зовнішньо – та внутрішньополітичній стабільності держави, фізичному та моральному здоров'ю громадян України;
- діяльність країн світу спрямовану на послаблення інтелектуального потенціалу України шляхом сприяння «відтоку мозків»
- збільшення технологічного відриву розвинених країн світу і нарощування їх можливостей по протидії створенню конкурентоспроможних українських засобів і систем безпеки;

До внутрішніх джерел належать:

- культурно-історичні відмінності розвитку різних регіонів країни, аксіологічно-світоглядне розшарування українського народу;
- відсутність національної ідеї, яка повинна забезпечувати консолідуючі та інтегруючі функції;
- критичний стан розвитку вітчизняних культурних індустрій;
- не розробленість ефективної етнонаціональної політики;
- недостатній рівень підтримки української мови як державної;
- надмірна політизація гуманітарної сфери (зокрема питань мови, історії, релігії);
- недостатній рівень розвитку інноваційних процесів в сфері освіти, науки, культури тощо;
- низький рівень уваги держави до створення належних умов для реалізації творчого та інтелектуального потенціалу висококваліфікованих фахівців;
- недостатня розвиненість недержавної складової системи забезпечення національної безпеки;

- недостатній рівень взаємодії державної і недержавної складових системи забезпечення національної безпеки по формуванню і реалізації єдиної державної політики національної безпеки України;
- недостатня розробленість нормативно-правової бази, яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки в гуманітарній сфері, а також недостатня практика правозастосування;
- недостатня ефективність механізмів прийняття та реалізації рішень в гуманітарній сфері;
- зниження ефективності системи освіти і виховання, недостатня кількість кваліфікованих кадрів у галузі забезпечення національної безпеки;
- недостатній рівень розвитку соціального капіталу;
- поширення деструктивних сект тоталітарного спрямування.

За даними нашого експертного опитування серед дослідників безпекової та гуманітарних галузей найбільш значимими джерелами загроз в гуманітарній сфері (по шкалі від 0 до 3, де 0 – відсутність загроз, 3 – максимальні показники загрози) є:

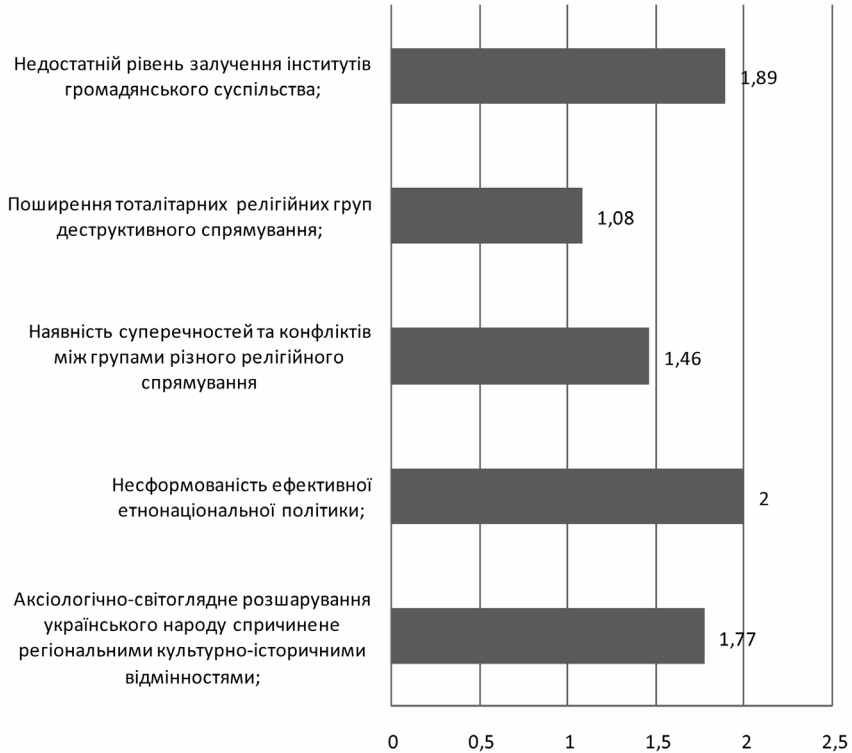
Рис. 2.4. Джерела загроз в гуманітарній сфері

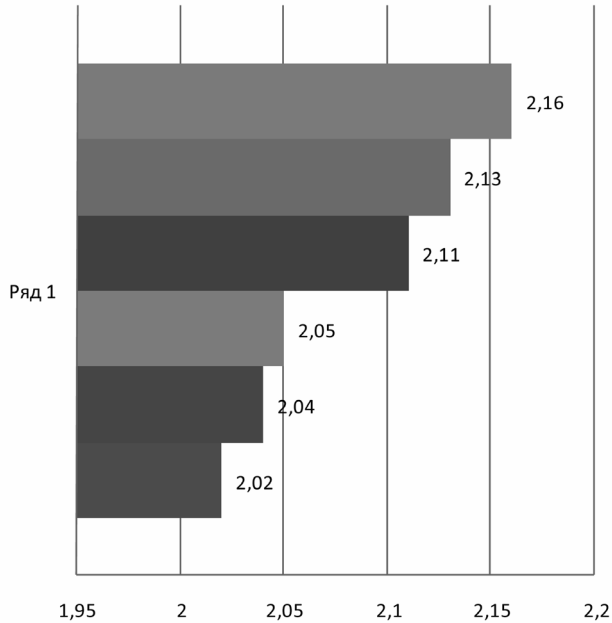
Тепер розглянемо більш детально джерела загроз на трьох графіках

Рівень джерела загрози від 0 до 2,0

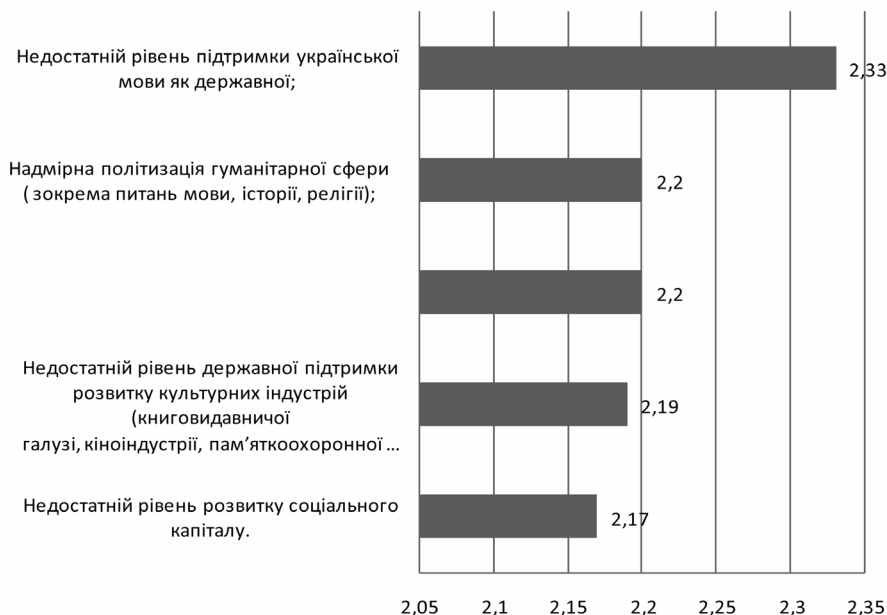
	Аксіологічно-світоглядне розшарування українського народу спричинене регіональними культурно-історичними відмінностями;	Несформованість ефективної етнонаціональної політики;	Наявність суперечностей та конфліктів між групами різного релігійного спрямування	Поширення тоталітарних релігійних груп деструктивного спрямування;	Недостатній рівень залучення інститутів громадянського суспільства;
■ Ряд 1	1,77	2	1,46	1,08	1,89

Рівень джерела загрози від 2,01 до 2,16

	Ряд 1
■ Недостатній рівень розвитку інноваційних процесів в освітній, культурній, науково-технологічній та інформаційно-комунікаційних галузях;	2,16
■ Еміграція вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили;	2,13
■ Недостатня ефективність механізмів прийняття та виконання державних рішень в гуманітарній сфері;	2,11
■ Зниження ефективності системи освіти і виховання;	2,05
■ Дуалізм історичної пам'яті,;	2,04
■ Відсутність національної ідеї, яка повинна забезпечувати консолідуючі та інтегруючі функції;	2,02

Рівень джерела загрози від 2,17 до 2,33

	Недостатній рівень розвитку соціального капіталу.	Недостатній рівень державної підтримки розвитку культурних індустрій (книговидавничої галузі, кіноіндустрії, пам'яткоохоронної галузі);	Заповнення вітчизняного інформаційного простору низькопробною комерційною культурною продукцією, що пропагує культ споживацтва, на силля і розпусти;	Надмірна політизація гуманітарної сфери (зокрема питань мови, історії, релігії);	Недостатній рівень підтримки української мови як державної;
Ряд 1	2,17	2,19	2,2	2,2	2,33

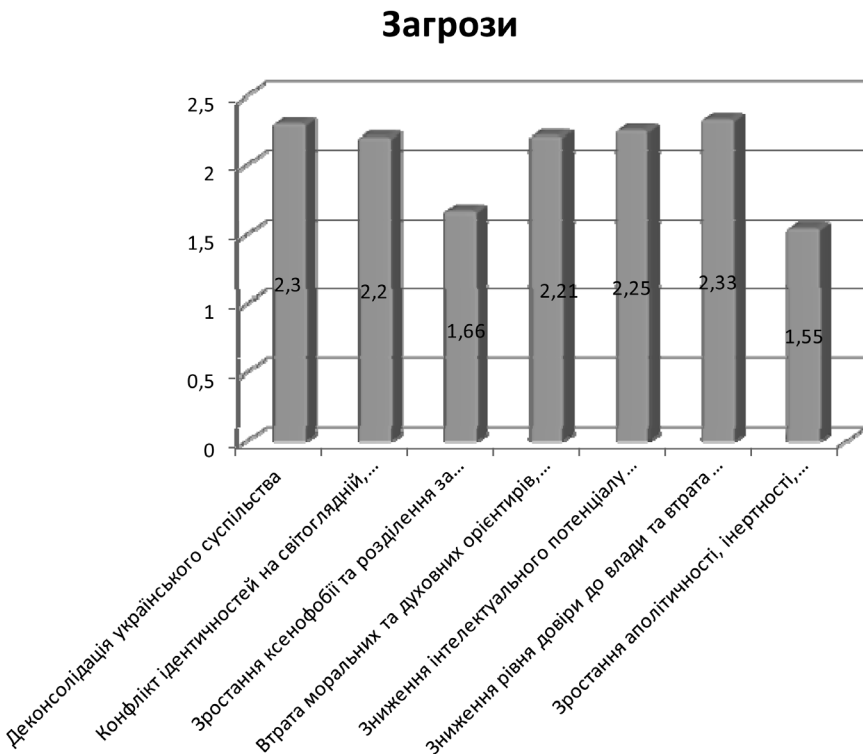
Мал. 2.5. Джерела загроз

Серед найбільш актуальних чинників, що спричиняють виникнення загроз експерти виділили: недостатній рівень підтримки української мови як державної (2,33); надмірна політизація гуманітарної сфери (2,2); за повнення інформаційного простору низькопробною комерційною культурною продукцією (2,2); недостатній рівень підтримки розвитку культурних індустрій (2,19); недостатній рівень розвитку соціального капіталу (2,17).

Вищезгадані джерела приводять до формування загроз в гуманітарній сфері, зокрема:

- конфлікту ідентичностей на світоглядній, історико-культурній, конфесійній основі (протистояння схід-захід);
- зростання ксенофобії та розділення за етнічною релігійною, регіональною ознаками, посилення напруження у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин;
- втрати моральних та духовних орієнтирів, зростання девіантної поведінки населення;
- зниження інтелектуального потенціалу Української держави, посилення науково-технологічного відставання України від розвинутих країн;
- зниження рівня довіри до влади та втрата лояльності до держави;

Діаграма 2.5. Рівень загроз в гуманітарній сфері

За даними нашого експертного опитування серед дослідників безпекової та гуманітарних галузей найбільш значимим загрозами в гуманітарній сфері (по шкалі від 0 до 3, де 0 – відсутність загроз, 3 – максимальні показники загрози) є: зниження рівня довіри до влади та втрата лояльності до держави (2,33); посилення науково-технологічного відставання України від розвинутих країн зниження інтелектуального потенціалу Української держави (2,25); втрата моральних та духовних орієнтирів, зростання девіантної поведінки населення (2,21). В цілому рівень загроз є значним – більше 2 балів. Всі вищеперераховані загрози приводять до посилення деконсолідації українського суспільства, рівень якої за даними експертів досить високий (2,3 бали).

Зупинимося на деяких найбільш значимих загрозах. Так втрата духовно-ціннісних орієнтирів та відсутність чітко сформульованої національної ідеї в умовах сильного впливу ЗМІ, у тому числі іноземних, перетворюють більшість населення в легкий об'єкт маніпулювання, що несе загрозу розколу нації або, іншими словами, загрозу відсутності єдиної нації на території всієї країни.

Розпад радянської суспільно-політичної системи, яка ґрунтувалася на державному втручанні в усі сфери життя, призвів до втрати життєвих орієнтирів – для одних і до сприйняття демократії як цілковитої свободи і безвідповідальності – для інших. Недотримання законів, небажання слідувати суспільним нормам привело деяких до швидкого збагачення, а багатьох інших до збідніння та маргіналізації. На цьому тлі формується значний рівень соціальної нерівності, безробіття, бідності, що призводить до зростання соціальної напруженості, виникнення асоціальних явищ тощо.

Всі ці явища посилюються поширенням «ідеології споживачтва», що замінила собою «цінності радянської людини», породила крайній егоїзм, зневагу до загальнолюдських цінностей, суспільних проблем і людських страждань.

Спостерігається подальший занепад науки, освіти, культури охорони здоров'я. Ескалація даної загрози пов'язана з усе більшим нерозумінням з боку як суспільства, так і держави значення науки, освіти, культури та охорони здоров'я для виживання України в сучасному світі. Сфера науки втратила мотивацію і значну частину фінансування. Через постійне недофінансування в науці стало не престижно працювати, і тала-

новита молодь досить часто виїжджає за кордон, реалізуючи свій інтелектуальний потенціал на користь інших країн. Сама сфера освіти перетворилася на сферу обслуговування населення дипломами так як досить часто не забезпечує на належному рівні якісну підготовку спеціалістів.

На державному рівні у нас немає реальної політики в гуманітарній сфері, тобто основні групи інтересів не беруть участь у процесах прийняття рішень.

Сучасні розвинені країни широко впроваджують концепцію освіти протягом усього життя, створюючи, таким чином, суспільство, яке постійно навчається. В Україні ж діє принцип спрощення системи освіти до можливостей системи управління. Тому ми стрімко втрачаємо свій освітній потенціал і якість робочої сили.

Значними є також інформаційні загрози, зокрема публікація завідомо неправдивих матеріалів в міжнародній пресі, тиражування провокаційних заяв політиків, поширення ідей, що становлять загрозу національній безпеці, а також «гуманітарні атаки» — перекручення історичних фактів, з метою їх політизації, використання для збільшення зовнішньополітичного напруження (Волинська трагедія, деякі сторінки українсько-російської історії).

Інститут публічної політики виділяє найбільш небезпечні для України інформаційні впливи²¹²[с. 20]:

- 1) розкручування теми розколу України на Захід і Схід, відокремлення Криму, сепаратизм;
- 2) заперечення української державності (підкреслення штучності і тимчасового характеру України як державного утворення);
- 3) розкручування теми паливної кризи та невиконання Україною своїх зобов'язань щодо транзиту газу, несанкціонованого відбору Україною газу, призначеного для європейських споживачів (регулярно здійснюється Росією і проросійськими ЗМІ);
- 4) розкручування тематики масових заворушень в Україні і пряме провокування їх;
- 5) розпалювання міжетнічної та релігійної ворожнечі;
- 6) поширення концепції «руського мира» та експлуатація історичних міфів (зокрема таких тем як Києво-Руська спадщина, Полтавська битва, більшовицька революція 1917 року, Го-

---

²¹² Барометр безопасности: мониторинг и раннее предупреждению угроз стабильности и безопасности в Украине и в Грузии. К.: 2012. — 43 с.

лодомор і сталінські репресії, Велика вітчизняна війна, роль Української Повстанської Армії і т.д.). Спроби більш-менш об'єктивно розглянути ці події викликають гостру реакцію з боку Росії і нові інформаційні атаки з звинуваченнями в підтримці фашизму, антиросійських настроях, «зрадництві загальної слов'янської справи» і т.д.

7) атаки з використанням технологій «інтернет-бригад», колективної дискредитації певних осіб, ідей або подій в Інтернеті (щодо національних інтересів України).

Відтак ми констатуємо ряд серйозних загроз в гуманітарній та суміжних сферах, що призводять до зменшення стабільності і посилення соціального напруження в українському суспільстві. Подолання даних загроз можливе шляхом реалізації ефективної державної політики національної безпеки в гуманітарній сфері, яка спрямована на формування засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової держави, формування національної ідентичності шляхом становлення української політичної нації, захисту прав і свобод громадянина України в гуманітарній сфері, розробці та реалізації Концепції державної етнонаціональної політики України, розробки комплексної програми підтримки культурних індустрій, розробки системних заходів щодо захисту інформаційного простору держави, зміцнення науково-технологічного потенціалу та забезпечення інноваційного розвитку держави з метою досягнення належного рівня конкурентоспроможності української держави на світовій арені, забезпечення етноконфесійної стабільності тощо.

Розробляючи концепт політики національної безпеки в гуманітарній сфері, ми повинні чітко визначити її основні принципи, завдання та функції.

Політика національної безпеки в гуманітарній сфері базується на таких визначених законодавством України принципах:

- пріоритетність національних інтересів та національних цінностей України;
- спрямованість на захист прав і свобод громадян України в гуманітарній сфері;
- верховенство права;
- дотримання балансу інтересів особи, суспільства, держави;
- пріоритет ненасильницьких методів у вирішенні внутрішніх та зовнішніх проблем гуманітарного характеру;
- об'єктивність і вірогідність оцінок наявної ситуації та

прогнозів розвитку країни в гуманітарній сфері;

- вчасне реагування і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- цілісність та збалансованість системи гуманітарної безпеки держави, її інтегрованість у внутрішньо – та зовнішньополітичну безпеку;
- прозорий розподіл повноважень та співпраця органів державної влади у забезпеченні політики національної безпеки в гуманітарній сфері;
- професіоналізму, відкритості та прозорості у процесі реалізації політики національної безпеки в відповідній галузі;
- підтримка громадянського суспільства та оптимізація співпраці з ним в процесі вироблення та реалізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

За даними експертного опитування, проведеного в рамках нашого дослідження, *стратегічними завданнями політики національної безпеки в гуманітарній сфері є:*

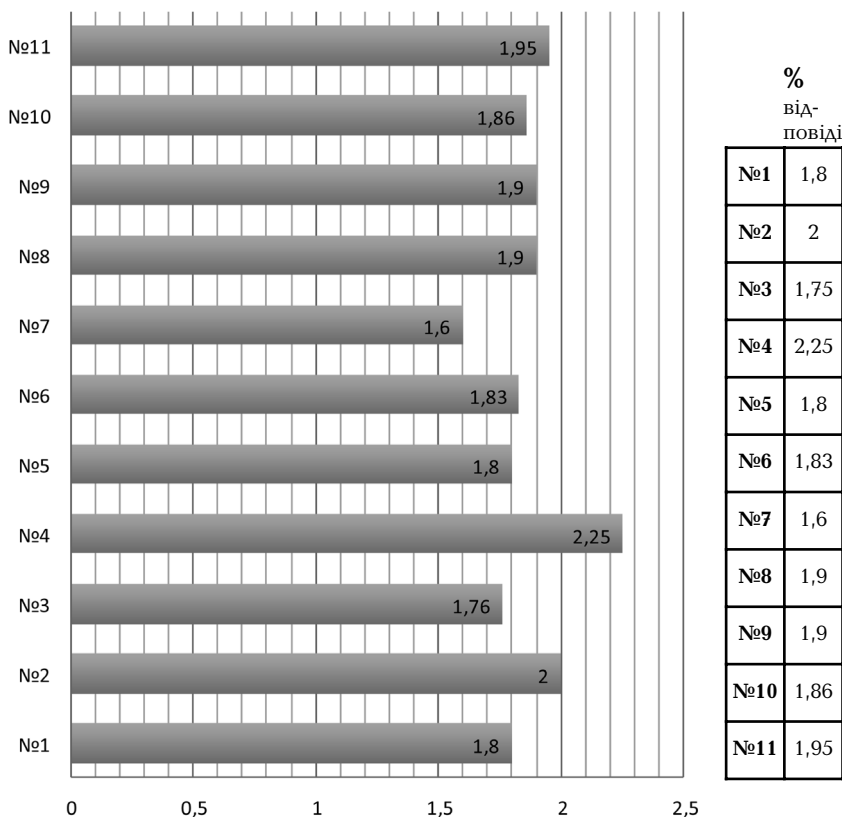
№1	<ul style="list-style-type: none"> • запобігання поширенню негативним інформаційним впливам, зокрема пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності;
№2	<ul style="list-style-type: none"> • формування ефективної етнонаціональної політики України;
№3	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток національних культурних індустрій, збереження та популяризація вітчизняної історико-культурної спадщини;
№4	<ul style="list-style-type: none"> • гармонізація державно-конфесійних та міжконфесійних відносин;
№5	<ul style="list-style-type: none"> • створення умов для збільшення інтелектуального та виховного потенціалу вітчизняної системи освіти;
№6	<ul style="list-style-type: none"> • подолання дуалізму історичної пам'яті українського народу;
№7	<ul style="list-style-type: none"> • посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу суспільних галузей на інноваційну модель розвитку;

*Концептуальні засади політики національної безпеки
Української держави в гуманітарній сфері*

№8	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;
№9	<ul style="list-style-type: none"> • активніше залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення, реалізації та оцінки ефективності політики національної безпеки в гуманітарній сфері;
№10	<ul style="list-style-type: none"> • формування високого рівня політичної культури українського суспільства;
№11	<ul style="list-style-type: none"> • збільшення потенціалу «м'якої сили» Української держави в контексті формування її зовнішньополітичного іміджу

***Діаграма 2.6.** Ключові завдання політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері*

На основі даних діаграми ми констатуємо, що найбільш актуальними і важливими завданнями в гуманітарній сфері є (за рівнем важливості і пріоритетності де 1 – найбільш пріоритетне, 3 – найменш пріоритетне): запобігання поширенню негативним інформаційним впливам, зокрема пропаганди екстремізму, сепаратизму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності, поширення ідей «руського мира»; посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу суспільних галузей на інноваційну модель розвитку; розвиток національних культурних індустрій, збереження та популяризація вітчизняної історико-культурної спадщини. Хоча в цілому кількісні розбіжності між ключовими завданнями в даній галузі є не дуже значними, що свідчить про важливість реалізації всіх вищеперахованих завдань.

Більшість експертів визначили найбільш пріоритетним завданням – реалізація стратегії інноваційного розвитку України з метою підвищення інтелектуального та науково-технологічного потенціалу нашої країни, що є дуже важливим в контексті збільшення вітчизняної конкурентоспроможності та покращення добробуту українського народу.

Політика національної безпеки в гуманітарній сфері виконує відповідні функції:

Регулятивну – забезпечує реалізацію заходів щодо запобігання реалізації загроз і небезпек в гуманітарній сфері;

Акумулятивну – спрямована на збирання й накопичення інформації щодо дослідження й оцінки ступеня внутрішніх та зовнішніх загроз у відповідних галузях;

Аналітично-прогностичну – забезпечує виявлення тенденцій розвитку загрозливих ситуацій та розробку відповідних рекомендацій та заходів щодо протидії цим загрозам;

Координуючу – спрямована на узгодження роботи різних державних та недержавних структур на етапах розробки та реалізації управлінських рішень для попередження виникнення загрозливих та небезпечних ситуацій та протидії їм у разі їх виникнення;

Інформаційну – передбачає поширення серед населення правдивої інформації щодо можливих загроз та небезпек з метою протидії виникненню надмірної стурбованості та паніки.

Гуманістичну – зорієнтована на людину, на забезпечення

її існування, розвитку і самореалізації, захисту її прав і свобод;
Аксіологічну – спрямована на збереження цінностей вітчизняної національної культури.

2.3. Становлення національної самосвідомості як пріоритету політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Глобалізація, розвиток інформаційного суспільства, подальша демократизація, що охоплює всі складові суспільного організму України, потребують відповідного гуманітарного і зокрема культурного забезпечення. Слід також констатувати, що в умовах сучасних викликів та загроз, в значній мірі саме гуманітарна сфера (культура, освіта, наука, релігія, історична пам'ять) повинна сприяти консолідації української нації, досягнення внутрішньої і зовнішньополітичної стабільності держави. Саме недостатня увага розвитку національної культури, освіти, історичної пам'яті, підтримці української мови у східних і південних регіонах і призвело до того, що там поширювався здебільшого інформаційний продукт Російської Федерації, ідеї «руського мира», що призвело до формування проросійсько орієнтованої регіональної ідентичності, створило сприятливий ґрунт для виникнення сепаратизму і збройно-протистояння на сході країни.

Гуманітарна сфера є важливою складовою внутрішньополітичної безпеки. На нашу думку внутрішньополітична безпека це стійкий стан ключових внутрішніх суспільних сфер: економічної, політичної, соціальної, гуманітарної, інформаційної тощо, які зберігають свою цілісність і здатні до самозбереження та самовдосконалення, не зважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні впливи.

Система забезпечення внутрішньополітичної безпеки спрямована на вироблення і проведення в життя ефективної внутрішньої політики, що відповідає життєвоважливим національним інтересам та цінностям українського народу (держави, суспільства, особи), забезпечує їх стабільне існування, розвиток і самозбереження; запобігає перетворенню самої політики, її курсу, механізму розробки та практичного здійснення в збиткову і навіть небезпечну для існування і розвитку українського суспільства.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» чітко зазначається, що у внутрішньополітичній сфері існують такі загрози:

- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України;
- структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці²¹³.

У гуманітарній та науково-технологічній сферах виділяються такі загрози:

- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;
- прояви моральної та духовної деградації суспільства;
- наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;
- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;
- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;
- вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України²¹⁴.

Досліджуючи внутрішньополітичну сферу національної безпеки Української держави в рамках нашої роботи, ми акцентуємо увагу саме на її гуманітарній складовій і її впливі на забезпечення безпеки держави, суспільства та людини. Слід зазначити, що саме гуманітарні чинники стають визначальними в умовах формування інформаційного суспільства, суспільства знань, а відтак роль людини, її навичок та здібностей, в значній мірі зростає. Сучасні експерти зазначають, що саме людський капітал у сучасних умовах здебільшого визна-

---

²¹³ Закон України. Про основи національної безпеки України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>

²¹⁴ Там само

чає економічний та політичний розвиток держави. Слід також констатувати, що гуманітарні чинники здійснюють ключовий вплив на формування національної самосвідомості, загально-національної ідентичності і сприяють досягненню єдності українського суспільства.

Національна самосвідомість є важливою і невідмінною ознакою нації у всіх її значеннях. М.Й. Боришевський визначає національну самосвідомість як «усвідомлення особистістю себе частиною певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності»²¹⁵ [с. 212]. А.С. Баронін визначає національну самосвідомість як відносно стійку, усвідомлену систему уявлень індивіда про себе як про представника певної нації, що переживається як неповторна²¹⁶ [с. 46]. Найбільш поширеним є визначення, яке ми використовуємо в нашій роботі, що національна самосвідомість — це усвідомлення нацією, людиною або певною спільнотою своєї належності до даної спільноти, спільності історичної долі його представників, своєрідності дії геополітичних, соціопсихічних, історичних чинників, неповторності характеру, темпераменту, менталітету, психології, культури. Звідси прагнення нації до збереження національно культурної та історичної самобутності.

Національну самосвідомість не слід отожднювати з національною свідомістю. Дослідниця Савицька О.В. пропонує таке визначення національної свідомості — це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй²¹⁷ [с. 214]. П. Струве зазначав, що нація конституюється і створюється національною свідомістю²¹⁸ [с. 179].

Основними складовими національної свідомості виступають:

- сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього;
- усвідомлення національної належності;

---

²¹⁵ Савицька О. В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. — К. : Каравела, 2011. — 263 с.

²¹⁶ Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. — К.: Тандем.-2000.- 264 с.

²¹⁷ Савицька О.В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О.В. Савицька, Л.М. Співак. — К. : Каравела, 2011. — 263 с.

²¹⁸ Струве П.Б. Исторический смысл русской революции и национальные задачи// Вехи. Из глубины. М., 1991. — С. 473.

– ставлення до історії та культури своєї національної спільноти;

- ставлення до представників інших націй і національностей;
- патріотичні почуття та патріотична самосвідомість;
- усвідомлення національно-державної спільності.

Основою національної свідомості виступає національна самосвідомість. Ю. Бромлей у структурі національної самосвідомості виокремлював такі компоненти:

- національна ідентифікація;
- уявлення про типові риси своєї національної спільноти, її властивості як цілого, авто стереотипи;
- уявлення про спільність історичного минулого народу, спільність мови, культури, території;
- уявлення про державну спільність за певних конкретно-історичних умов;
- усвідомлення та емоційне ставлення до матеріальних та духовних цінностей нації, її досягнень;
- усвідомлення національних інтересів²¹⁹ [с. 175].

Більшість дослідників головними механізмами формування національної самосвідомості називають національну ідентифікацію та рефлексію.

Національна ідентифікація це усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, що має свою назву, власну територію, спільну історію та міфи, спільну культуру (мову, традиції, релігію), спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки. До структури національної ідентичності як складової національної самосвідомості належать три компоненти:

- 1) когнітивний — знання про національну спільноту та знання про себе як члена даної спільноти;
- 2) аксіологічний (ціннісні та емоційні відношення) — національна самоповага чи зневага, національна гордість чи сором та ін.;
- 3) праксеологічно-поведінковий — відповідні дії та вчинки, що зумовлені двома попередньо згаданими компонентами.

Єдність даних трьох компонентів зумовлює розвиток національної самосвідомості, що передбачає появу почуття любові до своєї Батьківщини, власної національної культури і мови, почуття національної гордості, бажання й прагнення до здійснення національної мети.

---

²¹⁹ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М., 1983. — 346 с.

Особливо важливий праксеологічно-поведінковий компонент, так як саме через нього проявляється відношення особистості як до власної нації так і до інших національних спільнот. І це відношення в деяких випадках може набувати гіпертрофованих форм (фанатична впевненість у вибраності і вищості своєї нації, а відповідно нетерпимість, ворожість чи навіть агресія до інших націй). Соціологи називають це гіперпозитивною ідентичністю. Вона може мати такі прояви як етно- та націоєгоїзм, етно- та націоцентризм, етно- та націоізоляціонізм, етнічний та національний фанатизм. У випадку, коли гіперпозитивна ідентичність проявляється у більшості певного народу, виникають потужні міжнаціональні конфлікти (ідея вищої раси у фашистської Німеччини, вищості соціалістичних та комуністичних ідей у СРСР, ідея виключності і непереможності російського народу).

Досліджуючи національну самосвідомість, слід визначити основні шляхи її формування. В цьому контексті потрібно виділити три основні блоки: гуманітарний (культура, освіта, наука, релігія, історична пам'ять, книги, кіноіндустрія); матеріальний (національна економіка, соціальна інфраструктура); інформаційний (ЗМІ, що формують інформаційний простір держави).

На особистісному рівні національна самосвідомість формується під впливом ряду чинників²²⁰[с 56]: а) через осмислення безпосередньо набутого у процесі повсякденної комунікації досвіду власної життєдіяльності особи в лоні нації; б) як наслідок цілеспрямованого вивчення історії народу та назрілих проблем розвитку нації й усвідомлення необхідності мобілізації колективних зусиль для їх розв'язання; в) завдяки просвітницько-виховній та пропагандистсько-агітаційній діяльності різних суспільних інституцій; г) в процесі практичної націотворчої діяльності особи.

Дослідник В. Кулик відзначає, що національна самосвідомість виявляється та підтримується в дискурсі. Дискурсивне існування ідентичності пов'язане з іншою важливою характеристикою: особиста ідентичність є взаємодією між тим, як вона уявляє себе сама та як її уявляють інші. Ці два складники — внутрішня й зовнішня ідентичності — не завжди збігаються, але зовнішнє визнання ідентичності є важливим ресурсом, який допомагає носієві її підтримувати²²¹.

---

²²⁰ Дербак Анжеліка Петрівна. Духовні засади становлення національної самосвідомості (соціально-філософський аналіз): Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ужгородський національний ун-т. — К., 2006. — 183ар

Крім визнання з боку повсякденних комунікаційних партнерів, як-от родини, друзів, колег, інших, важливу роль відіграє приписування певної ідентичності, яке здійснюють авторитетні в певному суспільстві носії знання про світ і людину, насамперед держава та її уповноважені агенти: наука, освіта, бюрократія тощо. Вони не просто кажуть нам, ким ми є, а й ким ми можемо бути, тобто окреслюють горизонт можливого вибору категорій та ідентичностей за кожною з них.

На думку В. Кулика одним з найбільш потужних чинників формування ідентичності є ЗМІ і особливо Інтернет. Вплив медійного дискурсу на творення національної ідентичності полягає передусім у тому, що медії всіх країн наголошують її більше, ніж суб- та наднаціональні альтернативи. Цьому наголошенню сприяє вже сама структура медійного ринку, провідні позиції в якому традиційно обіймають видання й телеканали, адресовані всім частинам певної країни. Не менш важливо, що дискурс цих видань і каналів явно чи неявно пропонує читачам і глядачам надавати національній ідентичності перевагу над усім іншим: і тематичним пріоритетом «вітчизняних» подій перед «закордонними»²²¹. Хоча в умовах України певна частина ЗМІ транслюється російською мовою, що сприяє формуванню проросійської ідентичності. На відміну від інших ЗМІ особливістю інтернет-комунікації є в першу чергу її принципова транснаціональність і в цьому контексті Інтернет з однієї сторони може сприяти розмиванню національної ідентичності, а з іншої сторони він створює всі умови для ефективної комунікації прихильників національної ідентичності, які можуть в Інтернет отримувати всю необхідну інформацію і об'єднуватися у відповідні соціальні групи. Таким чином Інтернет може сприяти як формуванню не української ідентичності (російської, європейської), так і водночас дає змогу активніше творити національну культуру й ідентичність.

Взаємозв'язок національної, етнічної самосвідомості, національної ментальності.

Досліджуючи національну самосвідомість, слід визначити, як вона взаємовідноситься з такими духовними феноменами як етнічна самосвідомість, національний менталітет, національна ідеологія та ін.

---

²²¹ Володимир Кулик. Світова мережа й національна ідентичність. //Критика. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2011/2011-11-12/Kulyk-2011-11-12.pdf

²²² Там само

Етнічна самосвідомість як форма самовизначення людини базується насамперед на усвідомленні спільності походження, традицій, вірувань, цінностей, на відчутті історичної та міжпоколінної спадкоємності в межах своєї етнічної групи. Етнічна самосвідомість нерозривно пов'язана з етнічною ідентифікацією — процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання культурної визначеності певної етнічної спільноти. Вона включає в себе емоційні і раціональні, пізнавальні і вольові елементи²²³. Так на раціональному рівні людина може нечітко усвідомлювати свою приналежність до даного народу, а на емоційному рівні відчувати з цього приводу глибокі почуття.

На відміну від етнічної ідентичності головними цінностями національної ідентичності є: політична свідомість, громадянсько-політичні й культурні цінності, національні інтереси і традиції, юридичні права і політичні інститути, перспективи політичного розвитку і суверенітет держави²²⁴ [с.4]. Національна ідентичність зумовлюється такими складовими: територією, етнічним, культурним, релігійним, політичним, правовим, економічним чинниками. Але між ними є певні розриви, тому формування загальнонаціональної ідентичності у нашій країні на даний час проходить суперечливо, що зумовлено проблемами політичного, культурного, економічного та іншого характеру. Але важливість її формування є незаперечною, так як вона забезпечує цілісність держави, що є завданням національної безпеки. Тому представники всіх етнічних груп повинні прагнути до усвідомлювати себе членами єдиної української політичної нації, а Україну своєю Батьківщиною. Це не заперечує їхню етнічну самосвідомість, так як усвідомлюючи себе представниками певної етнічної групи, вони також можуть усвідомлювати свою єдність в межах політичної нації, звичайно за умови, що держава буде створювати всі можливості для реалізації ними власних етнічних інтересів.

Національна самосвідомість нерозривно пов'язана з етнічною самосвідомістю. Як ми уже відмічали на певному етапі свого розвитку етнос активно проявляє політичні прагнення до утворення власної державності і поступово перетворюють-

---

²²³ Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl%201-2_cnv.htm

²²⁴ І.Ю. Іванов. Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи Автореф. дис. — К., 2005. — 20 с.

ся в націю, відтак етнічна самосвідомість може перетворюватися в національну. Але більшість держав не є моноетнічними, тому в даних умовах самосвідомість етнічних груп, що проживають в даній державі повинна співіснувати з національною самосвідомістю, не розчиняючись в ній, але й не протиставляючи себе ній. Відповідно національна ідентичність повинна органічно і гармонійно поєднувати етнічні, регіональні ідентичності.

Деякі дослідники (Дж. Маккей та Ф. Льюїс інші) ототожнюють національну і етнічну самосвідомість і виділяють такі її рівні²²⁵[с. 213]:

1) особи з низьким рівнем етнічної, національної самосвідомості, які в значній мірі асимільовані чужим етносом, і досить часто проявляють байдужість, чи навіть ворожість до власного етносу;

2) особи з поміркованою національною самосвідомістю, які здебільшого інертні і пасивні по відношенню до свого етносу;

3) особи з високим рівнем національної свідомості (максимальної етнічності) об'єднує людей, які проявляють значну активність в реалізації політичних, культурних, економічних, та інших інтересів своєї етнічної групи.

Якщо ж на індивіда впливає декілька різних культур, то в разі відсутності міцної національної самосвідомості, поступово втрачається цілісність його натури. Як відзначає Ю. Римаренко для таких людей є характерним роздвоєність, внутрішня суперечливість, розлад із самим собою, що зумовлено неможливістю поєднання особливостей різних, відмінних, а іноді й протилежних етнічних звичаїв, орієнтацій, культур²²⁶[с.43]: Прагнення до зменшення даної суперечності зумовлює відторгнення власної культури і засвоєння престижнішої, на думку індивіда, чужої культури. Це призводить до формування покоління з нестійкою самосвідомістю, яке може стати байдужим чи навіть ворожим до власного етносу чи нації. Ця проблема є досить актуальною для України, де свідомість молодого покоління формується під потужним впливом ідеалів та зразків російської культури (ідеї руського мира) чи міфів та стереотипів масової західної культури (вестернізація).

---

²²⁵ Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Навчальний посібник / Лозко Г. — К.: АртЕК, 2001. — 304 с.

²²⁶ Ю.І. Римаренко, Л.Є. Шкляр, С.Ю. Римаренко. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — 2001. — 264с.

Поняття «національна самосвідомість» деякими дослідниками ототожнюється з поняттям «ментальність українського народу», що є некоректним. Існує ряд визначень останнього поняття. Зокрема національна ментальність — це властивий нації варіант світосприйняття, поведінки, який реалізується на загальній мовній, культурній і морально-етичній основі²²⁷ [с. 124].

Взагалі ментальність (від лат. *mens* — розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) — полісемантичний термін для позначення глибинного рівня людського мислення, що, охоплюючи сферу усвідомленого, сягає також і в підсвідоме. В іншому тлумаченні ментальність це властивий певній добі (і тільки їй) культурі, цивілізації, суспільству, спільноті тощо загальний і спільний розумовий інструментарій, яким індивіди цієї доби оволодівають і послуговуються в неусвідомленій формі, інстинктоподібно, формуючи з неминучими неповторними індивідуальними модифікаціями особливий загальний образ світу, притаманний лише означеному суспільству (нації, етносу, культурі), конкретніше — саме цій добі²²⁸.

Дане поняття вперше вжито Р. Емерсоном у 1856 р. Широкого вжитку в культурі й науці набуває з 20-х рр. ХХ ст., передусім у Франції, зокрема активно у своїх дискурсах його використовують французькі вчені Ж. Люб'є і Р. Мандру. Зустрічається даний термін і у творах екзистенційних письменників, зокрема у третьому томі епопеї М. Пруста «У пошуках втраченого часу» (1921 р.).

Ментальність нації формується під впливом культурних, соціальних, історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. Ментальність народу має значне практичне значення, так як використовуючи сформований численними поколіннями досвід, орієнтує людей на те, що потрібно здійснювати, а чого уникати, щоб вижити і утвердитись.

Певні наробики в даній галузі мають вітчизняні дослідники. Так М. Степико зазначає, що саме життєвий досвід індивідів формує менталітет того чи іншого етносу. Згідно поглядів В. Храмової, ментальність — це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведін-

---

²²⁷ Григорій Петрович Півторак. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов. К. 2006. — 412 с.

²²⁸ Ментальність. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://histua.com/slovník/m/mentalnist>

ку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу²²⁹ [с. 4].

Ментальність в першу чергу спрямована на збереження генетичного коду народу, вона поглиблює розуміння закономірностей розвитку національної культури, суспільної моралі та сприяє формуванню відчуття національної ідентичності. Є. Чорний запропонував як модель єдності ментальності та ідентичності — айсберг, де ментальність — підводна частина, «самість» суспільства, а над водою — здійснена у виборі ідентифікація. Весь айсберг, таким чином, це унікальність, оригінальність суспільства. І цей айсберг «дрейфує», зазнаючи впливів етнічних, політичних, релігійних, екологічних та інших умов²³⁰ [с. 11].

Деякі науковці наголошують, що категорія «ментальність» дає змогу аналізувати національний характер людей насамперед в культурному і моральному контекстах і виражається в життєвих настроях людей, в сутнісних особливостях їх світовідчуття, світосприймання, в системі ідеалів, норм, цінностей. Вона відображає духовний світ людини чи спільноти в ту чи іншу епоху.

Видатний український філософ Д. Чижевський у праці «Нариси з історії філософії на Україні» дає визначення народного світогляду, яке дуже близьке до визначення національної ментальності. Він насамперед відображається в тому, що цей народ любить, до чого прагне, а що уникає, що в людині найвище цінує, чи зневажає найбільше. Національний світогляд — сполучення певних надісторичних та історичних елементів. Він не є сталою, закріпленою структурою, адже «і впливи чужих культур і великі зміни у власнім житті — все це накладає свій відбиток на психіку народню»²³¹ [с. 16]. Але дослідник також зазначає, що не можна цілковито ототожнювати народний характер і світогляд, бо для кожної нації є характерними різні психічні типи людей, регіональні, місцеві та інші відміни, які значно ускладнюють національне обличчя народу.

---

²²⁹ Возняк С.М., Кононенко В.І. та ін. Духовні цінності українського народу. — Київ — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — 294 с.

²³⁰ Черный Е.В. Проблемы изучения политической ментальности//Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції, 13-14 листопада 1997р. — К., 1997. — С. 8-22.

²³¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К.: Вид-во Орія при УКСП Кобза, 1992. — 230 с.

У представників діаспори поняття «національна ментальність» досить часто розуміється як «національна вдача» чи «вдача народу». Саме вона, як стверджує дослідник Н. Григорів, «є тим спільним, що є у всіх народів, що їх об'єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства є тим, чим народи відрізняються один від другого»²³² [с. 191].

Поняття «національна ментальність» досить часто ототожнюється з такими визначеннями, як «дух народу», «духовний склад нації, «національний характер», які є дуже близькими поняттями, але не синонімічними. На нашу думку за своїм змістом вони є історичними попередниками сучасного поняття ментальності, так як досить часто використовувалися відомими дослідниками М. Костомаровим, М. Грушевським, В. Липинським та іншими в той час, коли термін «національна ментальність» ще не був усталеним.

Визначаючи основні риси української ментальності, більшість дослідників називають такі характеристики:

- інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, спрямованість особи на проблеми внутрішнього світу;
- анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості;
- перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом, що найбільш яскраво проявляється в кордо центризмі – «філософії серця»²³³ [с. 94].

Слід також виділити такі риси української ментальності: антеїзм (сила від Землі-Матері), аполітичність, егоцентризм, інертність, гостинність, ліризм, консерватизм, секанізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), соціальний егалітаризм (прямування до соціальної рівності), релігійність, громадськість (нахил до малого гурту), провінційність, загальна миролюбивість. Українці також схильні до співчуття, милосердя, гуманізму. В. Янів відзначає, що в українця сильно розвинута потреба нести допомогу ближньому, пов'язана з глибоким співчуттям до чужої неволі²³⁴ [с.49]. Отже, можна зробити висновок, що український інтровертизм не є замкнутістю в собі, а лише спрямованістю на себе.

---

²³² Медіна Т.В. Етноісторичні аспекти формування і функціонування сім'ї в Україні // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Вип. 57. – К., 2006. – С. 190-199.

²³³ Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доповідей, Конференція: Духовність. Ментальність. Саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1. – С. 92-102.

²³⁴ Янів Володимир. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен: Вид-во УВУ, 1996. – 205 с.

Саме інтровертивність вважається головною рисою українців. Так, В. Янів у «Нарисах до історії української етнопсихології» зазначає: «Українець – це інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого «я» і бажанням самовияву назовні, яке спрямування вирішує про приналежність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу. Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород»²³⁵[с.88].

Досить глибоку характеристику української інтровертивності здійснив д-р Я. Ярема у своїй праці «Українська духовність в її культурно-історичних виявах», вбачаючи у інтровертизмі центральну прикмету української духовності. Він відзначає, що інтровертивні люди це передусім творці культури у протиставленні до екстравертивних творців цивілізації. Вони творці релігійних світоглядів, яким відповідає містицизм та спиритуалізм, з мистецьких стилів – романтизм, символізм, експресіонізм, з ділянок мистецтва – лірика і музика. Я. Ярема називає називає також низку похідних явищ, наприклад ілюзіонізм, ідеалізація життя, культ духовності, бажання відокремитись від всіх і вся, негативізм у віднесенні до зовнішніх умов²³⁶[с. 36]. Потрібно також відзначити і негативні прояви інтровертизму: надмірний егоцентризм («моя хата скраю»), соціальна байдужість, апатія.

Підсумовуючи слід відзначити, що національна ментальність це глибоке полісемантичне поняття, значно ширше ніж поняття «національна самосвідомість». Вони мають спільні риси, зокрема те, що відображають певний тип світосприйняття і світовідношення. Але національна ментальність здебільшого не усвідомлюється, а національна самосвідомість обов'язково передбачає усвідомлення індивідом свого відношення до даної спільноти людей, до території проживання як своєї малої Батьківщини, до світу в цілому, що проявляється у таких феноменах духовного життя, як система знань про націю, світогляд, мораль. Саме останні чинники в значній мірі зумовлюють змістовну наповненість та функціональну спроможність національної самосвідомості, її формування як духовного рушія національного прогресу.

---

²³⁵ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. – 341с

²³⁶ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Перший український педагогічний конгрес 1935 р.: [зб. наук. праць]. – 46 с

Аналізуючи національну самосвідомість та національну свідомість слід виділити вищу форму їх розвитку, а саме національну ідеологію, яка визначається як концептуальне усвідомлення й відображення ключових суспільних інтересів людей.

Головним завданням *національної ідеології* є повне й адекватне відображення загальнонаціональних інтересів і консолідація суспільства та спрямування активності громадян на задоволення цих інтересів. Це може бути вирішеним за умови, коли національна ідеологія продуктивно переосмислить досвід історичного розвитку народу, використає його для формування чіткої програми національних перетворень і створить на цих засадах національну самосвідомість як головну духовну рушійну силу національного будівництва.

В основі національної ідеології лежить національна ідея — основний принцип життєдіяльності народу, який відображає його минуле, теперішній стан і майбутні перспективи. Національна ідея сприяє національному самоствердженню, визначаючи стратегічну мету національного розвитку, засоби її досягнення.

2.3.1. Формування національної ідеї як складової національної самосвідомості

На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуалізується питання створення і практичної реалізації національної ідеї як концептуального інструменту формування політичної нації. Як відзначає дослідниця М. Пірен: «Національна ідея покликана консолідувати українську політичну націю не як єдина надпартійна ідеологія і не шляхом державного примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських, культурних сил, що визнають основні конституційні засади нашого національного буття [с.190]²³⁷. В. Липинський також зазначав, що національна ідея — це ідея побудови держави і тому вона є об'єднуючим чинником у суспільстві. Відсутність національної ідеї є один з головних викликів цілісності та єдності держави, її національній безпеці.

Це підтверджують соціологічні дослідження проведені компанією Research & Branding Group у травні 2011 року²³⁸. Згідно опитувань більшість населення країни (77%) вважає розробку національної ідеї як актуальне завдання на сьогодні.

---

²³⁷ М. Пірен. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. К.: Університет України. 2007. — 408 с.

²³⁸ Українці хочуть національну ідею. // [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/16/6301967/>

нішній день для України. Найбільша частка таких респондентів у віці від 55 років і старше. Чверть мешканців України не змогли відповісти, серед них найбільша кількість респондентів у віці від 18-29 років.

Всього 12% українців розуміють національну ідею як єдність усіх регіонів України. У два рази менше (6%) респондентів, визначають національну ідею як подолання бідності, зростання національної самоідентифікації, і збереження незалежності та територіальної цілісності. Культурно-історичне і мовне визначення національної ідеї підтримує 3% українців. Майже кожен п'ятий (18%) опитаний респондент заявив, що національної ідеї в Україні немає.

Національна ідея — своєрідний дороговказ для нації. Вона повинна відповісти на основоположні питання: задля чого існує нація, яка її стратегічна мета, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот? І. Франко вказував на важливість формування ідеалів, що лежать в основі національної ідеї: «Усякий ідеал — це синтез бажань, потреб і змагань... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кіл людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили у найстрашніших муках і терпіннях... Для українців таким ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна» [с. 106]²³⁹. М. Грушевський зазначав, що для реалізації української ідеї потрібно реалізувати право українського народу на самовизначення: «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави. Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності» [с. 133]²⁴⁰.

Але актуалізуючи питання формування національної ідеї, ми повинні чітко усвідомлювати всю складність і неоднозначність даного завдання, так як її формулювання передбачає вироблення чіткого методологічного апарату, ґрунтовного вивчення історичних етапів державотворення, глибокого і системного аналізу суспільно-політичної ситуації, створення потужного інтелектуального дискурсу з залученням громадськості та експертів з різних галузей суспільного життя. Так змішування

---

²³⁹ Політологія: курс лекцій. Навчальний посібник / Тернопіль, 2004. — 236 с.

²⁴⁰ Повне зібрання творів Михайла Грушевського. Том 9: Історичні студії та розвідки (1917-1923). — Київ, 2009. — 592 с

в даному дискурсі аналітичних і синтетичних підходів унеможлиблює формування єдиної методології. Знову ж таки не можна визначати сутність національної ідеї виходячи тільки з позицій ідеалістів чи прагматиків, економістів чи гуманітаріїв, політиків чи аналітиків, використовуючи тільки експертні розробки чи романтичні рефлексії. Крім того потрібно зважати на сучасні українські реалії, так як в умовах складної економічної ситуації в країні, посилення корупційних явищ, погіршення рівня життя значної частини населення, питання формування національної ідеї для більшості громадян є не на часі. Але від цього важливість формування національної ідеї не зменшується. Відтак актуалізується питання щодо дослідження загального семантичного поля, в межах якого робляться спроби щодо формулювання національної ідеї²⁴¹.

В сучасній науці існує цілий ряд визначень та декілька основних підходів до розуміння національної ідеї, які в деякій мірі навіть заперечують один одного. Прибічники першого підходу вважають, що її неможливо зрозуміти раціонально і осмислити за допомогою науково-теоретичних понять і вважають її скоріше трансцендентною категорією, що виражає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ усвідомлює себе, свою роль і місце у світі²⁴². Так М. Попович стверджує, що національна ідея — це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, складовою якого є об'єктивне уявлення про становище нації, її цінності та проблеми, а також про загальнонаціональні цілі²⁴³ [с. 217].

Дослідниця І. Кресіна вважає, що національну ідею можна розглядати як концентрований вираз національно-патріотичного чинника. З цього погляду національна ідея є соціально-

---

²⁴¹ Чупрій Л.В. Національна ідея як важливий чинник забезпечення національної безпеки української держави // Матеріали Запорізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придністровські соціально-гуманітарні читання». Частина III. Дніпропетровськ, 2012. — С. 57-59.

²⁴² Юрій Сидоренко. Українська національна ідея — яка вона? <http://www.ppravda.com.ua/columns/2010/02/6/4714492/>

²⁴³ Попович М., Єрмоленко А., Фадєєв В., Носова Г., Попов Б. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. — К., 2005 — 328 с.

політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле²⁴⁴[с. 68]. О. Майборода пише, що національна ідея має являти собою тріаду з національного історичного «міфу»²⁴⁵ (не плутати з історичними вигадками та фальсифікаціями), уявлень про національні інтереси та з національного ідеалу.

Інша дослідниця В. Піскун зазначає, що українська національна ідея має два виміри — філософсько-концептуальний як узагальнення досвіду українського народу та буттєвий вимір української національної ідейності. Дослідниця переконана, що сучасна українська ідея базується на двох протилежних типах культури, що ґрунтуються на двох типах власності — на притаманному українцям землеробському типу культури та на торговельно-накопичувальному, не властивому українському світогляду, застосування якого призводить до катастрофічних наслідків. На думку В. Піскун важливим аспектом формування і реалізації національної ідеї є модернізація і як необхідну умову «української перспективи»²⁴⁶ визначає три напрями модернізації (економічний, політичний та структурно-управлінський). Цю думку підтримує і відома дослідниця Л. Івшина, яка зазначає, що національна ідея — це ідентичність і модернізація. Саме національна ідея повинна дати відповідь на основоположне для кожного запитання: хто я, громадянин України ХХІ століття: українець, слов'янин, православний, європеєць. І самоідентифікація дає можливість усвідомити себе частинкою єдиної спільноти — української політичної нації.

В цьому контексті національна ідея пов'язана з національною культурою, як сферою її практичного втілення. Тому змістовне наповнення національної ідеї має відбуватися з урахуванням національних культурних традицій українців.

Дослідники ще одного підходу, зокрема О. Костенко, вважають що національна ідея це соціальна — тобто політична, економічна, правова, моральна — культура громадян²⁴⁷[с. 121]. Вони зазначають, що суспільне життя людей є проявом їхньої волі й свідомості. І якими є уявлення та культура людей таки-

---

²⁴⁴ Мала енциклопедія етнодержавства / Ю.І. Римаренко та ін. (ред.); НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — 942с.

²⁴⁵ О. Майборода. До формування національної ідеї нам ще далеко. Електронний ресурс — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html>

²⁴⁶ «Круглий стіл на тему» Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.niis.gov.ua/articles/155/>

²⁴⁷ Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 328 с.

ми є й прагнення та сподівання, що й лежать в основі національної ідеї. С. Барматова в першу чергу пов'язує національну ідею з політичною культурою, яка, на її думку формується на державному рівні. Вона вважає, що політична культура, а точніше джерела її виникнення, не можуть знаходитися в громадянському суспільстві, а отже це приводить до певної дилеми, так як побудова громадянського суспільства автоматично нівелює національну ідею як механізм консолідації суспільства. Не можна згодитися з цією точкою зору, так як у формуванні політичної культури приймають участь не тільки органи влади, а й громадські об'єднання, а отже у формуванні національної ідеї повинна приймати участь і держава і громадянське суспільство.

Ряд дослідників пов'язують розуміння національної ідеї з соціально-економічними чинниками. Зокрема О. Кужіль зазначає, що добробут українського народу і кожного його громадянина, незалежно від етнічного походження, — це саме та універсальна й функціонально-спроможна національна ідея, яка кристалічно — правильно об'єднує в собі всі необхідні ідейні грані²⁴⁸[с. 40]. В. Лисицький також підтримує даний напрям, вважаючи, що ключовою складовою національної ідеї України має стати забезпечення високої конкурентоспроможності національного продукту²⁴⁹[с. 94]. Ю. Полунєєв, розкриваючи дану ідею, зазначає, що конкурентоспроможність як мета, забезпечується взаємодією низки чинників, одним з яких є культура. Ще на початку минулого століття М. Вебер досліджував взаємодію культури й економічного розвитку. За великим рахунком, нації конкурують не лише товарами й послугами — вони конкурують системами суспільних цінностей та системою освіти.

В колективній монографії співробітників Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України наведено таке визначення національної ідеї: «Сенс розуміння національної ідеї полягає у визначенні мети існування національної спільноти, з'ясуванні її історичного призначення, вироблених систем ціннісних спрямувань (з урахуванням як загальнолюдських принципів і уявлень, так і специфічних, властивих певному соціуму); а також усталених ціленаправлень, праг-

---

²⁴⁸ Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 328 с.

²⁴⁹ Там само

нень (як усвідомлених, так і підсвідомих) у визначенні свого місця ... з-поміж інших народів»²⁵⁰ [с. 3-4]. З наведеним формулюванням полемізують Я. Яцьків, С. Бублик, Ю. Канигін, вважаючи його нечітким, на їхню думку, більш влучне розуміння національної ідеї як інтелектуально окреслених, свідомо і чітко сформульованих духовних (священних) основи буття етносу — його автентичності, цілісності, історичної спрямованості, сенсу життя та місця з-поміж інших народів.

В деяких публікаціях висловлюються думки, що в Україні взагалі немає національної ідеї. Як пише П.П. Толочко, «...те, що ми намагалися і намагаємося видавати за національну ідею, в дійсності є, в кращому випадку, етнічною українською, не здатною консолідувати весь народ України на надзусилля в будівництві нового життя»²⁵¹ [с. 341]. На нашу думку найбільш вдалим є визначення І.Кресіної: «Українська національна ідея — це ідея нації як спільноти політичної, консолідованої інститутом громадянства, приналежністю до України як спільної Батьківщини; свідомої своєї політичної мети — побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави; об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, релігією, взаємною толерантністю титульного українського етносу та чисельних етнічних груп»²⁵² [с.360].

Підсумовуючи наші розвідки слід констатувати, що на даний час не сформована усталена точка зору щодо даного феномену, національна ідея по-різному розуміється науковцями, політиками, громадськими діячами тощо. Але відсутність загальноприйнятого формулювання ще не означає відсутності ідеї, так як досить важливим є прагнення до її побудови. У зв'язку з цим хотілося б нагадати слова відомого українського мислителя В. Липинського, який писав; «В основі поняття нації лежить містичне ядро. Нація — це реалізація хотіння до буття нації. Коли нема хотіння, висловленого в формі ідеї, — нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізовується в матеріальних формах держави»²⁵³ [с. 43]. І якщо ми будемо постійно прагнути до її побудови, то врешті решт

---

²⁵⁰ Там само

²⁵¹ Толочко П.П. Имеет ли Украина национальную идею? // Від Русі до України. Вибр. праці. — К., 1997. — 456 с.

²⁵² І. Кресіна. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. К.: Вища школа., 1998. — 392 с.

²⁵³ В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я.Пеленський. — К.: Київ-Філадельфія, 1995. — 470 с.

зможемо вирішити це складне завдання. Але цей процес не повинен відбуватися під примусом, тільки свідоме і добровільне прагнення всіх груп населення України зможе окреслити основні контури національної ідеї.

Функціональна цінність національної ідеї

Національна ідея повинна бути спрямована не тільки на становлення нації взагалом, а також на захист інтересів і прав кожного окремого громадянина. Національна ідея демократичного суспільства повинна прагнути до врахування ключових потреб громадян: мови спілкування, культури, релігії, вибору професії, тощо, а держава як інститут забезпечувати їх реалізацію в рамках Конституції. В даному контексті національна ідея уявляється як договір між громадянином і державою про взаємні зобов'язання і гарантії щодо дотримання основних принципів особистого і громадського життя.

Але яким би не було б визначення даного духовного феномену, і за формою, і за змістом – суть одна, в першу чергу, це прагнення до єдності, до консолідації політичної нації задля досягнення певних здобутків, до подолання тих викликів, які постають сьогодні перед українською державою.

Сьогодні ми констатуємо ряд викликів в гуманітарній сфері, які роз'єднують країну і для подолання яких необхідно розробити систему заходів спрямованих на формування національної ідеї як основного консолідуючого чинника, який повинен базуватися на принципах гуманізму, демократизму, толерантності, прозорості, взаємної відповідальності, інше.

В. Брюховецький зазначає «Вирізняючи та формуючи національну ідею для України, необхідно шукати не тільки ті «больові точки», що роз'єднують нас, а й «точки дотику», що об'єднують. Адже найважливіше завдання національної ідеї саме для України – це не лише забезпечення достойного життя людей (це само собою зрозуміло для будь-якого народу), а, насамперед, – згуртування нації, яка упродовж досить тривалого часу була розірвана» [4,5].

С. Здіорук також підтримує дану ідею і зазначає, що одним із вагомих і безумовних чинників національної безпеки нинішньої України є консолідація суспільства. Він виокремлює три фундаментальних аспекти української національної ідентичності: віросповідний, етнічний та політичний. Він зазначає, що саме національна Церква у всі часи була одним із головних суспільноконсолідуючих чинників. Дослідник О.Слободян

підтримує дану точку зору. Він зазначає: «Традиція Церкви — єдиний locus (місце), в якому можлива зустріч факту й цінності, людини й світу. Якщо свідомість людини вивести за межі Церкви, тобто за межі вічності, будь-яка цивілізація деградує і гине. Історичний час без Морального часу не існує»²⁵⁴[с. 314].

Інший дослідник А. Гуцал акцентує увагу на тому, що українська національна ідея може та має постати в ролі консолідованого начала і в цьому контексті потрібно присвятити зусилля формуванню політичної толерантності як імперативу сучасної української національної ідеї²⁵⁵. Підтримуючи його ідеї відома дослідниця Т. Розова вважає, що основною перешкодою на шляху розвитку толерантності як необхідної умови формування громадянського суспільства та співіснування цінностей та цілей різних соціальних груп, культур та конфесій є посилення в масовій свідомості різних фобій. Цю тезу Т. Розова проілюструвала на прикладах ксенофобії, етнофобії, мігрантофобії, націоналізму, різних форм дискримінації та нетерпимості²⁵⁶.

Національна ідея як консолідуюче начало є важливим чинником забезпечення національної безпеки держави як на внутрішньому так і на зовнішньому рівні. І хоча в статті 15 Конституції України зазначається, що суспільне життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного і ідеологічного різноманіття, але без вироблення єдиної мети, єдиної системи цінностей і завдань, які і повинна втілювати в собі національна ідея, прогресивний розвиток суспільства є неможливим.

Формування національної ідеї є особливо важливим в умовах глобалізації, коли країна стикається з рядом зовнішніх викликів. Зокрема, І. Дзюба вважає, що у XXI століття людство ввійшло не лише з великою індустріальною та науково-технічною потугою, проте й з усвідомленням небезпечних глобальних проблем та викликів, пов'язаних з характером цивілізаційного розвитку.

Дослідник Ф. Медвідь зазначає, що національні держави у світі повинні враховувати вплив транснаціональних систем і корпорацій і, певним чином втрачаючи у суверенітеті, делегувати їм частину своїх повноважень з метою збереження влас-

---

²⁵⁴ Слободян О. Політика, що не проминає. К. Дух і літера. 2009. — 440 с.

²⁵⁵ «Круглий стіл на тему» Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/articles/155/>

²⁵⁶ Там само

ної системи національної безпеки²⁵⁷. Часто держави гуртуються, створюючи міждержавні системи національної безпеки. Аналізуючи українські спроби згуртування, Ф. Медвідь прийшов до висновку, що етнічна основа нації має залишатися, але в сучасних умовах слід приділити значну увагу і громадянській основі. У цьому плані набувають неабиякого значення правові складові, що мали б стати підґрунтям для консолідації українського суспільства. Він зазначає, що базові національні пріоритети визначено, але до цього часу немає консолідованої системи цінностей в українському суспільстві.

Таким чином, визначення національних цінностей та інтересів допоможе сформулювати національну ідею. І тільки здійснивши це влада може спрямувати зусилля на формування всіх похідних: зовнішньої політики, культурної та економічної політики, система освіти, науки, тощо і т.п. А суспільство буде мати систему критеріїв, з допомогою яких здійснюватиме оцінку ефективності діяльності всіх гілок державної влади в контексті захисту національних інтересів та національних цінностей та реалізації національній ідеї.

Але сам процес вироблення національної ідеї є досить складним і суперечливим. Дослідник М. Розумний, проаналізувавши можливі напрями теоретичного осмислення концепту національної ідеї, зазначає, що нині варто відмовитися від спроб «вгадати» чи «вигадати» українську ідею, оскільки відповідні смисли можуть бути сформовані лише природним шляхом. Науковець висунув тезу, що основою національної ідеї може бути унікальний ідейний синтез, який не може бути виведений з попереднього досвіду спільноти. Прикладом може бути ідея «Третього Риму», що виникла в середовищі православного чернецтва Московського царства, перебуваючи при цьому на периферії загальноєвропейських процесів та відповідних смислів.

М. Розумний також обґрунтує ідею про те, що національна ідея не може бути простою сумою «бажаних» характеристик національного майбутнього, оскільки цей перелік ніколи не буває повним, а зміст кожної з пропозицій неминуче викликати різнотлумачення і суперечки. В цьому контексті саме наукове та гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї, а та-

---

²⁵⁷ Круглий стіл на тему «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/articles/155/>

кож організувати необхідне комунікативне напруження референтного поля навколо можливих персональних ініціатив і пропозицій²⁵⁸.

Якою ж повинна бути національна ідея?

Виокремлюючи основні риси національної ідеї, потрібно чітко відзначити, що вона в першу чергу повинна відображати характер українського народу. Відомий мислитель І. Ільїн зазначає: «Національна ідея повинна бути саме національною, виражати самобутність нації, те, що їй властиве і становить її силу, що вона має бути особливою порівняно з ідеями інших народів»²⁵⁹ [с. 263]. Українська дослідниця І. Кресіна зазначає: «Якою мірою національна ідея формує смислові центри національної свідомості, такою ж мірою національна свідомість визначає життєздатність та перспективність національної ідеї»²⁶⁰ [с.6]. О. Майборода зазначає, що українською вона може бути або у суто етнічному сенсі, як ідея титульної нації, або у надетнічному, як ідея поліетнічної нації співгромадян. Хоча і в першому і в другому варіанті сформулювати її буде досить важко²⁶¹. Надто відмінні погляди у різних сегментів суспільства на українське минуле, на геостратегічний курс і т.д.

Ми повинні виробити національну ідею, яка базується на вітчизняних традиціях, нашій історії. Дослідниця М. Пірен відзначає, що «українська національна ідея в її історичному ракурсі має багато позитивних рис, які можуть бути привабливими для представників інших етносів. Це насамперед принципи демократизму, поваги до інших, толерантності, волелюбності, особистої свободи, поваги до прав особистості тощо, які в Україні ґрунтуються на історичних традиціях Гетьманщини та Запорозької Січі» [с.197]²⁶².

Національна ідея повинна забезпечувати реалізацію загальноукраїнського інтересу – сукупності інтересів окремих громадян, сімей, організацій, етнічних груп, а не абстрактного поняття «Україна». В цьому полягатиме наша головна відмін-

²⁵⁸ Круглий стіл на тему «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nisp.gov.ua/articles/155/>

²⁵⁹ Ильин И.А. О грядущей России: Избранные статьи/Под ред. А. Полторацкого. – М., 1993. – 467 с.

²⁶⁰ Кресіна І.О. Українська національна самосвідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз): Монографія. – К., 1998. – 392 с.

²⁶¹ О. Майборода. До формування національної ідеї нам ще далеко. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html>

²⁶² М. Пірен. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. К.: Університет Україна. 2007. – 408 с.

ність від наших близькосхідних сусідів, для яких ключовою цінністю була і залишається цінність приналежності до єдиної, великої і сильної держави.

Потрібно акцентувати увагу також на тому, що відображаючи інтереси громадян та організацій, громадянського суспільства в цілому, національна ідея повинна мати державницьке спрямування.

Національна ідея повинна сприяти становленню Української держави як розвинутої демократичної, правової країни, яка може зайняти достойне місце у світовому співтоваристві. В цьому контексті національна ідея має відповідати гуманізації суспільства, органічно поєднувати національні та вселюдські цінності, мати людину творчу, націєзберігальну та державотворчу спрямованість. Вона повинна поєднувати інтереси громадян, суспільства та держави.

Аналізуючі основні ключові ознаки національної ідеї, серед них слід виділити: високий рівень національної самосвідомості, моралі, правової та громадянської культури, матеріальний та духовний добробут населення, належний рівень підтримки розвитку економіки, освіти, науки, культурних індустрій, що сприятиме збільшенню конкурентоздатності країни. НІСД проводив опитування експертів, серед яких більшість респондентів відзначили, що ключовими положеннями національної ідеї повинні бути:

- Високий рівень добробуту та соціального захисту громадян (вказали 61,1% респондентів);
  - Розвинена економіка (50,1%);
  - Високий рівень моралі та побутової культури населення (37,0%);
  - Розвинена наука (36,3%);
  - Дві державні мови — українська і російська (34,1%);
  - Верховенство закону, побудова правової держави (33,4%)²⁶³
- [с. 40].

Розмірковуючи над сутністю національної ідеї, ми повинні чітко усвідомлювати, що вона не повинна бути лише абстрактним та формальним утворенням, а залишатися живим і творчим процесом. Як відзначає М. Розумний «нова, модернізована національна ідея, у якій знайдуть своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, витвориться з самої

---

²⁶³ А. Ермолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. — 163 с.

української дійсності. Тому, незважаючи на все роздратування і відразу, які часом ця дійсність викликає, треба любити її, перейнятися нею, бути в ній, а не в полоні омертвілих абстракцій»²⁶⁴ [с.196].

Національна ідея стане об'єднавчою і творчою, якщо буде:

– базуватися на системі національних цінностей і пріоритетів, історичному досвіді перемог і звершень, а не згадках про національне приниження;

– транснаціональною, транссоціальною і транстериторіальною, що позитивно сприймається більшості населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус і місце проживання;

– базуватися на засадах поліетнічного плюралізму, поваги, толерантності до всіх етнічних груп в країні;

– відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства.

– в її центрі буде знаходитися людина, її інтереси, дотримання прав і свобод.

– вона переміститься з політично-філософської категорії у категорію практичну і буде реально втілюватися в життя.

Дослідники А. Ротовский, Ю. Штепа виділяють дві основні конструкції побудови загальноукраїнської національної ідеї і способи їх вияву в житті²⁶⁵.

1. Стрижнева конструкція. Національна ідея являє собою потужну мету, навколо якої концентруються ресурси. Це свого роду осереддя для штурвала корабля – держави адміністративного типу. Вона дозволяє триматися фіксованого курсу незалежно від обставин, проте в критичних штормових ситуаціях, при перевищенні рівня стійкості вона може зламатися. Тоді кораблю загрожує загибель.

2. Осьова конструкція. В цьому випадку загальнонаціональна ідея повинна бути віссю держави демократичного типу, навколо якої обертаються цінності й інтереси різних етнічних груп, що живуть на території країни. Дана модель дозволяє знаходити власний інтерес і створює можливості для розвитку і реалізації усім – від індивіда до групи і, зрештою, до національної спільноти. Така система не статична, вона здатна розростатися, а при виникненні внутрішньої напруги – легко перебудовуватися.

²⁶⁴ М. Розумний. Ідея і нація в інформаційну епоху. Х.:2006. – 340 с.

²⁶⁵ А. Ротовский, Ю. Штепа. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні? Газета – Дзеркало тижня. №34, 09 вересня 2006

Для українців більше підходить друга модель, так як Україна багатонаціональна держава і українці по своїй суті індивідуалісти, які орієнтуються на свої інтереси, але також підтримують і державу, яка буде забезпечувати їх можливості по самореалізації. Таким чином, розкриття потенціалу людей, що живуть тут, має бути першочерговим завданням товариства самодостатніх, заможних, успішних людей — основи щасливої нації, яка зможе зайняти гідне у світовому співтоваристві.

2.3.2. Морально-ціннісні виміри національної ідеї

Національна ідея повинна створити єдині світоглядні засади, єдину систему цінностей для народу, єдину система політичних координат. Дослідник Т. Парсонс розумів цінності як уявлення про бажане, як регулятори людської діяльності, як чинники стабільності та інтеграції систем суспільства різних рівнів. Інший дослідник М. Вебер зазначав, що у кожній історичної епохи є своя система цінностей, а отже і кожна нація формує свою систему цінностей відповідно до епохи.

Слід відмітити, що гармонійне поєднання ціннісного самоотождоження людини та державно-владного режиму повинна забезпечити єдина система політичних координат. Про це зазначав А. Ейнштейн у своїй промові «Мотиви наукового дослідження» вказуючи, що «людина намагається в будь-який адекватний спосіб створити в себе просту і ясну картину світу... На цю картину та її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя, щоб у ньому отримати спокій і впевненість, котрі вона не може знайти в дуже тісній запамороченій круговерті власного життя»²⁶⁶[с. 40]. Якщо ж картина світу пересічного громадянина не співпадає з офіційним світоглядом держави, то всі державотворчі прагнення уряду будуть малорезультативними, оскільки, за Н. Смедзером, вони не матимуть підтримки у населення, чи сприйматимуться ворожее. Він зазначав, що цінності є «переконавання відносно цілей, які поділяють у суспільстві, до яких людина повинна прагнути, і основних засобів їх досягнення» [6, 333].

Слід зазначити, що проблема аксіологічних засад політичної культури не залишається поза увагою науковців. Зокрема ще М. Вебер розглядав вплив цінностей протестантської етики на дух

---

²⁶⁶ Эйнштейн А. Мотивы научного исследования / А. Эйнштейн // Собр. научн. трудов: в 4 т. — М.: Наука, 1967. — Т. IV. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики. — С. 37–52.

капіталізму. Потрібно назвати також дослідження таких учених, як Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Інглехарт, К. Пейтман, А. Пшеворський, Н. Смелзер, С. Хантингтон, Д. Хелд, С. Шульман. Серед вітчизняних науковців цією тематикою займалися Е. Афоніна, В. Климончук, А. Колодій, О. Куценко, Л. Лясота, І. Лубківський, Н. Матвієнко, М. Михальченко, О. Рудакевич, Ю. Руденко, С. Рябова, М. Попова, М. Степико, Ю. Шайгородський та ін. В даному контексті М. Попов зазначив: «аксіологія має стати головним методологічним підмурком переорієнтації всієї державотворчої, громадської, культурологічної діяльності українського суспільства»²⁶⁷[с. 272].

На думку Ю. Шайгородського, суспільні цінності є своєрідним «культурним кодом», коли в даному соціумі створюються притаманні йому специфічні ціннісні системи, що виражають його домінуючі інтереси і цілі.

Якщо такі цінності співпадають з цінностями існуючого політичного режиму, — вони стають мотивами державотворчої діяльності — «людина буде шукати і обов'язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети»²⁶⁸[с. 1 — 2].

Суспільство не може існувати без цінностей та без ідеології, в основі якої лежать базові цінності. Розглянемо основні різновиди ідеології і цінності, які лежать у їх основі. 1. Комунізм: основні цінності народовладдя, рівність. 2. Соціал-демократія: свобода, справедливість, солідарність. 3. Лібералізм: свобода. 4. Консерватизм: незмінність традицій сім'ї, релігії, моралі. 5. Націоналізм: нація, релігія, мораль. 6. Фашизм: раса, порядок, вищість однієї нації над іншими, право сили.

Але сьогодні не може бути єдиної ідеології, так як панування певної ідеології (комунізму, фашизму) приводить до значних соціальних потрясінь чи навіть кривавих протистоянь. Слід чітко зазначити, що в демократичній країні головними не повинні бути певні ідеологічні догмати, а основною цінністю повинна бути людина. В більшості політичних систем значна

---

²⁶⁷ Попов М. Аксіологія і медицина (Проблема цінностей і медицини) / М.В. Попов. — К. : ПАРАПАН, 2003. — 284 с.

²⁶⁸ Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту, 2006. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=26>

роль відводиться саме особистості, її участі в розбудові й розвитку як громадянського суспільства так і держави. Лише в тоталітарних системах роль людини як вільної особистості нівелюється, вона перетворюється у гвинтик, який повинен виконувати тільки певні функції. Нормальне громадянське суспільство повинно насамперед прагнути до створення умов, за яких можлива реалізація людиною усіх своїх задатків і потенцій. Тому основні цінності, які панують у такому суспільстві — це свобода, справедливість, солідарність, рівність, демократія.

Слід констатувати, що в сучасному глобальному світі на зміну класичним національним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди. Відтак, самоідентифікація громадян здійснюється вже не за критеріями підтримки певних політичних доктрин, а за ознаками більш високого ціннісного порядку в контексті приналежності до певної цивілізаційної спільноти (Сходу чи Заходу тощо). В даному контексті збройне протистояння на сході країни це цивілізаційне протистояння — де українці намагаються відстояти європейці цінності — демократію, свободу, право вибору на противагу азійсько-російських цінностей — патерналізму, колективізму, деспотизму тощо.

В Україні не сформований єдиний цивілізаційний світогляд, так українська територія перебувала під владою різних держав. Зокрема дослідник Б. Цимбалістий виділяє три провідні тенденції в історичному розвитку українських земель: а) тривалий період бездержавності українців; б) денационалізація правлячої верстви (еліта) українського народу, зумовлена зовнішнім впливом; в) роздільність території України, яка протягом віків опинялася під впливом досить часто ворогуючих країн, що сформувало «розірвану» фрагментарну політичну свідомість українського народу ²⁶⁹[с. 78].

Відомий зарубіжний мислитель С. Хантінгтон визначає сучасну Україну як державу, по якій пролягає розлом цивілізацій. Довгий час на Правобережну Україна впливали державно-управлінські традиції, європейських держав, які базувалися на цінностях католицизму й протестантизму. В цей же час на Лівобережну частину впливали ідеї колективістського етатизму та азійського деспотизму московських самодержців. Відтак ці впливи цілком закономірно проявилися в сучасній Україні.

---

²⁶⁹ Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 4. — С. 77–90.

Цивілізаційні протистояння, за С. Хантінгтоном, зумовлені рядом чинників, серед яких слід виділити фундаментальні розбіжності в системах цінностей; глобалізаційні зміни, що посирили взаємодії між регіонами світу; агресивне нав'язування Західним світом цінностей індивідуалізму, споживацтва та збагачення як «загальнолюдських», що спричиняє применшення ролі цінностей інших цивілізацій, перехід їх у розряд «другорядних» чи навіть «шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні»²⁷⁰[с. 324]. Хоча на нашу думку значно небезпечнішим є агресивне нав'язування Російською Федерацією власних цінностей, ідей «руського мира», що й призвело до виникнення збройного протистояння на сході країни. В даному контексті слід згадати прозорливі передбачення С. Хантінгтона, який ще у дев'яностих роках минулого століття зазначав, що цивілізаційні протистояння вже проявляються в нашій державі: «У міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах «ми» проти «них», група об'єднується все сильніше і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється по відношенню до інших ідентичностей. Виникає «динаміка ненависті». Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і кінець кінцем намагається перетворити цю відмінність на основоположну. Для них також властива запеклість, оскільки на кону — фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого»²⁷¹[с.431 — 432].

Якщо використовувати цивілізаційний підхід, то слід констатувати що сучасна Україна складається з представників декількох цивілізацій — західної, християнської православної, російсько-азіатської, ісламської. І тому потрібно враховувати цінності даних цивілізацій, не протиставляючи їх і не нав'язуючи одні цінності іншим.

Останнє десятиліття життя українського суспільства характеризується рядом політичних криз, однією з причиною яких і була відсутність тих ціннісних засад, які б були сприйняті і Сходом і Заходом. Позитивом цього може бути хіба що ро-

---

²⁷⁰ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон. — М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. — 605 с.

²⁷¹ Там само

зуміння, що «система цінностей змінюється лише в кризові періоди життя, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей і відображують зміни пріоритетів»²⁷² [с. 59]. Тому потрібно чітко усвідомити, що зміна ціннісної системи для нас є неминучою. Хоча вона може бути стихійною (як це поки що й відбувається в Україні), що може призвести до її неконтрольованості, а відтак і небезпечності для суспільства, що, на жаль, ми сьогодні й спостерігаємо, або цілеспрямованою і буде здійснюватися як свідома державна політика спрямована на формування об'єднаної національної ідеї.

Відтак на сучасному етапі перед Україною постає стратегічне завдання — розкриття сутності цивілізаційних протистоянь та запровадження механізмів «національного примирення». В цих умовах ми повинні визначити подальшу стратегію державотворення, орієнтуючись на два основні варіанти: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог близьких (сестринських за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, їх прагнення до формування національної системи цінностей, що б сприймалися всіма регіонами України. Для здійснення останнього сценарію ми повинні прагнути до пошуку нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ в цілісну державу та забезпечити збереження культурно-цивілізаційної самобутності етнічних спільнот нашої країни.

Тому одним з головних завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері є прагнення до зменшення цивілізаційних розбіжностей, що сприятиме формуванню політичної нації. Для цього потрібно відмовитися від нав'язування певних цінностей, притаманних тільки Заходу чи Сходу, здійснити вивчення та виокремлення як базових для державної політики спільних для всіх етносів цінностей, забезпечити припинення спекуляцій на темах, що розколюють суспільство.

Серед таких об'єднаних цінностей слід назвати релігійні та моральні цінності, що стануть основою духовного державотворення України. Як відзначає О. Радченко: «Духовне державотворення України — це перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства,

---

²⁷² Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту, 2006. [Електронний ресурс] — Режим доступу :<http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=26>

принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини»²⁷³.

Саме людина, особистість має бути в центрі державної політики. Мета держави – максимально повне розкриття та використання потенціалу кожної людини, досягнення нею гармонії та любові, сили, досконалості та щастя. А для цього в першу чергу потрібно подолати корупційні явища у багатьох сферах суспільного життя і створити дієві механізми забезпечення захисту простої людини від адміністративної сваволі та маніпулювання, практична реалізація основного принципу правової держави – «Закон один для всіх!».

Україна прагне до інтеграції у Європейську спільноту, але для цього в першу чергу слід дотримуватися європейських цінностей, насамперед у правовому полі, адже висока правосвідомість індивідів та уособлення себе як відповідального громадянина є наріжним каменем демократичної теорії та практики. Цинічний правовий нігілізм, недостатній рівень вкоріненості демократичних цінностей у суспільній свідомості українського суспільства є загрозою розбудови України як конституційно проголошеної демократичної країни європейського гатунку. В таких умовах потрібно сформувати державну програму впровадження світоглядно-ідеологічних цінностей демократії в суспільну свідомість як необхідну передумову політичної трансформації нашої країни. Нам потрібно змінити нашу ментальність, сформувати високий рівень політичної та правової культури, який передбачає не пусті розмови чи заклики політичних сил до дотримання прав людини чи демократичних цінностей, які насправді часто не виконуються, а реальну зміну в свідомості населення та влади, коли слідування моральним та правовим нормам стане категоричним імперативом.

В контексті цього ми повинні розуміти, що реальна євроінтеграційна перспектива для Української держави є віддале-

---

²⁷³ Радченко О. Національна ідея України – ціннісний підхід. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-1/doc/1/07.pdf>

ною, так як допоки ми не «розбудуємо Європу в собі», тобто не закріпимо в політичній культурі українського суспільства систему моральних та демократичних цінностей, ніяких позитивних зрушень в цьому напрямку ми не матимемо. Крім того слід також враховувати значні проблеми які існують в самому Європейському союзі: криза мультикультуралізму, економічні проблеми ряду країн Європи (Греція, Португалія), міграційні проблеми, демографічна криза (підтримка абортів, легалізація гомосексуальних шлюбів), ювенальна юстиція.

З метою демократизації політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті ми повинні здійснити імплементацію в суспільну свідомість основних моральних та громадянсько-політичних цінностей шляхом створення та реалізації національної програми формування нової демократичної політичної культури як основи національної ідеї України.

Україна повинна прагнути до розробки нової системи цінностей, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відомий дослідник Л. Кудрявцев зазначає, що «міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існувати без досить високого рівня її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто непорядні — засуджуються. Стабільність і життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнями її населення»²⁷⁴.

Сучасним політикам слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій маніпулювання масовою свідомістю, побудованих на «пошуку ворога», й перейти до використання модернізаційних об'єднавчих політичних технологій, культивувавши справжнього патріотизму, національної гордості, формування єдиних цінностей та спільних цілей подальшого розвитку українського суспільства. Цілком слушно відмічає український дослідник Г.Косуха, що «в основі духовно-національного відродження мають бути цінності, які зрозумілі і близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві»²⁷⁵. Саме такими можуть і повинні стати загальнолюдські цінності, вироблені протягом всієї історії світової цивілізації і,

---

²⁷⁴ Падение нравственности в российском обществе. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://rpczmoskva.org.ru/sejchas-v-rossii/leonid-chuprij-padenie-nravstvennosti-v-rossijskom-obshhestve-obshhestvennaya-moral.html>

²⁷⁵ Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. — Ч.1. — К.: 1994. — 319с.

які, зокрема, були освячені християнською релігією. Любов до Бога, до ближнього, милосердя, терпимість, доброзичливість, «кордо центризм» (філософія серця) – завжди були притаманними українському народові і давали йому можливість виживати в самих складних і трагічних умовах. Тому популяризація і практична реалізація морально-релігійних цінностей і становить головні завдання сучасної української культури, яка лежить в основі національної ідеї.

До розробки національної ідеї необхідно підходити стратегічно. Національна ідея виростає з інтересів і цінностей однієї титульної нації, включає інтереси і цінності національних меншин і на ґрунті передової сучасної культури та загальнолюдських цінностей стає об'єднувальною силою суспільства. Реалізація національної ідеї може буде успішно здійсненою лише при її активній підтримці абсолютною більшістю населення України, всіма основними етнічними групами, соціальними верствами і регіонами країни. Але слід чітко розуміти, що процес вироблення національної ідеї не може бути одномоментним і чітко спланованим, він потребує глибокого осмислення, ґрунтовного опрацювання і поступового вироблення основних ідейних засад. За наказом чи вказівкою зверху її неможливо виробити. В цьому контексті саме наукове та гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї шляхом організації необхідного комунікативного дискурсу.

Національна ідея має відповідати концепції гуманізації суспільства, органічно поєднувати регіональні, етнічні, національні та вселюдські цінності, мати людинотворчу, націєзберігальну та державотворчу спрямованість, сприяти становленню України на світовій арені.

Підсумовуючи розділ слід відзначити, що розвинута національна самосвідомість в першу чергу сприяє формуванню української політичної нації, процес становлення якої відбувається як сьогодні, так і звернений у майбутнє як сподіваний ідеал. Формування української політичної нації базується на державно-правових засадах, що випливають із суверенності нашої країни та Конституції України, де чітко зазначено, що український народ – це громадяни України всіх національностей, які проживають на території країни. Національно-громадянська визначеність українського суспільства, культура, історична пам'ять, роблять людей народом, патріотично на-

лаштованим до процесів демократичних перетворень у сучасній Україні. Без масового патріотизму суспільство втрачає цілісність, бо саме він згуртовує людей навколо національної ідеї державотворчих процесів та формує іміджу України на міжнародному рівні. Саме консолідована політична нація та єдина національна ідея є тими чинниками які можуть запобігати міжетнічним, міжконфесійним та іншим конфліктам і сприяти забезпеченню цілісності держави, а отже і її безпеки. Нерозуміння важливості формування національної самосвідомості може призвести до руйнівних наслідків. Дослідник М. Боришевський зазначає: «Довготривале гвалтування етнічної, національної самосвідомості людини спричиняє, як правило, руйнівні наслідки у життєдіяльності спільноти, зумовлює соціальну інвалідність, взагалі калічать духовність, що, зрештою, може стати головною причиною каліцтва економічного, матеріальної злиденності етнічних, національних еліт» [с. 13]. Російський дослідник Костянтин Мітчин – викладач кафедри політичної психології Санкт-Петербурзького державного університету зазначає, що Україна може втратити не тільки культурну спадщину, а й національну ідентичність, якщо її жителі не будуть усвідомлювати себе єдиним народом: «Мешканцям України, якщо вони хочуть утвердити цілісну державу, слід осмислити себе як «єдиний народ», відокремивши себе в культурно-історичній самосвідомості від інших «материнських» цілісностей і постаратися утвердитися у своїй самості. Якщо такого самостійного народу не виявиться або його не вдасться відокремити від російського народу, існування держави Україна буде піддаватися сумніву».

Провідна роль у формуванні національної самосвідомості та її об'єктивації у практиці національного життя належить національній еліті. Формування національної еліти є складним нелінійним процесом, який зумовлений впливом багатьох чинників та за різних суспільно-історичних умов набуває певних кількісних та якісних показників, які й визначають функціональну спроможність національної еліти. Але в першу чергу вона повинна сформувати національну ідею, як ключового конституюючого принципа формування національної самосвідомості.

На сучасному етапі національна управлінська еліта повинна сприяти формуванню високого рівня національної самосвідомості шляхом розробки і реалізації чітких державних соці-

ально-політичних програм національно — культурного розвитку і послідовної цілеспрямованої популяризаційної роботи для громадян України щодо їх поступового залучення до добровільного втілення цих програм у життя.

2.3.3. Патріотичне виховання як чинник формування національної самосвідомості

Патріотичне виховання було предметом дослідження багатьох поколінь педагогів. Видатні вчені та педагоги минулого О. Духнович, Г. Ващенко, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга, А. Макаренко, В.Сухомлинський та інші у своїх працях приділяли велику увагу вихованню любові до своєї землі, рідної мови; поваги до історичного минулого, формуванню національної самосвідомості. Основні складові патріотичного виховання українців намагались визначити філософи, історики, правознавці, політики, письменники, зокрема Г. Сковорода, І. Франко, М. Костомаров, П. Куліш, Д. Донцов, М. Грушевський, С. Бандера, Р. Шухевич, Д. Чижевський та інші.

Психологічним механізмам формування і розвитку особистості, на яких базується патріотичне виховання, присвячені дослідження І. Гальчинського, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтєва, В. Панка та ін. Різними аспектами цієї проблематики займалися сучасні дослідники А. Афанасьєв, В.Дзюба, А. Костирев, І. Вільчинська, В. Ягупов, О. Вишневський, О. Даченко, Т. Гавлітіна та інші.

Останнім часом ми переживаємо доленосні події — Революція Гідності, жертвний подвиг Героїв Небесної Сотні, збройне протистояння на сході країни. Вони чітко засвідчили життєву необхідність щодо активізації національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання дітей та молоді, що є питанням національної безпеки.

Саме виховання національних почуттів і патріотизму (за допомогою відповідних заходів, історичної освіти, святкування визначних дат, національних міфів та символів; участі в різноманітних громадських акціях патріотичного змісту) є одним з основних засобів консолідації української політичної нації.

Патріотичне виховання є складовою частиною політики національної безпеки держави в гуманітарній сфері, спрямованої на формування національної ідентичності молоді, поваги до рідної країни, готовності захищати свою Вітчизну. Воно являє собою систематичну і цілеспрямовану діяльність органів

державної влади і громадських організацій з формування у молодих громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, пошани до видатних вітчизняних історичних діячів, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Вітчизняний дослідник О. Майборода відзначає: «Патріотизм як одне з сильних почуттів, із яких складається емоційний світ людини, невід'ємний від осмислення і вибору шляхів та засобів реалізації інтересів своєї Вітчизни. У зв'язку з цим видається важливим з огляду на розуміння сутності патріотизму розмежовувати чуттєво-емоційну та осмисленово-дієву складові людської свідомості, яка, якщо виходити з відомого вислову Фрідріха Ліста стосовно того, що між особистістю і людством стоїть нація, практично завжди є свідомістю національною.»²⁷⁶[с. 39].

Патріотизм виховує у людини почуття громадянськості. Громадянськість визначається як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною само ідентифікацією. Це складне особистісне утворення, яке включає в себе почуття поваги і любові до рідної країни, політичну і моральну відповідальність, правову культуру, усвідомлення власної гідності, повагу і довіру до співгромадян. Громадянськість має ціннісно-смыслову природу і проявляється у єдності громадянської свідомості та громадянської поведінки. Тобто вона повинна проявлятися не тільки у усвідомленні своєї приналежності до даної країни, а й у активних діях, спрямованих на виконання своїх громадських обов'язків перед суспільством і державою. Громадянськість виступає критерієм особистісної зрілості. Відомий дослідник Д. Локк зазначав, що однією з основних свобод є свобода мати обов'язки, а ті, хто цього не розуміють, приречені на вічну незрілість. Громадянськість пов'язана також з формуванням розвинутої правосвідомості: законслухняності, правової культури, свідомого та відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків перед суспільством та державою.

Громадянськість та патріотизм включають в себе також усвідомлення того, що всі ми — від перших осіб держави до кожного громадянина — повинні особисто докладати зусилля до розбудови власної державності, так як ніхто за нас не виконає цю історичну місію.

---

²⁷⁶ Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду/Під заг. ред. Ю. Тищенко. — К., 2004.

Потрібно чітко відзначити, що процес національно-патріотичного виховання молоді повинен бути довготривалим і безперервним, починаючи з дошкільних навчальних закладів і закінчуючи вузами. Особливу увагу потрібно приділяти дошкільному вихованню, періоду навчання у початкових та середніх класах, коли закладаються морально-етичні засади особистості, що формується. Відтак виховна програма повинна бути довгостроковою, поділеною на окремі етапи за часом реалізації, а кожний етап має включати напрямки, орієнтовані на різні вікові групи молоді.

Аналізуючи сутність патріотичного виховання, слід відзначити, що воно включає у себе соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти. Головною складовою патріотичного виховання є формування у молоді любові до рідної країни, що здійснюється в першу чергу сім'єю, безпосереднім соціальним оточенням через передавання певних культурних традицій, звичаїв, обрядів, вірувань. Значну увагу патріотичному вихованню молоді приділяють органи державної влади, які здійснюють його переважно через формування готовності до захисту Вітчизни, поваги до до чинного законодавства та засад демократичної, правової держави, поваги до української історії, видатних пам'яток культури.

Нормативно-правова база. Одним з перших законодавчих актів з питань патріотичного виховання став Указ Президента від 27 квітня 1999 року № 456 «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», на підставі якого Постановою КМУ від 15 вересня 1999р. № 1697 була затверджена «Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства». Одним з головних завдань цієї програми було забезпечення формування та розвитку у молоді загальнолюдських та національних цінностей. Програма передбачала реалізацію ряду заходів, спрямованих на фізичне та духовне гартування молоді. Серед чисельних заходів треба відзначити впровадження серед учнівської молоді гри-випробування «Котигорошко», яка спрямована на виховання молоді на українських традиціях та формуванню у неї здорового способу життя. Для посилення Національної програми у 2001 році було видано розпорядження Президента України № 173/2001- рп «Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріот-

тичного виховання молоді», згідно якого під час формування Державного бюджету України на 2002 і наступні роки вимагалось обов'язкове планування коштів, необхідних для виконання Програми, та рекомендувалося місцевим органам виконавчої влади і органам місцевого самоврядування більш активно брати участь у реалізації заходів Програми, залучаючи для цього, крім бюджетних коштів, інші джерела фінансування, не заборонені законодавством.

На підтримку діяльності громадських організації козацького спрямування, які значну увагу приділяють вихованню молоді на національних традиціях, Президент України видав Указ №1092 від 15.11.2001 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000 – 2005 рр». Програмою передбачалося ряд заходів, спрямованих на активізацію військово-патріотичного виховання молоді, зокрема роботи у сфері освіти і виховання, роботи зі створення, відродження, відновлення та охорону заповідних місць і об'єктів та інші. Відповідно до завдань цієї програми була здійснена розробка дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яка зобов'язувалася до впровадження у навчальних закладах системи освіти наказом Міністра освіти і науки за № 855 від 25.12.2003р.

У 2002 році видається Указ Президента України 948/2002 від 25.10. 2002 «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді», який стає основою нормативно-правової бази військово-патріотичного виховання молоді до сьогоднішнього дня. Згідно цієї концепції під егідою трьох відомств, а саме: Міністерства освіти та науки, Міністерства оборони, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, відкривається шлях до впровадження в системі освіти Всеукраїнської військово-патріотичної гри «Патріот» (Міністерства освіти та науки наказ № 274/112/10 від 05.04.2004). У 2007 році видається Указ Президента України за №1209 від 12.12.2007 «Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України», який вимагає від Уряду «розробити та затвердити протягом першого півріччя 2008 року державну програму військово-патріотичного виховання громадян України на період до 2015 року, передбачивши, зокрема, заходи щодо утвердження в масовій свідомості історично притаманних Українському народу високих моральних цінностей, вірності традиціям українського козацтва». 3 липня 2008 вида-

ється Указ Президента України № 616 «Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді», який ставить завдання перед Кабінетом Міністрів України щодо розробки та затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді.

Питання патріотичного виховання української молоді декларуються у відповідних правових актах Верховної Ради України, зокрема у Постанові ВРУ N 865-IV «Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку» від 22.05.2003 та Законі України «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки» (№1281-IV від 18.11.2003р.). Але через відсутність конкретних механізмів її реалізації та неналежний контроль за її виконанням, програма не була реалізована у повній мірі.

Кабінет Міністрів України змушений був для активізації Загальнодержавної програми підтримки молоді видати розпорядження №933-р від 9.07.2008р «Заходи щодо виконання у 2008 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004-2008 роки». Завдання вдосконалення системи патріотичного виховання молоді також ставилося у розпорядженні Кабінету Міністрів України N 1237-р від 17.09.2008 р «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009-2011 роки» одним із завдань якої є удосконаленню системи виховання молоді на національних традиціях.

27 жовтня 2009 року спільним наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міноборони, Мінкультури та Міносвіти № 3754/981/538/49 була затверджена Концепція національно-патріотичного виховання молоді в рамках державної цільової програми Молодь України на 2009-2015 роки. Мета Концепції полягає у вихованні молодої людини, як патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати її, як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, здатного виявляти національну гідність, знати свої права та обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру, і злагоді в суспільстві, поводитися компетентно, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі, як громадянин, сім'янин, професіонал, носій культури.

Останніми роками було здійснено ряд кроків по активізації патріотичного виховання молоді. 25 червня 2009 Колегія МОН

України затвердила Концепцію національного виховання студентської молоді (Протокол № 7/2-4). Головною метою національного виховання студентської молоді є формування свідомого громадянина – патріота Української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів.

Деякі роки тому був презентований проект Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 роки. В ній зазначалося, що патріотизм на даний час є нагальною потребою і держави, оскільки високий рівень патріотизму населення здатен забезпечити соціально-політичну стабільність та гідне місце країні в цивілізованому світі; і особистості, яка своєю активною любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємної любові від неї з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі²⁷⁷.

Але цей проект носив здебільшого декларативний, далекий від практики характер. В ньому закріплювалися пострадянські цінності. Зокрема при проведенні конференцій, фестивалів, конкурсів, виставок на військово-патріотичні теми акцентувалася увага на важливості висвітлення героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, при цьому відкидалися будь-які згадки про героїчну боротьбу українських воїнів на початку 20 століття, діяльність ОУН-УПА, воїнів Карпатської України тощо. В проекті зазначалося, що щорічно на реалізацію програми буде витрачатися близько 40 млн. гривень, але конкретно на що саме не вказано. В проекті також вказувалося на важливість підготовки теле- і радіопрограм патріотичного спрямування, на важливість створення електронного фонду записів кращих творів на патріотичну тематику, заохочення патріотичної тематики у ЗМІ, художній літературі, музиці, кінематографії тощо, але не прописані чіткі норми щодо забезпечення податкових та інших пільг книговидавцям та іншим галузям культури, щодо створення цільових фондів та грантів для фінансування тих чи інших мистецьких творів тощо.

---

²⁷⁷ Проект Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 роки. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://p.edu.ua/node/1072>

В контексті оптимізації патріотичного виховання українців слід відмітити також ряд останніх Указів Президента. Зокрема це Указ Петра Порошенка № 806/2014 «Про День захисника України», Указ № 69/2015 «Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні», Указ №744/2014 «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», одним із пунктів якого зобов'язано відповідні відомства терміново розробити і затвердити план заходів з метою докорінно поліпшити патріотичне виховання молоді.

Одним з останніх є проект Концепції національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання дітей та молоді на 2015 – 2019 рр., запропонований Міністерством освіти і науки України у 2014 році. Але знову ж таки Концепція носить здебільшого декларативний характер, практичні кроки прописані досить нечітко, не виписане фінансове забезпечення відповідних заходів.

Зарубіжний госвіг

У зарубіжних країнах патріотичне вихованню є достатньо важливим чинником гуманітарної політики держави. Там значну увагу приділяють факторам, які впливають на відчуття патріотизму: мові, державним символам, національній аудіо-відео та друкованій продукції, національним героям, національним подіям, нормам поведінки керівництва країни, культурі та звичаям народу, системі державної пропаганди.

Наприклад у США для пропаганди дуже активно використовують державний прапор. У Франції та Німеччині законодавство жорстко регламентує використання іноземних мов та аудіо-візуальної продукції на іноземній мові. В Данії виписані етичні стандарти суспільства. В багатьох країнах живуть по заповідях з Біблії та Корану. У Китаї, активно просувається жорстка державна пропаганда патріотичних заходів.

Сусідні країни, зокрема Польща, мають значні напрацювання у сфері патріотичного виховання населення. Так польським урядом розроблена і реалізується програма, яка має назву «Патріотизм завтрашнього дня». Відповідно до неї у різних містах Польщі місцева влада влаштовує дні національного прапора. У агітаційних роликах на телебаченні та на радіо лунають пісні, які обіцяють, що Польща перетвориться на державу, що базуватиметься на принципах верховенства права, солідарності та справедливості. Програма спрямована здебіль-

шого на молодих людей, яких закликають залишатися на Батьківщині і будувати тут своє майбутнє. Патріотичне виховання у Польщі розпочинається з дошкільного віку. Дітей ще з садочка вчать, як виглядає прапор, вчать національного польського гімну, виховують у них локальний патріотизм. Дошкільнят водять по музеях рідного міста, показують пам'ятники, знайомлять з місцевими героями, з місцевими традиціями. Дитину вчать розуміти, ким вона є, пізніше її почуття патріотизму розширюється до містечка, згодом до воєводства, і врешті — до держави загалом.

Інституційне забезпечення патріотичного виховання в Україні

Основними державними інституціями, що забезпечують питання формування і реалізації державної політики у сфері патріотичного виховання молоді є Міністерство освіти та науки, Міністерство молоді та спорту, Міністерство оборони, Міністерство культури, Український інститут національної пам'яті, Інститут проблем виховання Академії педагогічних наук України та інші.

Значну роботу по реалізації патріотичного виховання молоді проводить Міністерство освіти та науки. В Національній доктрині розвитку освіти (затверджена Указом Президента №347 від 17.04.2002) зазначається, що національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета — виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин. Одним із шляхів забезпечення патріотичного виховання в школі є створення відповідних навчальних програм з предметів гуманітарного циклу (Історія, Людина і світ), які б відображали основні етапи становлення української державності та висвітлювали життя та діяльність видатних українських діячів. Особлива увага приділяється викладанню історичних дисциплін, так як саме через них здійснюється конструювання національного історичного нарративу через докорінне оновлення поглядів на минуле України та звільнення його від стереотипів та міфів радянсько-імперської доби. В Державному стандарті базової і середньої освіти, затверженому постановою Кабінету Міністрів України N 24 від 14 січня 2004 р., зазначається: «Викладання історичних дисциплін спрямоване на виховання в особистості рис патріота України, активного компетентного гро-

мадянина, людини з гуманістичними і демократичними цінностями»²⁷⁸[6].

За роки незалежності видано 3,5 тис. назв навчально-методичної літератури з історії України, що є значним позитивним досягненням. Хоча якісне наповнення підручників з історії України не завжди відповідає високим навчальним та виховним вимогам. Зокрема за підсумками Робочої наради з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл було зазначено, що підручники «не відповідають ні державному стандарту, ні сучасному стану історичної науки, ні потребам суспільства»²⁷⁹[34].

Для покращення якісного наповнення підручників з Історії України доцільно активніше залучати українські інституції, які можуть проводити експертизу змісту підручників, зокрема Інститут історії АН УРСР, Український інститут національної пам'яті. Одним із першочергових завдань Українського інституту національної пам'яті є аналіз існуючих засобів подання історії України, перш за все шкільних підручників і вдосконалення їх змісту та методичного забезпечення під кутом зору такого трактування історичної пам'яті українського народу, яке сприятиме розвитку патріотизму і національної гордості та гідності у молодого покоління.

Патріотичне виховання у освітніх закладах також здійснюється через систему позакласних заходів, зокрема організовуються табори патріотичного спрямування, проводяться ігри національно-патріотичного спрямування («Джура»), здійснюються екскурсії по «місцях пам'яті», проводяться відповідні науково-практичні конференції, реалізуються дослідно-експериментальні роботи. Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України №286 була розроблена програма проведення комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю «Моя країна – Україна» (з відвідуванням визначних краєзнавчих, географічних, історичних, етнографічних об'єктів). Зокрема відповідно до програми проводяться такі екскурсії: «Шляхами козацької звитяги» (Луцьк – Берестечко – Пляшева), «Шляхами козацької слави», (Регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове

---

²⁷⁸ Державний стандарт базової і середньої освіти. [Електрон. ресурс] //Міністерство освіти і науки України [веб-сайт] – Режим доступу: [//www.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)

²⁷⁹ Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008 – 128 с.

Побужжя»), «Поле козацької слави» (Історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»), Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», Острів Хортиця – Національний заповідник України та інші.

Ряд напрацювань по реалізації патріотичного виховання має Міністерство України молоді та спорту. Відповідно до Закону України № 1281-IV від 18 листопада 2003 року «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» міністерство реалізувало ряд відповідних заходів. З 2009 року Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту реалізує Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009 – 2015 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. № 41), одним із завдань якої є утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей.

Певні напрацювання в цій галузі має Інституту проблем виховання Академії педагогічних наук України. Зокрема ним була розроблена програма «Формування духовності як складової національного виховання учнів».

В цілому слід відзначити, що хоча органами державної влади й проводиться певна робота у плані здійснення патріотичного виховання молоді, але існує ряд значних проблем у даній галузі. Зокрема до цього часу не прийнятий законопроект про патріотичне виховання молоді. Кожна з державних інституцій реалізує свою концепцію патріотичного виховання, що не завжди узгоджується з іншими державними структурами та неурядовими організаціями, що здійснюють подібну роботу. Не визначена інституція, яка б здійснювала координацію діяльності всіх структур у забезпеченні патріотичного виховання (зокрема такою структурою могло б бути Міжфракційне депутатське об'єднання «За національно-патріотичне виховання» чи Департамент з питань патріотичного виховання Ради Національної безпеки і оборони України). Не налагоджена ефективна взаємодія органів державної влади з громадськими організаціями. Крім того неурядові організації формують і намагаються реалізувати концепції патріотичного виховання, які суперечать одна одній. Якщо національно орієнтовані громадські організації проводять заходи по вихованню молоді на національних традиціях, створюючи умови для формування у молоді українського національного історичного наративу, то ветеранські організації пропонують програму пат-

ріотичного виховання молоді, яка відтворює радянський історичний наратив. Зокрема Український фонд соціальних гарантій військовослужбовців та ветеранів Збройних Сил, Український фонд пошуку «Пам'ять» останні декілька років впроваджували у вітчизняних навчальних закладах Програму героїко-патріотичне виховання учнівської молоді «Навчання доблесті і слави» у рамках якої проводилася гра «Зірниця» та висвітлювалися такі теми: «Історична роль Переяславської козацької ради у долі двох братських народів Українського та Російського», «Радянська Армія, з миротворчою місією в гарячих точках планети», «Нескорена і легендарна Радянська Армія, надійний щит нації.». Тільки останнього року реалізація цих програм була зупинена.

Також потрібно відмітити низький рівень інформаційно-пропагандистського забезпечення патріотичного виховання молоді. В ЗМІ досить мало матеріалів які б висвітлювали героїчні сторінки української історії, на багатьох програмах телебачення транслюються фільми та передачі, що відображають радянське імперське минуле Російської Федерації. Подібні тенденції спостерігаються і у вітчизняному кінопрокаті, який заповнений зарубіжними фільмами, які пропагують цінності інших країн. На жаль фільмів вітчизняного виробництва, які б виховували молодь на кращих зразках української історії на сьогодні досить мало.

Для подолання вищезазначених проблем потрібно здійснити ряд наступних кроків, зокрема:

- Вдосконалити нормативно-правову базу патріотичного виховання молоді при активній підтримці Міжфракційного депутатського об'єднання «За національно-патріотичне виховання», яке також буде контролювати реалізацію програм патріотичного виховання органами влади.
- Під патронатом Міжфракційного депутатського об'єднання «За національно-патріотичне виховання» створити Єдину державну концепцію національно-патріотичного виховання як головну умову його кардинального покращення.
- Створити Департамент з питань патріотичного виховання Ради Національної безпеки і оборони України чи інший відповідний орган як ініціативний, координаційний центр для забезпечення ефективного здійснення патріотичного виховання молоді з залученням представників відповідних міністерств та відомств, громадських організацій, ЗМІ.

- Сприяти посиленню співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями національно-патріотичного спрямування.
- Здійснити перевірку діяльності органів державної влади, що здійснюють реалізацію національно-патріотичного виховання, з метою оптимізації їх структури та кадрового складу, зокрема закриття установ, що виконують подібні функції, тощо.
- Здійснювати постійний моніторинг стану патріотичного виховання українців з залученням відповідних соціологічних служб.
- Створити механізми економічного стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють підтримку заходів неурядових організацій, спрямованих на патріотичне виховання молоді.
- Координувати розробку та реалізацію загальнодержавних, місцевих і галузевих програм патріотичного виховання молоді центральними й місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.
- Сприяти діяльності загальнонаціональних організацій та реалізації проектів, спрямованих на національно-патріотичне виховання молоді, які довели свою життєздатність та ефективність, зокрема НСОУ Пласт, Спілка Української Молоді, Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»), дитячо-юнацький фестиваль мистецтв «Сурми звитяги» тощо
- Активізувати інформаційно-пропагандистське забезпечення патріотичного виховання молоді шляхом розроблення рекомендацій щодо посилення патріотичної спрямованості програм радіомовлення та телебачення, матеріалів друкованих засобів масової інформації.
- Здійснювати підтримку виробництва вітчизняної кінопродукції, видання творів, постановки спектаклів, спрямованих на патріотичне виховання підростаючого покоління.
- Здійснювати підтримку комеморативних практик, спрямованих на формування патріотизму та історичної пам'яті, зокрема розробити і затвердити Концепцію державних свят України, створити Пантеон українських героїв.
- Здійснити моніторинг викладання дисциплін гуманітарного циклу (історія України, політологія, соціологія, філософія тощо) щодо їх патріотичної спрямованості і вдоско-

налити науково-методичне забезпечення цих дисциплін (особливо це стосується історії України).

- У загальноосвітніх школах посилити викладання предмету «Захист Вітчизни», зокрема вдосконалити його науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення, збільшити кількість годин.

- Здійснювати проведення круглих столів, всеукраїнських конференцій, підготовку та видання наукових праць, науково-методичних, навчальних посібників і рекомендацій з питань національно-патріотичного виховання молоді на прикладах героїчної української історії та українських традицій.

- Здійснювати розробку та реалізацію міжгалузевих Програм розвитку краєзнавства та культурного туризму з метою ознайомлення з історією та культурою різних регіонів України та розвитком патріотизму.

Ми навели тільки ряд стратегічних напрямів у даній сфері, які потрібно наповнити конкретним змістом при виробленні цільових програм патріотичного виховання. Крім заходів в гуманітарній сфері, комплексне впровадження патріотичного виховання вимагає системного і довгострокового підходу з вирішенням проблем в економічній, соціальній, політичних та інших сферах життєдіяльності країни.

Розділ 2.4 Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як засадничі принципи формування політики національної безпеки в гуманітарній сфері

2.4.1. Основні критерії систематизації та класифікації національних інтересів

Формування політики національної безпеки загалом і зокрема в гуманітарній сфері в першу чергу повинно бути спрямованим на визначення завдань і цілей даної політики, що найбільш повно може бути відображено в Стратегії Національної безпеки. При створенні Стратегії можуть бути використані два основні підходи. Перший підхід — це коли в основі розробки стратегії лежить ієрархія національних інтересів і цілей. Зокрема даний підхід використовується в США та Російській Федерації. Другий підхід орієнтується на формування ієрархії національних цінностей.

Розглянемо більш детально дані підходи. Зокрема в першому підході відбувається орієнтація на «національні інтереси». Аналізуючи дане поняття, слід констатувати, що одна з перших спроб його визначення у вітчизняній політології була здійснена в «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1996), де В.Кириченко стверджує, що «національні інтереси» — це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом»²⁸⁰[с. 118]. В даному контексті національні інтереси створюються всіма елементами політичної системи є основою функціонування її складових.

«Енциклопедія етнокультурознавства» визначає «національний інтерес» як «реальну причину дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток», або як «сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки»²⁸¹[с. 421].

У Законі України «Про основи національної безпеки України» національні інтереси українського народу визначаються як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток». Хоча на нашу думку ототожнення понять «національні інтереси» і «національні цінності» є некоректним. Так як національні цінності лежать в основі національних інтересів, вони визначають їх спрямованість, але вони не є національними інтересами. Взагалі інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), що складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. Інтереси тісно пов'язані з потребами, власне виникнення потреби є початковим етапом формування інтересу. На нашу думку, національні інтереси потрібно тлумачити як визначальні потреби суспільства і держави, що визначаються економічними і геополітич-

---

²⁸⁰ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.:Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.

²⁸¹ Енциклопедія етнокультурознавства. — К.: Друкарня Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. — 528 с.

ними відносинами даної держави в дану епоху, культурно-історичними традиціями, потребою забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішніх і внутрішніх загроз.

У вітчизняній політології існує декілька підходів щодо розуміння даної категорії, та їх систематизації. По відношенню до навколишнього зовнішнього світу національні інтереси виражаються в сукупності зовнішньополітичних інтересів держави, які розрізняються по своїй важливості для його життєдіяльності²⁸².

Розрізняється фіксований (постійний) і змінний зміст національного інтересу. Незмінна частина включає завдання забезпечення зовнішньої безпеки держави. Змінна частина змісту розглядається через призму наявної політичної ситуації, особистісних якостей представників політичної еліти, актуальних тенденцій в різних сферах суспільного життя і т.д.

Реальні матеріальні та політичні потреби в розвитку держави можуть змінюватися, а разом з ними відповідно змінюються інтереси, цілі та засоби зовнішньополітичної діяльності. Зміна потреб та інтересів держави веде до зміни і ідеологічних цінностей.

Виділяють основні два рівні національних інтересів держави: рівень ключових зовнішньополітичних інтересів і рівень специфічних інтересів. Перший пов'язаний із забезпеченням її безпеки і цілісності як соціально-економічної, політичної, національно-історичної і культурної спільності, з захистом економічної і політичної незалежності держави. Головні інтереси держава забезпечує усіма військовими, економічними, дипломатичними ідеологічними та культурними засобами²⁸³.

Одним з важливих завдань політики національної безпеки є здійснення систематизації та класифікації національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Зокрема в США виділяють такі категорії національних інтересів: захист батьківщини; економічне процвітання; пропаганда цінностей; сприятливий світовий порядок. Хоча досить часто там використовуються основні три категорії: безпека; добробут; цінності²⁸⁴.

Але слід відзначити, що систематизацію національних інтересів це досить складний процес. При розподілі інтересів за категоріями може виникнути ситуація, коли один і той же націо-

---

²⁸² Довідник з політології. Національні інтереси. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://slovnik.com.ua/?grupa=3&id_sl=127

²⁸³ Там само

²⁸⁴ Schmitt M. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach. // Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No. 1. – P. 24-37.

нальний інтерес одночасно може мати відношення до кількох категорій. Також можуть виникнути дискусії між дослідниками при визначенні рівня важливості того чи іншого інтересу.

В цьому контексті слід відзначити що, розробляючи Стратегію Національної безпеки з використанням підходу, в основі якого лежить ієрархія національних інтересів, ми можемо в значній мірі її суб'єктизувати, так як завжди можна знайти аргументи, як на підтримку даної ієрархії, так і проти неї. Особливо потрібно зважати на це в переломні (кульмінаційні) етапи національного розвитку чи глобального розвитку, коли найменша помилка може призвести до значних негативних наслідків.

При використанні даного підходу потрібно також враховувати всі переваги та ризики при визначенні пріоритетності того чи іншого національного інтересу. Зокрема може скластися ситуація, коли ігнорування інтересу, який було визначено як менш важливий у порівнянні з іншими інтересами, може призвести до значних втрат в подальшому. Тому коли держава відмовляється від досягнення певного національного інтересу, вона обмежує потенційну свободу своїх можливих дій, спрямованих на гарантування національної безпеки. З іншої сторони, коли держава занадто актуалізується на певному національному інтересі, то це може призвести до недостатнього рівня врахування інших інтересів, що також може призвести до виникнення негативних наслідків для безпеки держави. Так, наприклад, за часів президентства у США Буша молодшого, головний пріоритет віддавався використанню тільки силових методів при розв'язанні багатьох зовнішньополітичних проблем, без врахування важливості використання «м'яких методів», що призвело до значного падіння міжнародного іміджу США.

Тому деякі дослідники, наприклад М.В.Сунгуровський пропонують визначати пріоритетність національних інтересів за допомогою референдумів, виборів, репрезентативних соціологічних опитувань, спеціальних досліджень²⁸⁵[с. 50].

Слід також констатувати, що на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють пристрасті або стереотипи політичного мислення, так як певні політичні сили можуть вибирати національні інтереси пріоритетні в першу чергу для них, а не для безпеки держави. Тому при формуванні ієрархії національних інтересів потрібно враховувати всю різ-

---

²⁸⁵ Сунгуровський М.В. Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2001. – № 3-4. – С. 46-54.

номанітність та суперечливість умов, які впливають на даний процес. В подальшому, в силу ускладнення та суперечливості чинників, які впливають на формування системи забезпечення національної безпеки та міжнародних відносин, ці процеси будуть ще складнішими, і будуть досить важко піддаватися достовірному кількісному та якісному аналізу.

Але формуючи систему національних інтересів ми в першу чергу повинні враховувати національні цінності, так як саме вони закладають аксіологічну основу системи національної безпеки держави. Національні інтереси можуть переплітаються з загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням), а з деякими й можуть входити в суперечності (забезпеченням невід'ємних прав людини тощо). Тому для з'ясування ключових національних інтересів слід відмежувати їх від базових цінностей суспільства. Їх потрібно виділити як окрему категорію національної безпеки.

2.4.2. Становлення системи національних цінностей у контексті формування політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Зважаючи на те, що національна цінності є важливими передумовами і базовими засадами забезпечення національної безпеки країни і зокрема важливими чинниками формування політики національної безпеки у гуманітарній сфері, ми повинні детальніше розглянути дану категорію.

Саме система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави. Їх втрата може може привести до зникнення нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин²⁸⁶[с.105].

Слід констатувати, що для останніх десятиріч є характерною суттєва переоцінка цінностей і теорій і не завжди в кращу сторону. Зокрема Д.Г. Грибанов, О.В. Драганов, В.В.Лисюк зазначають, що під впливом глобалізаційних процесів «сучасна людина потребує нової соціально-політичної концепції суспільства»[с. 68]²⁸⁷.

---

²⁸⁶ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

²⁸⁷ Грибанов Д.Г., Драганов О.В., Лысюк В.В. Цели, принципы и особенности современной политики безопасности // Сучасні проблеми державного управління: 36. наук. пр. УАДУ / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – Вип. 1. – С. 62-68.

Тому більш ґрунтовне вивчення теорії цінностей взагалі і національних цінностей зокрема є досить важливим в контексті побудови гармонійних відносин у системі «суспільство – людина – природа» та подолання глобальних загроз існуванню людства, шляхом зміцнення всезагальної єдності та консолідації, що є необхідною умовою гарантування світової безпеки [266; 303]. Сьогодні однією з найбільших глобальних проблем є екологічна, яка проявляється шляхом руйнування навколишнього середовища, забрудненням все більших територій, погіршенням здоров'я багатьох поколінь людей. Вона в значній мірі зумовлена все зростаючим, загарбницьким споживацтвом людської цивілізації, яка задля досягнення прагматичних цілей не здатна зупинитися навіть перед руйнування оточуючого середовища, що врешті може призвести до її деградації, виникненню війн за природні ресурси та можливого самознищення. Лише вироблення нового світогляду на основі побудови системи духовних та екологічно спрямованих цінностей, зможе суттєво змінити ситуацію.

Для операціоналізації поняття «національні цінності» нам потрібно чітко визначити поняття «цінності». Аналізуючи дане поняття слід зазначити, що в різні історичні періоди воно мало неоднозначні визначення. Ще в давні часи філософське визначення цінностей апелювало до прагнень людей визначити те, що стоїть над усім, має найвищу якість, до чого потрібно прагнути і що варто захищати понад усе. Взагалі теорія цінностей почала розроблятися ще за часів античності. Буття і цінності тоді ще не були розділені і Платон, наприклад, вважав, що знання цінностей і їх реалізація – це однопорядкові явища. На відміну від Платона Арістотель вважав, що знання цінностей і реальна поведінка людини це не однопорядкові явища. Вищими для Арістотеля є діаноетичні цінності – істина, мудрість, моральність. Родоначальник німецької класичної філософії І. Кант також розробляв своє вчення про цінності. Він вважав, що цінності самі по собі не мають буття, вони є вимогами, які звернені до волі особистості, до цілей, які вона ставить перед собою. Згідно поглядів видатного неокантіанця В. Віндельбанда, цінності – це ідеальне буття, буття норми, яке співвідноситься не з емпіричною, а з трансцендентальною свідомістю. В якості цінностей у нього виступають істина, добро і краса, а наука, мистецтво, релігія розглядаються як ціннісні блага культури, без яких людство не може існувати. Цінність, згідно Віндельбанда, є ціль сама по собі, до неї прагнуть

заради неї самої, а не заради матеріального інтересу. Цінність — це не реальність, це ідеал, носієм якого і є трансцендентальна свідомість. Інший неокантіанець Г. Ріккерт також розробляв теорію цінностей як основу істинного знання і моральної поведінки. Цінність, на його думку, є щось повністю безвідносне, і в цьому розумінні трансцендентне як по відношенню до буття, так і по відношенню до пізнаючого суб'єкта. Згідно Ріккерта саме цінності визначають ступінь індивідуальних відмінностей, вказуючи в багатоманітті рис і властивостей різних предметів і явищ на сутність, індивідуальне, унікальне. Він виділяє шість основних категорій цінностей: істину, красу, безособистісну святість, моральність, щастя і особистісну святість. Ріккерт підкреслює надсуб'єктивний і надбуттєвий характер цінностей, визнаючи їх як основу буття, пізнання і людської діяльності.

М. Бердяєв зазначав, що цінність це фундаментальна норма людина, яка формує її ключові ціннісні орієнтації, спрямовує її поведінку і взагалі робить індивіда особистістю.

І саме людина та її цілі (ціннісні орієнтації) є абсолютна цінність. В даному контексті відомий філософ І. Кант зазначав, що категорії «цінність» та «ціль» тісно пов'язані між собою, так як вважав, що тільки розумні істоти володіють об'єктивними цілями й це надає їм «абсолютну цінність»²⁸⁸ [с. 296]. Філософ також констатував, що від характеру цілей людини (суспільної групи, суспільства, держави) залежить характер цінностей. Якщо цілі людини високі, то й цінності будуть значимими.

І. Кант також сформував категоричний моральний імператив, в основі якого лежить абсолютна самоцінність кожної людини. Він чітко зазначає, що кожна людина може бути тільки ціллю, і аж ніяк не засобом. На думку І. Канта всі людські істоти, є царство цілей «самих по собі» [с. 276]²⁸⁹. Ф. Ніцше підтримував дану точку зору і вважав, що цінності — це предмет її міркувань та прагнень та головна ціль життя людини. Помилка Ніцше полягала в тому, що він відкидав теологічні корені цінностей, вважаючи їх творцем лише людину, що й призвело до створення ніцшеанської «понадлюдини», яка стоїть над добром і злом [с. 38]²⁹⁰. Саме його ідеї використовували нацисти для побудови своєї руйнівної ідеології.

---

²⁸⁸ Кант І. Критика практического разума: Соч. в 6 т. — Т.4 — Ч. 1. — М.: Политиздат, 1965. — 544 с.

²⁸⁹ Там само

²⁹⁰ Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. — М.: REFL-book, 1994. — 880 с.

М. Вебер розглядав цінності у історичному контексті, вважаючи, що певна історична епоха має свою систему цінностей. На його думку цінності виконують функцію регулювання людської діяльності, стабілізації та інтеграції суспільних систем різних рівнів — від малих груп до суспільства у цілому.

Як наукова категорія цінність починає розглядатися в 60-роках XIX століття. Трохи пізніше в XX столітті виникає теоретична дисципліна — аксіологія, значний внесок у розвиток якої здійснив німецький вчений Р.Г. Лотце.

Одним з сучасних визначень цінностей є їх розуміння як певних загальних норм та принципів, які визначають направленість людської діяльності, мотивацію людських вчинків. Найбільш поширеним визначення цінностей є їх тлумачення як суб'єктивної значущості певних явищ реальності, тобто їхньої вагомості для потреб людини і суспільства. Досить змістовним є визначення системи цінностей як сукупності моральних норм, які регулюють суспільні взаємовідносини, підтримують стійке існування суспільства і таким чином забезпечують його безпеку. Держава закріплює пануючі суспільні цінності нормами права, створюючи відповідне законодавство. Як результат — національні цінності отримують офіційний статус і захист з боку держави.

На думку більшості сучасних дослідників, головна функція системи цінностей соціальна, а саме: служити основою вибору дій та інтеграції соціальних систем. Слід констатувати, що саме загальнолюдські релігійно-духовні цінності лежать в основі існування як суспільства в цілому, так і окремої особистості. І саме від того, чи керуватиметься дане суспільство чи конкретна людина такими цінностями як добро, милосердя, любов, свобода, справедливість, солідарність, демократія, залежатиме як її особиста доля, так і майбутній добробут всього народу. Забезпечення останнього і є одним із головних завдань національної безпеки держави.

Розглянемо більш детально функціональні особливості цінностей. Використовуючи сучасні підходи до розуміння сутності і значення цінностей у функціонуванні суспільства, слід відзначити насамперед їх соціалізуючі, інтегруючі і консолідуючі функції.

Соціалізуюча функція цінностей проявляються через створення механізму взаємодії особи та суспільства, який базується на наступній схемі: соціальні цінності — ціннісні

орієнтації – потреби – інтереси (усвідомлені потреби) – мотиви (спонукання до діяльності) – цілі (установка на відповідну діяльність та її мета) – дії (реалізація діяльності). Без соціалізації, тобто залучення до системи суспільних цінностей, людина взагалі не зможе реалізуватися як соціальна істота.

Інтегруючі і консолідуючі функції спрямовані на забезпечення єдності, цілісності та впорядкованості даної спільноти. Будь-яке суспільство є організаційною системою створеною для досягнення певних цілей. Для нормального її функціонування потрібно здійснити її структурування шляхом внесення в неї порядку, що і забезпечується системою базових цінностей. Дослідник В.А. Могилевський пропонує таку ієрархічну послідовність рівнів порядку в організаційних системах: нижній рівень (моральний), який структурується моральними категоріями, які є значимі для середовища, яке розглядається (у загальному випадку – для суспільства); середній рівень (юридичний), який структурується поняттями права; верхній рівень (концептуальний), який вибудовує концепція, закладена у закони розвитку середовища і яка фіксує цілі, ресурси та критерії розвитку²⁹¹ [с. 89].

На думку більшості дослідників саме релігійні та моральні категорії є фундаментальними, бо визначають менталітет суспільства, його самосвідомість. Саме вони формують стереотипні уявлення про добро і зло, сукупність моральних заборон, сутнісні засади відношення до іншого та до спільноти. Юридичний рівень формує правовий простір і законодавчо закріплює поняття добра та зла, створюють вузли сіті, у якій функціонують системи й індивіди. Але всю сферу морального юридичні відносини не можуть охопити, вони тільки закріплюють основоположні моральні норми. На концептуальному рівні встановлюється співвідношення загального та індивідуального, яке повинно сприяти як розвитку суспільства так і розвитку особистості.

Аналізуючи дані рівні слід відзначити, що ступінь керованості системи зростає в міру просування по рівням ієрархії знизу-вверх. Так на моральному рівні здійснюється добровільне виконання вимог порядку. Середній рівень передбачає примусові методи обмеження на свободу дій у випадку пору-

---

²⁹¹ Могилевский В.А. Динамические системы: технологии трансформации и разрушения // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2002. – № 1. – С. 86-99.

шення правових норм. Концептуальний рівень є найбільш загальним, організуючим для діяльності як індивідуумів, так і систем. Але будь яка організаційна система (у даному випадку – суспільство) може бути цілісною, якщо упорядкована за всіма рівнями. Якщо ж проявляється недостатній розвиток будь-якого рівня чи виникають суперечності у параметрах порядку (на рівні та між рівнями), то це призводить до порушення цілісності системи (суспільства).

Поняття «цінності» є родовим по відношенню до поняття «національні цінності». Існує ряд визначень поняття «національні цінності». В Словнику-довіднику із соціальної психології вказується, що національні цінності – це сукупність духовних ідеалів, що є соціально- і нормативно-культурними аксіомами людей однієї етнічної групи²⁹² [5, с.365]. Дослідник Возженников А.В. вважає, що національні цінності це наявні та ідеальні соціальні, матеріальні та духовні блага, що задовольняють потреби та інтереси людей і сприяють прогресивному розвитку особи, суспільства і держави²⁹³ [с.14]. Визначаючи дане поняття слід констатувати, що саме національні цінності є певними концептуальними, ідеологічними основами, консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку. Так А.В. Малишев зазначає: «...спільнотам характерні цінності як об'єктивні параметри внутрішнього середовища, чітке дотримання яких є домінантою їх успішного розвитку» [с. 17]²⁹⁴.

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Як ми уже відзначали, що сьогодні для нашого суспільства є характерною криза ідентичності, яка проявляється у світоглядній невизначеності, розмитості суспільних цінностей, розпорошеності і значній диференціації українського суспільства. Цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудові на цій основі нової системи цінностей.

---

²⁹² Крысько В. Словарь-справочник по социальной психологии / В.Крысько. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.

²⁹³ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від "суспільства ризику" до громадянського суспільства. // Стратегічна панорама. №2, 2005. С. 13-27.

²⁹⁴ Малишев А.В. Новая общесоциологическая теория (парадигма): Моногр. – Винница: Изд. Винница, 1997. – 96 с.

При здійсненні ціннісної ідентифікації сучасної України потрібно враховувати те, що для неї є характерним глибинне співіснування рис «європейськості» і «євразійськості». Досліджуючи проблематику «Схід-Захід» в українському контексті, дослідник М. Михальченко зазначає, що поєднати східні та західні цінності та уніфікувати світ не зможе навіть інформаційна і технологічна революція. На його думку і західні цінності — права людини, свобода особистості, демократія, політичний плюралізм і східні цінності — колективізм, сім'я, схильність до згоди, консенсусу, повага до влади тощо, мають світовий універсальний характер. І насаджувати народам Сходу і Заходу інші цінності, не враховуючи їх національні особливості — фактично означає неповагу до цих народів, які нібито не сприймають світових прогресивних цінностей²⁹⁵[с. 68].

Дослідник В. Горбатенко вважає, що не варто бездумно копіювати цінності і норми західного, в першу чергу, американського способу життя, що отримало назву «вестернізація». Він зазначає, що з однієї сторони цей процес передбачає використання передового західного досвіду, зокрема досвіду раціонального господарювання, ефективного використання нових технологій, розвитку демократичних інституцій. А з іншої сторони, цей процес призводить до поширення комерціалізації культури, психологічного гедонізму і моральної всюдозволеності, виникнення нових форм відчуження людини²⁹⁶[с. 46]. Деякі експерти взагалі стверджують, що вестернізація може призвести до духовного занепаду та духовної деградації українців²⁹⁷[с. 58]. З іншої сторони не варто бездумно копіювати і цінності східного світу. Україна, що знаходиться на перехресті цивілізацій, зможе сформувати власну систему цінностей, яка б увібрала найкращі зразки Заходу і Сходу.

В цьому контексті ми повинні акцентувати увагу на важливості становлення системи цінностей, що базуються на національних традиціях і відповідають ментальності українського народу. Це досить складне і багаторівневе завдання, виконання якого вимагає побудови чіткого термінологічного апарату та формування ефективної системи дій. Слід відзначити, що

---

²⁹⁵ Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О. Шумьги. — К.: Ін-тсоціології НАН України, 1999. — 526 с.

²⁹⁶ Горбатенко В. У смисловому полі модернізаційного дискурсу // Філософська думка. — 1999. — № 4. — С.45-55.

²⁹⁷ Волков Ю. Ценности и идеология гуманизма // Власть. — 2000. — №7. — С.54-68

на законодавчому рівні, зокрема в Законі України «Про основи національної безпеки України» не надається чіткого визначення поняття «національні цінності». Досить часто дане поняття ототожнюється з національними інтересами, що суперечить їхньому змісту. Деякі вітчизняні дослідники, зокрема В.О. Шевченко та М.М. Іващенко під національним інтересом розуміють систему цінностей²⁹⁸[с. 4].

Саме національні цінності можуть стати базовими засадами загальноприйнятої суспільством національної ідеї. Вони не можуть базуватися тільки на демократичних цінностях, прийнятих у розвинутих західних суспільствах. Ми повинні чітко усвідомити, що використання тільки ідей ринку, прагматизму, індивідуалізму для України є недостатнім чинником, хоча й потрібно враховувати їх принципову важливість для подальшого розвитку держави. Для українців базовими залишаються цінності, вироблені на протязі тривалого історичного розвитку, зокрема такі як соціальна справедливість, релігійність, патріотизм, терпимість, гостинність, повага до родини, синівський обов'язок, «кордоцентризм» та ряд інших, що складають основу української ментальності.

Тому для подальшої розбудови України як суверенної держави, зміцнення її суверенітету, територіальної цілісності, для формування та розвитку духовності народу України, потрібно прагнути до органічного поєднання загальнолюдських та національних цінностей України. Але наріжним каменем основ національної безпеки повинні бути саме національні цінності. Їх послаблення та подальша деградація можуть привести до втрати національної ідентичності, так як вони лежать в основі політичних, культурологічних та світоглядних уявлень, моральних та етичних переконань кожного громадянина держави²⁹⁹[с. 290].

Тільки національні цінності можуть бути стійким фундаментом для гармонізації інтересів людини, сприяння стабільності суспільства та сталого розвитку держави. Відтак провідною ідеєю Стратегії національної безпеки повинна бути теза про активізацію зусиль, спрямованих на консолідацію укра-

---

²⁹⁸ Шевченко В.О., Іващенко М.М. Концепція національних інтересів України. — К.: Слов'янський світ, 1996. — 63 с.

²⁹⁹ Чупрій Л.В. Морально-етичні цінності як основа духовно-національного відродження України і формування нової еліти. // Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвиток української державності». К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. — С. 290 — 297.

їнської нації навколо спільних національних інтересів та культурних цінностей.

Аналізуючи поняття «національні цінності» дослідник Г.П. Ситник стверджує, що виходячи з аналізу поняття «національна безпека», можна констатувати, що національні цінності — це цінності індивіду (особистості), цінності суспільства та цінності держави. Об'єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ зумовлює можливість розподілу цінностей на природні й соціальні.

Основоположними для людини є природні цінності, пов'язані з потребами у їжу, житлі, задоволенні інших біологічного потреб, тощо. Для держави природною цінністю є цілком визначена географічно територія, належний захист якої забезпечує безпеку держави. Природні ресурси є також важливими цінностями як суспільства, так і держави. Вони формують потенціал, який може бути використаний державою для гарантування національної безпеки.

Соціальні цінності характеризують людину як суспільну істоту. Будь-який об'єкт, який розглядається як життєво важлива умова існування даної спільноти, може бути соціальною цінністю. Соціальні цінності виступають критерієм оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів по відношенню до прийнятої ними системи цінностей.

Соціальні цінності досить тісно пов'язані з природними цінностями, так як технологічні досягнення людства досить активно впливають на їхню структуру та ієрархію.

Тобто підсумовуючи, слід зазначити, що національні цінності за своєю структурою — це взаємопов'язана сукупність природних і соціальних цінностей.

Цінності також можна систематизувати за способом існування та іншими чинниками як довготривалі (релігійні цінності) та відносно тимчасові, як об'єктивні та суб'єктивні, як індивідуальні та групові, як суспільні та державні.

Об'єктивність цінності визначається тим, що її носій має об'єктивну природу, але саме особистість визначає значимість цінності. Тому більшість цінностей характеризується об'єктивно-суб'єктивною природою. Слід констатувати, що такі цінності як ідеали, моральні норми, уявлення про добро та зло, справедливе та несправедливе тощо, мають об'єктивний характер, так як вже сформувавшись як стала системи цінностей

у даному суспільстві. Людина соціалізується, орієнтується на дану систему цінностей і формується як особистість. Але вона також може і впливати на дану систему цінностей, реалізуючи своє суб'єктивне бачення тих чи інших категорій, що за певних умов може стати загальносуспільним. Тому система соціальних цінностей є інтегральною складовою суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і сьогоденних поколінь нації.

Структура системи соціальних цінностей змінюється в процесі розвитку суспільства, але в цілому вона є досить стабільною, так як суттєві зміни ядра системи соціальних цінностей можуть привести до руйнування даного суспільства. В цьому контексті А.Тойнбі зазначає [с.587]³⁰⁰, що при здійсненні взаємодії різних культур в першу чергу засвоюються форми суспільної організації, а от ядро культури, система цінностей та ціннісних орієнтацій — дуже важко і рідко.

Тому до цього часу у багатьох системах суспільних цінностей продовжують відчуватися естетичні цінності античного світу. Тому й сьогодні в системі соціальних цінностей України продовжують жити цінності всезагальної рівності та соціальної справедливості, концепції «пролетарського інтернаціоналізму».

Враховуючи попередні міркування дослідники В.А. Барішполець А.В. Возженіков, В.Б. Вагапов, О.М. Гончаренко, Горбулін І.Н. Глебов, В.А. Золотарьов, С.І. Здіорук, А.Б. Качинський, Е.М. Лисицин, В.Л. Манілов, Б.О. Парахонський В.С. Пирумов, Г.П. Ситник, та інші [65;71-75;81;98;226], зазначають, що в ієрархії цінності — інтереси — цілі, пріоритет має бути віддано національним цінностям.

Національні цінності та інтереси перебувають в складних і взаємопов'язаних зв'язках з особою, соціальними групами та інститутами, елементами державної влади (див. мал 2.4.1).

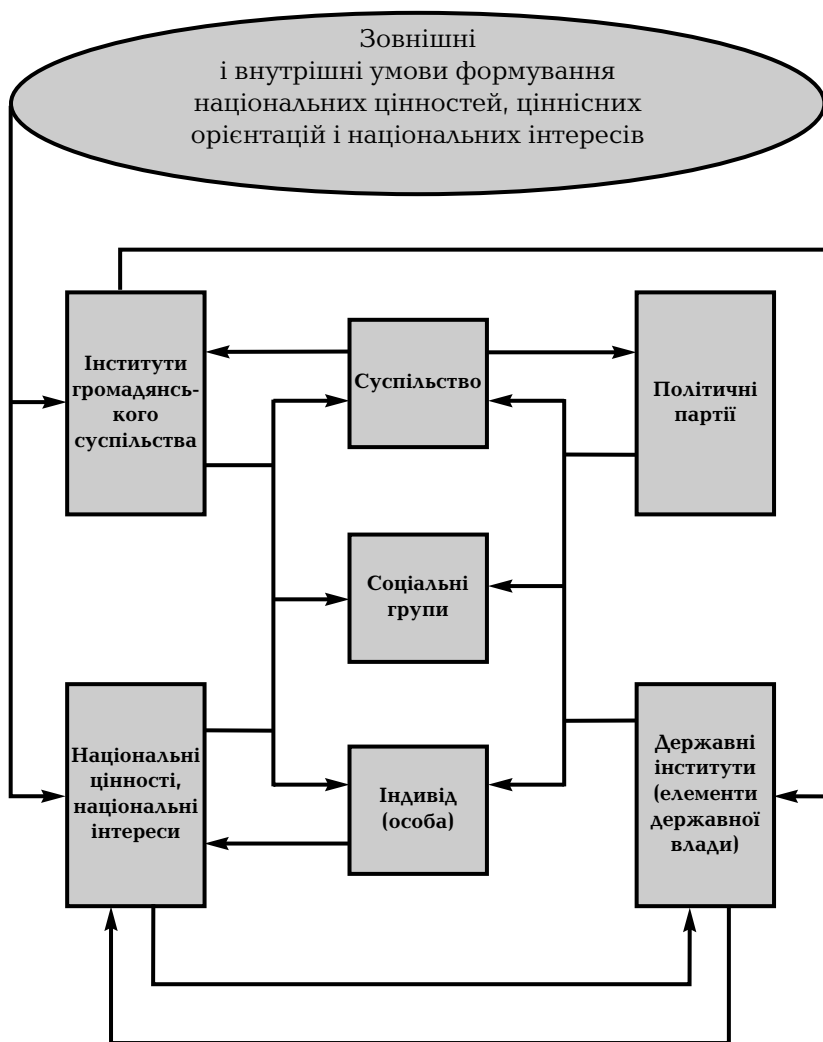
І саме національні цінності є засадничими засадами існування людини, суспільства та держави. Саме вони лежать в основі формування політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері, а з іншої сторони одним з головних напрямів даної політики є зміцнення системи національних цінностей. Тому на сьогодні одним з головних завдань є — визначення визначальних національних цінностей, враховуючи цілу низку об'єктивних і суб'єктивних чинників. Слід

---

³⁰⁰ Тойнбі А. Постигание истории. — М.: Прогресс, 1991. — 720 с.

ще раз відмітити, що саме національні цінності, враховуючи історичні умови та наявні реалії розвитку нації (суспільства), впливають на формування національних інтересів, що мають більш динамічний характер ніж цінності, так як їх спрямованість визначають актуальні потреби суспільного розвитку.

Рис. 2.4.1. Принципова структурно-логічна схема системи формування і узгодження національних цінностей та інтересів

Зокрема Національний інститут стратегічних досліджень ще в листопаді 2005 року проводив соціологічне опитування щодо виділення основних національних цінностей. Були отримані такі результати³⁰¹[с.36].

Табл. 2.4.1. Система цінностей (за даними НІСА)

Цінність	%
Добробут	46,5
Справедливість	44,3
Стабільність	40,9
Права людини	37,4
Порядок	36,1
Рівність перед законом	30,2
Свобода	18,1
Духовність	14,6
Патріотизм	13,1
Взаємодопомога	10,1
Ефективність	4,1

Європейські соціологічні інституції³⁰² зокрема The European Social Survey проводили у 2010 ґрунтовне дослідження цінностей різних народів Європи. Серед основних рис типового українця дослідники виділяють: стурбованість власною безпекою, прагнення до самоствердження (влади, статусу, багатства), невміння самостійно приймати рішення, насторожене відношення до змін, слабовиражене прагнення радіти життю. Більшість із цих ознак на думку аналітиків породжені невпевненістю у завтрашньому дні. В цьому громадяни України радикально відрізняються від жителів більшості європейських країн з багатолітньою демократією, низьким індексом корупованості органів управління і стабільною економікою – наприклад, від скандинавських держав Данії або Швеції і країн північного заходу континенту, таких як Голландія, Бельгія, Франція і Німеччина.

³⁰¹ Я. Грицак. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані – Т, 2008. – 232 с.

³⁰² The European Social Survey//[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/>

Активно дослідженням цінностей займаються співробітники Інституту соціології НАН України, зокрема А.А. Ручка, Е.П. Головаха, Н.В. Костенко, О.Г. Злобіна, Л.Г. Бевзенко, Л.Г. Скокова, Н.М. Соболева, М.А. Паращевін інші. Так А.А. Ручка досліджує ціннісні пріоритети населення України і виділяє п'ять ціннісних синдромів. Перший ціннісний синдром охоплює вітальні цінності – здоров'я (4,74 бали за 5-бальною шкалою), сім'я (4,72), діти (4,67), добробут (4,67) (середній бал – 4,73) (Див.діагр. 1.5.2.) Другий ціннісний синдром охоплює соціальні цінності: створення в суспільстві різних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, соціальна рівність (середній бал – 4,06). Третій ціннісний синдром охоплює традиціоналістські цінності: національно-культурне відродження, участь у релігійному житті (середній бал – 3,47). Четвертий ціннісний синдром охоплює самореалізаційні цінності: цікава робота, суспільне визнання, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору (середній бал – 3,70). П'ятий ціннісний синдром охоплює політико-громадянські цінності: державна незалежність країни, демократичний розвиток країни, участь у діяльності політичних партій і громадських організацій тощо (середній бал – 3,51)³⁰³. Тобто пріоритетними за даними Інституту соціології НАН України є вітальні та соціальні цінності.

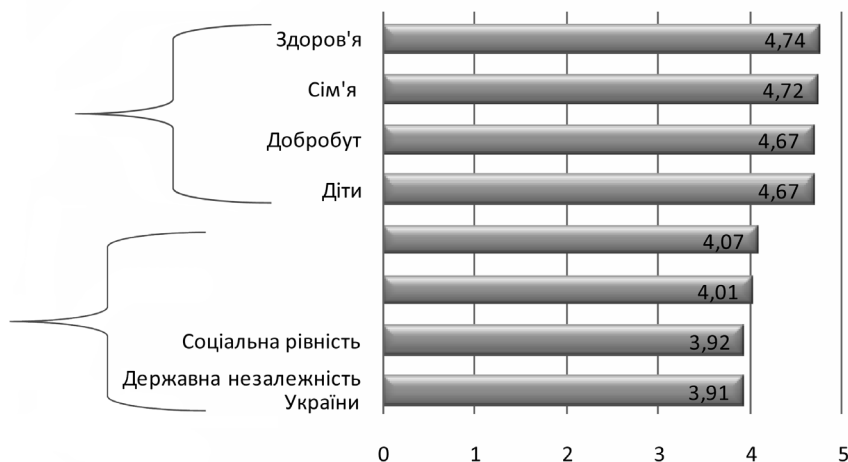
Більш детально розглянемо соціальні і політико-громадянські цінності, які є важливими в контексті становлення громадянського суспільства і зміцнення державності. Серед соціальних цінностей найбільш значимим є: створення в суспільстві різних можливостей для всіх (4,07), сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві (4,01), соціальна рівність (3,92) і державна незалежність України (3,91) (Див. діагр.7). Найменш значущою соціальною цінністю є участь у політичному житті (2,78), однак її значимість зростає: 1,90 бала в 2000 році, 2,67 – у 2003-му, 2,69 – у 2006-му, 2,46 – в 2009-му. Так само зростає і цінність інших соціальних цінностей: демократичного контролю за рішеннями влади – від 2,99 балів у 2000 році до 3,53 – у 2012, демократичного розвитку України – від 3,28 балів у 2000 році до 3,82 у 2012-м, свободи слова – від 3,16 балів у 2000 році до 3,77 балів у 2012-му³⁰⁴.

³⁰³ А. Ручка. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. // Соціологічні дослідження культури: концепції та практики. Колективна монографія. К.: Інститут соціології, 2010. С. 117-127.

³⁰⁴ Украинцы назвали свои самые главные жизненные ценности. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.from-ua.com/news/1cab2c66ea440.html>

Діаграма 2.4.1. Домінуючі цінності українців за даними моніторингу Інституту соціології НАН України

Досить ґрунтовно проблемою національних цінностей займалися В.П. Горбулін та А.Б. Качинський. Вони структурують систему національних цінностей, поділяючи їх на цінності індивіда, цінності суспільства та цінності держави. До цінностей індивіда відносяться: індивідуалізм, патріотизм, права та свободи людини, право приватної власності та загальнолюдські цінності. Хоча остання цінність дещо іншого порядку. До суспільних цінностей відносяться: добробут, соціальна справедливість, міжетнічна та міжконфесійна злагода, ліберально-демократичні традиції, матеріальні й духовні надбання. До цінностей держави відносяться: природні ресурси, конституційний лад, національна безпека, державний суверенітет, система міжнародних зв'язків, територіальна цілісність³⁰⁵ [с.107].

На думку вищезгаданих дослідників подальше існування держави й нації має розглядатися крізь призму її ціннісного ядра, що консолідує суспільство, а саме: національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм і соціальна справедливість.

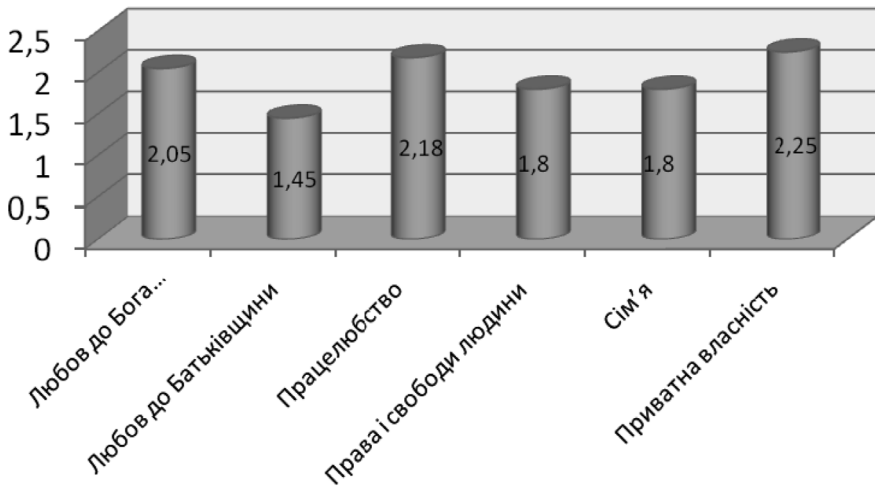
На нашу думку до даної системи цінностей потрібно додати такі індивідуальні цінності як любов до Бога (релігійність),

³⁰⁵ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

терпимість; миролюбність; доброзичливість; працелюбство; сім'я, які завжди були притаманними українцям і відображають сутнісні засади українського національного характеру.

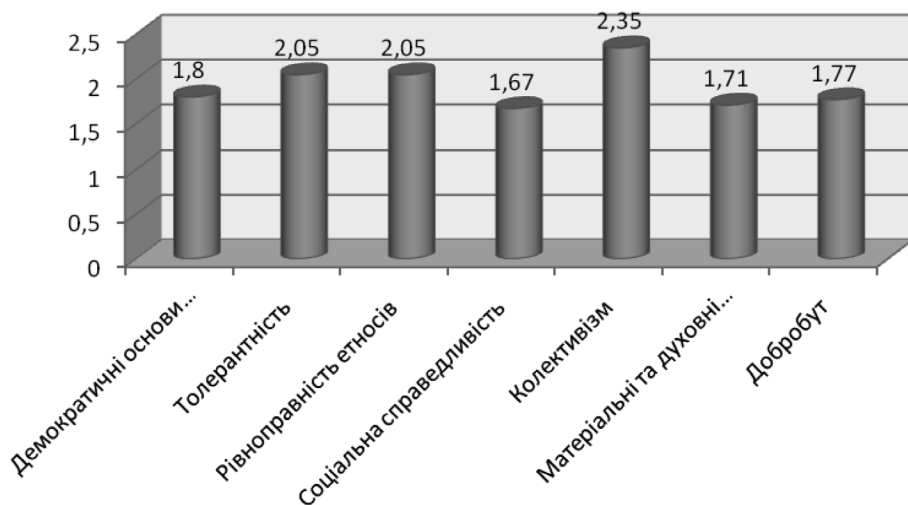
Ми проводили в рамках даного дослідження експертне опитування щодо визначення домінуючих національних цінностей (цінності індивідуума, суспільства і держави) українців. Ми попросили експертів оцінити цінності по пріоритетності, де 1 — найважливіша цінність, 2 — менш важлива; 3 — не достатньо важлива цінність). Ми отримали такі результати.

Діаграма 2.4.2. Індивідуальні цінності українців

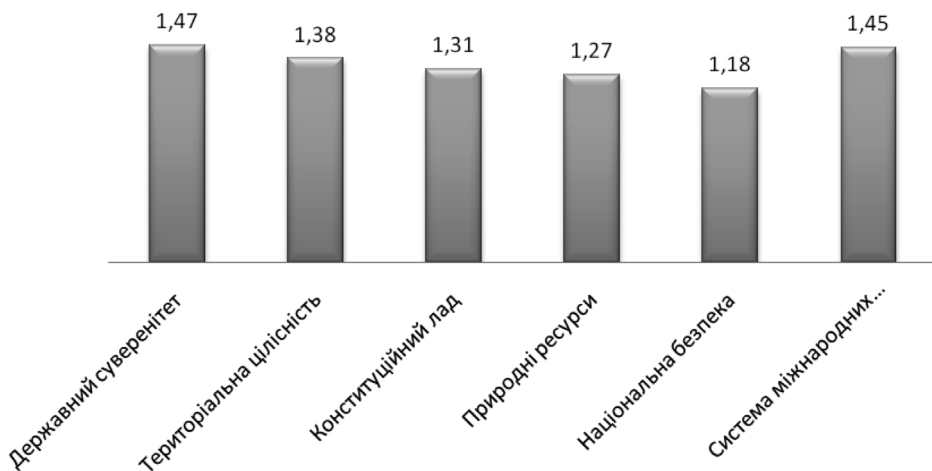
Серед домінуючих індивідуальних цінностей експерти виділили патріотизм (1,45), права і свободи людини (1,8), сімейні цінності (1,8).

Діаграма 2.4.3. Суспільні цінності українців

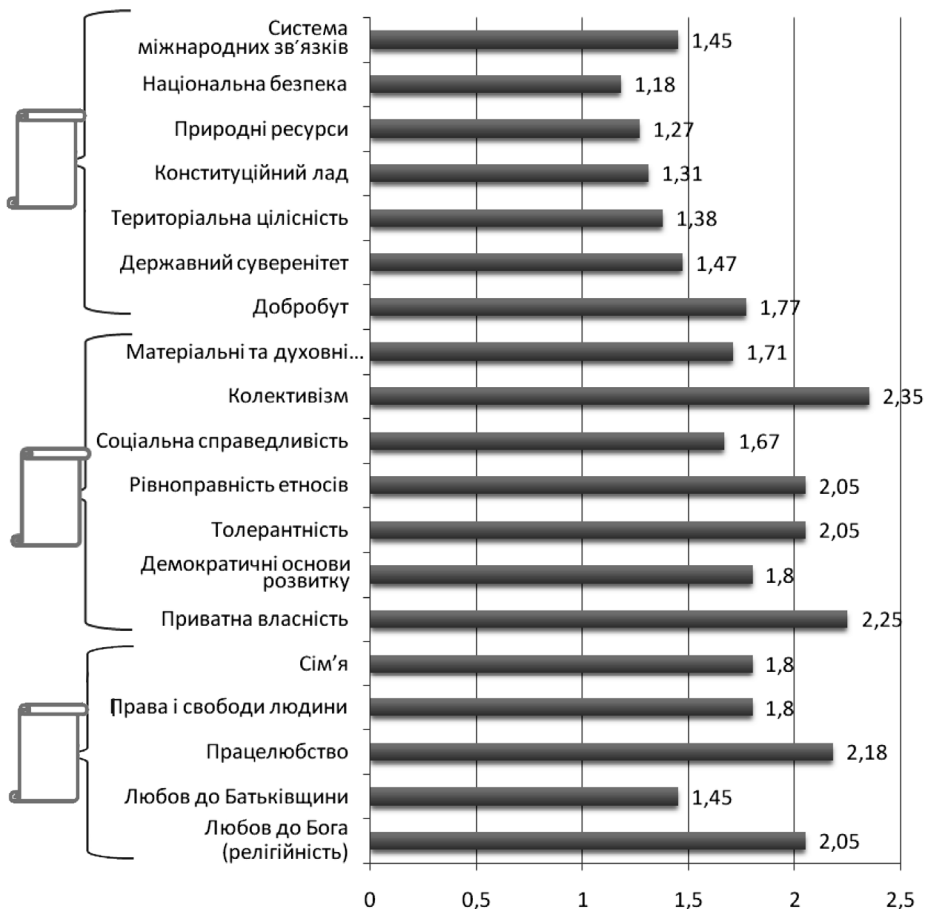
Серед домінуючих суспільних цінностей експерти виділили соціальну справедливість (1,67), матеріальні та духовні надбання українського народу (1,71), добробут (1,77).

Діаграма 2.4.4. Цінності держави

Серед домінуючих цінностей держави експерти виділили: національну безпеку (1,18), природні ресурси (1,27), конституційний лад (1,31).

Діаграма 2.4.5. Національні цінності українського народу

Якщо визначити ядро домінуючих цінностей українського народу, то за даними експертного опитування до них слід віднести: патріотизм, права і свободи людини, соціальну справедливість, матеріальні та духовні надбання українського народу, національну безпеку, природні ресурси, конституційний лад, що співвідносяться із висновками В.П. Горбуліна і А.Б. Качинського та Інституту соціології НАН України.

Хоча слід відзначити, що за даними Інституту соціології пріоритетними для населення є блок вітальних цінностей, які виділяють і експерти, однак для останніх більш актуальними є державні та суспільні цінності, які малопопулярні у населення. Подібна диспозиція виглядає цілком закономірною, з огляду

на рівень мислення і глибину обізнаності пересічного громадянина і науковця-експерта. Це звісно зовсім не означає що більшість населення не патріотична і не розуміє важливість цінностей держави, питання в тому, що найперше опитані визначали все такі індивідуальні, особистості цінності, в той час як експерти оцінювали суспільство в цілому. Також слід врахувати специфіку сприйняття пересічним громадянином низки державних цінностей — часто це сприйняття абстрактне, надто загальне, а іноді і відверто викривлене. Низька політична культура, а часто недостатній рівень освіченості українців ускладнює об'єктивне заповнення ними подібних анкет.

2.4.3. Національні цілі як складова тріади основних рушійних сил національної безпеки

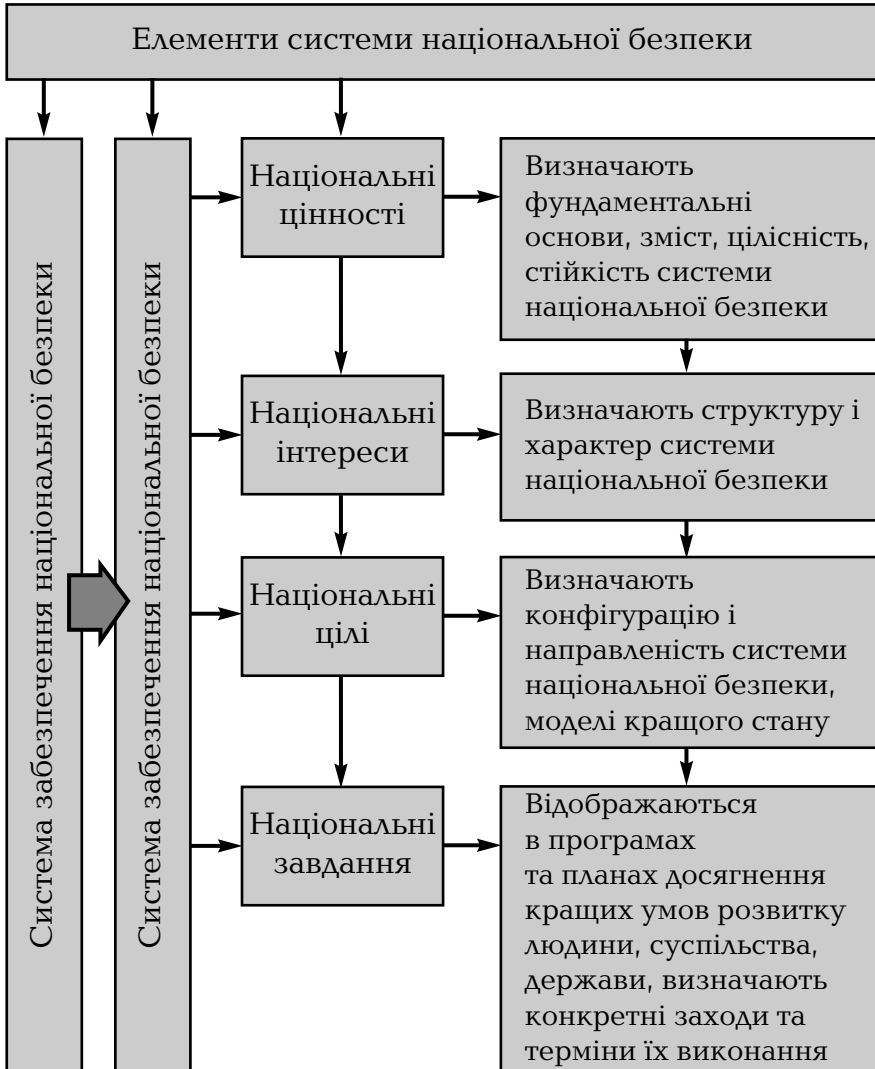
Національні цінності лежать в основі тріади основних рушійних сил національної безпеки (національні цінності, інтереси і цілі), що визначають її зміст характер, конфігурацію та спрямованість. На основі національних інтересів формуються національні цілі. Їх сутнісні характеристики визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави. Національні цілі — це конкретні ключові завдання, які держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів та національних цінностей. Національні цілі — це своєрідні дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі кращого стану (безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави. Для реалізації даної моделі формуються національні завдання, які є засобами реалізації національних цілей, і характеризуються чіткою визначеністю послідовності дій, термінів виконання, необхідних засобів (ресурсів), виконавців тощо.

Але в умовах сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил системи забезпечення національної безпеки (національні цінності - інтереси - цілі), постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси і тим більше цілі різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру і за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності, вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

Дослідник Ситник Г.П. у своєму дослідженні щодо взаємодії різних структурних елементів системи забезпечення націо-

нальної безпеки прийшов до висновку, що національні цінності визначають сутність (зміст), цілісність і стійкість, національні інтереси – структуру і характер, а національні цілі – конфігурацію та спрямованість формування та функціонування даної системи. Ці взаємодії він відобразив на мал. 2.3.2.

Рис. 2.4.2. Взаємодія національних цінностей, інтересів, цілей та завдань і їх вплив на формування і функціонування системи забезпечення національної безпеки

Вибір національних цілей — це одне з головних і пріоритетних завдань держави, який впливає на подальший її суспільно-політичний та економічний розвиток та становлення на міжнародній арені. Це досить складне і трудомістке завдання, яке повинне враховувати цілий ряд різноманітних чинників.

Дослідники В.П. Горбулін та А.Б. Качинський пропонують низку пріоритетів цілей на рівні основних напрямів державної політики з питань національної безпеки. При цьому вони керувалися нерівністю Тінбергена, яка зазначає, що кількість цілей не має перевищувати використовуваних державою інструментів.

Вищезгадані науковці виділяють такі пріоритети цілей в гуманітарній сфері³⁰⁶[с.134]:

- Консолідація українського суспільства на базі європейських цінностей;
- Вдосконалення нормативно-правових, економічних та організаційно-управлінських механізмів захисту вітчизняного інформаційного простору. Демоніполізація засобів масової інформації.
- Подальша розбудова громадянського суспільства, демократичних інститутів, створення законодавчої бази та механізмів демократичного контролю;
- Подолання негативних тенденції занепаду наукового потенціалу України, забезпечення дієвої державної підтримки розвитку вітчизняного інтелектуального потенціалу;
- Створення політико-правових і економічних основ для формування і розвитку середнього класу;

На нашу думку потрібно виділити ще ряд національних цілей в гуманітарній сфері:

- запобігання поширенню пропаганди сепаратизму, екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності;
- розвиток національних культурних індустрій, збереження та популяризація вітчизняної історико-культурної спадщини;
- створення умов для збільшення інтелектуального та виховного потенціалу вітчизняної системи освіти;
- забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;

---

³⁰⁶ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. — 272 с.

- подолання дуалізму історичної пам'яті українського народу;
- гармонізація державно-конфесійних та міжконфесійних відносин;
- формування ефективної етнонаціональної політики України;
- збільшення потенціалу «м'якої сили» Української держави в контексті формування її зовнішньополітичного іміджу.

Отже національні цінності, національні інтереси та національні цілі є головними структуроформуючими чинниками системи забезпечення національної безпеки та важливими засадницькими принципами при формуванні Стратегії національної безпеки.

Підсумовуючи все вищеперераховане потрібно відзначити необхідність використання різноманітних підходів при формуванні системи національних інтересів, цінностей та цілей та виробленні на основі цього Стратегії національної безпеки.

2.5. Інституційне та законодавче забезпечення політики національної безпеки в гуманітарній сфері

Основним суб'єктом політики національної безпеки в гуманітарній сфері є Українська держава та відповідні державні органи. Контроль за реалізацією політики національної безпеки України в гуманітарній сфері здійснюють Президент України, Парламент, Уряд, Рада національної безпеки і оборони України в межах їхніх повноважень, визначених Конституцією і законами України³⁰⁷.

Президент України забезпечує здійснення загального керівництва процесу реалізації політики національної безпеки України в гуманітарній сфері.

Верховна Рада України створює законодавчу базу в сфері формування правової підтримки реалізації політики національної безпеки України в гуманітарній сфері, забезпечує організацію відповідного парламентського контролю.

Кабінет Міністрів України керується Конституцією країни та іншим вітчизняним законодавством, актами Президента України та рішеннями Ради національної безпеки і оборони України, здійснює реалізацію політики національної безпеки України в гуманітарній сфері.

---

³⁰⁷ Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади із реалізації політики національної безпеки України в гуманітарній сфері, вносить Президентові України пропозиції щодо її уточнення та ресурсного забезпечення.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері гуманітарної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції.

Центральні органи виконавчої влади України утворені відповідно до законів України, в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, рішеннями Ради національної безпеки і оборони України завдань щодо реалізації завдань гуманітарної безпеки³⁰⁶.

Суб'єктами політики національної безпеки в гуманітарній сфері є також громадяни України. Вони через участь у виборах, референдумах та через інші прямі форми реалізації своїх політичних прав, а також через виборні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян, привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у гуманітарній сфері життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Аналізуючи законодавче забезпечення даної політики, слід констатувати, що воно частково здійснено в Законі про основи національної безпеки та в Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», де виписані загрози, виклики та основні завдання в соціально-гуманітарній сфері. Але слід зауважити, що Стратегія носить скоріше декларативний характер. Аналізуючи безпекові аспекти гуманітарної політики, виписані в вищезгаданих документах, слід зазначити, що визначення загроз та викликів в гуманітарній сфері в них є неповним, не завжди визначаються також джерела загроз. Гуманітарна сфера розглядається комплексно з соціальною. Ці галузі звичайно тісно взаємопов'язані, але на нашу думку

---

³⁰⁷ Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

гуманітарну сферу слід відокремити від соціальної і чітко виписати саме гуманітарну складову національної безпеки.

Незважаючи на те, що вищезгаданими нормативно-правовими документами визначено основні напрями державної політики національної безпеки як загалом, так зокрема і в гуманітарній сфері, їх не варто ототожнювати з основами *реальної* державної політики національної безпеки. Закон є статичним документом, на який потрібно орієнтуватися, а реальна державна політика у цій області є перемінливою, так як залежить від багатьох постійно змінюючих чинників.

Слід також зазначити, що *по-перше*, вказана політика, це не обов'язково дія для розв'язання якоїсь проблеми. Практика доводить, що досить часто утримання від дії, це також політика.

По-друге, законодавча влада не є єдиним джерелом політики національної безпеки. Як було уже відмічено, що зміст політики визначається, як правило, Президентом країни, та реалізується органами виконавчої влади, хоча вказана політика і пов'язана у правовій державі з відповідними актами законодавства. В цьому легко пересвідчитись проаналізувавши тільки деякі статті Конституції.

Слід констатувати, що формування та реалізація політики національної безпеки, вимагає дотримання єдності та неподільності влади в державі: представницька, виконавча та судова гілки влади у сфері забезпечення національної безпеки не можуть мати «власних політик». Політика у цій сфері має за мету нейтралізацію загроз національним інтересам і об'єктивно є головним інтегруючим та консолідуючим фактором для гілок державної влади та суспільства загалом.

По-третє, для формування політики потрібно визначити усвідомлену суспільну проблему. Саме вона і є мотиваційною причиною виникнення політики. Тому визначаючи політику, потрібно сформулювати якими проблеми є насправді і чи є вони взагалі. Стосовно політики національної безпеки в гуманітарній сфері, це проблема визначення її цілей та завдань, ключових національних інтересів, національних цінностей (особливо — їх ієрархії) та ідентифікації загроз щодо їх реалізації. Національні інтереси та національні цінності лежать в основі даної політики, зумовлюють її стратегічне наповнення, породжують намір та стратегічні цілі політики, зокрема, консолідацію українського суспільства, підвищення конку-

рентоздатності української держави на світовій арені, подолання загроз в гуманітарній сфері.

Дуже важливим є чітке визначення загроз в гуманітарній сфері. Система загроз досить динамічна. Тому, серед основних функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки, вказаний Закон передбачає постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву. З огляду на це зміна структури системи національних інтересів, як і вказаних загроз, неминуче призведе до зміни самої політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

Слід чітко зазначити, що дана політика повинна бути системною та спрямованою на комплексне вирішення низки взаємопов'язаних проблем. Це може створити деяку напруженість та непослідовність не стільки при обґрунтуванні принципів і стратегічних напрямків політики і, власне при її розробці, а й в процесі реалізації політики. Головна причина полягає в обмеженості в ресурсах, які можуть бути спрямовані на вирішення тієї чи іншої низки проблем, тобто в виборі та «ціні» інструментів політики, за допомогою яких передбачається досягнення її цілей, а отже і дискусій навколо вибору пріоритетів спрямування вказаних ресурсів.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що при розробці та впровадженні політики національної безпеки в гуманітарній сфері принципово важлива роль належить концепції, доктрині та стратегії національної безпеки.

Слід відзначити, що за роки незалежності була створена відповідна законодавча і інституційна база. Зокрема були прийняті такі законодавчі акти «Концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури» (1997р.), Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, ратифікованою Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 04.10.1988 р. № 6673-XI, «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про кінематографію» (1998 р.), Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.), «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 рр.» (2003 р.), «Про охорону археологічної спадщини»(2004), «Про культуру» (2010), Конвенція про охорону

архітектурної спадщини Європи, ратифікована Законом України від 20.09.2006 р. № 165-V, Європейською конвенцією про охорону археологічної спадщини (переглянутою), ратифікованою Законом України від 10.12.2003 р. № 1369-IV, Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, ратифікована Законом України 20.09.2006 р. № 164-V, «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» (2009), «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011) та інші.

Але тим не менше відповідне законодавство потребує перманентних вдосконалень і доповнень, викликаних вимогами часу. Потрібно прийняти Концепцію (Стратегію) гуманітарної політики (гуманітарного розвитку) України. Дану Стратегію намагалися прийняти декілька разів, починаючи з 2000 р., але вона так і не закріплена законодавчо, не імплементована в практику державного управління.

Зокрема відповідно до розпорядженням Л. Кучми від 21 січня 2000р була сформована Комісія з розроблення Концепції розвитку гуманітарної сфери до складу якої увійшли політики, керівники та експерти провідних наукових та освітніх закладів держави, представники органів влади. Проте діяльність цієї Комісії в значній мірі не вирішила проблеми даної галузі, що зумовлено здебільшого політичними чинниками.

Значну увагу розвитку гуманітарної сфери приділяв третій Президент України В. Ющенко. Визначальною темою його політики в гуманітарній сфері було висвітлення проблем Голодомору в Україні. З його ініціативою було підготовлено і прийнято Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні». Було також реалізовано ряд Указів Президента, спрямованих на формування історичної пам'яті Українського народу. При підтримці В. Ющенка був розроблений проект Концепції гуманітарного розвитку України. Він був представлений для обговорення 27 березня 2008 р. на Форумі української інтелігенції. Концепція була позитивно оцінена більшістю експертів, хоча й мала ряд недоліків, зокрема не були чітко прописані механізми реалізації запропонованих рішень. Так відомий експерт М. Жулинський в контексті обговорення даного документу, зазначив про важливість розробки і прийняття Концепції гуманітарного розвитку кожного регіону нашої країни (області, міста та району нашої держави). На жаль внаслідок складної соціально-політичної ситуації в державі протягом 2008 – 2009 рр.

ухваленням Верховною Радою Концепції гуманітарного розвитку України не відбулося.

При формуванні консультативно-дорадчих органів з гуманітарних питань при Голові держави або його адміністрації враховувався досвід інших країн. Зокрема в Латвії з метою формування і реалізації гуманітарної політики держави були створені такі консультативно-дорадчі органи при Главі держави: Комісія з підтримки державної мови, Консультативна рада з питань національних меншин, Комісія істориків Латвії, інші³⁰⁹. В Естонії в гуманітарній сфері діють Естонська рада співробітництва, Академічна консультативна рада, Естонський інститут пам'яті³¹⁰. В Казахстані активно діють: Національна комісія в справах жінок та сімейно-демографічної політики, Комісія з прав людини, Громадська рада в справах ЗМІ тощо³¹¹.

Для формування гуманітарної політики Російській Федерації було створено сім рад та комісій при Президентові РФ, найбільш важливі серед яких: Рада з питань сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства і прав людини, Рада з питань культури та мистецтва, Рада з питань розвитку місцевого самоврядування, Рада у справах інвалідів, Рада із взаємодії з релігійними об'єднаннями, Рада з науки, технологій та освіти та ін³¹².

Аналізуючи інституційне забезпечення політики національної безпеки у гуманітарній сфері, слід констатувати, що важливу роль у її реалізації повинні відігравати інституції громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на здійснення громадського контролю щодо додержання законності в сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечення адекватності системи національної безпеки загрозам національним інтересам.

В даному контексті слід згадати діяльність Громадської гуманітарної ради при Президентові України, створеної 2 квітня 2010 року. Саме Громадська гуманітарна рада (ГГР) як кон-

---

³⁰⁹ Комиссии и советы. Президент Республики Латвия [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.lv/pk/>

³¹⁰ Институты, действующие при Президенте Республики. Президент Республики Эстония. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.ee/ru/president/institutions/index.html>

³¹¹ Советы при Президенте. Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.akorda.kz/ru/the_administration_of_the_president/presidential_councils

³¹² Советы при Президенте. Президент России [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://state.kremlin.ru/council>

сультативно-дорадчий орган при Президентові України повинна була стати дієвим механізмом об'єднання зусиль органів державної влади і громадськості у вирішенні найважливіших питань гуманітарного розвитку, впровадження системних реформ, дотримання прав і свобод людини в гуманітарній царині³¹³.

За дорученням Президента аналогічні Ради були створені також при Раді Міністрів АР Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях, які на місцях повинні забезпечувати реалізацію державної гуманітарної політики.

Аналізуючи діяльність Гуманітарної ради при Президентові України, слід відзначити, що за період її діяльності було проведено 12 засідань ради. Були визначені основні пріоритети державної гуманітарної політики. Зокрема у посланні Президента України до українського народу від 3 червня 2010 р. було запропоновано кожен рік присвятити вирішенню певної стратегічної проблеми: 2011 р. — «рік освіти та інформаційного суспільства»; 2012 р. — «рік культури та відродження музеїв»; 2013 р. — «рік фізичного здоров'я та екології»; 2014 р. — «рік науки»; 2015 р. — «рік єдності поколінь» [8]. Експертами підготовлено і передано на розгляд громадськості «Концепцію гуманітарного розвитку країни», «Концепції стратегії нової культурної політики» тощо. Але діяльність Гуманітарної ради не була достатньо ефективною, вона носила здебільшого популістський і декларативний характер. Частина її рішень так і не були практично реалізовані, зокрема «Концепція гуманітарного розвитку країни» так і не була законодавчо закріплена. На даний момент Гуманітарна рада при Президентові України не функціонує, що пов'язано зі складною політичною ситуацією на сході країни, але важливість її функціонування не викликає сумнівів. Хоча необхідно оптимізувати її діяльність, зокрема варто створити ефективно працюючий апарат Громадської гуманітарної ради, вибрати Президіум Ради, члени якого могли б координувати роботу ГГР між офіційними засіданнями, створити секретаріат Ради, завданням якого було б моніторинг проходження та виконання рішень Ради.

---

³¹³ Громадська гуманітарна рада. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/humanities_council.html

2.6. Критерії та індикатори ефективності політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

Критерії гуманітарної безпеки українського суспільства складають систему, яка описує якісні характеристики суспільства, що перебуває у стані захищеності і стабільності.

Найважливішими критеріями національної безпеки у гуманітарній сфері є:

- повне задоволення прав та свобод громадян України в гуманітарній сфері (право на отримання освіти, на реалізацію творчого потенціалу в сфері науки, освіти чи мистецтва, право на реалізацію релігійних потреб, свобода волевиявлення та віросповідання окремих людей та груп віруючих, інше);
- внутрішньополітична стабільність (консолідація політичної нації та здатність до вирішення суспільних конфліктів, насамперед ненасильницькими методами);
- зовнішньополітична стабільність (зміцнення міжнародного авторитету України як європейської держави, збереження її національно-культурної самобутності та незалежності);
- наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й гуманітарного розвитку держави.

В контексті досягнення даних критеріїв, потрібно виробити індикатори, які визначають їх кількісну та якісну наповненість.

Це завдання відображено в Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України», яким передбачається удосконалення системи моніторингу стану національної безпеки України, зокрема шляхом запровадження показників (індикаторів) стану національної безпеки, збору, обробки та аналізу інформації про розвиток ситуації в різних сферах національної безпеки за визначеними показниками (індикаторами) стану національної безпеки, оцінки ситуації, прогнозування її розвитку і можливих негативних наслідків.

Відтак індикаторами національної безпеки в гуманітарній сфері, що відображатимуть стан консолідації українського суспільства, ми пропонуємо виділити такі чинники, що підтверджено також даними експертного опитування:

Серед можливих індикаторів дослідники також називали:

№1	<ul style="list-style-type: none"> • рівень толерантного ставлення громадян України до представників національних меншин.
№2	<ul style="list-style-type: none"> • рівень толерантного ставлення до представників релігійних груп різного конфесійного спрямування.
№3	<ul style="list-style-type: none"> • рівень толерантного ставлення до контраверсійних сторінок української історії чи постатей відомих українських історичних діячів.
№4	<ul style="list-style-type: none"> • рівень патріотизму населення країни.
№5	<ul style="list-style-type: none"> • рівень аномії українського суспільства.
№6	<ul style="list-style-type: none"> • рівень розвитку культурних індустрій (книговидавництва, кіноіндустрії, культурних закладів) та доступу до культурних благ.
№7	<ul style="list-style-type: none"> • рівень розвитку «м'якої сили» української держави

рівень толерантного ставлення громадян України до людей з особливими потребами, показник збереження історико-культурних пам'яток тощо. Проведемо аналіз основних індикаторів національної безпеки в гуманітарній сфері.

Аналіз рівня толерантного ставлення громадян України до представників національних меншин

Динаміку рівня толерантності в українському суспільстві досить активно досліджують Інститут соціології НАН України та КМІС.

Загальноприйнято, що рівень толерантності громадян оцінюється за значенням ІНД (Інтегральний індекс національної дистанційованості). Ставлення до представників даної групи вважається толерантним, якщо цей показник не вищий 4 балів (готовність допустити представників вказаної національності як членів родини, близьких друзів, сусідів – сфера міжособистісного спілкування).

Якщо цей показник коливається в межах 4-5 балів (5 балів це означає «нехай живуть в Україні, але контакти з ними є небажаними»), тоді ставлення до даної етнічної групи визначається як відособленість (готовність допустити представників групи як колег, мешканців країни).

Третій рівень визначається індексом у діапазоні 5-6 балів, що вказує на ізолюваність, небажання бачити представників даних етнічних груп в якості громадян України, але при цьому допускається їх перебування у якості гостей.

Крайній ступінь нетерпимості – ксенофобія. В такому разі рівень індексу перевищує 6 балів, що означає несприйняття представників даної групи навіть як гостей країни.

Розглянемо результати моніторингу Інституту соціології НАН України.

Табл. 2.6.1. *Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10-ма національностями позначеними*³¹⁴

На основі аналізу даних таблиць слід зробити висновок, що інтегральний індекс національної дистанційованості за 10-ма

Роки	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2005	2006	2008	2010	2012
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,1	5,3	5,2	5,2	5,2

національностями з 1994 – 2012 роки поступово зростає (з 4,4 до 5,2), що засвідчує поступове зменшення толерантності до національних меншин в українському суспільстві, що є негативною тенденцією (Див діагр.)

Табл. 2.6.2. *Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства*³¹⁵ [с. 530]. квітень 2012 р.

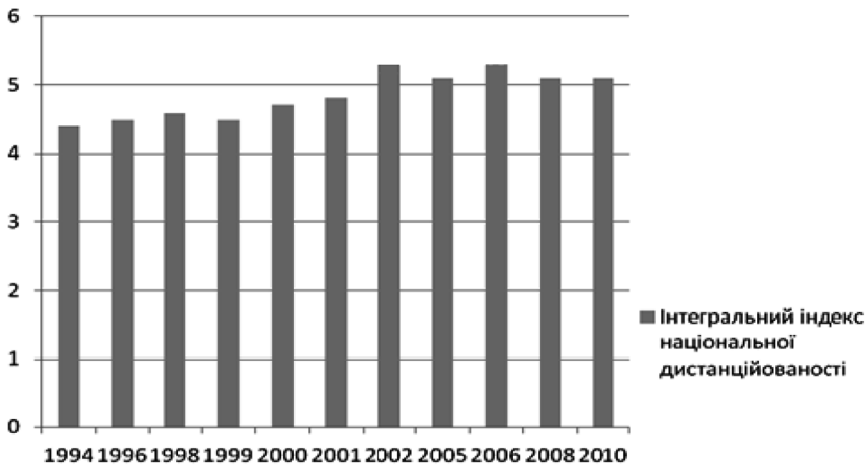
Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізолюваність (від 5 до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці	поляки, білоруси	німці, румуни, чехи, негри молдавани, словаки, угорці, грузини, євреї кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці	афганці, чеченці, цигани, араби

Сукупний індекс дистанційованості за 2012 рік – 5,2, що відображає недостатній рівень толерантності українського суспільства.

³¹⁴ Українське суспільства 1992 – 2012. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 660 с.

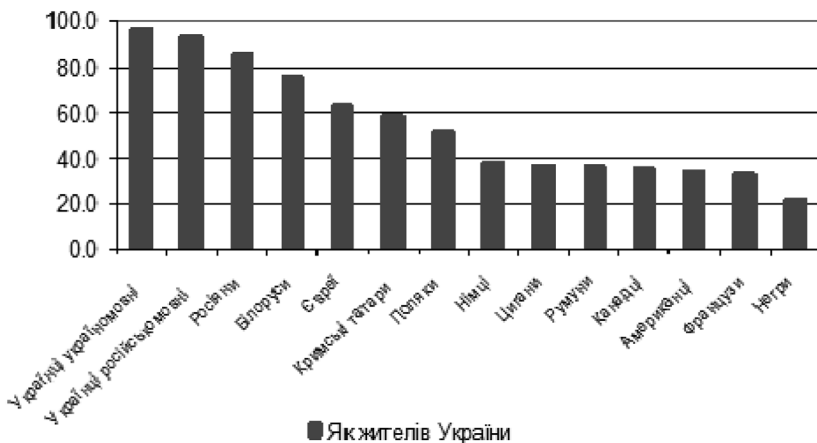
³¹⁵ Там же

Рис. 2.6.1. Інтегральний індекс національної дистанційованості

Подібні дослідження здійснював КМІС, що визначав рівень толерантності за шкалою соціальної дистанції за шкалою Богардуса: представників кожної з 13 етнічних груп (українців, румун, поляків тощо) запитували чи погоджуються вони, щоб представники тієї чи іншої етнічної групи проживали в Україні³¹⁶.

Рис. 2.6.2. Ступінь толерантності до різних етнічних груп, лютий 2010 р.

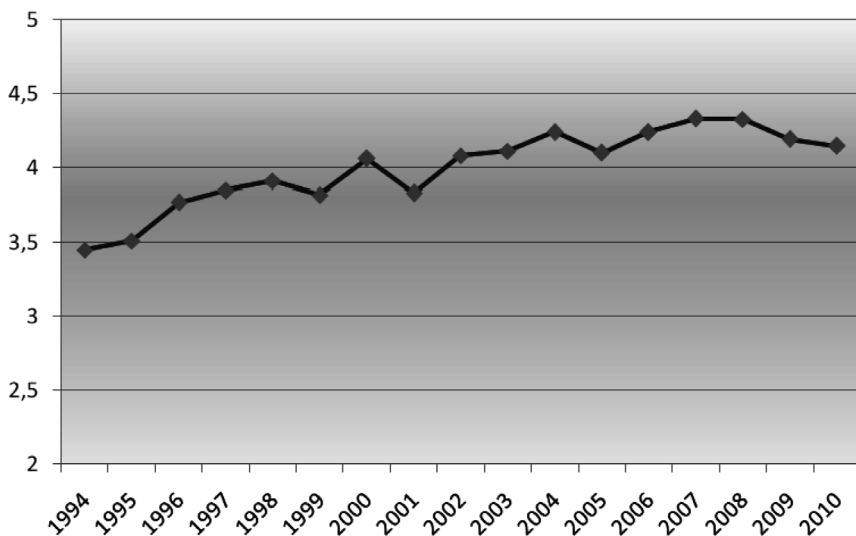
³¹⁶ КМІС. Толерантність населення України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?old=1>

Найвищий рівень толерантності проявляється до 3-х соціальних груп: україномовних українців (96% населення погоджуються, щоб вони жили в Україні), російськомовних українців (94%) та росіян (85%). Найнижчий рівень толерантності до представників чорної раси (тільки 22%), канадців (36%), американців (35%), французів (33%).

Проаналізуємо також динаміку рівня толерантності до деяких національних груп

Аналіз діаграм засвідчує, що рівень толерантності до україномовних українців, російськомовних українців, росіян за останні 16 років суттєво не змінювався. Рівень толерантного ставлення до євреїв, циган та негрів знижувався, хоча останніми роками відмічається підвищення рівня толерантності до циган. Зокрема, з 1994 по 2010, рік зменшилася довірче ставлення українців до євреїв — з 80% до 63%, циганам — з 45% до 37% і африканцям — з 40% до 22%.

Рис. 2.6.3. Оцінка рівня небезпеки ксенофобії

Грунтуючись на даних опитувань, в КМІС також проаналізували рівень ксенофобії українців. Так, індекс ксенофобії збільшувався з 1994 року і досяг піку в 2007–2008 роках, після чого ситуація стабілізувалася і в 2010 році показник знизився до відміток 1999–2002 років.

Експерти вважають, що на зростання цих показників впливає ряд чинників, зокрема недостатній рівень ефективності

етнонаціональної політики, поширення антимиграційної риторики, яка нагнітається ЗМІ, внутрішні процеси в праворадикальному середовищі і зростання неонацистської молодіжної субкультури.

Значний рівень нетерпимості до арабів, афганців, циган, чеченців зумовлений здебільшого наявністю певних сталих негативних стереотипів масової свідомості українців.

Щодо ромів, то українці досить негативно до них ставляться в силу несприйняття їхнього способу життя - відсутність постійного місця життя, непостійні, іноді кримінальні заробітки, тощо. В цьому контексті потрібно розробити ефективні заходи з метою інтеграцією цієї національності в соціальну структуру сучасної України

Певне занепокоєння викликає ставлення до представників «європейської групи» (німців, румун, сербів, чехів, французів), яке характеризується як ізолюваність. За даними КМІС, рівень толерантності до них є нижчим за 50 %. Це може бути зумовлено: впливом глобалізаційних процесів, відмінності в ментальності, недостатністю ознайомлення з історико-культурними особливостями даних груп, наявністю викривлених, суб'єктивних уявлень про національні риси цих груп, тощо.

Значне занепокоєння викликає високий рівень ізолюваності в Україні таких етнічних груп як грузини (5,2) та молдовани (5,2), так як наша країна досить тісно співпрацює з державами — етнічними батьківщинами цих національностей. Високим є також рівень ізолюваності кримських татар (5,3), що є досить небезпечним для внутрішньополітичної безпеки країни і потребує удосконалення політики інтеграції даної етнічної групи в українське суспільство. Досить значна кількість етнічних спільнот, що відносяться до ізолюваних, засвідчує недостатню дієвість етнонаціональної політики країни і потребує ряду суттєвих кроків по її покращенню.

Слід також відзначити, що в 2012 році КМІС на замовлення «Інституту прав людини, протидії екстремізму і ксенофобії (ІНРРЕХ), проводив опитування щодо рівня толерантності населення України та ставлення до дискримінації в рамках проекту «Регіональна толерантність, ксенофобія і права людини в 2012 році». За його даними більшість українців категорично засуджує расову, етнічну та національну дискримінацію як інструмент в руках політиків, зокрема 65% респондентів чітко зазначили, що політики повинні нести відповідальність за дис-

кримінаційні висловлювання. 24, 9% стверджують, що дискримінаційні висловлювання неприпустимі, але не повинні каратися. 4, 3% вважають, що пересічні громадяни мають право на подібні висловлювання, а політики не мають. 5, 8% респондентів вважають дискримінаційні висловлювання одним із проявів свободи слова. Ці дані також підтверджуються результатами опитування компанії Research & Branding Group (проведене у вересні 2012 року) щодо толерантності міжетнічних відносин. Так 44 % опитаних вважають міжетнічні відносини в Україні толерантними, проти 14 %, респондентів які оцінюють їх як напружені та конфліктні. 60 % респондентів заперечують можливість виникнення на сьогоднішній день серйозних конфліктів на національному ґрунті, тоді як протилежної точки зору дотримується 28 %³¹⁷.

Аналіз рівня толерантного ставлення до представників релігійних груп різного конфесійного спрямування

Динаміку рівня релігійної толерантності в українському суспільстві досліджує Інститут соціології НАН України та Інститут політики.

Табл. 2.6.3. Міра згоди населення України з необхідністю поважати всі релігії³¹⁸

Міра згоди	% від всіх опитаних
<i>Згодні</i>	74,6
<i>Наскільки згодні настільки й не згодні</i>	11,5
<i>Не згодні</i>	6,9
<i>Важко відповісти</i>	7,0

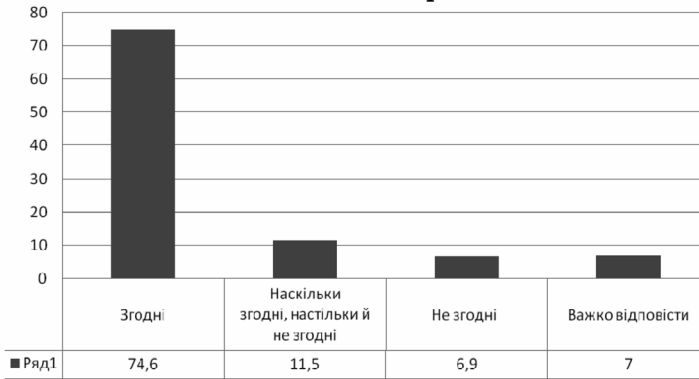
Слід відзначити що релігійні особи виявилися і толерантнішими і впевненішими у своїх оцінках - серед них 77% підтримують релігійну толерантність і лише 6% не змогли визначитися. Серед нерелігійних підтримують релігійну толерантність 57 % а не змогли визначитися 16 %³¹⁹

³¹⁷ Українці переконані у своїй толерантності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/ukrayintsi_perekonani_v_svoyiy_tolerantnosti.html

³¹⁸ М. Паращевін. Релігія та релігійність в Україні. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.

³¹⁹ Там само

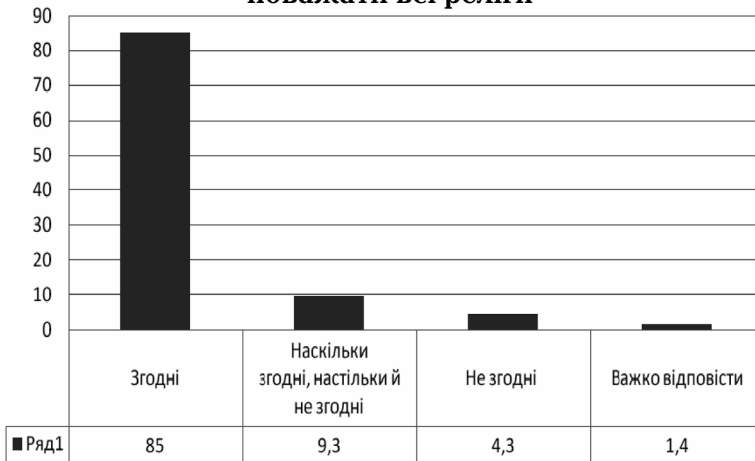
Міра згоди населення України щодо необхідності поважати всі релігії

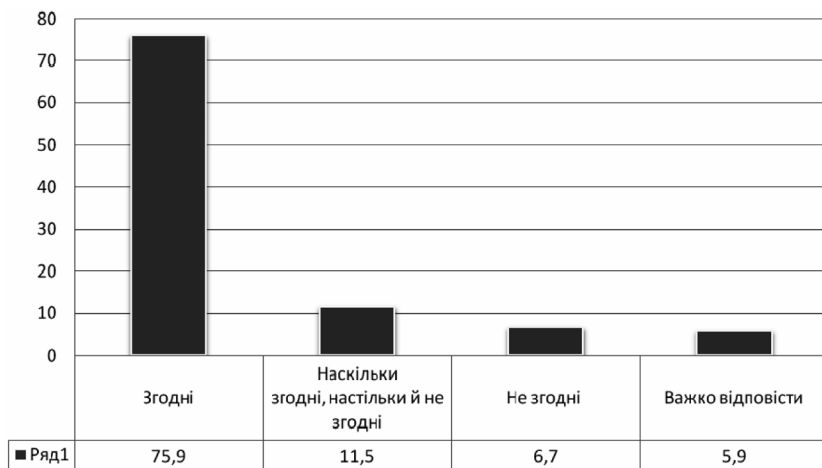
Табл. 2.6.4. Міра згоди представників християнських конфесій з тим, що необхідно поважати всі релігії

Конфесії	Міра згоди			
	<i>Згодні</i>	<i>Наскільки згодні настільки й не згодні</i>	<i>Не згодні</i>	<i>Важко відповісти</i>
Греко-католики	85,0	9,3	4,3	1,4
Православні	75,9	11,5	6,7	5,9

Міра згоди греко-католиків щодо необхідності поважати всі релігії

Міра згоди православних щодо необхідності поважати всі релігії

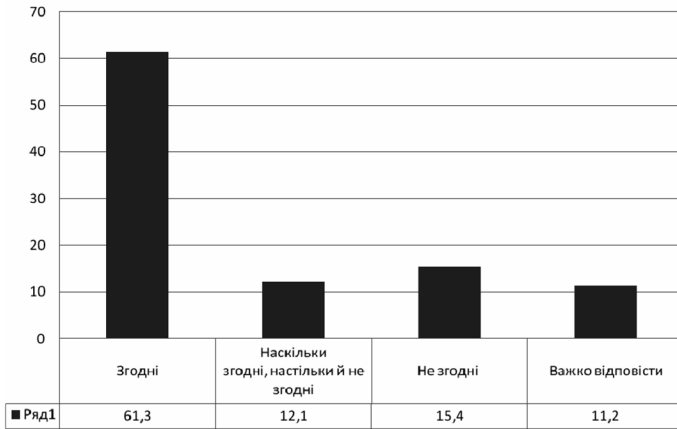

Частка респондентів згодних з тим, що необхідно поважати всі релігії трохи більша у греко-католиків (85,0) ніж у православних (75,9). Досить позитивно слід відзначити що рівень не згодних досить низький у обох групах – у греко-католиків (4,3) у православних (6,7).

Табл. 2.6.5. Міра згоди населення України з тим, що всі релігійні групи в Україні повинні мати рівні права.

Міра згоди	% від всіх опитаних
<i>Згодні</i>	61,3
<i>Наскільки згодні настільки й не згодні</i>	12,1
<i>Не згодні</i>	15,4
<i>Важко відповісти</i>	11,2

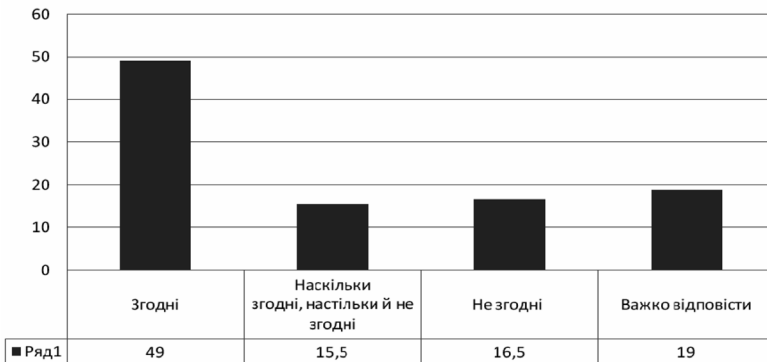
**Міра згоди населення щодо рівності прав
всіх релігійних груп**

Табл. 2.6.6. Міра згоди віруючих і невіруючих респондентів з тим, що всі релігійні групи в Україні повинні мати рівні права

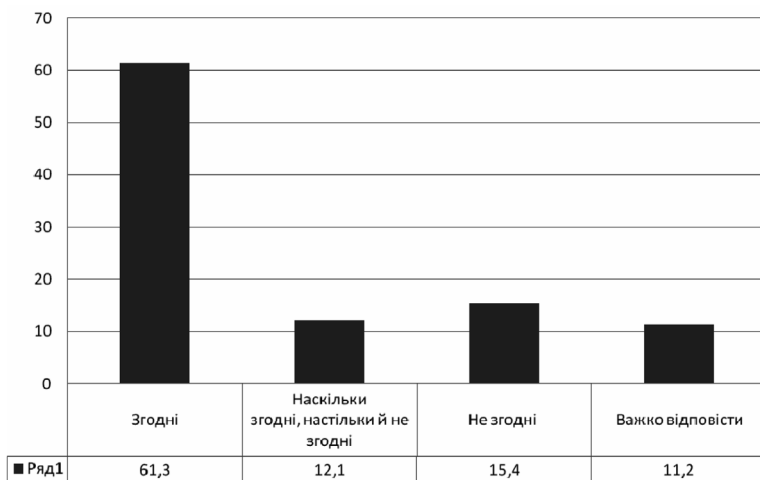
Група респондентів	Міра згоди			
	Згодні	Наскільки згодні настільки й не згодні	Не згодні	Важко відповісти
Не віруючі	49,0	15,5	16,5	19,0
Віруючі	63,0	11,7	15,3	10,1

**Міра згоди невіруючих з рівністю прав
всіх релігійних груп**

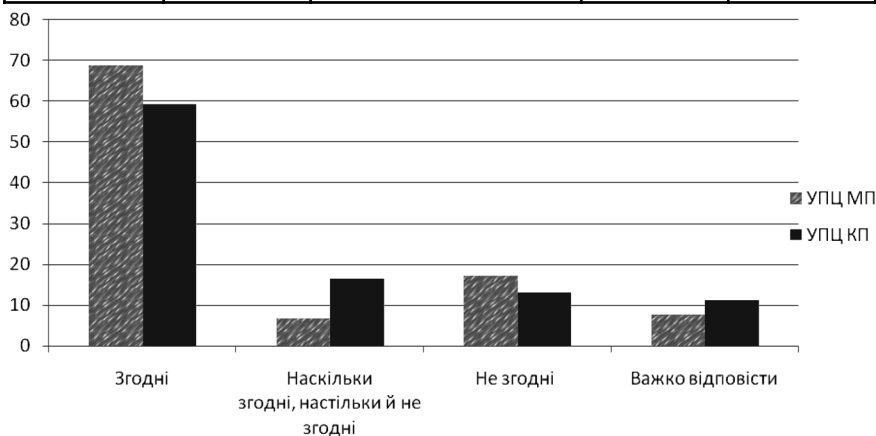

Міра згоди віруючих з рівністю прав всіх релігійних груп

Табл. 2.6.7. Міра згоди православних різних церков з тим, що всі релігійні групи в Україні повинні мати рівні права

Група респондентів	Міра згоди			
	Згодні	Наскільки згодні настільки й не згодні	Не згодні	Важко відповісти
Православні УПЦ МП	68,7	6,6	17,2	7,5
Православні УПЦ КП	59,4	16,5	13,1	11,1

Рівень повної толерантності до різних релігій в УПЦ МП (68,7) дещо більший ніж в УПЦ КП (59,4). Хоча на практиці неодноразово трапляється що представники УПЦ МП досить негативно ставляться до прихильників УПЦ КП та греко-католиків, відмовляючи їм у прийнятті певних православних треб чи навіть не пускаючи в храми.

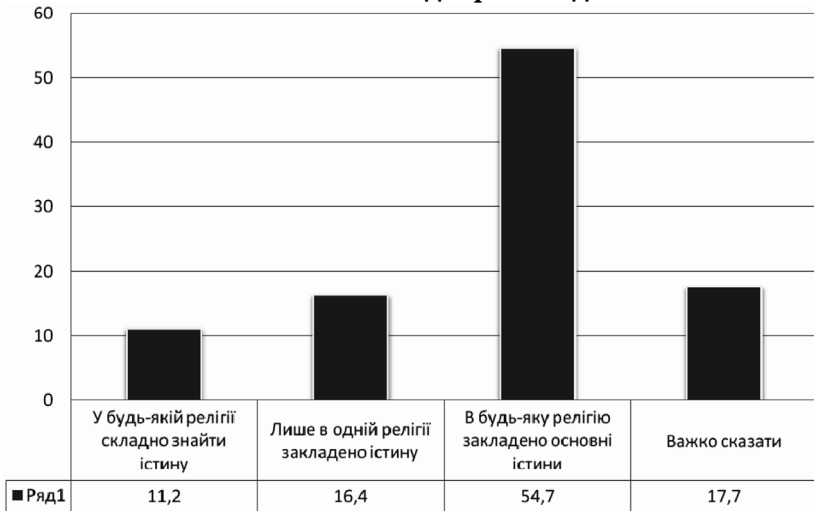
Позитивне ставлення до інших релігій проявилось і у відповідях респондентів на запитання щодо істинності різних релігій.

На запитання: Яке із зазначених тверджень найбільше відповідає Вашим особистим поглядам респонденти відповіли так:

Табл. 2.6.8. Яке із зазначених тверджень найбільше відповідає Вашим особистим поглядам.

У будь-якій релігії складно знайти істину	11,2
Лише в одній релігії закладено істину	16,4
В будь-яку релігію закладено основні істини	54,7
Важко відповісти	17,7

Особливості поглядів респондентів

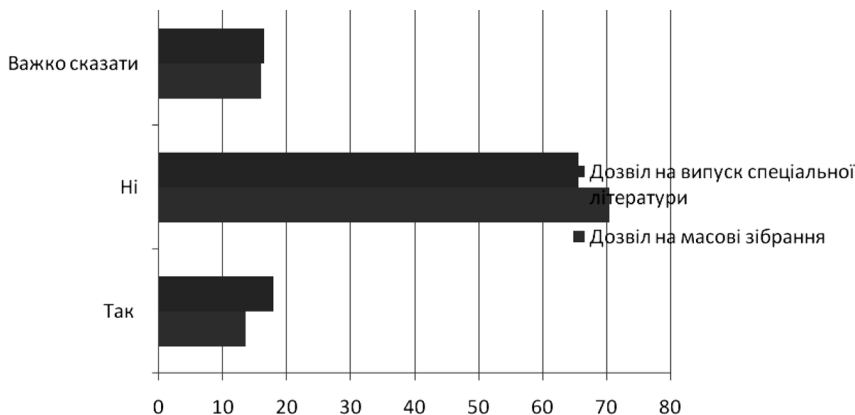
Опитування також засвідчують, що більшість респондентів вважають, що толерантність не передбачає терпиме ставлення до діяльності екстремістських релігійних угруповань. Вони по-

яснюють це тим, що люди із яскраво вираженими радикальними релігійними віруваннями надто нетерпимі до інших людей.

Табл. 2.6.9. *Готовність населення України до прояву толерантності до екстремістських релігійних угруповань.*

	Чи можливо дозволяти релігійним екстремістам проводити масові зібрання для вираження власних поглядів	Чи можливо дозволяти релігійним екстремістам видавати та розповсюджувати літературу що виражає їхні погляди
Так	13,5	17,9
Ні	70,5	65,6
Важко сказати	16,0	16,5

Готовність населення України до прояву толерантності до екстремістських релігійних угруповань

Підсумовуючи слід констатувати, що українці проявляють достатньо високий рівень толерантності: 77% респондентів підтримують релігійну толерантність і лише 6% не змогли визначитися. Серед нерелігійних підтримують релігійну толерантність 57% а не змогли визначитися 16%³²⁰

³²⁰ М. Паращевін. Релігія та релігійність в Україні. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.

Аналіз рівня аномії

Нинішній стан української суспільної свідомості характеризується розхитаністю духовно-ціннісних засад, суперечливим еклектичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення різних суспільних груп, дисфункцією ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, що в цілому характеризується як певні прояви аномії. Вона зумовлена руйнацією значної частини норм і цінностей радянського часу, непевністю, відсутністю віри у певні ідеали і цінності, невизначеність нових цінностей і норм, якими могло б керуватися суспільство.

Так за даними моніторингу Інституту соціології НАН України кількість зневірених за всі роки незалежності була досить значною і перевищувала 70%³²¹

Табл. 2.6.10. *Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження «За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити» (%)*

Варіанти відповідей	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8
Не знаю	6,4	6,9	8,4	7,2	7,1	7,9	8,1
Не відповіли	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

Стан аномії українського суспільства також підтверджує песимістична налаштованість більшості респондентів щодо оцінки моральності тих засобів, якими наші співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб. Дані опитування засвідчують, що 88 % респондентів вважають, що більшість громадян не зупиняться перед порушенням моральних і правових норм задля задоволення власних інтересів, а 42 % взагалі вважають, що заради досягнення власних цілей люди здатні використовувати аморальні та протиправні способи дій.

³²¹ Українське суспільства 1992–2012. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 660 с.

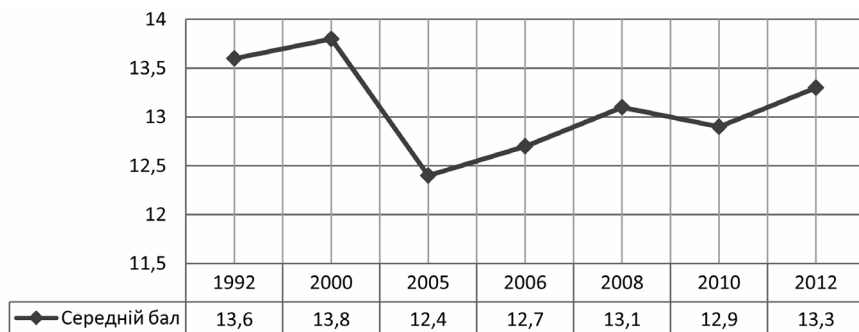
Табл. 2.6.11. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей...»

Запропоновані варіанти відповідей	%
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи гнї	41,7
Згодні при нагоді «згрішити», але здебільшого дотримуючись правових й моральних норм	46,4
Завжди гнють відповідно до правових і моральних вимог суспільства	11,9

Найпоказовішою ознакою високого рівня аномії є відсутність позитивної динаміки індексу анонімної деморалізованості, розробленого П. Сроулом. Значення його в межах від 9 і нижче вказує на моральне благополуччя суспільства, від 9-12 – підвищений, а більше 12 – високий рівень аномійної деморалізованості.

Табл. 2.6.12. Індекс аномійної деморалізованості (шкала 0-18 балів)

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Середній бал	13,6	13,8	12,4	12,7	13,1	12,9	13,3

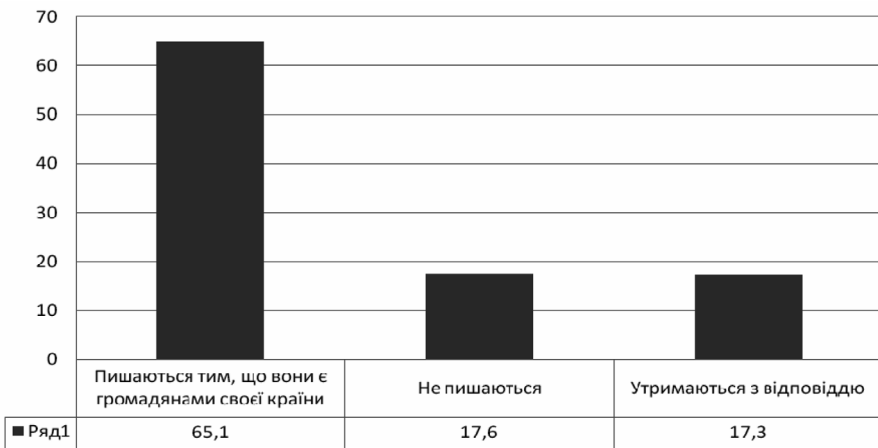
Дослідниця Н. Паніна, аналізуючи шляхи виходу із стану деморалізації, зазначає, що можливі два конструктивні сценарії: 1) повернення до старих часів; 2) прихід сильного харизматичного лідера. Існують також два типи деструктивної реакції на аномію – соціальний цинізм та екстремізм. Саме сьогодні,

в період політичної кризи і посилення протистояння між опозицією і владою та збройного протистояння на Сході країни, як ніколи українці потребують сильного відповідального лідера. Вибір Президентом України Петра Порошенка а мером Києва В. Кличка і є результатом цих сподівань.

Аналіз рівня патріотизму

Аналіз рівня патріотизму українців засвідчує різку його зміну в останній рік. Зокрема у 2012-13 роках за влади В. Януковича спостерігалися не достатні високі його показники та негативна тенденція серед молоді щодо прагнення виїзду за кордон. Так за даними соціологічних досліджень Інституту Горшеніна, що проводилися у березні 2012 року – 65,1% респондентів пишаться тим, що вони є громадянами своєї країни, 17,6% – не пишаться і 17,3% – утримуються з відповіддю³²².

Рис. 2.5.10. Рівень патріотизму серед українців (за даними Інституту Горшеніна)

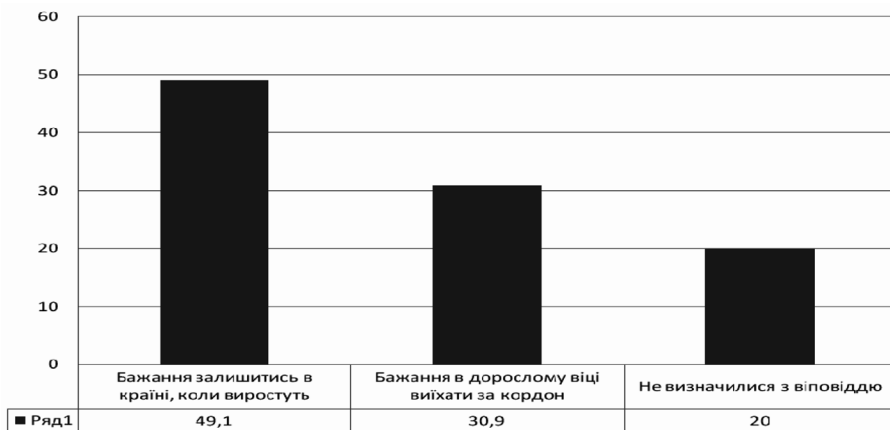

Опитування яке проводилося даним Інститутом серед дітей у серпні 2012 року засвідчило, що 49,1% респондентів хотіли б залишитись в Україні, коли виростуть, частина дітей (30,9%), хотіли б у дорослому віці виїхати за кордон, 20,0% – не визначились з відповіддю³²³.

³²² Всеукраїнське дослідження «Молодь України» було проведене Інститутом Горшеніна спільно з тижневиком «Коментарі»: <http://www.unian.ua/news/496428-molod-pishaetsya-gromadyanstvom-hoche-vijihati-ne-pe-i-ne-mae-seks-partnera-opituvannya.html>

³²³ Патріотизм крізь призму оцінок молоді. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://socio-plus.com.ua/patriotyzm-kriz-pryzmu-otsinok-molodi/>

Рис. 2.5.11. Рівень прагнення молоді виїхати за кордон (за даними Інституту Горшеніна)

За даними власного дослідження, проведеного в квітні – травні 2013 року серед студентства НАУ (опитано 300 студентів різних курсів) більше половини опитаних (57%) висловили бажання виїхати на ПМЖ за кордон. Не залишатимуть батьківщину всього 18% респондентів. Близько чверті студентів з цим питанням не визначилися. Вочевидь, серед студентства панує велика невпевненість щодо можливостей успішного працевлаштування і життя в Україні, що не в останню чергу пов'язано з нестабільною економічною ситуацією в державі.

В цілому слід констатувати, що ці тенденції були досить негативними і засвідчували наявність значної небезпеки в контексті втрати майбутнього інтелектуального потенціалу нашої держави, так як прагнула до виїзду за кордон здебільшого високоосвічена і талановита молодь.

В останні роки посилилася позитивна тенденція. Слід відзначити, що перемога Євромайдану та консолідація українців проти агресивної політики Російської Федерації щодо України призвели до значного підвищення рівня громадянської активності та рівня патріотизму українців.

За даними соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова, більшість жителів усіх макрорегіонів (від 72 до 99 відсотків на сході на заході, по Україні в цілому – 95 процентів) сприймають Україну як свою Батьківщину.

84,5 відсотків респондентів вважають себе патріотами України. Зокрема, в західному регіоні – 94 відсотка в централь-

Рис. 2.5.12. Рівень патріотизму населення (регіональний розподіл) (2014 рік)

Регіональний розподіл

ному – 88,5 відсотків, у східному – 81процент, у південному – 72 відсоток.

Згідно з опитуванням, до ідей федерального устрою негативне ставлення висловили 61 процент, тобто більшість громадян України, а всього 16 відсотків.

Більшість опитаних не бажають відділення області приєднання до іншої держави. Зокрема 81 відсоток не підтримує таку ідею і 6,5 висловили готовність до територіальному приєднанню до іншої держави. 61 відсоток учасників опитування не вважають, що між західними і східними регіонами України існують настільки глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і створити свої власні держави, або ж увійти до складу різних інших держав.

Дослідження проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 25 грудня 2013 року. Було опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Криму. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

Аналіз рівня толерантного ставлення до контраверсійних сторінок української історії чи постатей відомих українських історичних діячів

Історична пам'ять є важливим чинником консолідації української політичної нації. Але на сучасному етапі стан історичної пам'яті характеризується виразною дихотомією, що має чітко виражену регіональну представленість, так як на сході і півдні країни переважає пострадянський історичний наратив, популяризація тоталітарних постатей радянського минулого, який довгий час активно нав'язувався Російською Федерацією при підтримці проросійсько орієнтованих українських політичних сил – Партії Регіонів та Комуністичної партії в рамках поширення ідей «руського мира». Все це призвело до формування відцентрових тенденцій, посилення сепаратизму і виникнення збройного протистояння на сході країни.

Дуалізм історичної пам'яті підтверджують дані соціологічних досліджень проведених Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у 2005–2006 рр. (останнє опитування 3–5 серпня 2006 р. за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше)³²⁴.

Розподіл відповідей респондентів на питання: «Які здобутки Українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?»

Табл. 2.6.13. *Які здобутки Українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості*

	Липень 2005р. (%)	Серпень 2006 р. (%)
Перемога у Великій Вітчизняній війні	50,0	38,0
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.)	39,8	32,8
Проголошення незалежності України у 1991 році	23,1	24,9

³²⁴ Інститут соціальної та політичної психології АПН України. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://ispp.org.ua/>

Політика національної безпеки Української держави
в гуманітарній сфері

Історія українського козацтва, Запорозької Січі	23,1	23,9
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	28,5	20,8
Повоєнна відбудова народного господарства	26,4	20,5
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.)	15,7	17,5
Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	18,4	16,3
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.)	12,9	10,2
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	5,8	8,1
Досягнення української космонавтики	12,1	7,4
Українська революція 1917 – 1920 років	5,4	5,4

Таблиця засвідчує, що найбільшим здобутком Українського народу, що може сьогодні бути предметом його національної гордості є Перемога у Великій Вітчизняній війні (50%), Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.) – 39,8% та Повоєнна відбудова народного господарства (26,4%). Така позиція як Проголошення незалежності України у 1991 році (23,1%) займає десь середнє положення, що засвідчує те, що в нас присутній ще досить потужний пострадянський історичний наратив, а значення Проголошення незалежності України значною частиною громадян поки що не усвідомлюється на належному рівні, що є досить небезпечним показником, так як засвідчує недостатньо високий рівень національної самосвідомості, що в свою чергу є загрозою для національної безпеки Української держави. Результати іншого соціологічного дослідження під-

тверджує дану небезпеку і свідчить про те, що жителі різних регіонів не однаково ставляться до неподільності кордонів України. Якщо серед львів'ян упевнених в тому, що «теперішні кордони України неподільні, навіть ціною війни з Росією» 83,4%, то серед жителів Донецька таких лише 39,2%. Аналіз даних соціологічних опитувань дає підстави говорити про пряму кореляцію відповідей на дане запитання з типом колективної пам'яті та культурною традицією, з якою ототожнюють себе мешканці даного регіону.

Табл. 2.6.14. У регіональному розрізі (на момент останнього опитування), у %:

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Перемога у Великій Вітчизняній війні	21,8	30,1	53,2	43,6
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.)	49,8	28,4	31,0	24,3
Проголошення незалежності України у 1991 році	43,2	30,6	12,0	16,6
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	40,7	22,9	19,0	14,4
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	33,3	19,5	19,5	9,9
Повоєнна відбудова народного господарства	10,7	15,9	32,0	18,2
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.)	11,1	12,0	29,3	11,6
Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	31,7	15,9	8,5	13,8

Політика національної безпеки Української держави
в гуманітарній сфері

Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.)	27,6	9,6	2,9	5,0
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	25,5	6,5	1,5	3,3
Досягнення української космонавтики	12,8	6,5	6,3	5,0
Українська революція 1917 – 1920 років	9,9	3,4	6,3	2,2

Регіональний розподіл засвідчує, що на Сході і Півдні нашої країни є достатньо сильним пострадянський історичний наратив, так як там перші позиції займають такі твердження як перемога у Великій Вітчизняній війні, повоєнна відбудова народного господарства, трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.). У Західному та Центральному регіоні переважаючим є націоцентричний історичний наратив, так як тут передові позиції займають такі твердження як Проголошення незалежності України у 1991 році; історія українського козацтва, Запорозької Січі; вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо). У Західному регіоні високий рівень підтримки мають такі твердження: боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму (31,7%); діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.) – 27,6%; історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії) – 25,5%. Досить позитивно слід відзначити, що у всіх регіонах України досить високий рівень підтримки має твердження – творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.), що засвідчує те, що саме ці постаті можуть консолідувати український народ. Їх однаково позитивно сприймають у всіх регіонах України.

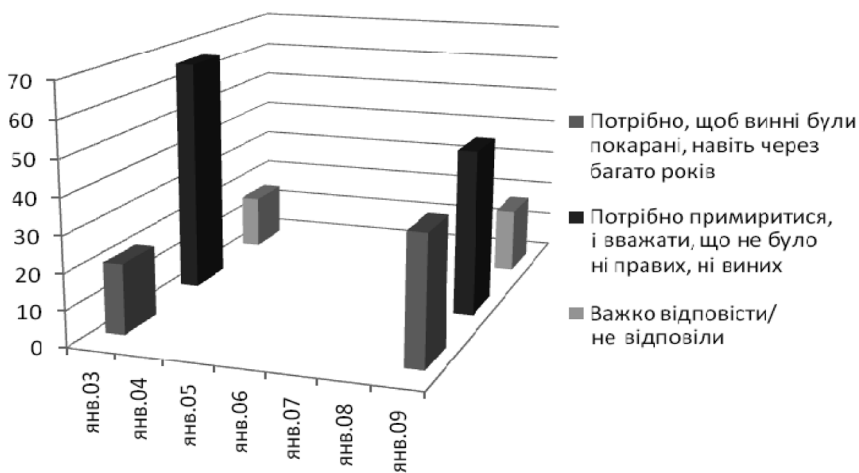
Зростання непримиримості в українському суспільстві щодо ставлення до власної історії засвідчує також і дослідження Центру Розумкова³²⁵.

Протягом ХХ ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. На запитання: Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? (динаміка, 2003 – 2009), були такі відповіді:

Табл. 2.6.15. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? (динаміка, 2003–2009), були такі відповіді

Роки	Квіт. 2003	Квіт. 2009
Потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років	19,6	35,8
Потрібно примиритися і вважати, що не було ні правих, ні винних	65,3	46,2
Важко відповісти / не відповіли	15,1	18,0

Рис. 2.5.14. Динаміка ставлення до примирення 2003, 2009 рік.

³²⁵ Соціологічні опитування Громадяни України Історія. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=74

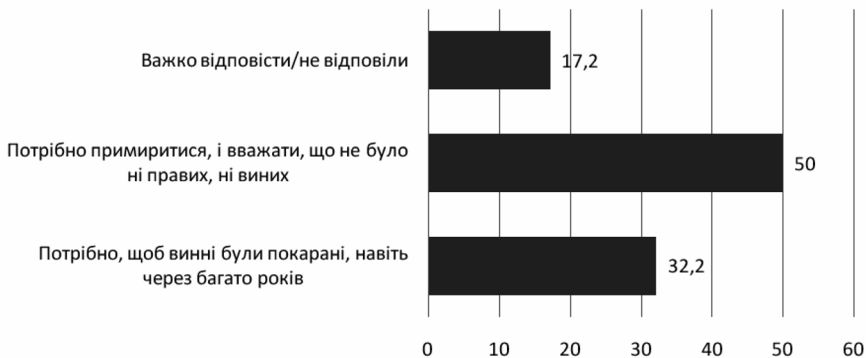
Інше подібне дослідження Центру Разумкова показує регіональний розподіл щодо ставлення українців до пошуків шляхів примирення. На запитання: Протягом двадцятого століття в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це Перша і Друга світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? ми спостерігаємо такі варіанти відповідей³²⁶:

Табл. 2.6.16. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років	27,2	32,2	32,9	27,2	29,7
Потрібно, примиритися і вважати, що не було ні правих ні винних	57,0	50,0	53,5	49,2	51,6
Важко відповісти	15,8	17,2	13,0	23,1	18,7

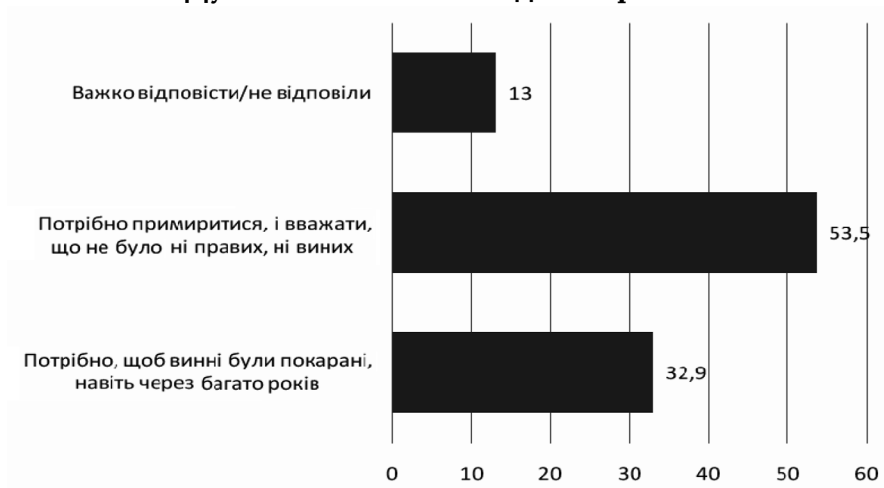
Рис. 2.5.15. Думки населення різних регіонів України до шляхів примирення

Думки населення Центру України

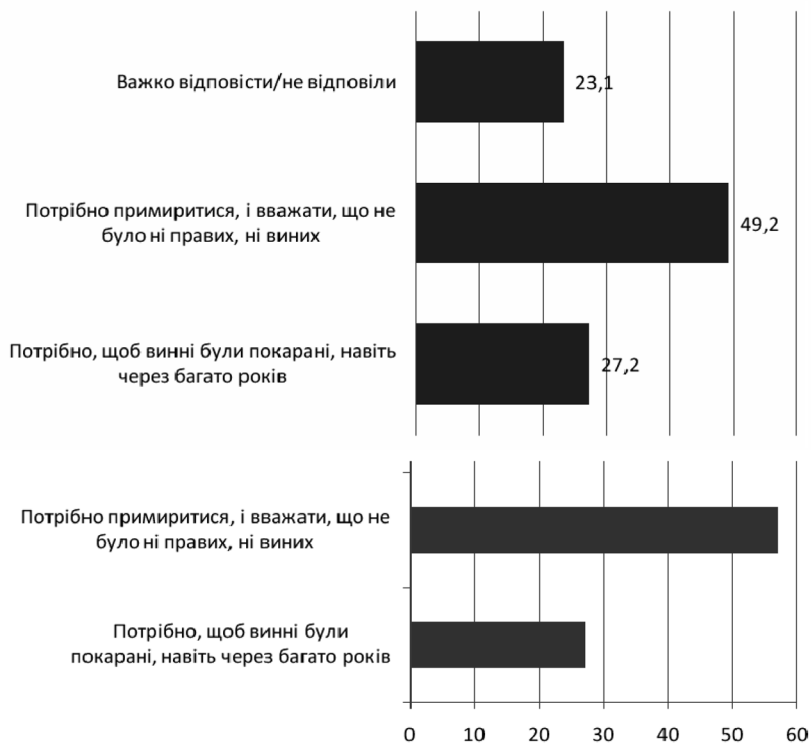

³²⁶ Соціологічне опитування щодо історичного примирення. Центр Разумкова.
http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php/poll.php?poll_id=287

Думки населення Півдня України

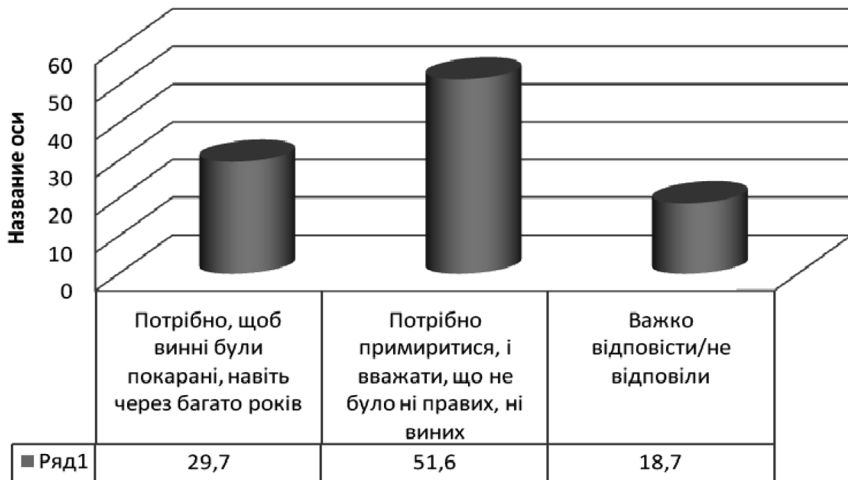
Думки населення Сходу України

Найбільший відсоток тих, хто прагне покарати винних спостерігається на Півдні (32.9 %) та в Центрі (32.2%), найбільший відсоток тих, хто прагне до примирення на Заході (57.0%) і Півдні (53.5 %). Хоча суттєвих відмінностей по даним показникам між різними регіонами не спостерігається. Максимальна різниця між показниками по першому питанню – 5%, по другому питанню – 7%, що засвідчує, що в цілому ставлення до примирення у всіх регіонах є більш менш рівномірним.

Рис. 2.5.16. Думки населення України в цілому до шляхів примирення

Ставлення українців до шляхів рішення взаємних образ

В цілому по Україні показники примирення є середніми, так як тільки половина населення України (51,6%) засвідчує толерантність до суперечливих сторінок вітчизняної історії. Близько третини респондентів не прагнуть до примирення, а 18,7% не визначилися, що засвідчує певний рівень напруженості в суспільстві.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Розділ 3. 1. Людина як об'єкт та суб'єкт політики національної безпеки в гуманітарній сфері в рамках гуманістичного підходу.

Слід констатувати, що останнім часом у безпековій сфері на міжнародному рівні актуалізується питання щодо зміщення акцентів з національної безпеки як безпеки держави на національну безпеку як безпеку людини, суспільства і держави. Зокрема в міжнародній безпековій сфері довгий час переважачими були лише інтереси держави і не завжди враховувалися цінності та інтереси людини. Як в минулому столітті так і сьогодні з метою захисту інтересів держави досить часто використовуються жорсткі і агресивні методи вирішення багатьох міжнародних проблем, що призводить до численних збройних протистоянь і значних людських жертв (типовий приклад анексія Криму та підтримка Російською Федерацією збройного протистояння на сході країни). Слід констатувати, що акцентуація на жорстких силових методах вирішення багатьох проблем спричиняє зростання напруження, посиленню протистояння між різними державами, створює сприятливий ґрунт для розвитку нетерпимості, екстремізму, тероризму та інших негативних явищ.

Історичний досвід засвідчує, що держави, які суттєво порушували права і свободи власних громадян, часто перетворювались в тоталітарні спільноти, знищували частину власного населення, а потім поступово деградували й руйнувались. В даному контексті слід констатувати, що тільки в правовій демократичній державі можна досягнути балансу у реалізації і захисті інтересів держави, суспільства та людини.

Тому на сьогодні дуже актуальним є розгляд безпеки в більш широкому контексті, акцентуючи увагу на її людино-мірному гуманітарному змісті. Досліджуючи міжнародний досвід, слід зазначити, що і у вітчизняній науці останнім часом починає поширюватися широкий погляд на національну безпеку, яка не зводиться виключно до воєнних, політичних, економічних, енергетичних аспектів. Пріоритетного значення у системі

безпеки (національної та колективної) набувають її соціокультурні та етнонаціональні аспекти та роль і значення людини як суб'єкта національної безпеки. Подібний підхід використовують ряд дослідників з питань національної безпеки, зокрема В. Горбулін, С. Здіорук, О. Литвиненко, А. Качинський, Г. Новицький, С. Кісєльов, М. Розумний, Б. Парахонський, В. Пироженко, Г. Ситник, М. Степико, М. Ожеван, Ю. Опалько та багато інших. Так О. Литвиненко зазначає, що однією з основних характеристик сучасної системи міжнародних відносин, сучасного світу взагалі є задекларована міжнародним співтовариством відмова від принципу державних інтересів. Здійснивши аналіз нормативно-правових актів ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, дослідник вважає, що суверенітет держави вже не є абсолютною цінністю, пріоритетного значення набуває проблема гарантування прав людини.

На думку ряду дослідників економічна, воєнна, політична та інші доктрини в принципі мають сенс і значення лише в тій мірі, в якій вони являються ефективними інструментальними формами реалізації гуманітарної доктрини, яка базується в першу чергу на захисті прав і свобод людини³²⁷[с.319]. Відповідно до даних положень ми розроблятимемо підходи в рамках парадигми – національна безпека як захист прав і свобод людини, захист громадянського суспільства і держави, оскільки попередньо існуючі підходи розроблені, як правило, в рамках парадигми – безпека є захистом в першу держави від загроз.

Розглядаючи концепт «безпека людини» як один з концептуальних підходів політики національної безпеки в гуманітарній сфері, ми повинні проаналізувати розуміння феномену людини на різних етапах становлення наукової думки. Вчені минулого, вибудовуючи ієрархію цінностей, на вершину її неодмінно ставили людину. В їх концепціях вона набула вищої, незаперечної цінності. Наприклад, Протагор, М. Штирнер бачили в людині критерій істини, Сократ, Платон, Аристотель, Р. Декарт, Л. Фейєрбах, І. Кант, М. Унамуно, С.Л. Франк інші – єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, останню мету всієї людської думки.

Значний внесок у розуміння сутності людини внесли феноменологи, персоналісти, екзистенціалісти, інші наукові школи. Зокрема представники екзистенціалізму –

---

³²⁷ ХХІ век. Мир между прошлым и будущим. / Под научной ред. О.П. Лановенко. – К.: Стилоз., 2004 – С. 319.

С. Кьєркегор, К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю та інші висувають на перший план абсолютну унікальність людського буття, яку неможливо виразити мовою понять, що проявляється в її існуванні — «екзистенції». Не без підстав одну зі своїх лекцій Ж.-П. Сартр озаглавив «Екзистенціалізм — це гуманізм». Глибинна екзистенція людини неможлива без її спрямованості до «вищого іншого», до «трансценденції», що зв'язує людське буття із цим «іншим».

Екзистенціалізм багато уваги приділяє духовній кризі людини і суспільства, прикордонним, трагічним ситуаціям людського життя. Сучасні екзистенціалісти (М. Бердяєв і К. Ясперс, Т. Манн) акцентують увагу на відчуженості, самотності, ізольованості, фрагментарності людського існування. Джерела такої екзистенції вбачалися у виникненні розриву людини з усією попередньою історією людства, в історичному факті відходу від Бога і на цій основі — у втраті сенсу життя, у відчутті духовної порожнечі. Кризу духу К. Ясперс пояснював недостатністю довіри до світу, який втрачає свою цілісність внаслідок раціонального пізнання, що намагається все логічно обґрунтувати, розділяючи світ на окремі фрагменти. Коли все навколо нас підкоряється раціональній доцільності, зникає усвідомлення цілого як основи всього. Світ перестає сприйматися нами як позитивна по своїй суті єдність; ми сприймаємо його фрагментарно, розірвано й у кожному конкретному випадку ставимо під питання довіру до певного фрагмента. Цьому сприяло й розвінчання Божественного авторитету, розвитку просвітництва та матеріалізму, що неминуче привело до зменшення духовності, розвитку позитивізму, прагматизму, цинізму, втраті високих ідеалів. В ідбувся відхід від Бога, світ був позбавлений головної своєї таємниці і сили — Бога.

Всебічним дослідження феномена людини шляхом використання і тлумачення даних різних наук — філософії, політології, психології, біології, етології, соціології, релігії і ін. займалася філософська антропологія. Родоначальниками її вважаються Макс Шелер «Положення людини в космосі», Хельмут Плеснер «Щаблі органічного і людина», Арнольд Гелена «Людина, її природа та положення у світі» і «Первісна людина й пізня культура». Слід також назвати роботи П. Л. Ландсберга («Вступ у філософську антропологію»), Л. Бінсвангера («Основні форми й пізнання людського буття»), Левіта Г. Ліпса

ріалізму, втрати духовно-ціннісних засад, починає втрачати сенс буття, власну екзистенційну глибину та нівелюючи свою унікальність, неповторність, перетворюється на людину – споживача, людину натовпу. Саме натовп – «сіра маса» породжує середню людину, і вона стає головним героєм сучасної історії (Хосе Ортега-і-Гассет «Повстання мас» (1930 р.)). Людина маси («середня людина») може належати до самих різних шарів суспільства, але всі ці люди будуть пов'язані однаково сприйнятими словами і думками. В умовах «повстання мас» не еліта (політична, культурна, релігійна та ін.) визначає напрями розвитку суспільства, а «середня людина», людина маси, диктує елітам свої прагнення і бажання. Вона стала визначати своїми мірками всі прояви громадського життя. Відтак маса поглинає особистість, витискає всяку індивідуальність, нівелює все неординарне, шляхетне, обране і видатне. Вона затвердила свій критерій: людина повинна бути такою, як всі (у думках, оцінках, прагненнях, вчинках і т.д.). Єдність того і іншого – одна з головних рис маси. Але настрої і думки маси можуть швидко змінюватися, так як маса живе не розумом, а почуттями, інстинктом (Серж Московичи «Століття юрб»). Тому маса неминуче стає об'єктом, яким маніпулюють; вона (по Г. Лебону) характеризується імпульсивністю, сугестивністю, терпимістю до хибної думки, схильністю до частих змін свого настрою й т.д. Маса поступово починає анархізуватися, так як не може виробити свою точку зору, свої цінності, і тому потребує лідера, який повинен їй це дати. Досить часто такі маси очолюють «вожді» (В. Путін), які, потураючи примітивним прагненням мас, під гаслом «наведення порядку», формують тоталітарні ідеології і системи, які «узаконюють» масу в її домаганнях і людину-масу разом з нею. Це найтрагічніший і самий негуманний підсумок омасовлення сучасного суспільства. Досить часто для такої маси створюються численні міфи, зокрема, що країна, де вони живуть найкраща, що історія цієї країни героїчна, а всі проблеми, що виникають, зумовлені діями зовнішніх ворогів. Типовий приклад – це фашистська Німеччина, Радянський Союз, сучасна Російська Федерація.

Відтак в сучасних умовах, коли значно загострилися соціально-політичні проблеми, ми повинні по новому переосмислити феномен людини, акцентуючи увагу на її неповторності, унікальності, теолого-екзистенційній цілісності, відзначаючи її важливість для розвитку громадянського суспільства та демо-

кратичної держави. В даному контексті М. Бердяєв пише: «Людина є цінність вища, ніж нація та держава». Розвиваючи цю думку, він відзначає, що є неприпустимим перетворення «суспільства чи колективу в ідол, якому приносяться в жертву живі люди. Націоналізм і пов'язаний з ним етатизм є ідолопоклонством»³³⁰[с. 100]. Вихід із духовної кризи сучасного людства на думку К. Ясперса повинен відбуватися не шляхами подальшої раціоналізації порядку існування, а внаслідок гуманізації «олюднення держави».

Розглядаючи вітчизняний науковий доробок, слід зазначити, що значний внесок у розуміння сутності людини внесли відомі українські мислителі і діячі: І. Вишенський, С. Яворський, К. Сакович, І. Копинський, П. Могила, Костомаров, Г. Сковорода, П. Юркевич та інші. Ці мислителі започаткували «кордоцентричну традицію» в філософській думці, відповідно до якої осереддям тілесних, душевних та духовних сил людини є серце. Особливий вклад в розуміння природи людини вніс Г. Сковорода, ключовою ідеєю якого була думка, що основою людини є друга природа — вічна, нетлінна, душевна, що має Божественне походження. Дослідник вважав, що за своєю природою людина не зіпсована, добра, що «справді людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям». На думку філософа, причинами, що породжують моральні вади, інші відхилення у поведінці, є суспільні умови та неосвіченість.

Г. Сковорода вважав, що людина повинна постійно прагнути до самовдосконалення, самопізнання, що є процесом реального наближення людини до Бога унаслідок заглиблення у себе. Водночас, людина не може досягти внутрішньої гармонії, якщо буде заклопотана тільки пошуками зовнішніх благ. Лише за умови самоаналізу людина перетворюється у нову, «внутрішню», яка може жити за покликом Святого Духу. Це мить, коли людина відшукала свій справжній життєвий шлях, здобула душевну рівновагу і щастя. Пізнавши себе, вона може реалізувати себе в суспільстві, керуючись принципом «сродної праці».

Всі попередні міркування доводять важливість і актуальність розгляду феномену людини з безпекової точки зору, так як нерозуміння сутності людини та недооцінка людського фактора може призвести до значних проблем в функціонуван-

---

³³⁰ Бердяєв М., Про сучасний націоналізм // Філософські науки, 1991. — № 3. — С 98 — 110.

ні суспільства та держави. Слід зазначити, що розуміння людини як суб'єкта і об'єкта національної безпеки чітко відображено в національному і міжнародному законодавстві. Так в статті 3 Конституції України чітко зазначено, що саме права і свободи людини і їх гарантія визначають зміст і спрямованість діяльності держави, причому забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В Законі «Про основи національної безпеки України» вказується, що саме людина є найвищою соціальною цінністю і головним об'єктом національної безпеки.

В вищезгаданому законі також підкреслюється, що громадяни України, і об'єднання громадян є також і суб'єктами забезпечення національної безпеки. Хоча у відповідному законі, вказуючи на головні суб'єкти забезпечення національної безпеки, в першу чергу називаються органи державної влади та місцевого самоврядування і лише на останньому місці вказуються громадяни України, і об'єднання громадян, що свідчить про недостатній рівень розуміння державою важливості участі недержавних об'єднань і власних громадян у забезпеченні національної безпеки.

На міжнародному рівні в ряді міжнародно-правових документів акцентувалася увага на захисті прав і свобод людини. Так ще в червні 1999 року генеральний секретар ООН Кофі Аннан, надаючи інтерв'ю газеті «Ле Монд» зазначив: «Людина повинна бути в центрі всього. Навіть концепт суверенітету був розроблений для того, щоб захистити індивідуума, який є сенсом існування держави, а не навпаки. Стає неприйнятним бачити, як самі держави порушують права своїх громадян під приводом суверенітету»³³¹.

В даному контексті науковцями концептуально вводиться поняття «безпека людини»³³²[с.131]. Вперше офіційно воно було використано у 1994 році в доповіді Організації Об'єднаних Націй, присвяченій людському розвитку. Ця доповідь закликала до концептуального переходу від ядерної безпеки (іншими словами, військової) до людської. В доповіді зазначається, що для більшості людей – почуття небезпеки виникає більше через страхи, пов'язані з буденним життям, ніж через

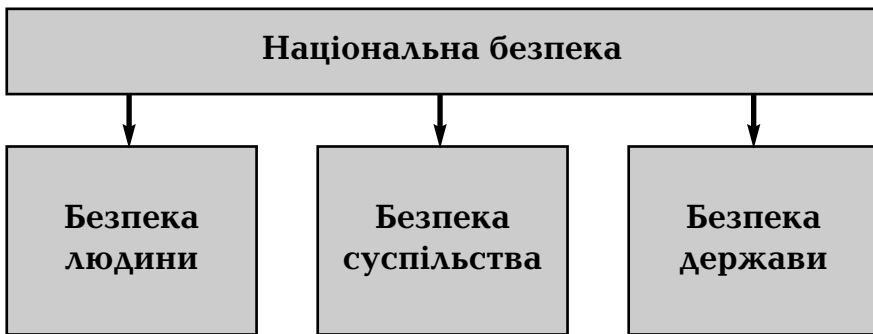
³³¹ Катерина Печенкіна. Переосмысленное понятие безопасности в контексте мировых политических процессов – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nk.org.ua/news/view/10509/>

³³² Чупрій Л.В. Формування концепту «людської безпеки» в умовах сучасних глобальних викликів. // Освіта Періоду. №4. 2012. – С. 131 – 135

імовірність апокаліптичних подій. В даному контексті безпека людини акцентує увагу на населенні, а не на територіях, так як в контексті розуміння національної безпеки лише як безпеки держави, головну увагу звертають на забезпечення територіальної цілісності.

По своїй суті поняття «безпека людини» відрізняється від поняття «безпека держави» та «безпека суспільства». «Безпека держави» — це захищеність її конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності. Безпека держави досягається за рахунок наявності ефективного державного механізму управління та координації діяльності політичних сил, а також дієвих інститутів їхнього захисту³³³[с. 19]. «Безпека суспільства» — це стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, які дають змогу реалізувати права та свободи всіх груп населення, протидіяти розколу суспільства (в тому числі й з боку держави). Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, громадських організацій, правових норм, розвинутих форм суспільної свідомості³³⁴[с. 18]. Безпека людини — це захищеність прав і свобод людини і громадянина, створення належних умов для реалізації кожною людиною своїх сутнісних проявів, захист її інтересів та цінностей, якщо вони не заперечують цінності держави та суспільства. Національна безпека об'єднує всі ці три рівні безпеки, враховуючи не тільки інтереси держави, а й інтереси суспільства та людини (Див.мал 3.1.1).

Рис. 3. 1. 1. Класифікація безпеки відповідно до об'єктів захисту

³³³ П. Горбулін, А.Б.Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. — 272 с.

³³⁴ Там само

Досліджуючи поняття «безпека людини», слід відзначити, що воно включає в себе одночасно економічні аспекти (відсутність бідності), продовольчі (вільний доступ до продуктів харчування), охорону здоров'я (доступ до медичної допомоги та захист від хвороб), екологічні аспекти (запобігання нанесення шкоди навколишньому середовищу), особисту безпеку (фізична захист від катувань, насильства в сім'ї, злочинності, наркотиків, самогубства і навіть дорожньо-транспортних пригод), суспільні аспекти (забезпечення виживання культур етнічних груп, збереження і популяризація їхньої культурної самобутності, консолідація політичної нації) і політичні аспекти (забезпечення громадських прав і свобод). Ми в своєму дослідженні основну увагу будемо приділяти останнім двом складовим.

Безпека людини ставить однією з своїх головних цілей реалізацію основних потреб людини в умовах глобалізації та взаємозалежності. Це вимагає об'єднання різних видів діяльності та ідеалів навколо універсальних цінностей та визнання і повагу різноманіття різних ідентичностей і культур.

Акцентуючи увагу на важливості розробки концепту «безпека людини» та захисту прав і свобод особистості, ми не повинні протиставляти його «безпеці держави» та «безпеці суспільству». Слід констатувати, що існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і ступенем гармонійного розвитку міжетнічних, міжобщи́нних відносин в ньому.

Дослідник С. Римаренко в даному контексті зазначає: «Світова практика переконує, що однією з головних умов стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод. Масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. І навпаки, забезпечення і захист прав людини, поширення їх серед етнічних спільнот допомагають встановленню неупереджених відносин між корінним населенням та етнічними групами та іммігрантськими общинами»³³⁵[с. 11].

Відповідно на міжнародному рівні Організація Об'єднаних Націй спрямовує свої зусилля на підтримку миру, безпеки та стабільності шляхом як захисту прав і свобод людини так

---

³³⁵ Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. К.: Світогляд, 2005, – 78 с.

і колективних прав і свобод етнічних груп. Для реалізації цієї мети ми повинні враховувати сучасні світові реалії, що проявляються у зниженні кількості міждержавних конфліктів і збільшенням міжетнічних протистоянь. Екс- генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своїй доповіді «Роль Організації Об'єднаних Націй в 21 столітті» зазначив, що в 90-ті роки минулого століття внутрішні конфлікти забрали життя більше п'яти мільйонів чоловік. Він згадав також про зростання масової міграції, збільшення кількості біженців, руйнування інфраструктури і значні екологічні зміни та інші явища, що призводять до порушення фундаментальних прав мільйонів людей і ускладнюють створення умов миру як передумови для побудови кращого світу³³⁶. І ці проблеми з кожним роком тільки посилюються.

Для вирішення цих проблем Кофі Ананом була створена міжнародна комісія для вироблення рекомендацій щодо погодження гуманітарного втручання за статтею 2.7 Статуту ООН. Вона дійшла висновку, що держави повинні забезпечувати захист своїх громадян мирним шляхом, але якщо держава ігнорує цю відповідальність, здійснюючи агресію проти своїх громадян, світова спільнота може розглянути варіант збройної інтервенції. Відповідно на Всесвітньому самміті ООН 2005 року була схвалена Ідея «відповідальності захищати» (R2P).

Деякі разів гуманітарні втручання були санкціоновані Радою Безпеки ООН у випадках надання допомоги, коли того вимагала ситуація, при неможливості конкретних держава змінити її в кращу сторону, як це було в Гаїті, Камбоджі, Сомалі, Мозамбіку, Сьєрра-Леоне. Дане гуманітарне втручання здійснюється задля утвердження універсальних прав людини (кодифікованих в декларації ООН 1948 року). Кофі Аннан зазначив з цього приводу: «... ніщо в Хартії ООН не в змозі перешкодити визнанню того, що існують права за межами кордонів. Її місія поширюється і на захист людської гідності в кожній державі, а при необхідності – так як Хартія це дозволяє – проти держав». Але гуманітарне втручання повинно здійснюватися дуже виважено і обережно після обов'язкової санкції Ради Безпеки ООН у випадках, коли наявні беззастережні докази порушення прав людини в певній країні. При цьому гума-

---

³³⁶ David Charles-Philippe. La guerre et la paix. Approches contemporaines de la sécurité et de la stratégie, 2-ème éd. revue et augmentée, Presse de Sciences Po, Paris, 2006, p.33

нітарне втручання не повинно нав'язувати цінності держав, які його здійснюють чи переслідувати певні меркантильні інтереси. Хоча останні події на Україні засвідчили неефективність діяльності Ради Безпеки ООН, так як коли країна агресор має право вето, то ніякі санкції проти неї на рівні ООН не можуть бути прийняті.

Аналізуючи міжнародні документи, слід відзначити, що гуманітарна сфера розглядається дещо односторонньо, виключно як сфера надання гуманітарної допомоги відповідно до «міжнародного гуманітарного права» (яке ще називають «правом війни та правом миру» або «правом Гааги та правом Женеви» від назви його базових джерел — Гаагських конвенцій 1899 та 1907 рр., Женевських конвенцій 1864, 1906, 1925 та 1949 рр. та Додаткових протоколів до них 1977 р.), яке являє собою систему міжнародно-правових норм та принципів, спрямованих на гуманізацію збройних конфліктів та захист їх учасників³³⁷. Ми вважаємо, що гуманітарну сферу потрібно розглядати в більш широкому контексті і не пов'язувати тільки з наданням гуманітарної допомоги. На нашу думку межі гуманітарної сфери повинні окреслюватися всім спектром сучасних соціально-політичних та духовних відносин і процесів, в яких бере участь людина.

Відтак потрібно формувати нові підходи до розуміння міжнародної системи безпеки та безпеки окремих країн. Слід відзначити, що за останні десятиліття відбувається процес формування нових гравців в безпековій сфері, формується «глобальне громадянське суспільство», що в значній мірі впливає на розмивання ідентичності громадян та спільнот, які створюються і розвиваються в межах концепту «національна держава». На думку експертів, зокрема Джесіки Метьюз — президенту фонду Карнегі за міжнародний мир, ще ніколи в історії недержавні чинники (актори) не досягли такого високого рівня впливу. Кількість, роль і вплив міжнародних громадських організацій різко зросли в останні десятиліття (сьогодні їх близько 30000). Вони перетворюються в активних учасників міжнародних процесів, які часто реагують швидше і краще, ніж держави для задоволення потреб окремих осіб і громад.

---

³³⁷ Дмитрієв А.І. Міжнародне гуманітарне право : основи концепції / А.І. Дмитрієв. — К. : «Логос», «Фахівець», 1999. — 120 с.

Здебільшого саме їх діяльність спрямована на гарантування безпеки громадян різних країн, захист їх прав і свобод. При їх активній підтримці на рівні ООН були прийняті рішення щодо можливості гуманітарного втручання у внутрішні справи держави, так «як коли люди знаходяться в небезпеці, прагнення допомогти жертвам повинно превалювати над будь-яким іншим принципом, будь-яким іншим занепокоєнням»³³⁸.

Філософські гуманістичні принципи визнання особистості найвищою цінністю все більш затверджуються в наш час не тільки як теоретичні постулати, але і як практичні принципи, якими керуються держави. Так, держави – учасники Наради по безпеці і співробітництву в Європі – у пункті 5 Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру (5 – 29 червня 1990) відзначають, що «правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні і підтриманні демократичного порядку, але й справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищої цінності людської особистості, що гарантується відповідними установами»³³⁹[с.43].

Аналізуючи концепт «безпека людини», в його рамках слід визначити стратегію управління безпекою людини. Якщо донедавна в її основі лежала концепція нульового ризику, то сьогодні дослідники переконані, що стратегія повинна базуватися на концепції прийняттого (ненульового) ризику(вибору рівня ризику в межах від мінімального(який вважається досить малим) до максимально допустимого)³⁴⁰. Зокрема у Нідерландах, здійснюючи планування промислової діяльності, поряд із географічними, економічними та політичними картами використовуються й карти ризику для території країни.

Дослідники планують декілька стратегій управління безпекою, основу яких становить концепція прийняттого ризику³⁴¹[с.6]:

– запобігання причин виникнення надзвичайних ситуацій аж до відмови від продукції небезпечних виробництв, закриття аварійних об'єктів тощо;

---

³³⁸ Batistella Dario. *Théories des relations internationales*, Presses de Sciences Po, Paris, 2003: «La sécurité»: p. 438

³³⁹ Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения: сб. документов в тематическом порядке: в 2 т. / [под ред. Ю.А. Макаренко]. – М.: Юристъ, 2006 – 2009. Т. 1. – 2006. – 285 с

³⁴⁰ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. *Засади національної безпеки України*. К.: Інтертехнологія, – 2009. – 272 с.

³⁴¹ Азанов С.Н., Вангородский С.Н, Половко А.И., Гуров С.В. *Надежность технических систем и техногенный риск*. – СПб.: СПб Лесотехническая академия, 1998. – 119 с

— запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у випадку, коли неможливо відвернути причини катастроф (будівництво захисних споруд тощо);

— пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій, впровадження стабілізаційних і компенсаційних заходів. Найоптимальнішим є поєднання всіх трьох видів стратегій.

Таким чином, для України забезпечення безпеки особи залишається актуальним чинником забезпечення громадського миру в цілому. Головний обов'язок політики національної безпеки в гуманітарній сфері — забезпечення дотримання прав та свобод людини, їх непорушності. Важливість вирішення цього питання виходить за межі безпеки окремої людини. Це питання національної безпеки України. Виходячи з цього відповідні посадові особи мають нести конституційно-правову відповідальність перед людиною при порушенні її прав та свобод, що впливає зі змісту статті третьої Конституції, де встановлено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність.

Розділ 3.2. Становлення політичної нації як стратегічна мета політики національної безпеки в гуманітарній сфері в рамках націоцентричного підходу

Теоретико-методологічний аналіз поняття «політична нація»

Важливою умовою досягнення єдності українського суспільства є формування української політичної нації, яка буде забезпечувати консолідацію громадян України навколо спільних національних інтересів і культурних цінностей³⁴²[с. 240]. Становлення політичної нації є одним із способів стабілізації міжетнічних відносин, гармонійного узгодження інтересів титульної нації та національних меншин, важливим стимулом консолідації суспільства, що є одним з головних завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Без національної консолідації неможливо забезпечити реалізацію ключових стратегічних цілей нації та держави, зокрема

---

³⁴² Чупрій Л.В. Формування української політичної нації в контексті забезпечення національної безпеки Української держави.// Вісник Дніпропетровського університету. №9/2. Серія Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 22(3). Том 20. Дніпропетровськ. — 2012. — С. 240 — 245.

модернізацію, розвиток гуманітарної, економічної та інших сфер суспільного життя, досягнути стабілізації внутрішньополітичної ситуації. У статті 11 Конституції України зазначається, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Дослідник В.П. Горбулін, виступаючи на круглому столі, зазначив з цього приводу: «Нам треба працювати над створенням політичної нації. Саме це сьогодні має сенс для України»³⁴³ [с. 42]. Але ставлячи таку високу мету, ми повинні чітко розуміти, що цей процес може бути досить довготривалим (у Франції єдина ідентичність формувалась майже два століття) і суперечливим, так як різні соціально-політичні групи мають дещо відмінне бачення його сутності та шляхів реалізації. А враховуючи сучасні українські реалії, коли деякі олігаргічно-політичні угруповування переймаються здебільшого власними інтересами, задля досягнення яких можуть використовувати аморальні чи навіть протиправні методи, що зумовлюють зростання соціального напруження та розкитування внутрішньополітичної стабільності, питання формування консолідованої української політичної нації для них не є актуальним. Але тим не менше в Україні на сьогодні більшість суспільно-політичних груп прагнуть до реалізації цього важливого завдання, тому теоретичне осмислення даного поняття є вкрай необхідним.

В даному контексті слід зазначити, що питання формування української політичної нації є питанням національної безпеки. Ряд дослідників і визначають національну безпеку саме як забезпечення безпеки нації. Зокрема дослідник Е.І. Скакунов зазначає, що національна безпека — «це стан, що забезпечує достатній рівень економічної і військової могутності нації для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам»³⁴⁴[с.104].

Значну увагу питанням формування і становлення політичної нації та національної держави в контексті забезпечення національної безпеки приділяє дослідник Здіорук С.І. Зокрема він стверджує, що Українська державність, здобута наприкінці ХХ ст., є надзвичайно важливою не лише з точки зору

---

³⁴³ Національна безпека України: стратегічні пріоритети та шляхи їх реалізації: матеріали «круглого столу» / за заг. ред. О.В. Литвиненка. — К.: НІСД, — 2011. — 64 с.

³⁴⁴ Скакунов Э.И. Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений // Государство и право. — 1997. — № 5. — С. 98 — 114.

піднесення національної гідності, а головне — у перспективі повноцінної реалізації потенціалу країни і нації. Відповідно, феномен самоідентифікації нації потрібно розглядати насамперед з точки зору його потенціалу для повноцінного розвитку нації, котрий, попри розмаїтість поглядів на цю проблему і численні дискусії, з необхідністю потребує створення національної держави. Звідси очевидно є важливість пильного дослідження чинників національної самоідентифікації, серед яких вагоме місце посідає етноконфесійний³⁴⁵.

Здіорук С.І. також спростовує точку зору щодо того, що починаючи з другої половини ХХ ст. роль національних держав у міжнародних відносинах зменшується в міру того, як посилюються глобалізаційні процеси і набирають силу великі транснаціональні корпорації, міжнародні громадські організації тощо. Фактори глобалізації, що особливо яскраво виявили себе у процесі створення і становлення Європейського Союзу, нібито демонструють невідповідність моделі суверенітету у національній формі сучасним тенденціям світового розвитку. На його думку така точка зору, скоріше, може бути виправданою для націй, які вже мають багатовікову історію національних держав, за час існування яких вони досягли певного рівня національного розвитку, а можливо, в дечому і вичерпали його потенціал у рамках національних держав. Інша річ нації, історія яких склалася таким чином, що вони тільки нещодавно здобули чи відновили власну державність або лише знаходяться на шляху до цього, до яких саме і відноситься українська нація. Без певного періоду розвитку на рівні національної держави нація залишається «недорозвиненою» у багатьох важливих компонентах, і жодні транснаціональні структури не зможуть компенсувати цього відставання. Тому розвиток національної самосвідомості є одним з головних завдань Української держави³⁴⁶.

В історичній ретроспективі серед дослідників, що активно займалися питанням націотворення та державотворення слід згадати А. Крижанівського (С. Доленгі), Ю. Липу, М. Міхновського, В. Винниченка, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Вассіяна, І. Лисяка-Рудницького, Д. Донцова, інших. Більш

---

³⁴⁵ Здіорук С.І. Проблеми національної церкви і національної релігії в українському суспільстві. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr2&issue=2006_2

³⁴⁶ Там само

детально зупинимося на ідеях останнього дослідника, який був одним із засновників концепції інтегрального націоналізму. Д. Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної національної держави. Відтак безпека і інтереси нації повинні бути понад усе. Д. Донцов був прихильником соціального дарвінізму і вважав, що політика — це по суті дарвіністська боротьба народів за виживання, відтак конфлікти між ними неминучі. З цього випливало, що мета виправдовує засоби, що сила волі панує над розумом, що краще діяти, ніж споглядати. Значну увагу інтегральні націоналісти приділяли питанням розвитку та популяризації української культури, історії, розвитку патріотизму, формуванню певного культу боротьби, самопожертви та національного героїзму. Ми зустрічаємо в рядках Донцова: «За Україну вільну від держави-тирана, вільну від колхозної панщини. За Україну не пацифічну, що ставить мир у рабстві понад усе, лиш за Україну, в якій віджив би давній войовничий дух нації [...] лише за Україну стародавнього князівського Києва. Україну Хмельницького і Мазепи, Полуботка і Шевченка»³⁴⁷[с. 206]. Д. Донцов сповідував колективізм, особливе значення надавав соборності (національній єдності), відкидав регіоналізм і прагнув контролювати всі прояви діяльності суспільства. Представники даної течії ставили націю над індивідом, хоча й закликали своїх прибічників бути «сильними особистостями», які ні перед чим не спинились би для досягнення тих чи інших цілей, але головною серед них повинна бути побудова сильної нації та національної держави³⁴⁸[с.153]. Слід також відзначити певні негативні аспекти даної ідеології. Зокрема в творах прибічників інтегрального націоналізму зустрічаємо певні елементи агресивності, расизму, нетерпимості, шовінізму, зверхності. Наприклад: «Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужими, ні перед власними «маловірами». Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря...» «Безсила є та ідея, яка обмежується лиш «альтруїзмом» до себе, а позбавлена «скаженої злоби» проти чужого світу³⁴⁹[с.193].

---

³⁴⁷ Донцов Д. Націоналізм. — Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, — 1966. — 363 с.

³⁴⁸ Там само

³⁴⁹ Там само

Таблиця 3.2.1. Ключові ознаки українського інтегрального націоналізму

Форма державного правління	Народна держава (республіка) на чолі якої має стояти вождь з необмеженою владою
Тип політичного режиму	Національна диктатура як перехідна форма державного будівництва
Національна ідея	Нація (етнічна) – це об'єднувальний і єдиний чинник суспільного та державного буття
Політична еліта	Провідна верства українських патріотів, котрі покликані будувати свою державу і керувати нею
Ієрархія цінностей	Нація (етнічна) – держава – суспільств

Концепція Д. Донцова знайшла своє подальше практичне втілення в ідеології ОУН-УПА. Зокрема в програмних документах ОУН зазначалося:

1. Постанова I-го (основуючого) Конгресу ОУН з 1929 року виходить з положень, що Український націоналізм [...] організований на принципах чинного націоналізму. Постанова передбачала: Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції.

2. Постанова II-го (римського) Великого збору українських націоналістів (ВЗУН) від серпня 1939 р. передбачала: «Устрій Української Держави будуватиметься на засадах націократії [...] Диктатура Вождя Нації забезпечить державі внутрішню силу [...] На чолі Держави стане [...] Голова Держави – Вождь Нації [...] Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН»³⁵⁰.

³⁵⁰ Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]: Украинские страницы. История национального движения Украины 1800 – 1920гг / Розділи: 2.2 «Хто був творцем «інтегрального» націоналізму фашистського типу», 2.3 «Як в 30-ті роки реагували на інтегральний націоналізм Д. Донцова»). – Режим доступу до сторінок:

<http://ukrstor.com/ukrstor/maslovskij-2.2.html> [11, 1],

<http://ukrstor.com/ukrstor/maslovskij-2.3.html> [11, 2]

Значний вклад у розвиток концептів «нації» та «націоналізму» здійснив В. Липинський. Він створив своєрідну концепцію «територіальної нації». Її категоріальну основу становлять поняття «Територія» або «Земля»³⁵¹[с. 123]. Для В. Липинського категорія «Землі» має сакральне значення. Він зазначає: «Нація для нас — це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетаріят» і не мова, віра, плем'я». Основою нації на думку В. Липинського може бути етнологічно соціальний субстрат — народні маси: «Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народну масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо отже основні етатичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації»³⁵²[с. 128]. В. Липинський також зазначає, що не стільки територія робить людей нацією, скільки бажання мати на ній свою окрему державу: «Нація, — писав В. Липинський, — це реалізація хотіння до буття нацією. Коли нема хотіння, виявленого у формі ідеї, — нема нації. З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм — свідомість своєї території, а не сама територія — лежить в основі буття і могутності держав»³⁵³[с. 387].

Обов'язковою і важливою передумовою націотворення на думку В. Липинського є культурна спільність: «Без культури нема нації, без традиції нема культури. Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, біля якої має об'єднатися і зорганізуватися нація». Саме із і культурної традиції повинна випливати «політична лінія суспільної групи, що зорганізовується в націю»³⁵⁴[с. 394].

Саме В. Липинського можна вважати одним із ідеологів формування української політичної нації. Він визначав націю як сукупність людей, об'єднаних «територіальним патріотизмом». Як ми знаємо сьогодні, що саме територіальний підхід лежить в основі сучасного концепту громадянської (політич-

³⁵¹ Чижевський Д. Нація (концепція В. Липинського) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 120—134

³⁵² Там само

³⁵³ В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я.Пеленський. — К.: Київ-Філадельфія, 1995. — 470 с.

³⁵⁴ Там само

ної) нації — спільноти громадян певної країни, які незалежно від етнічного походження визнають цю країну своєю, мають рівні соціальні й політичні права і спільне бачення її минулого й майбутнього.

Серед сучасних дослідників, що мають значні напрацювання в сфері дослідження сутності політичної нації, шляхів її формування, слід назвати: О. Власюка, П. Гай-Нижника, В. Євтуха, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіну, В. Крисаченко, В. Крушинського, А. Кудряченка, І. Кураса, В. Кучера, Ю. Левенця, О. Майбороду, О. Мироненка, М. Михальченка, Л. Нагорну, П. Надолішнього, М. Степико, О. Рафальського, В. Рябцева, Ю. Шаповала, Ю. Шемшученка, Л. Шкляра, М. Шульгу, В. Якушика та ін. Зокрема В. Крисаченко, М. Степико, О. Власюк та ін. відзначають, що спільноту можна вважати політичною нацією за умови, коли є чинними дві такі ознаки:

— по-перше, об'єднання певної людності в такий соціальний інститут як держава, тобто політична організація суспільства, створювана для реалізації його владних і регуляторних функцій;

— по-друге, наявність у державі повноти народовладдя, або принаймні його істотних елементів як механізму виявлення та реалізації волі й інтересів громадян суспільства³⁵⁵.

Важливо тут з'ясувати співвідношення понять «політична нація» та «державність». В політичній науці визначено, що найвищою формою консолідації певної спільноти є державність, яка передбачає існування особливої публічної влади, санкціонованої суспільством сукупності правил (законів), які регламентують поведінку людей певної території, на якій чинними є суверенітет (самодостатність) держави і її владні повноваження³⁵⁶. Людська спільнота може існувати як політична спільність тільки в умовах наявності власної держави, а в умовах її відсутності населення існує лише як прополітичний феномен, який лише в перспективі може сформулювати власну державність.

Крім того не кожна держава може мати розвинуту політичну націю, яка передбачає високий рівень політичної свідомості та громадянської активності населення країни.

---

³⁵⁵ Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/G1%201-2_cnv.htm

³⁵⁶ Там само

В даному контексті дослідник М.М. Розумний зазначає, що політична нація це спільнота з високим рівнем суспільної організації, для якої є характерними такі ознаки: наявність механізмів волевиявлення і саморегулювання, високий рівень інтегрованості та єдина історико-культурна ідентичність³⁵⁷ [с. 324].

Розглянемо історію становлення політичної нації. Власне концепція політичної нації сформувалася в період Великої французької революції. Такі, важливі для розуміння концепту «політична нація» поняття як «суверенність нації», «національний характер» висунув і класично обґрунтував відомий просвітитель Жан-Жак Руссо. На його думку, найвища влада в державі, має виражати загальну волю нації. Націю, з точки зору Руссо, складали усіх мешканці тогочасної Франції, здебільшого представники «третього стану». Відтак поняття «представник нації» ототожнюється з поняттям «громадянин держави». Саме таке тлумачення нації найбільше зустрічається у розвинутих країнах Заходу.

Поряд з поняттям «політична нація» існує поняття «етнічна нація» — спільнота людей, яка формується в першу чергу за етнічними ознаками. Зокрема, Я. Крейчі та В. Велімські зазначають, що нації поділяються на політичні (ті, що мають державу, але не мають спільності мови), етнічні (ті, що мають власну мову, але не мають держави) і повномасштабні (вони є і мовною спільнотою, і мають власну державу)³⁵⁸ [с. 74].

Хоча на нашу думку подібне розмежування націй носить скоріше умовний характер і може використовуватися здебільшого для академічних дискусій, так як в умовах практики воно не спрацьовує. Зокрема поділ націй на етнічні та політичні є некоректним, оскільки так звані етнічні нації є не меншою мірою політизованими соціумами, ніж так звані політичні. Зокрема домінуючі моноетноси (польський, німецький, японський та інші етноси), утворивши власні держави, також об'єднуються спільним громадянством — атрибутом, який чомусь приписується націям винятково «політичним». Тому, коректніше говорити про нації поліетнічні та моноетнічні, які є однаково політичними, якщо виходити або із наявності у них громадянської основи або із їхнього прагнення до утворення такої основи. Політичні ж нації можуть бути дер-

---

³⁵⁷ М. Розумний. Ідея і нація в інформаційну епоху. Х.: 2006. — 340 с.

³⁵⁸ Касьянов Георгій Володимирович. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

жавними (мають власну державу), квазідержавними (є автономними провінціями чи колоніями), бездержавними (що борються за свою державність). На думку М.Рябчука, «кожна нація є політичною й, водночас, кожна має своє етно-культурне (національне) ядро. Уявити собі неполітичну націю неможливо, бо сама її суть — це громадяни, які ухвалюють політичні рішення — делегують владу виборним органам та контролюють їх діяльність»³⁵⁹[с. 231]. В. Лісовий та О. Проценко в даному контексті також відзначають, що етнічна нація утворює основу (чи серцевину) єднання в одну політичну націю, що може бути цілком застосоване для України³⁶⁰[с. 29]. Щодо України, то враховуючи її поліетнічність, потрібно зважати на те, що поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого — виникненням ідентичності, спільної для них усіх³⁶¹[с. 18]. Становлення політичної нації буде можливим при досягнення її збалансованості і наявності прагнення до компромісу.

О. Майборода зазначає, що становлення єдиної нації на основі багатьох етнічних компонентів є процесом складним і довготривалим, що стримується рядом чинників зокрема неоднозначними історичними обставинами, протилежними ідеологічними, конфесійними уподобаннями різних груп населення, значною політизацією даної проблеми. На його думку формування політичної нації повинно базуватися на основі українського титульного етносу.

Намічаючи шляхи становлення політичної нації та досліджуючи її сутність, ми повинні чітко визначити такі поняття як «етнос» і «нація». Найбільш поширене розуміння етносу (від грец. *ethnos* — народ, група, плем'я, дослівно «негрек», «чужинець») — стійка, історично сформована на певній території спільність людей, що мають спільні риси, усталені особливості культури та психічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксовані у етнімі. Основними ознаками етносу американський антрополог Р. Наролла вважає наявність самосвідомості, усвідомлення спільності походження, форми

---

³⁵⁹ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. — К.: К.І.С., — 2011. — 342 с.

³⁶⁰ Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002

³⁶¹ О. Майборода Нації етнічні і політичні : оманливе розрізнення// Політ. менеджмент - 2004. — № 5. — С. 15–22

шлюбносімейних відносин, релігії і особливо мовної totoжності та територіально-організаційної окремішності. На думку німецького етнолога В. Мюльмана, етнос — це «єдність, самоусвідомлювана людьми»³⁶². Ряд російських і вітчизняних дослідників виділяють такі ознаки етносу: територіальну взаємодію етнічних спільностей для їх функціонування (В. І. Наулко); роль національної (етнічної) самосвідомості як незаперечної ознаки етноса (Ю.В. Бромлей, П.І. Кушнір); значення для етносу культурної специфіки (М.М. Чебоксаров), обрядів і звичаїв (В.К. Борисенко), а також чинник соціально-економічної цілісності та безперервності етносоціальних процесів і міжетнічних зв'язків (В.І. Наулко). На думку В. Євтуха сучасне тлумачення етносу відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані зі спільністю їх походження, що виявляється у побуті, культурі, поведінці, й у цілому в ментальності³⁶³ [с.18].

Сутність етносу виявляється у його культурі — системі звичаїв, традицій, вірувань, що визначають спосіб життя етносу. Передавання етнокультурної інформації регулюється за допомогою стереотипів — усталених форм поведінки, вироблених багатовіковим досвідом народу. Вони є суттю механізму традицій. Палітра етнічних стереотипів розмаїта, ними пронизане все етнічне життя, особливо поведінка, мораль, манери, етикет.

На думку відомого дослідника Л.Гумільова етнос(народ) — це сталий комплекс, який склався природно і протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам. Він відрізняється почуттям компліментарності та своєрідним типом поведінки, яка змінюється в історичному часі. Стереотип поведінки слугує фундаментом етнічної традиції, що охоплює культурні та світоглядні підвалини, форми співжиття і господарства, особливі для кожного етносу. На думку Л. Гумільова етноси не вічні, вони схожі на живі організми — народжуються, проходять індивідуальний план розвитку (протягом 1300-1500 років) і зникають (вмирають) [с. 14].³⁶⁴

Існує також ряд визначень нації. У Давньому Римі «націями» називали групи чужинців з певного регіону, що не мали таких

³⁶² Теория этноса. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sati.archaeology.nsc.ru/encus_p/term.html?act=show_text&lo=59&term=4

³⁶³ М.Т. Степико. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К. 2011. — 334 с.

³⁶⁴ Гумилев, Лев. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1990. — 528 с.

прав, якими були наділені громадяни Риму³⁶⁵ [с.38]. Аналогічний термін існував в грецькій і давньоєврейській мовах. У середньовічній Європі термін «нація» тлумачився як «земляцтво». Зокрема Д. Юм зазначав, що нація — це спільність людей, об'єднана певними інтересами. Зокрема в середньовічних університетах існували нації студентів, об'єднані за спільним географічних походженням то мовою. Націями тоді також називалися об'єднання громадян за професійними ознаками — нація лікарів, священників, адвокатів і навіть за гендерною ознакою — нація молодих жінок. Лише з XIX ст. даний термін набув сучасного сенсу. Нація стала тлумачитися як альтернатива феодально-династичної і племінної роз'єднаності. Досить цікаву концепцію нації розробив Г.В.Ф. Гегель. Він вважав, що Абсолютний дух найбільш повно себе реалізує через національний організм. Він вважав національну державу необхідною кульмінацією еволюції духу від конкретного до загального.

Найбільш поширеним в радянські часи було визначення нації як стійкої спільності людей, що історично склалася, виникла на основі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури.

Хоча інші дослідники, зокрема М. Бердяєв, стверджують, що існування нації не визначається ні її територією, ні державним суверенітетом, хоча вони й важливі для національного життя. Головним для нації є національною свідомість та культурні ознаки і в першу чергу духовна єдність. Нація — вічно живий суб'єкт історичного процесу. Поки існує національна свідомість будуть формуватися всі інші ознаки³⁶⁶ [с. 12].

Деякі дослідники зокрема Л. Вітгенштейн застосовують «сімейне» визначення даного поняття. Суть його полягає у врахуванні певного набору ознак для нації — компактного проживання на певній території; спільної мови; спільної релігії; власної держави; наявності національної самосвідомості. У сімейному визначенні усі ознаки поділяють на об'єктивні і суб'єктивні, але основною вважається національна свідомість — усвідомлення людьми своєї належності до однієї суспільно-культурної цілісності. Формування сильно вираженої національної самосвідомості за відсутності будь-яких об'єктивних ознак може бути підставою для об'єднан-

³⁶⁵ Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism. Oxford; New York, 1994. P.38.

³⁶⁶ М. Бердяєв. Многобожие и национализм // Путь. — 1934. — № 43. — С. 3–16

ня людей у нації, а її ослаблення приводить до деградації і занепаду нації³⁶⁷[с. 86].

Але говорячи про сутність нації слід відзначити, що вона не є певним сталим і незмінним утворенням. Зокрема М. Бердяєв відзначав: «Нація є динамічна субстанція, а не минуща історична функція»³⁶⁸[с. 311]. М. Драгоманов також зауважує, що процес етногенезу й націостановлення далекий від того, щоб демонструвати якусь незмінність, поза історичну сутність. П. Сорокін взагалі вважав, що національності як єдиного соціального елемента нема³⁶⁹[с. 246].

Враховуючи динамічний характер нації, не можна дати їй визначення, яке залишалося б правильним раз і назавжди. Через це останнім часом з'явилися нові спроби тлумачення нації, які критично враховують уже існуючі і прагнуть врахувати їх недоліки. Одне з найбільш вдалих визначень нації у пострадянській науковій літературі належить Ф. Горовському, О. Картунову та Ю. Римаренку: нація — це «етносоціальна (і не завжди кровнородина) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність національним матеріальним та духовним цінностям, національній символіці, національноекологічні почуття тощо), а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає»³⁷⁰[с.322].

Сучасна вітчизняна наука виділяє типологізацію націй, за якою визначення нації ґрунтується на психологічній («нація — це душа, духовний принцип» (Е. Ренан, Вебер)), культурологічній («союз осіб, які однаково розмовляють», «культурний союз» (К. Ренер, Гердер)), етнологічній (спільність походження, самосвідомості та інших етнічних ознак (Е. Сміт, М. Новак)), історико-економічній (спільність території, мови, економічного життя і традицій (К. Каутський, К. Маркс, Й. Сталін)), етатистській (спільні територія та уряд (Р. Додонов)), комунікативній (спільний комунікативний простір (К. Дойч))

³⁶⁷ М.Ю. Русин, І.В. Огородник. Історія української філософії. К.: Академвидав. 2008. — 624 с.

³⁶⁸ Бердяєв Н. Судьба России. — Харьков: Изд-во Фолио, 2001. — 624 с.

³⁶⁹ Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — 542 с.

³⁷⁰ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. — Київ, 1993. — 800 с.

теоріях³⁷¹ [с. 122]. Г.В. Гегель поділяв нації на історичні та неісторичні. Історичні це нації які створюють свою власну державу і реалізують власну історичну місію. Для цього вони повинні мати високосвідому національну еліту. Ці думки підтримував відомий український дослідник І. Лисяк-Рудницький, який зазначав що історичною є та нація, яка має провідну соціальну верству — еліту. Еліта є носієм високої культури політичної свідомості. Втрата еліти приводить до смерті нації³⁷² [с. 107].

Одним з найбільш складних і дискусійних питань в політології є питання про походження та природу націй. На сьогодні сформувалися два основні підходи до розуміння сутності та механізмів формування нації — конструктивізм (модернізм) та примордіалізм (етніцизм). Зокрема конструктивісти (Карл Дейч, Бенедикт Андерсон, Ернест Геллнер та інші) наполягали на «штучності» формування націй. Засновником конструктивізму вважається Ернест Геллнер³⁷³ який стверджував, що нації є продуктом модернізації або осучаснення. Модернізація включає в себе процес переходу від традиційного суспільства до сучасного, що здійснюється через урбанізацію і розвиток ринкової економіки. Результатом модернізації є формування нової соціальної організації суспільства, поява нових соціальних груп і класів. Модернізація приводить до зменшення замкнутості суспільства, збільшення суспільної рухливості, мобільності і комунікабельності. Таким чином, процеси модернізації суспільства зумовлюють консолідацію суспільства, формування національної спільноти людей, яке отримує назву нації. На думку дослідника для формування нації потрібно забезпечити реалізацію таких основних ознак:

1) спільність культури, яка запозичується від етносу, на базі якого виникає сама нація. Вона проявляється у спільності мови, традицій, вірувань, обрядів тощо;

2) спільність політичної волі. Без волі до єдності, об'єднання нація може і не відбутися. Носієм цієї волі є еліта суспільства, здебільшого національна інтелігенція. Саме вона розробляє концепцію національного об'єднання, яка базується на єдності території, спільності культури і національної історії, близькості

³⁷¹ Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 121 — 122.

³⁷² Іван Лисяк-Рудницький. Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. — К.: Унів. вид-во Пульсари, 2002. — 244 с

³⁷³ Геллнер Э. Нации и национализм, [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/gelln/index.php

мови. Так поступово у людей виробляється почуття патріотизму і усвідомлення своєї національної приналежності;

3) фундаментом інтеграційних процесів є розвиток виробництва, формування ринкових відносин, що призводить до поступового стирання культурних та мовних відмінностей між спорідненими етнічними групами, виникнення літературної мови і єдиної системи національної освіти.

Як наслідок цих трьох чинників у нації виникає необхідність у політичному самовизначенні, яке проявляється через формування національної держави, на чолі якого повинні стояти представники своєї власної нації.

Інший представник конструктивізму – Бенедикт Андерсон розглядає сучасні нації як штучно створювані «уявлені спільноти»³⁷⁴[с. 4]. В основі цього процесу, за Андерсоном, лежить феномен «друкарського капіталізму» із властивими йому газетами і романами, що зображують націю як соціокультурну спільність (порівн. з аналогічними ідеями Мак-Люена). На його думку першими націями стали латиноамериканські, а потім нації США і Франції.

Конструктивістський підхід поширений серед російських етнологів (В.А. Тишков, О.Г. Здравомислов, Б.Г. Капустін). Зокрема В.А. Тишков, зазначає що нація не може мати чіткого наукового визначення, вона є лише конструктом, політичним гаслом для мобілізації населення.

Примордіалісти (етніцисти) (Е. Сміт, М. Новак, В. Карлов, Дж. Даллас, Ю. Бромлей, Р. Шпорлюк, інші) ставлять на перше місце в націогенезі етнічність і культуру. Вони зазначають, що нації як соціальні спільноти формуються протягом тривалого історичного періоду. Так дослідник В.В. Карлов, наприклад, вважає, що нація це соціально-політичне утворення формаційного характеру, яке має самосвідомість і в якому члени етнічної спільноти поєднуються через ринкові відносини³⁷⁵. На подібних позиціях стоїть і український дослідник М.О. Шульга, зазначаючи про етнічні засади формування нації.

Примордіалісти стверджують, що прагнення націй відшукати власні корені в етнічному минулому є цілком закономірними. Тому тільки вивчення етнічних витоків політичних націй та

---

³⁷⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – 272 с

³⁷⁵ Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/G1%201-2_cnv.htm

врахування етнічних кордонів при утворенні нових національних держав допоможе створити тривкий світовий порядок.

Досліджуючи дані концепції не можна стверджувати, що вони дають вичерпні відповіді на питання щодо сутності і походження нації і тому не варто протиставляти так зване етнічне і політичне (громадянське) розуміння нації. Націю не можна позбавити від етнічних характеристик, вважаючи її тільки штучним конструктом, так як нації це досить складне і багатогранне утворення, яке має свої форми вияву в усіх сферах буття народу: культурі, економіці, політиці тощо. Зокрема дослідник Р. Додонов відзначає, що намір трактувати націю як політичну категорію, сукупність громадян держави, заслуговує схвалення, але кожен громадянин має своє історико-традиційне етнічне коріння, яке він не хоче втрачати³⁷⁶[с. 43]. Дослідник М. Степико вважає, що історично таке протиставлення походить із німецької політичної думки, де використовувалися поняття *Staatsnation* і *Kulturnation*. Вони мали різне походження: «державні нації» формувалися зусиллями державного апарату на основі спільних законів, а «культурні нації» формувалися інтелектуальною елітою на основі спільної культурної спадщини³⁷⁷[с.31].

В даному контексті дослідник В. Лісовий зазначає, що формування націй здійснюється або за допомогою політично-правових установ (на прикладі афро-американських країн), або шляхом об'єднання індивідів за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, — ця культура й дістає назву «національної культури»³⁷⁸. Ця культура формується на основі культури титульного народу-етносу. Дослідник І. Варзар зазначає, що титульним народом-етносом в багатоетнічному суспільстві вважається найбільший за фізичною чисельністю та найстаріший (автохтонний, не просто аборигенний) мешканець на даній геополітичній площині; крім того ним є також народ-етнос, який здійснює найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства³⁷⁹[с. 24]. Але не кожне багатоетнічне суспільство має титульний етнос. Наприклад політична нація в

---

³⁷⁶ Додонов Р. Некоторые аспекты Этнологоического подхода к определению понятия «нация» // Константы. — 1995. — № 1. — С. 40 — 54.

³⁷⁷ М.Т. Степика. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К. 2011. — 334 с.

³⁷⁸ Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Krizsachenko/GI%201-2_cnv.htm

³⁷⁹ Варзар І. М. Політична етнологія. Пропедевтичний курс. Авторський підручник. — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. — 354 с.

США є поліетнічною, але титульного етносу тут не існує, так як вона створена з емігрантів різного етнічного і расового походження, які об'єднуються почуттям патріотизму, громадянською релігією та особливим способом буття.

Підсумовуючи наші дослідження сутності понять «етнос» та «нація», потрібно відзначити, що на думку ряду дослідників, етноси на відміну від нації, не мають політичної компоненти, тобто вони не ставлять перед собою політичних завдань і не прагнуть до створення своїх власних етнічних держав. Фактично до XVIII століття світ не знав національних держав. Націй як таких на той момент не існувало. Існували або поліетнічні імперії, в яких-небудь один етнос займав домінуюче становище, або невеликі державні утворення, своєрідні поліси, в середні віки – це міста-держави, які не включали до свого складу всіх представників етносу.

Бездержавний етнос стає нацією в тому випадку, якщо розпочинає політичну боротьбу за національно-державне самовизначення (поляки, українці у складі Російської імперії, греки у складі Оттоманської імперії). В даному контексті О. Майборода відзначає, що будь-яка нація є феноменом іманентно політичним³⁸⁰[с. 18].

На нашу думку найбільш точним визначенням даного поняття є таке: нація — політично організований етнос, формування якого зумовлене певною об'єктивною єдністю — територіальною, економічною, мовною, культурною, тощо, що має власну державність чи прагне до її здобуття. Відомий дослідник Е. Сміт виділяє такі основні ознаки нації 1) територія і мобільність; 2) культурна і мовна диференціація; 3) великі розміри; 4) громадянські права, тобто ступінь політизації; 5) групові відчуття і лояльність; 6) зовнішні відносини; 7) економічна інтеграція³⁸¹[с. 27]. Дослідник вважає, що перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять — етнічну групу, всі сім — націю. Водночас всі ознаки відтворюють зв'язок між нацією й історично «нижчими» спільнотами. На його думку, в рамках нації різні етнічні компоненти розглядаються як її системоутворюючі чинники.

На думку вітчизняних дослідників Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. межа між етносом і нацією пролягає між тим, що не залежить від людини, не є її особистою заслу-

³⁸⁰ О. Майборода Нації етнічні і політичні : оманливе розрізнення// Політ. менеджмент – 2004. – № 5. – С. 15 – 22

³⁸¹ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

гою і зумовлена лише фактом її народження і тим, що потребує від неї певного особистого зусилля й усвідомленого вибору. Якщо до етнічної культури люди прилучаються колективно, з причини своєї належності до певного етносу, то до національної культури вони прилучаються здебільшого індивідуально, а інколи – всупереч своєму етнічному походженню³⁸². Дослідники вважають, що політична нація, об'єднуючи різні етнічні групи, підносить етнічну сутність певної групи людей на вищий щабель соціальності, формуючи загальнонаціональну систему норм, цінностей і символів.

3.3. Формування концепту «безпека держави» в рамках державоцентричного підходу

Слід констатувати, що в найближчі десятиліття національна держава залишиться основною одиницею світового устрою. Це висуває потребу у ґрунтовному аналізі концепту «безпека держави» та дослідження проблем підвищення якості державного управління у сфері забезпечення національної безпеки, розвитку добросусідських міждержавних відносин та удосконалення міжнародних інститутів безпеки.

Як було відзначено в попередніх підрозділах, що поняття «безпека» та «національна безпека» з часів виникнення здебільшого використовувалося в контексті забезпечення «безпеки держави», зокрема врахування національних інтересів держави і в першу чергу у військовій та зовнішньополітичних сферах. Відтак у більшості розвинутих країн «національна безпека» розумілась саме як державна безпека, а насамперед її воєнні та політичні аспекти. В нашому дослідженні ми тлумачимо державну безпеку як одну із складових національної безпеки, поряд з безпекою людини та безпекою суспільства.

Серед сучасних дослідників, які працювали в даній галузі слід назвати В. Горбуліна, О. Литвиненка, Г. Новицького, А. Качинського, С. Пирожкова, О. Белова, С. Селіванова, М. Сунгуровського, В. Дзоза, В. Креміня, М. Косолапова, Г. Мурашини, Є. Кравця, С. Гордієнко, В. Картавцева, М. Потебенька, В. Гончаренка, А. Опальова, В. Пилипчука, інших. Так В. Пилипчук визначає такі основні підходи до проблеми визначення даного поняття³⁸³.

---

³⁸² Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/GI%201-2_cnv.htm

³⁸³ В.Г. Пилипчук. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека»// Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 34.

- в основу визначення покладено «стан» захищеності. Зокрема Л. Григорян зазначає, що державна безпека — це стан непорушності основ суспільного і державного ладу. На думку Ю. Булигіна, державна безпека — такий стан держави, за якого забезпечено стійкість його суспільно-політичного ладу;
- в основу покладено поєднання понять «стан» і «здатність». Так, автори Конкретно-аналітичного словника (1972 р.) вважали, що державна безпека — це стан надійності й непорушності суспільного і державного ладу в умовах внутрішніх (у перехідний період) і зовнішніх ворожих сил, здатність держави протистояти підривної діяльності;
- визначення державної безпеки як системи суспільних відносин. Зокрема, М. Карпушин зазначав, що державна безпека є регулятором взаємодії сил її охорони і забезпечення, джерел загроз і середовища. П. Коршиков зробив висновок, що державна безпека — певний стан системи протиборства держави і супротивника, що визначається порівняно високим ступенем локалізації дій супротивника та інших джерел небезпеки. Ю. Долгополов зазначив, що державна безпека — це система суспільних відносин, що регулюються соціальними нормами і забезпечують непорушність державного і суспільного ладу країни, її військового потенціалу й суверенітету³⁸⁴.

Аналізуючи роботи інших дослідників, слід зазначити, що у працях М. Потебенька і В. Гончаренка державна безпека України визначається як стан захищеності корінних підвалів суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами суспільства³⁸⁵ [с. 16]. Дослідник С. Яценко визначає державну безпеку України як стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадської злагоди, довкілля, національної і релігійної рівності³⁸⁶ [с. 111]. Дослідник А. Опальов пропонує визначити «державну безпеку» як стан захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, обо-

---

³⁸⁴ В.Г. Пилипчук. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека»// Стратегічна панорама. — 2006. — № 2. — С. 34.

³⁸⁵ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під загальною редакцією М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Ч. 2. — К.: «Форум», — 2001. — С. 16.

³⁸⁶ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. — 2-ге вид., перероблене та доповнене / Відп. редактор Яценко С. С. — К.: «А.С.К.», — 2003. — С. 111.

ронного, науково-технічного та інформаційного потенціалу держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, спричинених іноземними спецслужбами та організаціями, злочинними структурами, групами чи окремими особами. На думку вченого, у широкому розумінні державна безпека — це захищеність підвалин існування держави, тобто державна безпека є вищим зрізом національної безпеки. А тому її не можна зіставляти з іншими видами безпеки як рівнопорядкову. Державна безпека охоплює всі інші види безпеки, виокремлюючи в них свій об'єкт³⁸⁷[с. 4].

Деякі дослідники вважають, що безпека держави і державна безпека це різні поняття. Так С. Гордієнко безпеку держави визначає як спроможність системи суспільних відносин (у політичній, економічній, військовій, науково-технічній та інших важливих сферах діяльності суспільства), що безпосередньо пов'язана із забезпеченням оптимального функціонування її інститутів (насамперед державної влади), забезпечити безпеку держави, особи і суспільства за конкретного балансу їхніх життєво важливих інтересів; державна безпека на його думку — форма (різновид) національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз³⁸⁸[с.119]. На нашу думку ці поняття не потрібно розділяти, так як вони тотожні. Найбільш оптимальним на нашу думку є таке визначення: безпека держави — це захищеність суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, державних структур від зовнішніх і внутрішніх загроз, що досягається за рахунок наявності ефективного механізму управління та координації діяльності відповідних державних та громадських інституцій.

Здійснюючи історичну ретроспективу слід зазначити, що проблема безпеки загалом і зокрема безпеки держави почала досліджуватися досить давно. Так у дослідженнях античних мислителів безпека держави була тісно пов'язана з забезпеченням безпеки громадян і розглядалася як засіб забезпечення загального блага. Власне саме виникнення держави пов'язувалося в першу чергу з потребою забезпечити захист громадян. Зокрема Аристотель у своїй теорії побудови держави,

---

³⁸⁷ Опадев А.В. О некоторых базовых категориях теории обеспечения национальной безопасности // Вестник Российской академии естественных наук. — 2004. — № 3. — С. 4—12.

³⁸⁸ Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» // Стратегічна панорама. — 2003. — № 2.

однією із важливих її ознак висував «критерій безпеки громадян»³⁸⁹[с.509]. Цю думку підтримував і інший відомий філософ Платон зазначаючи, що безпека це відсутності загроз або зла для окремої людини, що є можливим у потужній державі, відтак кожна людина окремо і всі загалом повинні турбуватися про зміцнення держави і її безпеки. Філософ намагався створити концепцію ідеальної держави, яка по своїй суті була тоталітарною. Згідно з поглядами іншого давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь — взаємну безпеку.

У середні віки змістовне наповнення поняття «безпека» було зумовлене релігійним світоглядом того часу. Безпека розумілася як спокійний стан духу людей, які уповаючи на Божу волю, вважали себе захищеними від будь-яких загроз. В цей період засуджувалося будь-яке насильство, так як тоді найвищим гріхом вважалося позбавлення людини життя (Августин Блаженний, Фома Аквінський). Вищим благом був мир і безпека. Безпека земних держав залежала від дотримання ідеалів і заповідей «Миру Божого» (Августин Блаженний) — мирного порядку, безпеки й злагоди в межах християнських держав. В епоху Відродження й Нового часу така точка зору трансформувалась у проблему безпечних взаємостосунків між державами й пошуку шляхів їх нормалізації (Е. Роттердамський, Г. Гроцій).

Починаючи з періоду Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза) поняття «безпека держави» ґрунтувалося на договірній теорії. Так Т.Гоббс вважав, що прагнення до безпеки обумовлює прогрес цивілізації та є основою державності. Людина має постійний страх перед загрозами, що змушує її ужити в суспільстві («у групі», «у племені», «у стаді») і шукати засоби колективного захисту у війні «усіх проти всіх». Тобто за Т. Гоббсом: «Людина — це істота, цивілізована страхом смерті»³⁹⁰[с. 211]. На думку Гобса найголовнішим прагненням людини є прагнення до досягнення миру і безпеки. Якщо цього неможливо досягнути, то за нею залишається природне право захищати себе всіма можливими засобами. Але найкращим захистом для людини, на думку Гоббса є держава. Відтак для досягнення миру й безпеки люди створили державу.

---

³⁸⁹ Аристотель. Політика. — Соч. в 4 т. — М.: Мысль, 1983. — Т.4. — 830 с.

³⁹⁰ Гоббс Т. Сочинения: В 2 т.: Пер. с англ. / Сост. В.В.Соколов. — М.: Мысль, 1982. — Т.1. — 621 с.; 1991. — Т.2. — 731 с.

Значний вклад в розробку концепту «безпека держави» вніс німецький філософ Г.В.Ф. Гегель, який зазначав, що саме держава є важливою і неомінною умовою забезпечення безпеки людини. «Тільки в державі можливо розумне і безпечне існування людини. Мета всякої освіти полягає в тому, щоб допомогти людині подолати свою виключно суб'єктивну природу і набути об'єктивного існування в державі ... Всім своїм існуванням людина зобов'язана державі ... Вся її цінність, вся її духовна дійсність — результат її входження в державу.»³⁹¹. Хоча розвиток держави Гегель пов'язував з становленням громадянського суспільства, яке він визначав як зв'язок (спілкування) осіб через систему потреб і розподіл праці та через систему правосуддя. Так в «Філософії права» зазначено, що правовими основами громадянського суспільства є рівність людей як суб'єктів права, їх юридична свобода, індивідуальна приватна власність, непорушність договорів, охорона права від порушень, а також впорядковане законодавство і авторитетний суд, в тому числі суд присяжних³⁹² [с. 227]. Висновки Гегеля про самостійність громадянського суспільства як сфери приватних інтересів по відношенню до держави (втіленню публічного інтересу), про залежність суспільного ладу від розподілу праці і форм власності залишаються досить актуальними і сьогодні.

Значна частина сучасних дослідників також підтримують державоцентричний підхід, який найбільш поширений в більшості західних країн (США, ФРН, Франція, та інші), а також в Китаї, Японії, Російській Федерації. І це при тому, що, більшість американських теоретиків в області безпеки, чітко зазначали, що в основу їхніх концепцій безпеки закладене ліберальне вчення Дж. Локка.

Слід зазначити, що ліберальна концепція політики будується на розподілі безпеки держави і суспільства, чіткого розмежування сфер публічного й приватного інтересу, забезпеченні при цьому національного інтересу, під яким розумівся передусім державний інтерес. Саме ці положення є основною ідеєю даного концептуального підходу. Тобто на державу покладалося забезпечення колективного інтересу, а на особу — приватного.

Так відомий практик в сфері безпеки, екс-міністр оборони США Г. Браун стверджує, що національна безпека — це на-

---

³⁹¹ Гегель. Система наук. Часть первая. Феноменология духа. Перевод Г. Шпета. М., 1953.

³⁹² Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль, — 1990. — 526 с.

самперед здатність зберігати територіальну цілісність держави, здійснювати підтримку економічних відносин з іншими країнами світу, забезпечувати захист від зовнішніх негативних впливів своїх інститутів та систем управління, контролювати свої кордони, тобто безпека — це реалізація зовнішньополітичних інтересів країн, це стан невразливості держави від загроз, який досягається шляхом реалізації ряду заходів, здебільшого стилізованого характеру³⁹³[с. 241].

Дослідники Європейського Центру проблем безпеки ім. Дж.К. Маршалла (Німеччина), зазначають, що національна безпека це «загальне поняття, категорія, що включає як питання національної оборони держави так і питання формування відносин з іноземними країнами. Зокрема це система заходів спрямованих на формування сприятливої позиції в міжнародних відносинах чи загальний рівень обороноздатності, що дає можливість протидіяти ворожим та підливним діям як всередині так і зовні країни»³⁹⁴[с.15].

Дослідник М.О. Ушаков зазначає, що національна безпека — «це реальна здатність держави бути вільною від зовнішньої небезпеки»³⁹⁵[с.15].

Інший дослідник М.В. Сунгуровський визначає національну безпеку як такий стан суспільства і держави, коли забезпечуються сприятливі умови для досягнення національних інтересів за наявності та (або) у передбаченні дестабілізуючих чинників (загроз).

Значну увагу безпековим аспектам процесів державотворення приділяє В.О. Дзоз, вказуючи на ключову роль гуманітарної політики в стратегії розвитку незалежної Української Держави, оскільки саме вона «верифікує пріоритети суспільного розвитку відносно загальнолюдських цінностей, інтегрує їх навколо людини як найбільш високої цивілізаційної цінності. Формування такої політики належить до стратегічних завдань державотворення. Дослідження цього процесу займають центральне місце в системі гуманітарних наук будь-якої демократичної країни світу»³⁹⁶[с.63].

---

³⁹³ Brown H. Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World. — Colorado, 1983. — P. 4.

³⁹⁴ Глоссарий терминов/Без указ. авт. — Гармиш-Партенкирхен (Германия), — 2002. — 30 с. (Препр./Европейский Центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. Колледж по изучению международных отношений и вопросов безопасности.

³⁹⁵ Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. — М.: Наука, — 1988. — 453 с.

³⁹⁶ Дзоз В.О. Гуманітарна політика України в контексті суспільної модернізації (соціально-філософський аналіз) : дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / В. О. Дзоз / Інститут вищої освіти АПН України. — К., — 2007. — 380 с.

Державоцентричну тенденцію підтримує і В.Г. Кремень. Досліджуючи концепції національної безпеки, він відзначає, що гуманітарна сфера діяльності відноситься до основних елементів міжнародної та національної безпеки. Дослідник виокремлює в системі чинників забезпечення національної безпеки такі елементи, як ступінь національної єдності суспільства; рівень дотримання прав і свобод громадян; рівень довіри до органів державної влади; характер панівних світоглядних та ідейно-політичних настанов; ступінь ідейної єдності суспільства. В. Кремень зазначає, що в сучасному світі національна безпека держави детермінується не тільки військовими чинниками, а й соціальними та гуманітарними, акцентує увагу на важливості посилення міжнародно-політичного співробітництва у безпековій сфері, використання ненасильницьких політичних засобів³⁹⁷ [с. 38].

Слід відзначити, що саме в рамках державоцентричного підходу сформувалася наукова школа так званого «політичного реалізму». Згідно реалістичної концепції (Ганс Моргентау та інші), міжнародні відносини завжди розвивалися в контексті військовобезпекового концепта існування держави, тобто всі держави існують в тіні «завтрашньої» війни, тому будь-яка держава не може (і не повинна розраховувати) на когось ще, окрім самої себе, щоб забезпечити свою безпеку. Це важливий принцип самозбереження, так званий «self – help», сформульований одним з представників структурного реалізму Кеннетом Уолцом. Кожна держава прагне посилювати свій військовий потенціал, щоб запобігти ризику нападу з боку інших держав. При цьому будь-яка військова підготовка можуть викликати в інших країнах страхи, що вони можуть бути спрямовані проти них, відтак вони не можуть мати впевненості, що істинні наміри держави, яка збільшує військовий потенціал, є всього лише оборонними, а не наступальними. Ці безпекові взаємодії Герберт Баттерфілд визначає як «страх Гоббса», а Джон Герц як «дилему безпеки»³⁹⁸. Насправді після закінчення Другої світової війни ця дилема реалізувалася в гонці озброєнь двох найбільших держав на той момент: США і СРСР. Крім того кожна держава трактує свої власні заходи як обо-

---

³⁹⁷ Кремень В.Г. Політична безпека України: Концептуальні засади та системи забезпечення: Монографія / В.Г. Кремень, І.Ф. Бінько, С.І. Головащенко. — К.: [б. в.], — 1998. — 92 с.

³⁹⁸ Rioux Jean-François. La sécurité humaine: une nouvelle conception des relations internationales, L'Harmattan, Paris, 2001, p.78

ронні, і при відсутності прагнення до діалогу та порозуміння, активність інших країн тлумачиться нею як потенційно небезпечна, щоб вони не здійснювали, що ми й спостерігаємо на прикладі політичних взаємин США з країнами вісі зла, зокрема з Сірією чи Іраном.

В рамках реалістичного підходу значна увага приділяється зовнішньополітичним відносинам через які держава реалізує свої національні інтереси. Так на переконання Г. Кіссінджера і З. Бжезінського держави, як і окремі особистості, переслідують раціональні цілі, особливо в тому, що стосується їх потреби в безпеці. Тому міжнародні відносини є сума політик окремих суверенних держав, а світова політика інтерпретується як система балансів сил, головним чином між великими (впливовими) державами³⁹⁹.

Розглядаючи забезпечення безпеки держави в рамках школи «політичного реалізму», акцентується увага на врахуванні національних інтересів держави і в першу чергу у військовій сфері. Сам термін «національний інтерес» був запозичений із західної політичної літератури, де він визначався як «державний інтерес». Саме таке розуміння є переважаючим в західних країнах, оскільки вони собою являють здебільшого мононаціональні держави (не стільки в етнічному аспекті, скільки в соціальному). В західних суспільствах нація представляє собою єдність громадянського суспільства і держави, відтак національний інтерес виконує консолідуючу функцію і зменшує протиріччя між інтересами держави та громадянського суспільства.

В західних країнах національний інтерес розуміється насамперед як зовнішньополітичні пріоритети держави. Для реалістів «державні інтереси» і «інтереси національної безпеки» — це взаємопов'язані чи навіть тотожні поняття. Хоча на нашу думку, дане ототожнення не є достатньо коректним, так як при формуванні інтересів національної безпеки повинні також враховуватися потреби пересічних громадян та громадянського суспільства.

Вітчизняні вчені також ґрунтовно досліджували дану категорію. Зокрема Г.В. Новицький зазначає, що національні інтереси — це суб'єктивне усвідомлення основних, життєво важливих потреб країни. Безпека є саме такою потребою. А отже

---

³⁹⁹ Бжезінский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: Моногр. — М.: Междунар. отношения, — 1999. — 256 с.

основний національний інтерес України — забезпечення її безпеки. Відтак не національну безпеку потрібно виводити із національних інтересів, а, навпаки, в основі національних інтересів знаходиться національна безпека.

З точки зору реалістів аналітичне використання поняття «національні інтереси» підкреслює роль держави як втілення національних інтересів. Реалісти вважають, що внутрішньополітичні чинники не можуть розглядатися як національні інтереси, так як дана група питань належить до сфери «суспільного інтересу», тобто інтересу, обумовленого різними сегментами громадянського суспільства.

Основна ідея політичних реалістів — зіткнення національних інтересів на міжнародній арені є неминучим явищем. Її суть витікає із чіткої і лаконічної тези Г. Моргентау, яку наводить К.С. Гаджієв: «Міжнародна політика, як і всяка інша, це боротьба за владу ... Державні діячі і народи можуть в кінцевому рахунку шукати свободу, безпеку, процвітання або власну силу. Вони можуть визначати свої цілі у вигляді релігійних, філософських, економічних і соціальних ідеалів ... Але щоразу вони прагнуть до досягнення своїх цілей методами міжнародної політики, вони роблять це, борючись за владу ... Боротьба за владу універсальна в часі і просторі, і це незаперечний факт історичного досвіду»⁴⁰⁰ [с.46].

Позиція Г. Моргентау майже не відрізняються від поглядів К. Клаузевіца, якому належить загальновідоме визначення війни, як продовження політики іншими, насильницькими засобами.

Влада і сила є категоріями одного порядку. Тому із наведеної цитати висновок може бути тільки один — безпека держави залежить від її власної сили й боротьба за силу на міжнародній арені виступає, як окремих випадок боротьби за владу всередині держави. В уявленнях політичних реалістів суть сили полягає в здатності *опротестувати* національні інтереси інших держав, навіть якщо вони життєво важливі (суверенітет, територіальна цілісність та інші). Загроза застосування сили в цьому випадку перетворюється в основний інструмент національної політики, а вміння маніпулювати загрозою застосування сили — в основну функцію дипломатії й Стратегії НБ.

Реальність національного інтересу проявляється по мірі його здійснення. Він визначається суверенною державою, передбачає наявність вольового начала та засобів для його досягнення і не передбачає ніяких обмежень, окрім сили яку має

держава у своєму розпорядженні по відношенню до сили держав-противників реалізації її національного інтересу. При цьому ключовим і відкритим залишається питання щодо законності та наслідків реалізації національного інтересу однієї країни по відношенню до національних інтересів інших країн або ж для системи міжнародних відносин в цілому.

Треба сказати, що прибічники теорії політичного реалізму зберігають досить міцні позиції в міжнародній політиці, хоча силові методи забезпечення національної безпеки і не зводять тільки до військової сили. Політичні, економічні, моральні, психологічні та інші форми силового впливу вони розглядають як важливі *dogatkovі* засоби досягнення національних цілей та інтересів, які залишаються головною домінантою зовнішньої політики держав.

Так, часто питання валютної стабілізації, захисту внутрішніх ринків або просування власних товарів на зовнішні ринки, розглядаються політичними реалістами виключно в контексті силового протиборства («економічного протиборства»). Водночас (особливо після відомих вересневих подій у 2001 році у США) політичні реалісти вимушені визнавати, що національні інтереси держави можуть зводитися до забезпечення безпеки у світі, роззброєння і сталого світового розвитку, а не тільки до зміцнення влади, впливу і тиску на інші країни. Але силовий фактор у вирішенні світових проблем продовжує домінувати.

США, країни Західної Європи, а останнім часом, і Російська Федерація продовжують акцентувати увагу передусім на забезпеченні оборони держави від зовнішнього негативного впливу (загроз) здебільшого військовими методами.

Так, в Стратегії національної безпеки США, зазначається, що⁴⁰¹:

– «Сьогодні потрібно знову підтвердити істотно важливу роль військової могутності Америки» [с.35];

– «Нашою головною метою має бути забезпечення для Президента більш широкого вибору варіантів військових рішень для припинення агресії або тиску в будь-яких формах на Сполучені Штати наших союзників чи друзів» [с.36];

– «Наші сили повинні володіти такою військовою міццю, щоб у потенційного супротивника не виникало бажання нарощувати свій військовий потенціал в надії перевершити

---

⁴⁰¹ National Security Strategy of the United States. // http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

Сполучені Штати у військовій могутності або зрівнятися з ними»⁴⁰²[с.37].

Слід констатувати, що деякі країни, зокрема Російська Федерація в сучасних умовах, розробляючи систему національних інтересів та реалізуючи захист власних зовнішньополітичних інтересів, створюють уявні зовнішні загрози для себе з боку інших країн, щоб виправдати власні аморальні чи навіть злочинні дії по відношенню до інших держав. Так під приводом захисту прав російсько-мовного населення, які нібито порушуються в інших країнах, Російська Федерація вводить свої нібито «миротворчі війська» на територію інших країн, здійснюючи анексію частини території інших держав, як це було в Молдові, Грузії чи в Україні (Придністров'я, Абхазія, Крим). Це є грубим порушенням міжнародного законодавства і розхитуванням чи початком руйнування міжнародної безпекової системи, коли більш сильна країна, прикриваючись надуманими аргументами, здійснює інтервенцію на територію іншої країни. Це може бути також небезпечним прецедентом, який може призвести до початку переділу спірних територій (спочатку виникають локальні конфлікти, а в подальшому можливий й глобальний, що взагалі поставить людську цивілізацію на грань виживання).

Відтак в рамках реалістичного підходу при виборі засобів, методів і способів забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичному її вимірі потрібно спиратися не на уявні, а на реальні загрози. Хоча можливість чіткого визначення реальних загроз для тієї ж Російської Федерації є досить проблематичною, так як відповідні служби формують викривлену картину реальності. Населення Росії перебуває під потужним ідеологічним тиском, а відтак більшість росіян та значна частина жителів України з південних та східних регіонів постійно живе в уявному світі, відповідно до якого події в Україні перекручуються, а образ українців і особливо з західних регіонів демонізується, що аж ніяк не відповідає дійсності.

Водночас в останнє десятиріччя в сучасних концептуальних підходах щодо забезпечення міжнародної та національної безпеки в теорії міжнародних відносин отримав подальший розвиток напрям, який прийнято називати конструктивістським. В його межах розробляються теорії світового співтова-

---

⁴⁰² National Security Strategy of the United States. // http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

риства, в яких поняття світового співтовариства пов'язується з уявленнями про сучасну роль національних держав у світі та перспективах державного суверенітету.

Але й серед прихильників конструктивістського підходу, одні дослідники, як і раніше, розглядають національні держави в якості основних суб'єктів безпеки й основи міжнародних політичних організацій, в той час як інші суб'єкти безпеки, на їх думку, відіграють другорядну роль по відношенню до національних держав. При цьому палітра взаємовідносин у світовому співтоваристві розглядається ними не тільки «по-вертикалі», диференційованій з точки зору нерівності та залежності (як це прийнято у «політичних реалістів»), а й «по горизонталі», з точки зору переплетення міжнародних відносин. Це дозволяє відобразити різні аспекти міжнародної безпеки: глобальний характер загроз безпеці, глобалізацію економічних зв'язків, неможливість забезпечення безпеки в межах окремо взятої держави та інші.

Інша ж група дослідників — конструктивістів у своїх концептуальних підходах принижує роль держави в сучасних міжнародних відносинах і тому знаходиться ближче до прихильників ліберальних концепцій, ніж до прибічників політичного реалізму.

Так, стверджується, що не держави-центри сили, а їх зв'язки, взаємовідносини визначають національну безпеку. Світова політика трактується як політика світового співтовариства, а не міждержавна.

Принижуючи роль держави, вони перш за все наполягають на необхідності інтенсифікації та поглиблення взаємозв'язків між різними неурядовими організаціями на міжнародній арені. Взаємодія між партіями, профспілками, вченими, молодіжними та іншими організаціями, окремими громадянами оцінюється дуже високо. Роль держави зводиться до своєрідного ліберального «нічного сторожа», а суспільним і корпоративним об'єднанням і асоціаціям надаються функції влади в межах забезпечення інтересів громадян і захисту цінностей окремих об'єднань і груп.

Теоретики цього концептуального напрямку водночас не відмовляються від дослідження силових факторів у світовій політиці, але постійно підкреслюють зниження впливу воєнної сили в забезпеченні національної і міжнародної безпеки та зростання інших силових факторів, за допомогою яких можна суттєво впливати на поведінку, ідеологію та політику держав.

Використовуючи дані теоретичні концепти по відношенню до України, слід стверджувати, що в Україні все більш очевидним стає необхідність реалізації концептуального підходу «політичного реалізму» в контексті захисту національних інтересів та цінностей нашої країни, водночас враховуючи і безпеку партнерів по міжнародних відносинах. Тому традиційні підходи активно переглядаються в контексті:

- усвідомлення взаємозалежності національної й міжнародної безпеки;
- зростаючої впевненості у неможливості вирішувати спірні питання тільки воєнним шляхом;
- необхідності створення недержавних підсистем національної і міжнародної безпеки;
- зростання вимог щодо задоволення прагнень людини до свободи, рівності, справедливості, благополуччя.

Розділ 3.4. Формування концепту «безпека суспільства» в контексті забезпечення громадянського контролю в сфері національної безпеки

3.4.1. Теоретико-методологічні підходи до розуміння концепту «безпека суспільства»

За всіх часів люди намагалися створити ідеальну державу, де влада б належним чином виконувала свої функції, збільшуючи добробут і гарантуючи безпеку населення, а прості громадяни могли контролювати владу.

На сьогодні людство в деякій мірі вирішило дане завдання, створивши громадянське суспільство, яке є посередником між громадянами та державою. Розвиток громадянського суспільства та становленням правової держави є також важливими чинниками забезпечення національної безпеки держави, так як найбільш повно свої свободи громадяни країни можуть реалізувати тільки в правовій державі, а інститути правової держави не зможуть функціонувати належним чином без розвинутого громадянського суспільства.

Проаналізуємо основні визначення даного поняття. В сучасній політичній науці сформовані два основні підходи до розуміння його сутності. Прихильники першого підходу розглядають громадянське суспільство як певного роду соціальну універсалію, як весь комплекс суспільних відносин, що протиставлені державі в будь-якій її формі, тобто все, що не є власне

держава. Другий підхід розглядає громадянське суспільство як конкретний феномен, як ефективну форму існування демократичного суспільства і його виникнення пов'язане з формуванням громадянина, який має власні свободи, права і обов'язки.

Весь комплекс тлумачень даного поняття ми не можемо охопити, але серед них найбільш поширеним є визначення громадянського суспільства як системи самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і міжособистісних відносин, які створюють умови для самореалізації індивідів і окремих колективів в економічній, політичній, правовій, культурній та інших суспільних сферах. Це також об'єднання активних особистостей з високими людськими якостями (моральність, відповідальність, повага до інших, прагнення до самовдосконалення) і високим рівнем громадської активності, які належним чином можуть захищати свої власні інтереси.

Як ми уже відзначали, саме громадянське суспільство безпосередньо впливає на формування правової держави, так як про правовий порядок можна говорити лише там, де визнається, що суспільство незалежно від держави має у своєму розпорядженні засоби і санкції, за допомогою яких вона може змусити окремого індивіда дотримуватись загальноприйнятих моральних норми. Саме інститути громадянського суспільства (сім'я, школа, церква, добровільні організації та спілки) здатні виконувати подібну роль. Е. Кант називав це «моральною автономією». Якщо інститути громадянського суспільства виявляються нездатними забезпечити правопорядок шляхом дотримання моральних норм, то цю роль бере на себе держава, її правоохоронні органи, що приводить до підміни безпеки громадянського суспільства безпекою держави. Якщо держава починає регулювати суспільну мораль, то вона втручається у внутрішній простір людини і порушує її свободи і права, а отже перетворюється в авторитарну чи навіть тоталітарну державу.

Тому в рамках аналізу безпекових аспектів розвитку громадянського суспільства досить важливо здійснити чітке визначення концепту «безпека суспільства» або «суспільна безпека». Хоча це завдання є досить складним, так дослідники дещо по різному визначають дане поняття, виходячи з власного тлумачення сутності громадянського суспільства, суспільства взагалі, також таких понять як «національна безпека», «соціальна безпека» тощо. Тому насамперед проаналізуємо основні підходи до визначення даного поняття. Слід зазначити,

що термін «безпека суспільства» вперше використав англійський дослідник Баррі Бузан у книзі «Люди, держави та страх» (1991 р.), а в подальшому розробляв Оле Вівер в рамках «Копенгагенської школи» (яку називають «Європейською школою безпеки»)).

Суспільна безпека є одним з видів національної безпеки. Цю ідею підтримує дослідник А. Возженіков, зазначаючи, що до сфери суспільної безпеки, належать суспільні відносини, пов'язані з запобіганням або усуненням загроз для життя та здоров'я людей та їхнього майна. Суспільну безпеку, за А. Возженіковим, покликані забезпечувати органи держави, органи місцевого самоврядування, громадські організації та рухи⁴⁰³ [7, с. 69 – 70]. Дослідник Г. Мінаєв визначає суспільну безпеку — як захищеність інтересів суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз, що охоплює економічний і соціальний устрій життя суспільства, суспільне надбання і власність, суспільні інститути та організації, національні звичаї і традиції, сферу життєдіяльності, духовні й матеріальні цінності. Дане поняття Г. Мінаєв також визначає як сукупність умов, що уможливають реалізацію прав і свобод усіх груп населення, здатні протистояти діям, які призводять до розколу суспільства (в тому числі з боку держави)⁴⁰⁴ [с. 401 – 403].

Суспільну безпеку слід відрізнити від соціальної безпеки. Остання є більш вузьким поняттям і використовується насамперед в контексті соціального захисту населення. Зокрема дослідник Г. Сілласте визначає соціальну безпеку як стан захищеності особистості, соціальної групи, спільноти від загроз порушення їхніх життєво важливих інтересів, соціальних прав і свобод⁴⁰⁵ [с. 174].

Деякі дослідники зазначають, що суспільна безпека становить процес керування загрозами та небезпеками, за якого уможливається реалізація конституційних прав і свобод людини і громадянина⁴⁰⁶ [с. 121]. Такий підхід до визначення терміна «суспільна безпека» вважаємо дещо вузьким і однобічним, тому що суспільна безпека в першу чергу повинна забезпечу-

---

⁴⁰³ Возженіков А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. — М.: НПО «МОДУЛЬ», — 2000. — 240 с.

⁴⁰⁴ Мінаєв Г.А. Безопасность организации: Учебник. — К.: КНТ, — 2009. — 465 с.

⁴⁰⁵ Сілласте Г. Социальная безопасность в системевнутренней безопасности общества и механизм ее обеспечения // Национальная безопасность и геополитика России. — 2001. — № 4–5.

⁴⁰⁶ Ліпкан В.А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. — К.: «Тест», — 2003.

вати захист інтересів та цінностей соціальних груп, а в рамках цих груп — захист прав і свобод людини і громадянина.

Досить ґрунтовний аналіз даної категорії здійснив дослідник О. Корнієвський. Він підтримує «новий постмодерний підхід» експертів недержавних аналітичних структур до з'ясування сутності концепту суспільної безпеки (безпеки суспільства або соціетальної безпеки), у фокус якого потрапляють такі фактори, як згуртованість (організованість) та ідентичність суспільства, що визначають його здатність відповідати на численні виклики сучасного світу⁴⁰⁷[с.105]. На думку експертів аналітичних центрів Румунії, України і Молдови безпека суспільства (societal security — «соціальний», «суспільний», «соціологічний») — це загальний термін визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці суспільства; поняття «безпека суспільства» сформулювалося в результаті усвідомлення феноменів ідентичності (передусім етнічно-культурні та релігійні ідентичності) та згуртованості суспільства як джерел нестабільності⁴⁰⁸. На думку О. Корнієвського суспільна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, суспільства загалом, а також системи суспільних цінностей (якими є безпека особистості і суспільства, законність і правова захищеність людини, демократія і народний суверенітет, плюралізм і вільна боротьба ідей та інтересів, мир і злагода в суспільстві тощо) від внутрішніх та зовнішніх загроз політичного, економічного, соціального, екологічного та іншого характеру. При цьому головний суспільний інтерес полягає у дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні добробуту, стабільності інститутів, що гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства, що, своєю чергою, уможлиблює підвищення керованості суспільними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання⁴⁰⁹[с.106].

Слід зазначити, що в українському законодавстві термін «суспільна безпека» («безпека суспільства») не зустрічається. Водночас у п. 7 ст. 138 Конституції України застосовується поняття «громадська безпека», яке ми здебільшого й будемо ви-

---

⁴⁰⁷ Корнієвський О.А. Концепт суспільної безпеки. Науково-експертний дискурс. //Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 21, — 2009. — С. 103–107.

⁴⁰⁸ Безпека суспільства у регіоні Румунія-Україна-Республіка Молдова: тристоронній підхід/ Програма Схід-Схід: «Партнерство без кордонів». — Бухарест-Кишинев-Київ: Б.в., — 2008.

⁴⁰⁹ Корнієвський О.А. Концепт суспільної безпеки. Науково-експертний дискурс.//Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 21, — 2009. — С. 103–107.

користувати в нашому дослідженні. Слід також згадати, що чинною Стратегією національної безпеки України підкреслюється «обмеження втручання держави у діяльність громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань», створення «безпечних умов життєдіяльності». В Стратегії також акцентується увага на важливості залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки.

Громадянська безпека є дуже важливою ланкою національної безпеки, так як вона заповнює відстань між безпекою держави та захистом прав людини і громадянина. Деякі дослідники вважають, що державна безпека також включає і громадянську безпеку. Слід чітко розуміти, що поняття «безпека держави» не співпадає з поняттям «безпека громадянського суспільства». Безпека держави насамперед спрямована на підтримання конституційних суспільних відносин; зміцнення державної влади; посилення економічної могутності; законності; збереження територіальної цілісності і непорушності кордонів. Ці параметри зумовлюють політичну стабільність як інтегральний параметр безпеки. Слід зазначити, що в західних політологічних школах поняття державна безпека і національна безпека досить часто вживаються як синоніми, хоча на нашу думку це є не коректним. На думку В.Г. Пилипчука, державна безпека є формою забезпечення національної безпеки у всіх її сферах. Г.В. Новицький визначає державну безпеку як стану захищеності основних інститутів державно-апарату.

Безпека громадянського суспільства (громадянська безпека) характеризується такими основними ознаками: соціальна справедливість; верховенство права; економічне благополуччя громадян; демократичний плюралізм; відкритість суспільства; національна визначеність громадянського суспільства; пріоритет прав людини і громадянина.

На нашу думку, насамперед саме громадянська безпека забезпечує захист інститутів громадянського суспільства, дієвість яких зумовлює досягнення внутрішньополітичної стабільності. Якщо громадянське суспільство не має належного рівня розвитку, то для забезпечення політичної стабільності, держава застосовує жорсткі, іноді навіть репресивні методи. Державна влада прагне до панування над усіма сферами життя і при відсутності належного громадянського контролю дер-

жава перетворюється на тоталітарну. Відтак пріоритетними стають силові способи вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем, а не прагнення до гармонізації інтересів різних соціальних груп.

При недостатньому рівні розвитку громадянського суспільства, громадянські структури не приймають належної участі у формуванні засад національної безпеки, зовнішньої та внутрішньої політики, цим займаються владні (різні гілки влади) та залежні від них квазігромадські структури, які мають іноді різноспрямовані інтереси, що призводить до постійного конфлікту між ними і в свою чергу зумовлює різке зниження ефективності функціонування основних державних інституцій, масові порушення законності і правопорядку, зростання соціальної нестабільності, виникнення конфліктів на конфесійній, етнічній і регіональних основах, зростання злочинності та корупції.

Крім того в умовах недостатнього рівня підтримки органів влади з боку населення, серед політичної еліти виникає тенденція до підміни основоположних понять національної безпеки питаннями безпеки режиму і питаннями збереження влади.

За цих умов безпека держави розуміється як захист корпоративних інтересів та цінностей можновладних структур, правлячих еліт, кланів, олігархічних груп тощо, які при цьому видаються за ключові національні інтереси держави і суспільства в цілому. Спецслужби та залежні від влади засоби масової інформації будуть спрямовані на збереження панівного становища правлячої еліти та здійснюватимуть дезінформацію, що сприятиме посиленню контролю над суспільством.

Відтак формування ефективної політики національної безпеки загалом і зокрема в гуманітарній сфері, передбачає розвиток дієвого громадянського суспільства, яке може здійснювати ефективний громадянський контроль над системою національної безпеки країни. Сама ідея громадянського контролю в сфері національної безпеки є важливим показником демократизації держави та суспільства в цілому. В нашій країні на даний момент не розроблені ефективні механізми такого контролю та не створена відповідна законодавча база.

Потрібно чітко відзначити, що система національної безпеки в правовій демократичній державі повинна обов'язково передбачати наявність громадських структур як повноправного суб'єкта відносин, оскільки сфера безпеки не може бути тільки

монополією держави. Це призводить до того, що значна частина життєво важливих для держави та нації рішень приймається вузьким колом представників виконавчої влади здебільшого кулуарно, в «закритому» для широкої громадськості, а іноді навіть і для парламенту та його комітетів, режимі. При цьому досить часто така засекреченість обґрунтовується «вищими інтересами» держави та «вимогами національної безпеки».

Але громадянські організації також не повинні бути ізольованими і працювати в закритому режимі. Відносини державних і недержавних (громадянських) структур повинні формуватися за принципом відкритості, взаємодії і противаг. В результаті їхньої взаємодіючої і взаємообмежуючої діяльності формується і зміцнюється нова системна якість, досягається баланс інтересів людини, суспільства, держави та достатньо високий рівень прозорості та відсутності загроз правам і свободам людини й універсальним базовим інтересам і цінностям держави та суспільства.

В розвинутих демократичних країнах громадські організації приймають активну участь у розробці проблем національної безпеки як повноправні партнери держави. Вони здійснюють розробки незалежних альтернативних концепцій, стратегій і програм в галузі безпеки. У США понад 1500 незалежних центрів й аналітичних структур здійснюють розробки в галузі безпеки, часто виконуючи прямі замовлення Ради національної безпеки США та інших державних інституцій.

Більшість дослідників виділяють такі суб'єкти громадянського контролю:

- політичні партії;
- громадські організації і рухи (екологічні, антивоєнні, правозахисні і т. п.);
- союзи підприємців, асоціації споживачів, благодійні фонди;
- наукові та культурні організації, спортивні товариства;
- муніципальні комуни, асоціації виборців, політичні клуби;
- незалежні засоби масової інформації;
- незалежні аналітичні центри й установи та інші неурядові інституції;
- церква;
- сім'я.

Сьогодні Україна потребує розробки дієвої системи громадянського контролю в системі національної безпеки держави. Дослідники А. Качинський, В. Крутов, О. Корнієвський, В. Ку-

лик, О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин, Г. Новицький та інші пропонують здійснити ряд кроків по створенню дієвого громадянського контролю в даній галузі. Для цього потрібно здійснити ґрунтовний аналіз механізмів контролю над системою національної безпеки, які існують на даний момент. В подальшому розробити методологічні засади ефективного громадянського контролю і комплекс заходів, спрямованих на стимулювання консолідації діяльності громадянських структур у даній сфері. Для реалізації даних кроків потрібно розробити проекти нормативно – правових документів, які б здійснювали законодавче забезпечення громадського контролю. Зокрема бажано підготувати проект Закону «Про громадянський контроль над системою національної безпеки України»⁴¹⁰, провести його громадське обговорення з метою вдосконалення його положень та роз'яснення наслідків впровадження даного закону у соціальну практику та лобіювати його прийняття.

Реалізація цих кроків сприятиме розвитку громадянського суспільства, формування ефективних механізмів громадянського контролю в системі національної безпеки та подальшій демократизації нашої країни.

3.4.2. Розвиток громадянського суспільства як об'єкта та суб'єкта національної безпеки.

Саме розвиток громадянського суспільства є одним з важливих пріоритетів політики національної безпеки Української держави. Вона спрямована на консолідацію українського суспільства навколо важливих національних та моральних цінностей, яка є неможливою без розвитку громадянського суспільства⁴¹¹[с. 126]. Завданням даної політики також є захист життєво важливих прав, потреб і інтересів громадян України та основних соціальних груп, що і створюють громадянське суспільство. І дуже важливо, щоб ці соціальні групи мали схожі чи хоча б не суперечливі і взаємовиключаючі цінності та інтереси, так як це автоматично веде до зростання напруження в суспільстві, що сприяє формуванню радикальних та ксенофобських настроїв.

---

⁴¹⁰ Громадський контроль і система національної безпеки України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/gromadyanskiy_kontrol_i_sistema_natsionalnoyi_bezpeki_ukrayini-29544.html

⁴¹¹ Чупрій Л.В. Етичні цінності як основа формування громадянського суспільства в Україні. // Актуальні проблеми слов'янознавства. Збірник наукових праць: у 2 ч. – Ч.2. – К.: КСУ. – 2004. С. 125 – 133.

Проаналізуємо стан розвитку громадянського суспільства в Україні. На даному етапі слід констатувати певне зростання неурядових організацій за останні 5 років. Так за даними Служби статистики України кількість громадських організацій збільшилась на 12293, профспілок – на 4728, хоча останнім часом спостерігається певний спад (Див. таблицю).

Табл. 3.4.1. Кількість об'єднань громадян

Об'єднання громадян	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Громадські організації та їх осередки	54862	59321	63899	67696	71767	67155
Профспілки та їх місцеві об'єднання	20405	22678	24649	26340	27834	25133
Благодійні організації	10988	11660	12267	12860	13475	10482

Але більшість українців не належать до громадських організацій. За даними Інституту соціології НАН України у 2008 році – 83, 3%, у 2010 році 83, 6% українців зазначили, що не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, у 2012 – 85,9%, що засвідчує певну негативну тенденцію. Хоча події на Євромайдані засвідчили, що громадяни України в боротьбі проти злочинної влади здатні самоорганізовувати, проявляти високий рівень громадської активності і національної самосвідомості, в більшості своїй не належачи до жодної з громадських організацій чи політичних партій.

Подібні тенденції також підтверджує Європейське соціальне дослідження-2009. На запитання: «Чи доводилося Вам упродовж останніх 12 місяців працювати в інших організаціях або об'єднаннях, окрім політичних партій або рухів?» із українських респондентів тільки 2,9% відповіли ствердно. Гірші показники тільки в Туреччині, Словенії і Болгарії. Для порівняння: у Фінляндії цей показник дорівнює 34,1%, у Норвегії – 27,9%, у Швеції – 26,9%⁴¹²[с 67].

Відомий дослідник С.Хантінгтон зазначає, що саме активна участь громадян у суспільно-політичному житті є ознакою третього етапу демократичного розвитку суспільств-

⁴¹² Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2009. – К.: Інститут соціології НАН України, – 2010. – 117 с.

ва, який є наступним після структурного та представницького етапів⁴¹³ [с.56].

В Україні слід констатувати значний розрив між певними соціальними групами, особливо між бідними і багатими, що призводить до подальшого зростання соціального напруження. Країна має значний відсоток бідного населення та населення, що живе за межею бідності. Як наслідок люмпенізоване і злиденне населення, яке не має надій на покращення свого становища, не зацікавлене в збереженні соціально-політичної стабільності в країні, а навпаки схильне до сприйняття радикальних і екстремістських ідей. Крім того, воно схильне до втрати національної ідентичності, так як не відчуває потреби відносити себе до держави, яка не турбується про його добробут. При недостатньому рівні вирішення даних проблем відповідні подальші негативні наслідки можуть призвести до соціальної ескалації, а потім і соціального розпаду. З цього приводу Дж. Тойнбі зазначав: «Процес соціального розпаду — хвороба, що швидко прогресує».⁴¹⁴

Шляхом вирішення даної проблеми є вироблення ефективних правових та інституційних механізмів зменшення розриву між різними соціальними групами, що зможе привести до поступової стратифікаційної, а значить і загальної соціальної однорідності суспільства та сприятиме зниженню рівня соціальної конкуренції, так як при наявності багатоманітності професій і занять, більшість людей зможуть забезпечити себе і свої родини достатнім рівнем добробуту. Ослаблення соціальної конкуренції знімає в суспільстві агресивність, зменшує вірогідність формування ксенофобських тенденцій, створює ситуацію при якій ефективніше діють морально-етичні норми.

Формування загальної соціальної однорідності суспільства буде сприяти тому, що:

— між його структурними складовими все менше будуть виникати проблемні ситуації, пов'язані з конфліктом несумісних, діаметрально-протилежних інтересів, а відповідно збільшиться рівень толерантності між стратами, а отже і людьми, які в них входять;

— поступове зменшення принципів відмінностей в інтересах окремих верств населення буде сприяти їх інтеграції,

---

⁴¹³ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія/за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. — К. : НІСД, — 2010. — 528 с.

⁴¹⁴ Дж. Тойнбі. Постигание истории. — М., — 1996. — С. 389.

що знову ж таки буде сприяти збільшенню однорідності суспільства;

— задовольняючи інтереси все більш інтегрованих, а тому і схожих в своїх запитах і потребах соціальних верств суспільства, держава стає спроможною задовольнити інтереси все більш широких груп суспільства, а значить і інтереси все більшого числа своїх громадян.

Враховуючи все вищеперераховане потрібно також чітко відмітити, що створення загального соціально однорідного суспільства не несе в собі загрози загальної зрівнялівки, навпаки воно буде сприяти створення відповідних правових та інституційних передумов для того, щоб кожен зміг реалізувати себе в найбільш повній мірі. Саме розвинуте громадянське суспільство буде в значній мірі сприяти гомогенізації суспільства і збільшенню внутрішньополітичної безпеки.

Одним із шляхів створення загального соціально однорідного суспільства є формування середнього класу, який є основою демократії і політичної стабільності, так як по своєму способу життя, економічним умовам існування, політичним і духовно-ціннісним орієнтирам його представники не зацікавлені в радикальних гаслах і екстремістських діях правого чи лівого толку. Він може поєднати в собі різні верстви суспільства (підприємців, чиновників різного рівня, інтелігенцію, висококваліфікованих робітників, представників творчих професій, фермерів тощо), що й буде сприяти гомогенізації суспільства.

Основні засади на яких повинно базуватися створення загального соціально однорідного суспільства це:

1) Формування високого рівня правової культури, яка передбачає знання і захист кожним громадянином своїх прав. Обов'язкова рівність всіх перед законом при створенні ефективних механізмів громадянського контролю за дотриманням цієї норми (незалежні ЗМІ, не корумпована судова система);

2) Формування почуття громадянськості та патріотизму, що базується на любові до своєї рідної країни та реалізації принципів демократії, свободи, справедливості;

3) Формування потужної системи морально-духовних цінностей, заснованих на релігійних та загальнолюдських цінностях (любов до Бога і ближнього, добродієність, толерантність, терпимість, милосердя);

4) Формування потужної системи сімейних цінностей (взаємодопоміжки, вірності, добродушності, уміння пробачати) так

як саме родина є первинною клітинкою суспільства, одним із головних консолідуючих чинників.

Саме це ті базові цінності, які є притаманними середньому класу і які в значній мірі сприяють консолідації суспільства. Основні ознаки середнього класу, які слід виділити — це високий рівень освіченості, матеріальна забезпеченість, самоідентифікація, кар'єрний статус. Якщо розглядати Україну, то саме інтелігенція зможе стати основою середнього класу, так як відповідає більшості цих вимог. Відсутність потужного середнього класу в Україні є серйозною проблемою для досягнення соціально-політичної стабільності країни і значною загрозою національній безпеці держави.

Для формування середнього класу в першу чергу потрібно здійснити ряд невідкладних і рішучих змін і насамперед в законодавстві, зокрема належним чином змінити податкову і економічну політику держави, спрямувати її на підтримку малого і середнього бізнесу. Саме формування середнього класу буде сприяти становленню правової держави та розвитку громадянського суспільства, так як заможні і освічені його представники, зможуть гідно захищати свої права і позитивно впливати на процеси демократизації держави. Головна цінність середнього класу — це ідеологічна підтримка стабільності демократичних інститутів суспільства і держави, його прагнення і можливість відстоювати свої ідеологічні погляди практично, проявляючи високу громадянську і суспільну активність. Така активність в поєднання з принципом розподілу гілок влади і принципом виборності значної кількості державних посад стає гарантом встановлення і існування правової держави.

Але в першу чергу сприяти розвитку середнього класу повинно саме громадянське суспільство, яке має постійно звертатися до органів влади з вимогою щодо здійснення реальних заходів щодо реалізації даної мети. В свою чергу саме середній клас активно впливає на розвиток громадянського суспільства, так має достатньо високий рівень політичної культури і є носієм тих прав і свобод, на захист яких спрямоване громадянське суспільство. Громадянське суспільство повинно не декларативно, а практично і беззастережно реалізувати принцип: людина не засіб, а ціль суспільної і державної діяльності. Тобто становлення громадянського суспільства передбачає насамперед розширення і під-

вищення рівня ефективності захисту громадянських, політичних і соціальних прав і свобод людини⁴¹⁵ [с. 305].

Р. Дарендорф зазначає: «В ідеалі громадянське суспільство ніхто не будує, воно розвивається самостійно, але в перехідних суспільствах нема ні часу, ні засобів чекати, поки все відбудеться само собою; необхідно будувати незалежні організації і інститути як проміжні ланки між урядом і індивідом».⁴¹⁶

Розвиток громадянського суспільства повинен сприяти формуванню активної, діяльної і моральної людини (*Homo moralis*). Е. Фромм пише про таке суспільство: «Перш за все це суспільство, в якому жодна людина не є засобом для досягнення цілей іншої людини, а завжди і виключно є метою сама по собі; суспільство, де ніхто не використовується і не використовує себе в цілях, що не сприяють розкриттю людських можливостей; де людина є центром і де її економічна та політична діяльність підпорядкована меті її власного розвитку. Здорове суспільство – це суспільство, в якому такі якості, як жадібність, схильність до експлуатації та примусу, самозамилування, неможливо використати для досягнення матеріальної вигоди і зростання особистого престижу. Це суспільство, де слідування совісті вважається основою і необхідною якістю і де опортунізм і безпринципність вважаються асоціальними якостями; де індивід займається суспільними проблемами так, що вони стають його особистою справою; де його ставлення до ближнього не відокремлене від усієї його системи відносин до особистого життя. Більш того, здорове суспільство – це таке суспільство, яке дозволяє людині оперувати осяжними і непідвладними управлінням величинами, бути активним і відповідальним учасником життя суспільства, а також господарем власного життя. Це таке суспільство, яке сприяє розвитку людської солідарності і яке не тільки дозволяє своїм членам з любов'ю ставитися один до одного, але сприяє такому відношенню»⁴¹⁷ [с.214].

---

⁴¹⁵ Чупрій Л.В. Оптимізація взаємодії органів державної влади та об'єднань громадян // Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвитку української державності». Випуск 2. К.: Видавничий дім «Персонал», – 2010. – С. 304–311.

⁴¹⁶ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – . 9. – С. 69–75.

⁴¹⁷ Фромм, Эрих Зелигманн. Иметь или быть = To Have or to Be? (1976) / Перевод Э. М. Телятниковой. – Москва: АСТ, Астрель, – 2010. – 320 с.

Для формування розвинутого громадянського суспільства держава повинна виконати ряд завдань:

- Забезпечення стійкого економічного росту і підвищення рівня добробуту населення країни;
- Створення на основі економічного росту умов для подальшого формування в Україні потужного середнього класу; культивування специфічних духовних цінностей і стандартів життя, засвоєння і використання яких допоможе людям об'єднатися в межах середнього класу;
- Правове забезпечення і надійні гарантії діяльності неурядових організацій;
- Розширення сфери впливу неполітичних громадських організацій і політичних партій на процес законотворчості і прийняття політичних рішень;
- Культивування ідеї цінності громадянського суспільства і правової держави самою державною владою через агітаційно-пропагандистську і матеріально-фінансову підтримку.⁴¹⁸

Політика національної безпеки в рамках суспільноцентричного підходу повинна бути спрямована на захист соціальних груп, досягнення суспільної стабільності і зменшення рівня соціальної напруженості. Для оцінки соціальної напруженості дослідник Г. Ситник пропонує встановити шість рівнів, відображаючи такі їхні якісні характеристики, які значною мірою пов'язані з рівнем матеріального та духовного добробуту населення⁴¹⁹.

Стабільний стан. Це майже ідеальний стан, за якого в наявності достатня кількість матеріальних та культурних благ, необхідних для задоволення соціальних потреб населення, соціальні питання вирішуються в повному обсязі і оперативно. Державні та суспільні інституції функціонують стабільно. В такому випадку ефективність політики національної безпеки можна оцінити за найвищою оцінкою. Але такий стан досить рідкісний і може бути характерним тільки для деяких розвинутих західних країн.

Соціальний сплеск. Це короткотермінове локальне явище, що характеризується погіршенням ситуації в одній із областей суспільного життя. Воно може бути нейтралізоване при швид-

---

⁴¹⁸ XXI век: мир между прошлым и будущим: культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / науч. ред. О.П. Лановенко; Совет нац. безопасности и обороны Украины; Нац. ин-т проблем междунар. безопасности. – Киев: Стило, – 2004. – 571 с.

⁴¹⁹ Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика): Моногр. - К.: Вид-во НАДУ, – 2004. – 408 с.

кому усуненні умов, які зумовили виникнення вказаної ситуації, при здійсненні чітких і системних кроків з боку влади. Соціальний сплеск — це неорганізована спонтанна форма прояву незадоволеності, занепокоєності в зв'язку з порушенням звичного порядку речей, виникнення певних проявів, які не мають явного, логічного продовження. Як правило, він є наслідком несвоєчасного прогнозування та виявлення потенціальних загроз у тій чи іншій сфері суспільного життя. Це можуть бути і наслідки помилок, допущених при розробці державної політики національної безпеки чи несвоєчасному врахування суспільної думки.

Соціальна напруженість — стан, за якого на безпеку суспільства впливає сукупність загроз. На відміну від соціального сплеску тут відсутні чіткі і системні заходи з боку органів державного управління щодо нейтралізації даних загроз, чи то з причини відсутності необхідних ресурсів, чи то внаслідок грубих прорахунків при розробці та втіленні в життя політики національної безпеки, чи то відсутності бажання своєчасного врахування наявного потенціалу громадянського суспільства.

Цей стан характеризується тим, що в широких колах населення зникає відчуття безпеки, поширюється незадоволення існуючим положенням справ у життєво важливих сферах суспільного життя (зростання цін, злочинності, безробіття тощо), втрачається довіра до влади, зростають песимістичні настрої. В цілому, виникає атмосфера масового психічного й емоційного збудження, характерним для якої є виникнення зон різкого зростання напруженості. Це досить характерний стан для країн, що розвиваються, та для перехідних країн, зокрема й для України.

Для *структурної кризи* характерним є криза окремих рівнів і ланок управління, коли нестабільність проявляється в негативних суспільних настроях, організації демонстрацій, страйків та інших форм громадянської непокори, вимушеній міграції великих мас людей в інші регіони, різкій активізації діяльності суспільно-політичних рухів різного спрямування, досить часто радикально-екстремістських стихійних. Так, зокрема, було на Україні в кінці 80-х років, в період Помаранчевої революції, де у процеси, які відбувалися, включилися різноманітні рухи на підтримку національно-культурного відродження.

Структурна криза є попередником режимної кризи, тобто кризи соціально-політичної системи як цілого. Вона вимагає

об'єктивної та системної оцінка ситуації та невідкладних, рішучих і часто неординарних дій органів влади на подолання кризи.

Під час *режимної кризи* незадоволеність суспільно-політичною ситуацією в країні, а також органами державної влади досягає апогею. Прояви та наслідки режимної кризи, її розвиток непередбачувані. Ситуація часто виходить із під контроль владних структур, як це було на Євромайдані, який спочатку носив мирний характер, але внаслідок непродуманих, недалекоглядних і злочинних дій влади трансформувався у збройне протистояння.

Режимна криза передвісник *соціального вибуху*, революції коли відбувається повне руйнування владних структур, повалення силовим шляхом існуючого політичного устрою. В більшості випадків наслідок тимчасового безвладдя настає анархія, а боротьба за політичну владу, може призвести до протистояння різних суспільних груп чи навіть до громадянської війни. Як наслідок може відбутися розпад держави, чи в умовах перехідного періоду і відсутності сильної влади є можливою зовнішня інтервенція, що й відбулося в Україні. Тільки завдяки потужному підйому національної самосвідомості, патріотизму українського народу та значній допомозі з боку міжнародної спільноти, яка зайняла одностайну позицію щодо не визнання анексії Криму та засудження допомоги з боку Росії сепаратистам на Сході країни, нам вдалося уникнути розділення України і відокремлення східних регіонів.

Як відзначає Ситник Г.П., що запропонована класифікація соціальних станів суспільства пов'язує розвиток соціальної напруженості в суспільстві з якісною трансформацією загроз безпеці людини і безпеці суспільства та відповідною реакцією на них органів державної влади⁴²⁰. Кожен із окреслених рівнів соціальної суспільної напруженості відрізняється принципово один від одного тими чи іншими якісними ознаками. Тому наведену класифікацію рівнів напруженості можна ототожнювати з рівнями суспільної безпеки. При цьому зовсім не обов'язково, щоб зростання напруженості проходило послідовно через всі стадії. Окрім того, чим більший дискомфорт відчуває основна маса населення, тим більше у неї проявляється спочатку почуття розгубленості і пригніченості, а за настання певних умов й агресивності.

---

⁴²⁰ Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика): Моногр. – К.: Вид-во НАДУ, – 2004. – 408 с.

Для забезпечення внутрішньополітичної стабільності і недопущення соціальної напруженості, повинен постійно здійснюватися активний моніторинг загроз безпеці людини та суспільства й на цій основі розробка відповідної державної політики національної безпеки та своєчасна її реалізація. При цьому для недопущення соціальної напруженості та переростання її у структурну кризу чи соціальний вибух, особливе значення має більш справедливий розподіл національного доходу, подолання корупції, створення належних умов для розвитку малого і середнього бізнесу, формування середнього класу, підвищення можливостей для освіти, соціального забезпечення, зайнятості населення, оскільки подальше поглиблення соціальної нерівності буде неминуче призводити до відповідного посилення соціальної напруженості. Як ми уже переусвідчилися, не врахування і невиконання цих умов й призвело до соціального вибуху в кінці 2013 – початку 2014 років, який зумовив відставку злочинної влади. Нинішня влада повинна докласти максимум зусиль для подолання всіх тих негативних явищ, які існували за попередньої влади і системного вирішення всіх тих завдань, про які ми зазначали вище.

Підсумовуючи підрозділ слід відзначити, що формування громадянського суспільства є надійною гарантією стабілізації внутрішньополітичного становища країни, а тому подальший його розвиток в Україні – актуальна необхідність і ефективний засіб нейтралізації багатьох загроз національної безпеки. Розвинуте громадянське суспільство підсилює державу і звільняє її від виконання тих функцій, на яких можуть зосередитися недержавні інституції.

В цілому підсумовуючи основні концептуальні підходи, слід констатувати, що, здійснюючи формування сучасної концепції політики національної безпеки в гуманітарній сфері, потрібно акцентувати увагу на тому, що вона повинна бути синтезом безпеки держави, людини та суспільства. На думку дисертанта, найбільш оптимальним для аналізу політики національної безпеки в гуманітарній сфері та визначення її концептуальних засад (з огляду на широкий спектр сучасних загроз національній безпеці України) є використання комплексного, системного теоретико-методологічного підходу, який поєднуватиме риси чотирьох згаданих підходів, приділяючи увагу як політико-правовій, так і культурній, науковій, інформаційно-ідеологічній складовій.

Звичайно, окремі аспекти й механізми формування та реалізації даної політики потребують деталізації та уточнення з огляду на зміну політико-правових реалій, зокрема, внесення змін до законодавства України та суспільно-політичних трансформацій. Причому, їх визначення має здійснюватися комплексно, на довгостроковий період, а не змінюватися в залежності від політичної кон'юнктури. Адже екзистенційне ядро політики національної безпеки в гуманітарній сфері є незмінним — це формування національної свідомості, захист цінностей, закріплених у Конституції, консолідація суспільства.

Цієї позиції дотримується ряд українських та зарубіжних дослідників. Слід згадати В.Б. Вагапова, А.В. Возженікова, О.П. Дзьобаня, О.М. Гончаренко, В.П. Горбуліна, А.Б. Качинського, Е.М. Лисицина, В.Л. Манілова, інших.

Зокрема О.П. Дзьобань, аналізуючи питання національної безпеки в суспільствах транзитивного типу, акцентує увагу на тому, що для країн такого типу необхідна сформуванати стратегію забезпечення національної безпеки з метою подолання зовнішніх і внутрішніх загроз. Він виокремлює такі ключові компоненти системи забезпечення національної безпеки, як національна і міжнародна безпека, безпека особистості, безпека суспільства й держави⁴²¹ [с. 171 – 172, 177].

Дослідник А.В. Возженіков підтримує дану точку зору, зазначаючи, що під національною безпекою він розуміє «стан країни, коли відсутні або усунені реальні зовнішні або внутрішні загрози її національним цінностям, інтересам і національному способу життя, тобто забезпечується реалізація життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави» [с.55].

Використовуючи системний та комплексний підхід, ми тлумачимо політику національної безпеки в гуманітарній сфері як універсальну систему взаємного захисту прав та інтересів особи, суспільства і держави в сфері культури, освіти, науки, релігії тощо та подолання загроз та викликів, що виникають в цих галузях. При цьому державна безпека виступає засобом, а громадянська безпека — метою визначення та захисту життєво важливих інтересів громадян. Тому саме за цих умов національна безпека може бути не декларативною, а практично безпекою громадянина і людини, суспільства і держави, а все це разом і є ефективною національною безпекою країни.

---

⁴²¹ Дзьобань О.П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія/ Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. — Х.: НАУ ХАІ, — 2004. — 292 с.

В рамках даного системного підходу слід намітити шляхи подолання багатьох глобальних викликів сучасності, серед яких одним з ключових напрямів є формування нового світогляду, нової системи цінностей, в основі якої лежать гуманітарні, екологічні та моральні пріоритети. Зокрема подібні ідеї висувалися учасниками Римського клубу. Так відомий дослідник А. Печчеї відзначає важливість формування екологічного імперативу сучасності. Сучасні наукові розробки, що лежать в основі цього напрямку, можна об'єднати єдиною загальною установкою — прийняттям нелінійності та взаємопов'язаності світобудови, всіх її складових елементів. Основоположником даного напрямку вважають І. Пригожина, який зазначає: «Ми все більше усвідомлюємо, що на всіх рівнях — від елементарних часток до космології — випадковість і незворотність відіграють важливу роль, значення якої зростає в міру розширення наших знань»⁴²²[с.21]. Відповідно до цієї концепції навіть незначне випадкове втручання в природний чи соціальний процес, що знаходиться в стані невизначеності (точка біфуркації), може привести до значних позитивних чи негативних наслідків («теорія помаху крильця метелика»).

Відтак людство в умовах сучасних викликів повинно сформувати етику відповідальності, в основі якої повинні лежати відповідні високі моральні вимоги ставлення людини до суспільства та природи. В даному контексті дослідник Ф. Капра писав: «Я зрозумів глибокий зв'язок між екологізмом і духовністю. Екологічне розуміння, на своєму глибинному рівні, є інтуїтивне усвідомлення єдності всього життя, взаємозалежності всіх його багаточисельних проявів, циклів його змін та трансформацій... Ми можемо визначити людську духовність як такий модус свідомості, в якому ми відчуваємо свій зв'язок з усім Всесвітом»⁴²³.

Саме духовність та моральність є визначальними аспектами функціонування людини, суспільства та держави. Відомий дослідник Е. Дюркгейм зазначає, що моральність — це обов'язковий мінімум і сувора необхідність, це хліб насущний, без якого суспільства не може жити.

Інший дослідник Л.Д. Кудрявцев відмічає, що «міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існува-

---

⁴²² Пригожин И, Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, — 1986. — 431 с.

⁴²³ Капра Ф. Системное управление в 90-е годы // Проблемы теории и практики управления. — 1991. — № 4. — С. 4—9.

ти без досить високого рівня розвитку її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто непорядні — засуджуються. Стабільність і життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнем його населення»⁴²⁴.

Саме віра і моральність згуртовують суспільство. Якщо моральність у країні зникає, закони не виконуються, то на перше місце виходить право сили і жорстокості, держава розколюється на політико-олігархічні і етнічні клани і угруповання, які воюють один з одним, грабують, роз'єднують і знищують державу. У результаті або перемагає найсильніший клан, знищуючи інших і поневолюючи все суспільство, або інші держави вводять свої контингенти в країну під виглядом наведення порядку і встановлення миру.

Для протидії кризовим явищам в біосфері, економіці, сфері міжнародних відносин світовою спільнотою була розроблена і прийнята Концепція сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992). Вона стала основою для розробки національних стратегій, сукупність яких складає систему глобальної стратегії безпечного розвитку. Але ця концепція не реалізується належними чином, так як ряд країн в силу національного егоїзму, не прагнуть до виконання основних засад даної концепції. Так остаточне прийняття Кіотського протоколу довгий час гальмувалося представниками розвинутих країн (зокрема Китаю, США), для яких фінансова вигода переважає екологічні та моральні вимоги.

Підсумовуючи слід відзначити, що для подолання більшості сучасних викликів людству слід сформувані чіткі екологічні, культурні та моральні пріоритети, в основі яких лежить холістичне, цілісне сприйняття світу, сформоване на принципах глибинної єдності і гармонійної взаємопов'язаності людини, суспільства та природи, різних культурних світів, життєвих світів всіх людей.

---

⁴²⁴ Кудрявцев Л.Д. Современное общество и нравственность. // Портал «Слово» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.portal-slovo.ru/theology/37890.php>

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

4.1. Морально-ціннісні аспекти сучасних глобалізаційних викликів.

Сьогодні виникають нові типи загроз міжнародній стабільності, не тільки в гуманітарній сфері, а й в економічній, екологічній, інформаційній сферах⁴²⁵. Зокрема це асиметричні загрози чи засоби впливу, що базуються на орієнтації та дезорієнтації керівництва країн, військового керівництва та особового складу збройних сил, цивільних громадян країни противника з метою впливу на їх волю і свідомість, а також зміцнення морально-психологічної стабільності власного суспільства. Таким чином, особливість асиметричних засобів та загроз полягає в їх здатності здійснювати психологічний ефект на більш сильного противника, вражати його не стільки фізично, скільки психологічно⁴²⁶ [с. 73]. До цих загроз ми відносимо сьогодні інформаційні війни, сепаратизм, тероризм, збільшення розриву між бідними і багатими країнами, неконтрольована міграція, розповсюдження наркотиків і зброї, поширення бідності. В значній мірі ці загрози є наслідком безпрецедентної за масштабами ціннісної кризи сучасності.

Цілком очевидно, що в ХХ столітті в усьому світі відбулося різке падіння моральності, і це падіння ще більш стрімко триває і в ХХІ столітті. Більшість політиків стверджують важливість використання економічних важелів для подолання кризових явищ, але на нашу думку, самі прогресивні економічні методи не дадуть належного результату, якщо базуватися тільки на егоїстичній і прагматичній системі цінностей, для захисту якої використовується здебільшого силові методи⁴²⁷. Така система цінностей на рівні держав вже призвела до декількох світових війн і далі веде до зростання міжнародної напруженості. Нещодавні події, зокрема анексія Росією Криму та підтримка нею збройного протистояння на сході нашої країни,

⁴²⁵ Човган І.В. Перспективи глобалізації вищої освіти України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukrprac/politics/2011/162-150-17.pdf>

⁴²⁶ Перепелиця Г. М. Асиметричні стратегії в гарантуванні міжнародної безпеки [текст] / Г.М. Перепелиця // Політика і час. – 2005. – № 7. – С. 64–76.

⁴²⁷ Україна 2020: гуманітарні виміри безпеки//Український інститут публічної політики. – Київ. – 2012. – 21 с.

доводить той факт, що для деяких країн, зокрема Російської Федерації, силові методи вирішення проблем є пріоритетними, а система цінностей цієї країни базується на приматі сили, при відкиданні моральних чи релігійних цінностей, хоча офіційно й декларується приналежність до православної цивілізації. В цій ситуації стає все більш зрозумілим, що сучасна криза це не стільки економічна, скільки криза системи цінностей та системи уявлень про глобальні процеси. Тобто, криза є гуманітарною. І в умовах сучасних глобалізаційних викликів людство зможе вижити, тільки об'єднавшись і спільно здійснюючи реальні практичні кроки по вирішенні сучасних глобальних проблем. В основі подолання кризових явищ є формування нового світогляду, нової системи цінностей, в основі якої лежать екологічні, культурні та моральні пріоритети⁴²⁸.

Кризи економічної моделі регулювання соціальних відносин та ліберальної ідеї мультикультуралізму свідчать про те, що сучасне людство повинно здійснити вибір — або далі розвивати ліберальні традиції, що все більше переходять межу свободи і призводять до надмірного акцентування на матеріальних потребах особистості, забуваючи про духовність, формуючи надмірне споживацтво, вседозволеність та вільне тлумачення моральності, або апелювати до консервативної традиції, що прагне до збереження традиційних цінностей — релігії, родини, моральності, гармонійного співіснування з навколишнім світом.

Відомий дослідник, Нобелівський лауреат Дж. Стигліц в даному контексті відзначає: «Модель жорсткого індивідуалізму в поєднанні з ринковим фундаменталізмом змінили не тільки те, що люди думають про себе і свої уподобання, але й те, як вони пов'язані один з одним. У світі жорсткого індивідуалізму потреба у співорганізації спільноти знизилась, та й довіра перестала бути необхідністю⁴²⁹[с.342]». Стигліц відмічає кризу базових ідеологічних засад сучасної цивілізації і намагається намітити нові шляхи порятунку. Він пише: «Правила гри змінилися у глобальному масштабі. Політика, створена на основі Вашингтонського консенсусу, і його базова ідеологія ринкового фундаменталізму припинили існування. Але очікувані ре-

---

⁴²⁸ Кудрявцев Л.Д. Современное общество и нравственность. // Портал «Слово» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.portal-slovo.ru/theology/37890.php>

⁴²⁹ Чуприй Л.В. Нравственные основания новой парадигмы безопасности в условиях глобальных вызовов. // Молодой ученый. №4. 2013. — С. 437 — 439

форми, покликані допомогти в управлінні процесами глобалізації, поки що ледве видніються на горизонті, адже вони дуже далекі від реалізації»⁴³⁰.

Інший дослідник Пауло Фрейре, вважає, що глобалізація проповідує етику ринку, а не загальну людську етику. Впевнений у ворожій природі капіталізму, вчений сподівається, що «світ ... перетворить себе, відкидаючи диктатуру ринку, яка ґрунтується на порочній етиці прибутку»⁴³¹.

У своїх роздумах Дж. Стигліц та П. Фрейре підтримують пророчі міркування відомих мислителів минулих століть — О. Шпенглера, Т. Манна, М. Хайдеггера, Е. Фрома, Дж. Оруелла та інших, які передбачали занепад західної культури, що буде проявлятися в кризі раціоналістичної традиції, занепаду ціннісних засад і моральності. Ця ідея також висвітлювалася в теологічних концепціях культури, які підтримували тезу про те, що культура людства в цілому завершила своє сходження і тепер нестримно котиться до загибелі. Оскільки ядром будь-якої культури є релігія і вироблені нею основи моральності, то саме вони і відчують жорстоку кризу від вторгнення раціоналізму.

Не менш небезпечною є й інша крайність — надмірна клерикалізація, що проявляється зокрема у формуванні ісламського та православного фундаменталізму, коли релігійними ідеями прикривається прагнення до панування над усіма сферами суспільного життя, політизація релігії, що призводить до виправдання авторитарного та тоталітарного режимів, а у міжнародних відносинах — прагнення певних країн до зовнішньої експансії, нав'язування власної системи цінностей здебільшого силовими методами. Якщо влада від Бога, як зазначають ісламські чи православні фундаменталісти, то ми повинні їй підкорятися, а от владі все дозволено, що призводить до масового порушення нею прав і свобод людини. Якщо релігійні інститути служать державі чи владі, то вони втрачають своє сотеріологічне значення. Типовий приклад Православна церква Російської Федерації, яка втрачає свою християнську місію, так як підтримує інтервенцію російських військ на територію України, нібито під приводом захисту російськомовного населення, чудово розуміючи, що це приводить до

---

⁴³⁰ Стигліц Дж.Е. Крутое пике. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. — М.: Эксмо, — 2011. — 512 с.

⁴³¹ Фрейре, П. Педагогіка свободи. Етика, демократія і громадянська мужність / Пауло Фрейре. - К.: Видавничий дім «КМ Академія», — 2004. — 124 с.

збройного протистояння і кровопролиття, що аж ніяк не відповідає християнським заповідям.

В цьому контексті М. Хайдеггер чітко вказував, що людині загрожують не зовнішні чинники, загроза таїться в самій суті людини, яка довіряє тільки своєму розуму і забуває про віру і моральність. «Але де небезпека, — писав він, — там виростає і порятунок»⁴³²[с.24].

Більшість вищезгаданих дослідників вважають, що криза ціннісно-духовних засад людства в значній мірі зумовлена саме надмірним раціоналізмом людства, який призвів до формування культу нігілізму, прагматизму і споживацтва. Звичайно прагнення до пізнання, що лежить в основі раціоналізму і зумовило розвиток людської цивілізації. І саме раціоналізм лежить в основі наукового світогляду — головним завданням якого є практичне освоєння світу. Але раціоналізм не повинен бути сліпим і аморальним, тобто таким, який заради досягнення мети здатний використовувати будь-які навіть і руйнівні методи. На жаль, слід констатувати, що перетворюючи світ, людина часто керується тільки своїми споживацькими потребами і нехтує морально-ціннісними нормами, в результаті чого вона жорстко експлуатує природу, продукуючи гори відходів і руйнуючи її, що врешті решт призводить до втрати людиною власного середовища існування, яким і є природа⁴³³[с. 204].

Саме раціоналізм возвеличує розум як основний інструмент пізнання світу і ставить людину як його носія на найвищий п'єдестал. Починаючи з часів Р. Декарта розум став головним мірилом існування людини (Декартівське «Я мислю, значить існую»), а віра та мораль почали втрачати свої позиції.

В соціальному плані саме надмірний раціоналізм і духовно — ціннісна криза призвели до виникнення однієї з перших форм тероризму — яacobінського терору. Він став філософською основою яacobінської диктатури, так як заперечував всі форми трансцендентного чи божественного виміру людини, а відтак саме недосконала людина ставала мірою всіх речей і сама встановлювала критерії добра та зла. Крім того, керуючись надмірним раціоналізмом, по іншому почали тлумачити історію, заперечуючи її сакральний та божественний вимір.

---

⁴³² Хайдеггер М. *Время и бытие: Статьи и выступления* / Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Библина. — М.: Республика, — 1993. — 447 с.

⁴³³ Чупрій Л.В. Соціальні та екологічні аспекти глобалізаційних процесів. //Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Гуманітарні студії . Випуск 3. К. КНУ імені Т. Шевченко, — 2008. — С. 204—212.

Якщо в середньовіччі історія мала есхатологічне спрямування і стимулювала рух людини до самовдосконалення, подолання своїх гріхів і наближення до Бога, так як в кінці часів кожен буде відповідати за свої гріхи, то після Нового часу людина сама ставала творцем історії і творила її в міру своїх сил і моральних уявлень.

Також надмірний раціоналізм призвів до торжества абстрактних і аморальних ідей над конкретними і моральними. Абстрактні ідеї свободи, справедливості, загального блага, які були базовими цінностями французької та інших революцій, були вищими від будь-яких моральних вимог. А так як Бог помер, згідно матеріалістичного та нігілістичного вчень (Нітше, Дідро, Гольбах), то ніяких моральних обмежень творці революції вже не мали і заради загального блага знищували тисячі невинних людей. Робесп'єр перед Конвентом проголосив свою відому формулу «Доброчинність і терор». Він вважав, що доброчинність і терор абсолютні в своїй чистоті. Відомий просвітитель І. Фіхте зазначав «Нехай загине світ, але справедливість буде торжествувати». І справедливість торжествувала. Редактор революційної газети «Друг народу» Марат на початку 1790 року писав на її сторінках: «Кілька своєчасно відрубаних голів надовго стримають ворогів суспільства», ще через півроку: «П'ятсот, шістсот відрубаних голів забезпечили б нам спокій, свободу і щастя», в кінці року: «Можливо доведеться відрубати п'ять-шість тисяч голів, але б коли навіть довелось відрубати й двадцять тисяч, не можна вагатися ані хвилини»⁴³⁴[с.235]. Врешті решт Марат закликав знищити 273 тисячі власних співгромадян задля досягнення справедливості і загального благополуччя. Інший лідер якобінців Л.А. Сен-Жюст у середині 1793 року зазначав: «Свобода має перемогти будь-якою ціною. Ви повинні карати не тільки зрадників, але й будь-кого, хто є пасивним у Республіці і нічого не робить для неї»⁴³⁵[с.238]. Традиції якобінського терору продовжили російські революціонери, відкидаючи релігійну мораль та створюючи свою концепцію добра та зла, виправдовуючи страшні злочини ідеєю побудови світлого майбутнього всезагального блага⁴³⁶. Ідейний натхненник Жовтневої революції К. Маркс наводить такі слова Бакуніна, зазначаючи про важливість руйну-

---

⁴³⁴ Сыч А.И. Любовь моя – Революция. (Документально-художественная повесть о французском революционере Сен-Жюсте). – Черновцы: Наши книги, – 2009. – 440 с.

⁴³⁵ Там само

⁴³⁶ Чуприй Л.В. Нравственные основания новой парадигмы безопасности в условиях глобальных вызовов. // Молодой ученый. №4.2013. – С. 437 – 439

вання старого світу: «Для нас наша ідея цінна тим, що може служити великій справі радикального і всезагального руйнування»⁴³⁷ [с. 396].

Добро з точки зору більшовиків, це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного та пізніше комуністичного суспільства, а зло те, що заважає цьому будівництву. Маркс, а пізніше Ленін зазначали, що не існує загальнолюдської моралі, а є тільки класова мораль. Кожний клас (рабовласників, рабів, феодалів, кріпосних, капіталістів, пролетарів) проводить в життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату — етично те, що відповідає інтересам пролетаріату («наша моральність підлегла цілком інтересам класової боротьби пролетаріату»⁴³⁸ [с. 395]). З цієї точки зору будь-які жорстокі дії морально виправдані, в тому випадку якщо вони направлені на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції, так як головною стає класова мораль. Тому, якщо ніякої релігії та загальнолюдської моралі не існує, то задля здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою безкласового суспільства, вільного від експлуатації, можна використовувати будь-які засоби, навіть самі злочинні і аморальні. І Ленін, а потім і Сталін в повній мірі впроваджували ці засоби. Наведу на підтвердження деякі цитати Леніна. «Необхідний нещадний масовий терор», — телеграфував Ленін в 1918 р., даючи рекомендації щодо придушення повстання селян, — «всіх сумнівних осіб закрити в концентраційному таборі за межами міста.»⁴³⁹. Слід відзначити, що саме Ленін був ідейним натхненником побудови концентраційних таборів. Спочатку вони створювалися в зруйнованих церквах і монастирях, потім на Соловецьких островах, а пізніше на території величезного північного архіпелагу ГУЛАГ.

Саме надмірний і аморальний раціоналізм призвів до жахиття двох світових війн. Так творці газових камер і інших методів знищення мільйонів людей, які машину смерті поставили на потік, були людьми досить розумними, але бездушними. Як можна пояснити, що нащадки творців високої культури — Гете, Гердера, Канта, Гегеля могли байдуже знищувати собі

---

⁴³⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. — Т. 18 — 658 с.

⁴³⁸ Там само

⁴³⁹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений (ПСС) / В.И. Ленин; Институт марксизма - ленинизма. — 5-е изд. — Т. 44. — М.: Политиздат, 1974. — С. 398.

мільйони подібних. Та знову ж таки, вони керувалися тільки раціональним прагматичним розумом, який обґрунтував їхню вищість і звільняв від будь-яких моральних вимог. Тому вони з легкістю виконували злочинну волю фюрера, який зазначав, що будь-яку моральну відповідальність за всі жахіття бере на себе.

Все це доводить, що людство останнє століття перебуває в глибокій духовній кризі, одним із найнебезпечніших проявів падіння моральності, поширення екстремізму та тероризму, зумовлене здебільшого протистоянням по лінії країн Західної цивілізації, арабо-мусульманського та російсько-азіатського світів.

Головною причиною сучасного тероризму є сцієнтизація суспільного життя, політизація релігії і криза духовно-ціннісних засад. Ніякими правильними міркуваннями досягнення самої благородної мети, високих релігійних чи національних ідей, не можна виправдати знищення ні в чому не повинних людей. Для терористів характерна жорстка акцентуація на понадцінній по мотивації меті, не рахуючись з реаліями і методами досягнення мети (як правило злочинними). І в деякій мірі така акцентуація є ірраціональною, так як пояснити раціонально таку фанатичну переконаність в меті неможливо. Надмірна акцентуація робить неможливим переконання терориста в злочинності його дій, так як його переконаність в правильності своєї мети є фанатично сліпою. Ця акцентуація формує переконання у терориста, що задля досягнення високої мети можна піти на будь-які, навіть людські жертви. При цьому для них досить часто і власна самопожертва є умовою досягнення мети.

Аналізуючи коріння деструктивної поведінки терориста, слід відзначити, що його головна мотивація пов'язана з релігійними переконаннями. В той же час потрібно чітко розуміти, що поставлена ним мета, хоч і обґрунтовується з точки зору власної релігії (вченням Джихаду – священної війни у мусульман), але по суті нічого спільного з заповідями даної релігії не має, так як іслам як і інші релігії не закликають до вбивства невинних людей. І в цьому контексті ототожнення мусульман з терористами, яке часто відбувається, є не допустимим, так як більшість мусульман не підтримують терористичні методи боротьби. Вищезгадане ототожнення призводить до подальшої ескалації відносин між мусульманським світом і Заходом.

Певну міру відповідальності повинні нести також США та інші розвинуті західні країни, які намагаються нав'язувати мусульманським країнам свої власні цінності, не враховуючи особливості їхньої віри та ментальності, що спричиняє зростання напруження між ними. Крім того США часто використовує політику подвійних стандартів, враховуючи лише свої власні інтереси. Вони декларують боротьбу з диктатурами та тиранією, але коли їм вигідно — досить часто підтримують диктаторів, коли ж ні — то намагаються їх усунути, проголошуючи їх осереддям зла. Неодноразово ЦРУ фінансувало певні радикальні чи терористичні групи, щоб усунути невідповідний їм уряд. Тож, допоки США та інші західні країни буде керуватися політикою подвійних стандартів, перемогти тероризм вони не зможуть, так як в мусульманському світі буде формуватися негативна громадська думка, спровокована відповідною політикою США.

Поширення культури споживацтва.

Ще одним із проявів духовно-ціннісної кризи є формування суспільства споживання. Ще на початку 20-х років минулого сторіччя О.Шпенглер безпомилково констатував серйозні зміни в масовій свідомості: «Ми за останні роки навчилися майже не звертати уваги на трагічні події, які до війни паралізували б світ.»⁴⁴⁰. Відхід від Бога і віри призводить до падіння моральності і розквіту нігілізму. Від сповіщеної Ніцше «смерті Бога» залишався лише один крок до онтології нігілізму і вседозволеності: якщо «Бог мертвий», значить, «все дозволено», а якщо «все дозволено», отже, «все можливо» — в цей нехитрий вислів охарактеризував сутність ХХ століття, наповненого війнами і катастрофами.

А якщо Бога немає, то ніяких обмежень немає. Людина все менше обмежує свої інстинкти і все більше збільшує свої потреби. Її гаслом стає вислів: «Все спробувати, всім насолоджуватися і побільше, адже життя єдине». Формується все зростаючий культ гедонізму та споживацтва. Е. Фромм пише: «Наша культура — культура споживацтва. Ми «тішимся» кінофільмами, кримінальною хронікою, спиртним і іншими задоволеннями. Для нас не існує ні активної творчої діяльності, ні осмисленого дії, що випливає з необхідності відповісти на важливі життєві виклики. Чого ж ми чекаємо від нашого молодого

---

⁴⁴⁰ Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. München, 1924. Bd 2. S. 535

покоління? Що ж їм робити, якщо у них немає можливості осмисленої спільної продуктивної діяльності? Що ж їм робити, як не намагатися втекти від дійсності і шукати вихід у пияцтві, кінофільмах, мріях, злочинах, неврозах і божевіллі?»⁴⁴¹[с.112].

Всі дії людей в рамках споживацької ідеології будуть спрямовані виключно на те, щоб насолоджуватися життям в якнайбільш повній мірі. Саме в цьому полягає реальна мета того, що називається нині ліберальним гуманізмом, коли основою існування людини є тільки її тілесні людини та матеріальні потреби. А відтак в реальному сьогоденні житті, насолода розуміється людиною виключно в тілесному розумінні, насолода – це задоволення запитів плоті, а душа взагалі стає неіснуючим поняттям.

А відтак суспільство споживання, все збільшуючи свої апетити, знищує ресурси і природу, а відтак включає механізм і власного самознищення, при цьому навіть не розуміючи всієї трагічності того, що відбувається.

Ж. Бодріяр зазначає: «У споживання немає меж. Наївно вважати, що воно може бути насичене і задоволене. Ми знаємо, що це не так: ми хочемо споживати все більше і більше»⁴⁴²[с.46].

Ф. Фукуяма описує людину суспільства споживання, називаючи її «останньою людиною», яка не має майбутнього. Філософ, говорячи про торжество ліберальної демократії, відзначає і її недоліки. Одним з головних є той, що ліберальна демократія породжує «людей без серця», що мають бажання і розум, але не мають «тімоса» (частина душі, що відповідає за духовність за Платоном). Вони уміло знаходять нові способи задовольняти сонми дрібних бажань шляхом розрахунку довготривалої користі для себе. «Остання людина» не має бажання бути визнаною більш великою, ніж інші, а без такого бажання є неможливими будь-які досягнення. Задоволена своїм щастям, нездатна відчувати будь-який сором за невміння піднятися над своїми бажаннями, «остання людина» перестає бути людиною»⁴⁴³[с.434].

Ідеологія споживання найочевиднішим чином наводить зворотні зв'язки в суспільстві і все більше поширюється. Тому

---

⁴⁴¹ Э. Фромм. Здоровое общество. Догмат о Христе. М.: АСТ, Транзиткнига, – 2005. – 356 с.

⁴⁴² Бодрияр Ж. Симулякри і симуляція. – Київ: Видавництво. Соломії Павличко «ОСНОВИ», – 2004. – 118 с.

⁴⁴³ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», – 2004. – 588 с.

рано чи пізно ця ідеологія обов'язково охопить значну частину суспільства, і все більше людей буде перетворюватися в самих банальних паразитів, які дедалі більше споживають, не віддаючи нічого натомість. У цьому сенсі давньоримське прагнення «хліба і видовищ», і нинішнє, реальне, розуміння захисту прав людини, спрямованого тільки на захист її тілесних потреб і плекання його егоїзму і споживацтва, мають один і той же корінь.

Зрозуміло, все, кінець кінцем, доходить до такого ж абсурду. Як отримував кожен дармоїд – доступ до зерносховищ лише тому, що він був громадянином Риму, так і тепер, кожен претендує на якісь права, не вважаючи для себе жодним чином ці права заслужити. І якщо така людина внизу суспільної піраміди ще не така страшна, то можновладець з правами без обов'язків – це вже шлях до хаосу та загибелі. Так як за умов, коли в певному суспільстві кожен буде тільки дбати тільки про себе, намагаючись тільки отримувати блага від суспільства, а взамін нічого не буде віддавати, то таке суспільство приречене на вимирання.

Ринкова особистість

Тому головне, на що зорієнтована сучасна цивілізація це споживацтво і отримання всіх можливих насолод без відповідальності і бажання безкорисливо щось віддати.

Надмірне захоплення матеріальними цінностями призводить до падіння моральності, так як заради прибутку і грошей корпорації або підприємці можуть йти на порушення моральних норм і навіть закону. Адже вони націлені на отримання прибутку будь-якою ціною. Формується новий тип особистості – ринкова особистість.

Е. Фромм пише: «У якийсь момент ринкова особистість витиснула всі інші ..., людина цього типу сама себе сприймає як товар» ... Успіх значною мірою залежить від того, наскільки вдало людина вміє себе продати, підкреслити вигідні сторони своєї персони, обгорнути їх в красиву «обкладинку» ... «Вищою метою ринкової особистості є цілковите пристосування до вимог ринку. Людина цього типу більше не має свого внутрішнього стрижня, який повинен її незмінно підтримувати. Бо вона змінює своє «я» постійно, виходячи з принципу: «Я така, якою ти хочеш мене купити» ... «Їй ніколи не прийде в голову філософське питання: для чого

людина живе? Чому суспільство рухається в цьому напрямку, а не в протилежному»⁴⁴⁴[с. 194].

«Ринкова особистість — бездушна особистість, вона не вміє любити і ненавидіти ... Адаже емоції, як правило, заважають ринковій особистості в досягненні головної мети: вдало купити, продати або поміняти» ... «Мета» ринкової особистості «— оптимальне функціонування в даних обставинах — обумовлює і засоби: всі реакції такої особистості виключно розсудливі і прагматичні ... Маніпулятивний інтелект, не контрольований розумом, небезпечний, бо він може привести людину на шлях самознищення»⁴⁴⁵[с. 209].

«... Люди цього типу відчувають відчуження — від своєї роботи, від своїх співвітчизників, від природи і навіть від свого я. На мові психіатрів такий тип називають шизоїдні»⁴⁴⁶.

Суспільство споживання прагне до самовідтворення. Культ споживацтва починає формуватися ще з дитинства. Психолог Уолтер Мішел відкрив «принцип льодяника», довівши, що вже в дитинстві більшість дітей привчаються не стримувати свої бажання, що сприяє формуванню в них егоїстичних нахилів. Він підтвердив свою теорію, провівши такий експеримент: в окремій кімнаті була ізольована група чотирирічних дітей, де кожній дитині подарували маршмеллоу (цукерки, що нагадують пастилу). Перед кожним стояв вибір: одразу з'їсти маршмеллоу або, відмовившись і почекавши 15 хвилин, отримати ще одну цукерку. Дослідник продовжував відстежувати їхнє життя і в подальшому. Ставши дорослими, всі «відмовники» перетворилися на успішних людей, а майже всі, хто не встояв перед спокусою, так і не виробили силу волі і пішли працювати в ресторани фастфуду і на бензоколонки.

Криза релігійності

Все активніше поширення суспільства споживання веде світ до нової небувалої за масштабами кризи і значних потрясінь у всіх сферах суспільного життя. Так як більшість людей не вміє і не хоче стримувати себе в споживанні, то природних ресурсів скоро буде вже недостатньо. Раніше споживацтво і надмірну тягу до задоволень стримувала релігія. Саме релігія була однією з головних ціннісноформуючих інституцій.

---

⁴⁴⁴ Фромм, Ерих Зелігманн. *Иметь или быть? = To Have or to Be?* (1976) / Перевод Э. М. Телятниковой. — Москва: АСТ, Астрель, — 2010. — 320 с.

⁴⁴⁵ Фромм, Ерих Зелігманн. *Иметь или быть? / Перевод Э.М. Телятниковой.* — Москва: АСТ, Астрель, — 2010. — 210 с. — 320 с.

⁴⁴⁶ Там само — С. 211.

Але сьогодні вона втрачає свої позиції, сповідання релігії перетворюється в дань традиції чи навіть просту формальність або в крайню нетерпимість чи релігійний радикалізм. Релігієзнавець А. Косіченко називає це формальним сповіданням віри: «Люди наповнюють себе помилковою, неадекватною релігійністю. Але надихає все ж те, що людина — духовна істота. І релігійне просвітництво повинно базуватися на тязі до духовності»⁴⁴⁷[с. 33]. Інший дослідник А.М. Колодний відзначає, що людина повинна прагнути до релігійної духовності — постійного відчуття Божественної всеприсутності і спрямованості до Бога⁴⁴⁸[с. 335].

Останнім часом ряд релігій керуються здебільшого меркантильними інтересами і замість турботи про душі парафіян, створюють власні бізнес-структури, турбуючись лише про збільшення своїх прибутків. Дослідник А. Косіченко відзначає, що за статистикою, більше 20 тисяч протестантських і католицьких храмів в Європі перепрофільовані, в тому числі під розважальні заклади. У Голландії наприклад, деякі храми здаються в оренду для розважальних заходів геїв і лесбіянок.

Сучасні дослідники підтверджують тенденцію до поступового виродження релігії. Так американські вчені провели дослідження в дев'яти процвітаючих країнах світу на трьох континентах — Австралія, Австрія, Канада, Голландія, Ірландія, Фінляндія, Нова Зеландія, Швейцарія та Чехія і, проаналізувавши кількість віруючих у різних країнах і зміну цього параметра в часі, прийшли до висновку, що в доступному для огляду майбутньому на релігію чекає вимирання, якщо не відбудеться докорінного повороту до віри, або через добровільне устремління, або через ряд серйозних потрясінь для людства.

На щорічній науковій конференції Американського фізичного товариства (American Physical Society), що відбулася в березні 2011 року у Далласі, особливий інтерес викликала саме доповідь групи фахівців з прикладної математики про тенденції зниження релігійності населення в згаданих країнах.

З метою з'ясування впливу фактора релігійності на різні сторони життя всіх верств суспільства вчені проаналізували

---

⁴⁴⁷ Косіченко А.Г. Национальные культуры в процессе глобализации // WWW.orda.kz. Электронный информационно-аналитический бюллетень. №№ 8, 9. См. также в статье Чуприй Л.В. Религиозная духовность, ее структура и процессы формирования. // Вопросы религии и религиоведения. ООО ИД «МедиаПром». Москва — 2010. — С. 333—349.

⁴⁴⁸ Колодний А.М. Релігійна духовність українця: прояви, фігури, стан. Монографія. — К., — 1996. — 224 с.

дані перепису населення в згаданих країнах за майже 100 років. В опитувальних аркушах поряд з іншими даними чітко виділяється і графа релігійності (вибір країн визначався частково і цією обставиною).

Керівник групи Доктор Вінер заявив у цьому зв'язку, що дослідники широко використовували сучасний модельний підхід, який отримав назву нелінійної динаміки. У ньому вдається вловити вплив таких загальновідомих параметрів, як суспільні, соціальні та утилітарні цінності різних верств суспільства, які явно не мають ніякого відношення до релігії. Людей, які не мають жодних зв'язків з релігією (вони самі так ідентифікують себе), виявилось, наприклад, у Швеції - 80%, Голландії - 40%, а в Чехії - 60%, а в Америці атеїсти були єдиною релігійною групою, яка з часом ставала більшою в усіх 50 штатах. Це досить суттєві показники деградації релігійних уподобань.

Релігія накладає на людину певні правила і змушує виконувати деякі норми, спрямовані на формування моральності. У цьому плані релігія стає консолідуючим елементом суспільства і держави, спрямованим на досягненні великих цілей і придбання вищих цивілізаційних цінностей.

«Наші дослідження, — заявив професор Вінер, — ставлять своєю метою не лише визначення значущості релігії для окремих людей, окремих секторів суспільства та держави, а й виявлення в перспективі ролі релігії в міждержавних і цивілізованих відносинах»⁴⁴⁹.

Слід констатувати також іншу значну проблему — посилення язичницьких тенденцій на глобальному рівні. Слід відмітити що сьогодні навіть ряд країн, що сповідують провідні світові релігії, для яких є головною віра в єдиного Бога та виконання моральних заповідей, по суті залишаються язичницькими, так як керуються принципом сили та прагненням до панування. Так на думку Е. Фромма більшості розвинутих християнських країн західної цивілізації так і залишилися на рівні язичництва. Він зазначає: «Як би не розрізнялися концепції віри, одна ознака характеризує всі гілки християнства — це віра в Ісуса як Христа-Спасителя, який віддав життя своє заради любові до ближніх. Він був героєм любові, героєм без влади, який не хотів правити, який був проти насильства, який ні-

---

⁴⁴⁷ Каков контингент верующих в процветающих странах мира//Независимая газета [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/science/2011-05-25/10_religion.html

чим не хотів володіти «... Він умів віддавати людям усе, що мав. Він умів бути, жити, дарувати, ділитися «...» Якщо великомученик характеризується категоріями «бути» – давати – ділитися, то характер язичницького героя відповідає категоріям володіти, підкоряти, пригнічувати «...» Якщо ми заглянемо всередину себе, розглянемо поведінку більшості наших співгромадян, а також політичних діячів, то навряд чи хтось зможе заперечити, що зразком для нас продовжує залишатися язичницький герой»⁴⁵⁰.

«Може бути, тільки лідери були войовничими язичниками, а широкі маси населення залишалися вірні християнству? Якби це було так, нам би було легше на душі. На жаль, це не так. Звичайно, вірно, що лідери бувають більш агресивні, ніж їх свита ..., але вони ніколи б не змогли реалізувати свої плани, якщо б бажання захоплювати і перемагати не вкоренилося в суспільстві, не стало типовим для соціального характеру настільки, що й донині домінує в структурі особистості»⁴⁵¹.

«Історія Європи та Північної Америки, незважаючи на прийняття християнства, стала історією загарбницьких воєн, боротьби за багатство, владу і славу; наші ціннісні орієнтації не пішли за межі прагнення бути сильнішими за інших, перемагати, підкорювати і експлуатувати. Ці цінності цілком збігаються з язичницьким ідеалом «мужності» ... «Немає потреби доводити, що вся історія західної цивілізації – це історія воєн, насильства і підкорення»⁴⁵². Досить часто європейські правителі задля утримання влади винищували мирне населення, яке було незадоволене їхньою політикою. Так англійська королева Єлизавета – I стратила 89 тисяч власних підданих за непокору, Кромвель, упокорюючи Ірландію, знищив 5/6 її населення. Представники святої інквізиції 16 лютого 1568 року засудили на смерть всіх жителів Нідерландів як єретиків, і іспанський король Філіпп II виконав цей наказ, знищивши близько 100 тисяч нідерландців. Хрестоносці в ході альбігойських війн знищили більше половини мирного населення Південної Франції. Трохи пізніше французькі революціонери, підкорюючи Вандею, знищили близько 400 тисяч її жителів⁴⁵³. Це тільки деякі факти.

---

⁴⁵⁰ Фромм, Ерих Зелігманн. *Иметь или быть* / Перевод Э. М. Телятниковой. – Москва: АСТ, Астрель, – 2010. – С. 217

⁴⁵¹ Там само. – С. 218

⁴⁵² Там само. – С. 218

⁴⁵³ О. Матвейчев, А. Беляков. *Троянский конь западной истории*. Спб, Питер, – 2013 – 224 с.

І ці тенденції, на жаль, тривають і сьогодні, хоча і не в такій відкритій формі як раніше, так як головним для деяких країн є захист своїх інтересів будь-якими засобами, часто через війни і насильство (Російська Федерація). Але ніякі благі цілі та ніякий захист ідеалів і демократії не виправдовує численні жертви воєн і насильства. А Тойнбі пише: «Озираючись назад, на історію останніх п'яти тисяч років, я більше не вважаю, що у будь-якого уряду існувало коли-небудь моральне виправдання, щоб почати війну — навіть з найчистішими намірами. Як і раніше вважаю виправданим, а в деяких випадках відношу навіть до рангу моральних зобов'язань опір агресії (прикладом може служити опір агресії Німеччини, Японії та Італії у Другій світовій війні), але відтепер я розцінюю навіть «справедливу» війну на захист своєї власної країни або якоїсь іншої країни як трагічну необхідність. А тепер я до того ж з побоюванням ставлюся до подібних оцінок, бо переконався на практиці, що справедливість рідко виявляється безумовною; що існують війни (наприклад, війна у В'єтнамі), в яких обидві країни заявляють — і більш-менш вірять в це, — що чинять опір агресору, а насправді виявляється так, що або одна з воюючих сторін, або обидві вони фактично здійснюють агресію, а не протистоять їй»⁴⁵⁴[с.324].І

В умовах падіння релігійності досить активно популяризується і рекламується атеїзм. Наприклад, в Манхеттені на станціях метрополітену здійснювалася реклама безбожництва. Були розміщені плакати із зображенням неба і хмар, під якими розміститься напис «Мільйон ньюйоркців добродішні без Бога. А ви?». А в січні 2009 року в Великобританії по всій країні були запущені 800 автобусів зі слоганом: «По всій імовірності, Бога немає. Вистачить хвилюватися, насолоджуйтеся життям» (англ. *There's probably no God. Now stop worrying and enjoy your life*).

Щоб докорінно змінити ситуацію на планетарному рівні людство повинно зупинитися в своєму надмірному споживанні. Економіку потрібно будувати на екологічних та енергоекономічних технологіях. Відомий футуролог В'ячеслав Єгоров запропонував модель, яка дозволяє вийти з кризи шляхом створення двох гігантських галузей промисловості. Перша — переробка відходів, яку можна порівняти за обсягом зі світовим ВПК. Друга — рекультивація виведених з обігу зе-

---

⁴⁵⁴Тойнбі А. Дж. Пережите. Мої зустрічі. / Пер. С англ. — М., Айріс-прес, — 2003. — 672 с.

мель, яку можна порівняти зі світовим транспортним комплексом. Але якщо за 15 років галузі не будуть створені, колапсу світової економіки не уникнути.

Важливим і невід'ємним чинником подолання багатьох глобальних викликів є формування нового світогляду, нової системи цінностей, в основі якої лежать екологічні, культурні та моральні пріоритети. Зокрема подібні ідеї висувалися учасниками Римського клубу. Так відомий дослідник А. Печчеї відзначає важливість формування екологічного імперативу сучасності. Сучасні наукові розробки, що лежать в основі цього напрямку, можна об'єднати єдиною загальною установкою — прийняттям нелінійності та взаємопов'язаності світобудови, всіх її складових елементів. Основоположником даного напрямку вважають І. Пригожина, який зазначав: «Ми все більше усвідомлюємо, що на всіх рівнях — від елементарних часток до космології — випадковість і незворотність відіграють важливу роль, значення якої зростає в міру розширення наших знань»⁴⁵⁵ [с.21]. Відповідно до цієї концепції навіть незначне випадкове втручання в природний чи соціальний процес, що знаходиться в стані невизначеності (точка біфуркації), може привести до значних позитивних чи негативних наслідків («теорія помаху крильця метелика»).

Відтак людство в умовах сучасних викликів повинно сформувати етику відповідальності, в основі якої повинні лежати відповідні високі моральні вимоги ставлення людини до суспільства та природи. В даному контексті дослідник Ф. Капра писав: «Я зрозумів глибокий зв'язок між екологізмом і духовністю. Екологічне розуміння, на своєму глибинному рівні, є інтуїтивне усвідомлення єдності всього життя, взаємозалежності всіх його багаточисельних проявів, циклів його змін та трансформацій... Ми можемо визначити людську духовність як такий модус свідомості, в якому ми відчуваємо свій зв'язок з усім Всесвітом»⁴⁵⁶.

Саме духовність та моральність є визначальними аспектами культури, її формами, що створюють загальну підставу людської діяльності, від особистості до суспільства, від малої групи до людства.

---

⁴⁵⁵ Пригожин И, Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, — 1986. — 431 с.

⁴⁵⁶ Капра Ф. Системное управление в 90-е годы // Проблемы теории и практики управления. — 1991. — № 4. — С. 4 — 9.

Відомий дослідник Е. Дюркгейм зазначає, що моральність - це обов'язковий мінімум і суворі необхідність, це хліб насущний, без якого суспільства не може жити.

Інший дослідник Л.Д. Кудрявцев відмічає, що «міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існувати без досить високого рівня розвитку її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто непорядні — засуджуються. Стабільність і життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнем його населення»⁴⁵⁷.

Саме віра і моральність згуртовують суспільство. Якщо моральність у країні зникає, закони не виконуються, то на перше місце виходить право сили і жорстокості, держава розколюється на політико-олігархічні і етнічні клани і угруповання, які воюють один з одним, грабують, роз'єднують і знищують державу. У результаті або перемагає найсильніший клан, знищуючи інших і поневолюючи все суспільство, або держава розпадається і інші держави вводять свої контингенти в країну під виглядом наведення порядку і встановлення миру.

Слід активізувати також зусилля по розвитку громадянського суспільства, головною задачею якого є формування активної, діяльної і моральної людини (*Homo moralis*). Е. Фромм пише про таке суспільство: «Перш за все це суспільство, в якому жодна людина не є засобом для досягнення цілей іншої людини, а завжди і виключно є метою сама по собі; суспільство, де ніхто не використовується і не використовує себе в цілях, що не сприяють розкриттю людських можливостей; де людина є центром і де її економічна та політична діяльність підпорядкована меті її власного розвитку. Здорове суспільство — це суспільство, в якому такі якості, як жадібність, схильність до експлуатації та примусу, самозамилування, неможливо використати для досягнення матеріальної вигоди і зростання особистого престижу. Це суспільство, де слідування совісті вважається основною і необхідною якістю і де опортунізм і безпринципність вважаються асоціальними якостями; де індивід займається суспільними проблемами так, що вони стають його особистою справою; де його ставлення до ближнього не відокремлене від усієї його системи відносин до особистого життя. Більш того, здорове суспільство — це таке

---

⁴⁵⁷ Кудрявцев Л. Д. Современное общество и нравственность.// Портал «Слово» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.portal-slovo.ru/theology/37890.php>

суспільство, яке дозволяє людині оперувати осяжними і невідкладними управлінню величинами, бути активним і відповідальним учасником життя суспільства, а також господарем власного життя. Це таке суспільство, яке сприяє розвитку людської солідарності і яке не тільки дозволяє своїм членам з любов'ю ставитися один до одного, але сприяє такому відношенню»⁴⁵⁸[с.214].

Останнім часом виникла нова соціологічна теорія сучасного суспільства — суспільство ризику (Ульрих Бек), що є законним продовженням суспільства споживання. На думку Ульриха Бека це постіндустріальна формація індустріального суспільства, однією з основних ознак якого є наявність та розподіл загроз різного походження й зумовлених ними ризиків. Якщо в індустріальному суспільстві розподіляються блага, то в суспільстві ризику між членами суспільства розподіляються загрози. На думку Бека суспільство ризику виникає передусім там, де матеріальні потреби людей значною мірою задоволені (створено «суспільство споживання») як наслідок науково-технічного прогресу і потужної системи соціального захисту. В той же час розвиток продуктивних сил призводить до того, що накопичується ряд негативних явищ та процесів. В умовах ринкової економіки, де прагнення отримати прибуток є головним, наукові і виробничі досягнення спрямовані тільки на це, а не на забезпечення здоров'я людини і створення сприятливих екологічних умов. Відтак продукти харчування стають насичені все більшими хімічними добавками (бо нижча собівартість), житло будується з хімічно шкідливих матеріалів (бо дешевше), природні ресурси вичерпуються, природа руйнується. У. Бек та Н. Луман чітко зазначили, що в основі суспільства ризику лежать загрози (ядерні, хімічні, генетичні тощо), спричинені передусім техносферою. Дослідники дійшли висновку, що в Європі ХХ — початку ХХІ століття зійшлися дві протилежні тенденції: рівень безпеки, що спирається на досконалість техно-бюрократичних норм і засобів контролю, і зростання небезпеки внаслідок появи історично нових загроз, які проникають крізь усі запобіжні мережі закону, технології й політики⁴⁵⁹[с. 206]. У суспільство ризику на зміну солідарності потреб має прийти солідарність тривоги.

---

⁴⁵⁸ Э. Фромм. Здоровое общество. Догмат о Христе. М.: АСТ, Транзиткнига, — 2005. — 356 с.

⁴⁵⁹ В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, — 2009. — 272 с.

Виникненню суспільства ризику може протидіяти глибока віра, що сприяє формуванню моальності, розвинуте громадянське суспільство, зокрема потужні «зелені рухи», релігійні організації, що протидіятимуть розвитку небезпечних і загрозливих технологій і виробництв, спрямованих насамперед на отримання прибутків, а не на турботу про здоров'я людини та чистоту оточуючого середовища.

Для протидії кризовим явищам в біосфері, економіці, сфері міжнародних відносин світовою спільнотою була розроблена і прийнята Концепція сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992). Вона стала основою для розробки національних стратегій, сукупність яких складає систему глобальної стратегії безпечного розвитку. Але ця концепція не реалізується належними чином, так як ряд країн в силу національного егоїзму, не прагнуть до виконання основних засад даної концепції. Так остаточне прийняття Кіотського протоколу довгий час гальмувалося представниками розвинутих країн (зокрема США, Китай), для яких фінансова вигода переважає екологічні та моральні вимоги.

Підсумовуючи слід відзначити, що для подолання надмірного раціоналізму, прагматизма та споживацтва сучасного людства слід сформувані чіткі екологічні, культурні та моральні пріоритети, в основі яких лежить холистичне, цілісне сприйняття світу, сформоване на принципах глибинної єдності і гармонійної взаємопов'язаності людини та природи, різних культурних світів, життєвих світів всіх людей.

Розділ 4.2. Гуманітарна складова «м'якої сили» Української держави в контексті забезпечення її зовнішньополітичної безпеки

В мовах сучасних глобалізаційних викликів, посиленні напруження на міжнародній арені, зумовлених використанням силових методів при вирішенні багатьох конфліктних ситуацій, зростає потреба у пошуку і використанні методів спрямованих на ненасальницьке вирішення проблем, прагнення до діалогу та компромісу. Одним із таких методів є використання принципу «мякої сили». Цей термін ввів у науковий обіг у першій половині 1990-х років Джозеф Най. Дж. Най вважав, що «м'яка сила» прийшла на зміну концепції «політичного реалізму», яка базувалася на «жорсткій силі» з її військовими і фінансово-економічними чинниками. Він зазначав: «Силою є здатність впливати на інших з метою отримання бажаних

результатів. Якщо це досягається примусом або за кошти, я називаю таке «жорсткою силою». Якщо ви досягаєте цього привабливістю, я називаю це «м'якою силою», — пояснював Най. Дослідник також визначив три компоненти, з яких складається цей феномен: «культура держави (у тому, чим вона приваблює інших), її політичні цінності (чи дотримується вона їх у внутрішній та зовнішній політиці) та зовнішні відносини (чи сприймаються вони як легітимні та морально обґрунтовані)»⁴⁶⁰ [2]. «М'яка сила» — це моральний авторитет наукових, технічних, спортивних культурних та інших досягнень даної країни. Відомий дослідник Леслі Гелб в цьому контексті відзначає, що «м'яка сила нині, схоже, означає майже все»⁴⁶¹.

Ряд світових лідерів підтримують концепцію застосування м'якої сили. Зокрема Президент США Барак Обама зазначає, що він виступає проти забезпечення національної безпеки держави тільки з використанням силових методів, так як м'які методи, сприяючи створенню сприятливого позитивного іміджу країни у світі, можуть виконувати це завдання набагато ефективніше. Барак Обама хотів би відновити ті часи, коли люди в столицях по всьому світі можуть мирно піти в місцевий американський культурний центр для читання книг і журналів. Згадуючи професора Джозефа Ная, Президент США зазначив, що пан професор, популяризуючи термін «м'яка сила» у світі, робить більше для м'якої сили Америки в усьому світі, ніж все інше, що ми можемо зробити⁴⁶².

Хоча найбільш ефективно на думку міжнародних експертів поєднувати «м'яку» силу з «жорсткою». Професор Най запропонував назвати це концепцією «розумної сили». Він зазначив: «Здатність комбінувати «жорстку» і «м'яку» сили — батіг і морквину та привабливість — ось це я називаю розумною силою»⁴⁶³. Леслі Гелб зазначає, щоб вирахувати, як поєднати ресурси жорсткої та м'якої сили у стратегіях розумної сили, потрібно те, що він називає «контекстуальним розумом». У зовнішній політиці контекстуальний розум, вико-

⁴⁶⁰ Soft Power: The means yo success in world politics — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.futurecasts.com/book%20review%206-4.htm>.

⁴⁶¹ By Joseph S. Nye Jr. Get Smart. Combining Hard and Soft Power — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/65163/joseph-s-nye-jr/get-smart>

⁴⁶² Is (His) Biography (Our) Destiny? — [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://www.nytimes.com/2007/11/04/magazine/04obama-t.html?pagewanted=1&_r=2&hp

⁴⁶³ Джозеф Най: Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх// Інститут світової політики — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/340.html>

ристовуючи інтуїтивні методи, допомагає політикам створювати розумні стратегії, узгоджуючи тактику з цілями. На думку Гелба з останніх президентів США потужний контекстуальний розум мали Рональд Рейган і Джордж Буш-старший.

Здатність комбінувати «жорстку» і «м'яку силу» і особливо формувати «м'яку силу» є дуже важливим для України, так як, якщо для великих держав значний потенціал «жорсткої сили» врівноважується «м'якою силою», то потенціал «твердої сили» України є набагато меншим від сучасної «твердої сили» Америки, Росії чи Китаю. Тому Україні бажано розвивати саме «м'яку силу», так як Україна має значний потенціал саме «м'якої сили, що значно підвищить авторитет України у світі. Але це не значить, що пріоритети «м'якої сили» в Україні мають бути за рахунок «твердої». «Тверда сила», зокрема економіка, збройні сили потрібні для розвитку і безпеки держави. Але без розвитку «м'якої сили» — культури, цінностей, моральності суспільства, буде в значній мірі страждати і економіка держави.

Саме це підкреслював Джозеф Най, виступаючи в Україні. Зокрема він зазначив, що дуже часто м'яка сила впливає з культури країни, тому самобутні риси української культури та історії можуть приваблювати інших. Тому Україна може розвивати свою м'яку силу, популяризуючи історико-культурну спадщину та розвиваючи демократію.

Дж Най зазначає, що м'яка сила з'являється природно. Її не можна купити або створити штучно. На запитання китайський студента щодо того, як його країна може збільшити свою м'яку силу Дж. Най відповів: «Розслабтеся, і у вас все вийде»⁴⁶⁴. Тобто м'яка сила створюється не пропагандою, а завдяки індивідуальному привабливому розвитку, заради себе самого, а не для когось іншого. Тому для того, щоб Україна мала «м'яку силу», вона... має просто залишатись Україною, а українці — мають бути саме українцями. Коли Україна стане «історією успіху» для власних громадян, її м'яка сила зросте без зайвих зусиль.

Інший американський дослідник «м'якої сили» Пол Кеннеді зазначає, що привабливі спосіб життя та культура, здатність діяти в гармонії із думкою світової спільноти, а не суперечити

---

⁴⁶⁴ Джозеф Най: Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх// Інститут світової політики — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iwpp.org.ua/ukr/public/340.html>

їй, є не менш корисними елементами політичного інструментарію держави, ніж майстерна дипломатія, фінансова потужність і навіть важкі авіаносці»⁴⁶⁵ [с.105].

Розглядаючи теорію «м'якої сили», нам потрібно проаналізувати онтологічно-гносеологічні засади її формування. Сучасна гносеологія базується на сцієнтичній моделі пізнання, яка прагнення до пізнання і підкорення навколишнього світу шляхом силового втручання в нього. Відомий дослідник Фр. Бекон зазначав, що потрібно використовувати експеримент як жорсткий силовий метод здійснення пізнання. Але такі жорсткі методи, хоча й сприяють розвиткові науки, але й спричиняють виникнення ряду значних проблем (екологія, невиліковні хвороби, тощо), так як бездумне втручання в таємниці природи не проходить для людства безслідно. Антисцієнтисти зазначають, що досягнення НТР як значно полегшили життя людини, але так і створили йому ще більші можливості для самознищення (останні дві світові війни) і взагалі можуть призвести до кліоциду — знищення людства. Тому людині спочатку потрібно, використовуючи м'які методи пізнання — інтуїцію, рефлексію, медитацію, пізнати саму себе, зрозуміти сенс життя (Сократ, Паскаль, Сковорода), подолати свої недоліки, зло в самій собі, а потім вже перетворювати природу відповідно до законів добра і краси, а не користі і егоїзму.

Ще в давні часи мислителі зазначали, що м'яке та гнучке перемагає сильне та тверде. Лао-Цзи в 7 сторіччі до н.е. зазначав: «Вода — найм'якша і найслабша річ у світі, але в подоланні твердого та міцного вона непереможна, і на світі немає їй рівного. Слабкі перемагають сильних, м'яке долає тверде»⁴⁶⁶ [с.124]. Саме це твердження лягло в основу одного з головних принципів синергетики — складноорганізованим системам неможливо нав'язати шляхи їх розвитку. В точках біфуркації найменший вплив («ефект метелика») може кардинально змінити розвиток складноорганізованих систем. Тому дуже важливо зрозуміти, як сприяти їх власним тенденціям розвитку, як виводити системи на оптимальні шляхи. Головна проблема полягає в тому, як направити, як з допомогою малого резонансного впливу підштовхнути систему на позитивний для суб'єкта шлях розвитку. Значні труднощі полягають також і в тому, як

---

⁴⁶⁵ Слісаренко І. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах// Освіта регіону. №1-2 2008. С. 102 – 109

⁴⁶⁶ Лукьянов А. Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. — М., — 2001. — 384 с.

подолати хаос, не долаючи його, а роблячи творчим, перетворюючи його в поле, що породжує іскри інновацій. Виявляється, головне — не сила, а формування правильної топологічної конфігурації, архітектури дії на складну систему⁴⁶⁷ [с. 624].

Слід відзначити, що таке розуміння процесів розвитку нам чітко доводить, що не може бути абсолютного контролю за будь-якою сферою реальності, а в суспільно-політичній сфері кладе кінець будь-яким можливим мріям про абсолютно контрольоване суспільство. Стає очевидним, що намагання контролювати таку складно організовану систему як суспільство шляхом вимушеної уніфікації виробничих та соціальних відносин, культурного та релігійного життя, може привести до його до застою та деградації, що ми чітко бачимо на прикладі Російської Федерації. Це чітко доводить, якою небезпечною може бути будь-яка «соціальна інженерія» — не менш небезпечна ніж генна інженерія, наслідки використання якої важко передбачити. Хоча не можна повністю відкидати втручання людського розуму, так як без його спрямовуючого начала людство чекає деградація та виродження. Тому дуже важливо зрозуміти закони сумісного життя природи і людства, їх коеволюції. Тільки тонке налаштування «стратегії природи» та «стратегії розуму», їх сприятливе поєднання, не на засадах сили і примусу, а на засадах гармонії і життєтворчості, здатне забезпечити і суспільству і природі майбутнє, звужує основу для позиції песимізму есхатологічного напрямку.

Хоча природа зможе вижити й у випадку гибелі людства, якщо воно не знищить разом з собою всю планету. Останнім часом збільшилась напруга протистояння між природою та людиною, що спричиняє до зміни клімату, виникнення все більшого числа аномалій, стихійних лих. Зокрема за даними міжнародної благодійної організації Oxfam за останні 20 років кількість стихійних лих, викликаних погодними умовами, збільшилося вчетверо. У доповіді Oxfam сказано, що з початку 2000 року кожен рік відбувається в середньому 500 подібних катаклізмів, а в 80-х роках минулого століття ця цифра становила лише 120. За той же період кількість повеней збільшилася в шість разів, додає організація.

Тому на сучасному етапі розвитку людства є дуже важливим вибір оптимальних «м'яких» шляхів розвитку, які б гармо-

---

⁴⁶⁷ Горлач М.І. Філософія: Підручник / М. Горлач. — К., — 2001. — 656 с.

нійно поєднували людину з природою. Визнання таких особливостей розвитку веде, з одного боку, до переосмислення ставлення людини до світу, а з другого – до формування нової методології пізнання.

Шляхи формування «м'якої сили»

Дослідники визначають такі рівні публічної дипломатії які лежать в основі «м'якої сили»: 1) через мас-медіа – медіадипломатія; 2) через культурні акції – культурна дипломатія; 3) через можливості здобути освіту – освітня дипломатія; 4) через Інтернет – ноосферна дипломатія; 5) через неурядові організації – дипломатія «ноополітік».

Найбільш ефективними і перспективними вважаються освітні і культурні проекти та обміни так як вони найбільше сприяють формуванню в інших країнах «агентів впливу», тобто осіб, які представляють цінності певної країни. Зокрема США активно використовує дану політику і виділяє значні грантові кошти на навчання талановитої молоді з інших країн у США, яка після повернення на Батьківщину буде пропагувати американські цінності. Зокрема колишній заступник держсекретаря США Річард Ермітейдж в листопаді 2007 р на слуханнях у Конгресі США під назвою «М'яка сила та стратегія безпеки США у світі після 11 вересня» акцентував увагу на важливості постійних інвестицій в освітню дипломатію на прикладі колишнього радянського високопосадовця О. Яковлева, який у радянські часи навчався демократії та плюралізму в Колумбійському університеті. І через 20 років став радником російського Президента, реалізуючи ті ідеї, які отримав під час навчання у США⁴⁶⁸ [с.102]. Посольства США активно продовжує реалізувати політику в даному напрямку.

Агентами впливу можуть бути також «моральні авторитети» (з англійської «ті, хто формує громадську думку» *opinion makers*), тобто особистості з академічної, освітньої, культурної сфер, мистецтва, шоу, які мають значний авторитет у суспільстві. Вони виконують функцію передавачів і інтерпретаторів необхідної інформації щодо американської політики загалом чи в певних галузях⁴⁶⁹.

---

⁴⁶⁸ Слісаренко І. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах// Освіта регіону. №1-2 2008. – С 102–109

⁴⁶⁹ Агенты влияния. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://oko-planet.su/politik/politikdiscussions/3504-agenty-vlijanija.html>

Досить потужними агентами впливу можуть бути недержавні організації зарубіжних країн. Але вони можуть становити значні загрози для безпеки певної країни, так як через недержавні організації може здійснюватися фінансування не тільки культурно-просвітницьких проєктів, а й проєктів соціально-політичного спрямування, які можуть бути спрямовані на реалізацію інтересів іноземної країни і дестабілізацію політичної ситуації. Чимало європейських країн мають законодавство, яке жорстко контролює і обмежує надання зарубіжних грантів місцевим неурядовим організаціям, особливо якщо вони мають політичну спрямованість. Так у США застосовується «Акт про іноземних агентів», відповідно до якого будь-яка організація, що отримує кошти з-за кордону, повинна перебувати на обліку в міністерстві юстиції і ретельно звітувати про свої витрати.

Цікаво, що самі США іноді фінансують неурядові організації інших країн, що мають не стільки культурну чи освітню спрямованість, скільки політичну. Так, у 2005 р. у США значний суспільний резонанс викликала книга американської юристки Еви Голінгер «Код Чавеса, що викривала інтервенцію США в Венесуелі». У ній були розсекречені документи, які беззаперечно засвідчили, що уряд США виділяв кошти опозиційним до уряду Чавеса у Венесуелі політичним угрупованням під вивіскою допомоги «неурядовим організаціям», які потім вчинили путч. Фінансування (загалом 27 млн дол.) здійснювалося через урядове Агентство із міжнародного розвитку (USAID) та приватний Фонд підтримки демократії (National Endowment for Democracy)⁴⁷⁰.

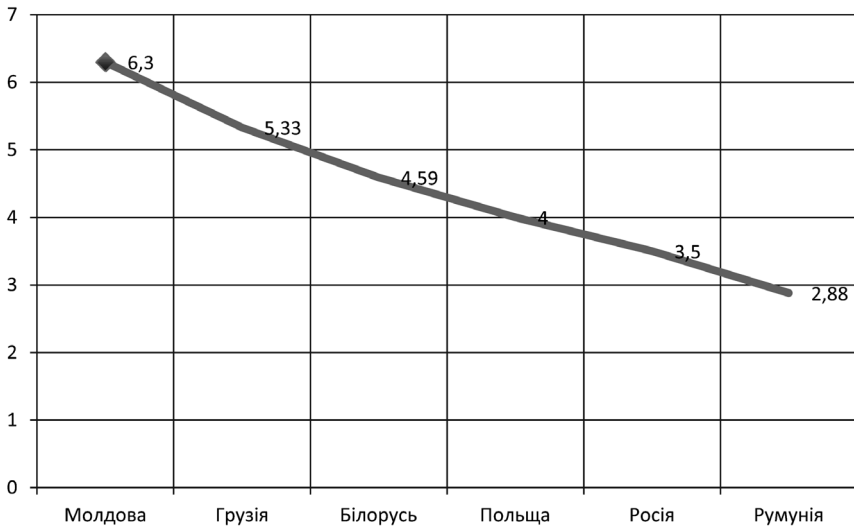
Грунтовні дослідження в контексті з'ясування потенціалу «м'якої сили» України проводив Інститут світової політики, зокрема він провів дослідження «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики» де проаналізував вплив України на шість найближчих сусідів України⁴⁷¹ (Див. діагр.). В контексті даного дослідження ми будемо аналізувати здебільшого гуманітарну, зокрема культурну складову «м'якої сили».

---

⁴⁷⁰ Американскую правительственную организацию обвинили в финансировании переворота в Венесуэле. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://president.org.ua/news/news-125775/>

⁴⁷¹ «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики», — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://http://uniter.org.ua/data/block/iwp_myaka_syla_ukr.pdf

Діаграма 4.2. 1. Рівень м'якої сили України

Загальний аналіз результатів дослідження засвідчує, що найбільший показник «м'якої сили» Україна має в Молдові — 6,3 бали. Це в значній мірі пов'язано з великою кількістю українців, які проживають в даній країні. зокрема, згідно з переписом населення 2004 року, у правобережній Молдові проживало 282,4 тис. українців, а у Придністровському регіоні на сьогодні проживає близько 90 тис. автохтонних українців.

Значний показник «м'якої сили» Україна має в Грузії — 5,33, Білорусі — 4,59 бали, в Польщі — 4 бали, що зумовлено тривалими дружніми відносинами між нашими країнами (хоча й були певні напружені моменти між деякими країнами, наприклад Волинські події, але на даний момент досягнуто примирення) і сприйняття України як надійного партнера.

Найменші показники «м'якої сили» України в Росії — 3,5, та в Румунії — 2,88. В Румунії такі низькі показники зумовлені тим, що тут поширюється досить мало інформації про Україну. Відносини були зіпсовані також через судовий процес щодо острова Зміїний. Через ці фактори у румунському суспільстві формуються невтішні стереотипи про Україну, як-от «незріла демократія», «недобросовісний сусід», «складний партнер».

Низькі показники щодо Російської Федерації в значній мірі зумовлені прагненням Росії втягнути Україну у орбіту своїх інтересів, в зв'язку з чим вона у значній мірі посилює свій і

жорсткий і м'який вплив на Україну аби обмежити політичне та економічне зближення її з ЄС. Росія прагне реалізувати свої лідерські амбіції на пострадянському просторі, домінування в якому відповідає її курсу на закріплення за собою статусу глобальної держави. О. Богомолів та О. Литвиненко називають даний курс як державницький націоналізм, який складається із декількох дискурсів, таких як-от неоевразійство та нещодавно винайдений концепт Русского Мира. Кордони Русского Мира нехитрим способом збігаються з кордонами слов'янського осердя Російської імперії⁴⁷².

Представник Центру стратегічних та міжнародних досліджень Гезер Конлі зазначає, що Росія активно використовує на пострадянському просторі як «м'яку силу» та і «жорстку» силу. Американські дослідники виділили такі методи впливу на російськомовне населення пострадянського простору: громадські організації (зокрема фундація «Русский мир»), ЗМІ (особливо ефективні у Молдові) та співпраця із проросійськими політичними партіями. Гезер Конлі відзначає: «Україна дуже важлива для ідентичності Росії. Значну роль росіяни приділяють церкві, хоча вона й розділена. Також в Україні здійснюється діяльність мережі «Русский мир». Власне, вона діє у всіх – і балтійських країнах, і у Молдові та Грузії. Але, за винятком Грузії, у цих державах використовуються ЗМІ та партнерство з політичними партіями. Однак виглядає на те, що російська політика «м'якої дії» в Україні особливо потужна, бо ця держава для них є частиною російської ідентичності»⁴⁷³. Однак сьогодні Російська Федерація по відношенню до України використовує тільки «жорстку силу», що призвело до повного падіння міжнародного авторитету Росії і її практично міжнародну ізоляцію. Слід відзначити, що й до цього РФ неодноразово розгортала негативну інформаційну компанію проти України в ЗМІ, якщо політичний курс України не відповідав інтересам РФ. Особливо вона посилилася останнім часом, коли всі події в Україні російськими ЗМІ перекручуються та спотворюються, поширюється суцільна брехня (вбивство невинних дітей, матерів на Донбасі, поширення рабства тощо) з метою ство-

---

⁴⁷² О. Богомолів та О. Литвиненко. Російська м'яка влада в Україні: проява у дзеркалі. // Критика. Листопад-Грудень, – 2011. – С.21.

⁴⁷³ У чому суть російської політики «м'якої сили»? // Радіо Свобода – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24322682.html>

рення негативного образу злочинної «фашисто-бандерівської» української влади.

Директор російського Левада-Центру Лев Гудков, зазначає, що головними відмінностями України від Росії є відсутність імперського минулого та неучасть у збройних конфліктах із сусідами. А імперські настрої Росії експерт обґрунтовує наявністю проблем із формуванням власної пострадянської ідентичності, аніж зазіханнями на український суверенітет.

Взагалом, аналізуючи основні показники м'якої сили України, слід відзначити, що за даними дослідження Інституту світової політики «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики»⁴⁷⁴, саме параметр «популярність української культури» має найбільші значення у більшості країн регіону.

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Молдові

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,3
Впливовість української громади	4,8
Діяльність Посольства України	6,4
Популярність української культури	7,2
Популярність української продукції	7,8
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	6,3

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Білорусії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3,12
Впливовість української громади	2,91
Діяльність Посольства України	6,09
Популярність української культури	6,71
Популярність української продукції	4,12
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4,59

⁴⁷⁴ «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики». Інститут світової політики. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://iwrp.org.ua/img/myaka_syla_ukr.pdf

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Грузії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,29
Впливовість української громади	3,29
Діяльність Посольства України	5,07
Популярність української культури	6,36
Популярність української продукції	6,64
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	5,33

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Польщі

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	4
Впливовість української громади	4
Діяльність Посольства України	3
Популярність української культури	5
Популярність української продукції	3
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Румунії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	2,93
Впливовість української громади	2,73
Діяльність Посольства України	2,93
Популярність української культури	3,07
Популярність української продукції	2,73
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	2,88

Таб 4.2.1. Параметри «м'якої сили» України в Росії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3
Впливовість української громади	2,2
Діяльність Посольства України	2,2
Популярність української культури	5,6
Популярність української продукції	4,5
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	3,5

Досліджуючи шляхи оптимізації нарощування «м'якої сили» України у світі потрібно активно вивчати зарубіжний досвід.

Коли Дж. Най формулював теорію «м'якої сили», то був переконаний, що незаперечну перевагу у «м'якій силі» мала США як найдемократичніша і найзаможніша «країна вільних можливостей»⁴⁷⁵. Вона користувалася в світі значно більшою популярністю, ніж ідеологічні напрацювання СРСР. На думку дослідника Радянський Союз втратив свій потужний запас «м'якої сили», який він мав відразу після Другої світової війни внаслідок інтервенцій до Угорщини 1956 р. і Чехословаччини 1968 р.). Інший дослідник Пол Кеннеді зазначав, що США спирається на три головні опори: військову потужність, економічний потенціал і «м'яку силу» — які ще довго будуть забезпечувати високі позиції країни у світі. Слід також відзначити, що США довгий час досить розумно поєднувало «жорстку та м'яку сили». Зокрема під час Холодної війни військо США стояло на сторожі демократії, а американські ідеї підточували ідеологію комунізму. І Берлінський мур був зруйнований не артилерійським обстрілом, а зусилля тих людей, які втратили віру в комунізм.

Тим не менше після розпаду Радянського Союзу відбулося падіння рейтингу Америки, оскільки вища еліта США вирішила, що після перемоги в Холодній війні Америка вже може спочивати на лаврах. І коли 1997 року небезпечна гра

⁴⁷⁵ Іванова А.Б. Джерела розповсюдження та обмеження м'якої сили США. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://istfak.org.ua/tendentsii-rozvytku-suchasnoi-systemy-mizhnarodnykh-vidnosyn-ta-svitovoho-politychnoho-protsesu/186->

валютних спекулянтів із Заходу спричинила фінансовий крах у Південно-Східній Азії, багато держав цього регіону вірили в відповідну допомогу з боку американців, але отримали її досить пізно, що значно зменшило авторитет США. Адміністрація Буша молодшого спричинила ще більше зменшення рейтингу Америки, що було зумовлено орієнтацією американської адміністрації на силові методи вирішення проблем у деяких країнах світу, що робилося іноді навіть без санкції ООН і підтримки міжнародної спільноти. Особливо послабила авторитет Америки у світі Іракська війна, яку засудила світова громадськість. Зокрема в лютому 2003 року в Порто-Аллегро відбувся Всесвітній соціальний форум, на якому відомі вчені гуманітарії із різних країн – Н.Чомскі, Тарик Али, Наоми Кляйн, Адольфо Перес Ексвел, Едуард Гальяно однозначно зазначили, що не тільки абсурдно, а й злочинно використовувати мільярди доларів для проведення «сумнівної війни», коли ці кошти можна було використати на освіту, харчування, підтримку здоров'я близько трьох мільярдів бідняків планети. Саме Іракська війна показала, що ніяка країна не може відчувати себе після цього в повній безпеці, так як США і їх союзники по коаліції показали, що їм не потрібні ніякі санкції Ради Безпеки ООН для здійсненні агресії проти суверенної держави, керуючись тільки власними національними інтересами. Подібна ситуація спостерігається і з Російською Федерацією, яка використовує здебільшого силові методи для поширення свого впливу (Придністров'я, Абхазія та Осетія, Крим, підтримка війни на сході України). Ці війни показала світові, що для деяких світових держав – лідерів не право є силою, а сила є головним правом.

Після приходу до влади Барака Обама, його команда одним із своїх пріоритетів вважала формуванні світової сили, яка отримала назву *soft power* (м'якої сили), тобто за допомогою культурного й економічного впливу. М'яка сила не означала відмови від гуманітарних інтервенцій і стримування Росії та Китаю, йшлося про певне корегування тональності діалогу.

Джозеф Най зазначає, що в сучасну глобалізованому та інформаційному світі успіх є результатом не лише військових перемог, але також перемоги певних заяв. На сучасному етапі важливими методами боротьби проти ісламського тероризму є більшою мірою ідеологічні та культурно-цивілізаційні методи. Багато мусульман не підтримують американські цінності й

американську політику, але це не означає, що вони погоджуються з Бін Ладеном чи іншими терористами. Тому США можуть популяризувати свої цінності, свою добру волю, але не нав'язувати їх. Сполучені Штати та їхні союзники не зможуть перемогти ісламський тероризм, якщо кількість людей, які підтримують екстремістів, є більшою, ніж кількість людей, які позитивно чи хоча б нейтрально ставляться до США та їхніх союзників. М'яка сила потрібна для того, щоб зменшити інтерес до екстремістських ідей і завоювати серця та думки більшості. І після цього є можливим використання жорсткої сили, так як знищення терористів, які не матимуть широкої громадської підтримки серед мусульман та інших народів, не викликатиме значний резонанс. Коли ж робити акцент тільки на жорсткій силі, то навіть після знищення ворогів, на їх місце стануть десятки інших, які підтримують ідеї і цінності загиблих, так як найважче перемогти ідеї і віру людей, які знаходяться в їхніх душах.

Тому Сполучені Штати можуть стати «розумною силою», поєднуючи «м'яку та жорсту силу», створюючи свій позитивний міжнародний імідж і забезпечуючи інвестиції у світові суспільні блага. Ряд світових проблем, на думку Джозефа Ная, зокрема забезпечення охорони здоров'я, подолання несприятливих кліматичних змін, формування відкритої, стабільної міжнародної економічної системи, можуть бути вирішені під лідерством Сполучених Штатів. Поєднуючи свою військову та економічну могутність з розвитком «м'якої сили», Сполучені Штати можуть створити потужну розумну силу, яка допоможе подолати і внутрішні і зовнішні проблеми країни.

Останнім часом, як зазначають ряд експертів, зокрема Д. Най, Р. Ермітейдж та ін., значно збільшила свою «м'яку силу» КНР., свідченням чого стала активна популяризація китайської культури за кордоном, активна підтримка китайської діаспори, яка завжди є надійним агентом впливу КНР у інших країнах. Значно підвищило імідж Китаю проведення Олімпійських ігор 2008 р. на високому рівні, навіть не зважаючи на значний зовнішній політичний тиск (з приводу «питання Тибету»).

У 2004 року Ху Цзіньтао створив концепцію «мирного розвитку Китаю», що чинна донині. Китайці активніше почали звертатися до своєї історії, показуючи її привабливі і дружєлюбні сторони. Зокрема китайці почали активно популяризу-

вати постать адмірала Чжен Хе, який у XV столітті перетнув Індійський океан, діставшись Африки і 2005 року відзначали 600-ліття його першої експедиції.

Інструментом поширення китайської культури у світі стають Інститути Конфуція, які від 2004 року відкриваються у багатьох країнах світу (у Польщі їх уже чотири). Один з лідерів КНР Лі Чанчунь прямо визначив їх як «ключовий елемент нашої системи закордонної пропаганди». Партійна газета «Реньмінь Рібао»⁴⁷⁶ писала: « Хоча Китай є колыскою культури, цивілізацією з 5000-літньою історією, ми стали виробничою лінією. Якщо Китай повинен перетворитися на справді потужну країну, зростати повинні не тільки наша економіка і політика, а й культура».

М'яка сила Китаю проявляється також в тому, що китайці проповідують у світі миролюбність свого народу. Як зауважує американська дослідниця-синолог, професор Сьюзен Огден, Китай усвідомив, що може домогтися, взагалі-то, всього бажаного за допомогою економічних і фінансових інструментів, а також «м'якої сили» — без жодного пострілу.

Значний потенціал м'якої сили має Японія. Вона після Другої світової війни опинилася у важкій ситуації — складне внутрішнє і зовнішнє положення, якості японської продукції не довіряли.

У цих умовах японська влада вирішила створити одну потужну конкурентну ключову галузь і сформувати нову інформаційну політику, в основі якої лежала ідея про те, що культурна експансія в значній мірі сприяє реалізації економічних інтересів. Відтак у багатьох країнах відкривалися японські культурні центри, організовувалися різноманітні заходи, що популяризували японську культуру, філософію, національну кухню. Результативність даної кампанії може сьогодні оцінити кожен: японські товари, японська культура, японська кухня є популярними у всьому світі.

Досить активно розвиток культури як основної складової м'якої сили почала використовувала Франція ще за часів Ш. де Голья, хоча на той час термін «м'яка сила» ще не був відомий.

Президент Ш. де Голь не дарма назвав культурну складову «історичним покликом» Франції⁴⁷⁷. Для післявоєнної Франції найголовнішим завданням в той період було забезпечення

---

⁴⁷⁶ Пьотр Гіллерт. М'яка сила Конфуція. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=3482>

⁴⁷⁷ Георгиев Э.Г. Африканская политика Франции. — М., — 1988. — 329 с.

консолідації суспільства, створення внутрішньополітичної стабільності, збереження культурно-історичної ідентичності. І Франція виконала це завдання і продовжує реалізувати його сьогодні. Як відзначає міністр закордонних справ Франції Б. Кушнера, «у сучасну епоху саме використання «м'якої сили», яка передбачає культурний вплив, обмін знаннями, ідеями, уявленнями, становить сферу взаємодії, що поступово нівелює вплив економічної та військової могутності»⁴⁷⁸.

У Франції сьогодні діє досить ефективна система культурної політики як основи м'якої сили.

В зовнішній сфері культурну політику Франції здійснює Альянс Франсез (АФ). Це єдина мережа культурних установ (інститутів, центрів) Франції за кордоном. Основними завданнями АФ стало співробітництво в галузі освіти, мови та культури, поширення французької мови та популяризація французької культури у світі, розвиток культурних обмінів.

Нині Альянс Франсез має 1072 представництва в 146 країнах, де здобувають освіту близько 500 000 студентів⁴⁷⁹. Значну роботу проводить також Міністерства у справах культури, у якому працюють понад 430 тисяч службовців, тобто більш як 2 відсотки активного населення. В цілому на культуру виділяються значні кошти. Зокрема у 2011 році Міністерству у справах культури було виділено 7,5 млрд. євро (без врахування діяльності АФ, який отримує кошти з бюджету МЗС)⁴⁸⁰.

Основні заходи спрямовані на посилення м'якої сили: посилення ролі французької мови в громадському і культурному житті держав, історично пов'язаних з Францією, активний розвиток ЗМІ та співпраці в культурній галузі, активна міжнародна співпраця в сфері освіти (так африканські вищі навчальні заклади та дипломи прирівнюються до французьких, студенти беруть активну участь в програмах обміну з колишньою метрополією).

Зусилля Франції привели до позитивних наслідків і Франція залишається культурним центром для колишніх країн метрополії. Останнім часом Франція посилює зусилля по покращенню

---

⁴⁷⁸ Kouchner B. La diplomatie est un art qui doit être inventé [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fr.radio86.com/articles-de-medias-chinois/bernard-kouchner-la-diplomatie-est-un-art-qui-doit-etre-invente>

⁴⁷⁹ Альянс Франсез. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Альянс_Франсез

⁴⁸⁰ Le budget 2011 du ministère de la culture et de la communication. [Електронний ресурс]. <http://www.culture.gouv.fr/mcc/Le-ministere/Budget/Articles/Le-budget-2011-du-ministere-de-la-culture-et-de-la-communication/>

іміджу Франції як держави «загального добробуту». Хоча слід відзначити що в цій сфері виникають і певні проблеми. Франція поступово втрачає позиції у світі. Зокрема, французька мова перестала бути виключною мовою дипломатичних контактів. Її поступово витісняє англійська мова. Країни, що розвиваються, як перебували в межах інтересів французької держави, прагнуть підсилювати власну цивілізаційну ідентичність та економічну самостійність. Щоб подолати проблеми в цій сфері деякі політики, зокрема Н. Саркозі пропонує здійснити глибоке реформування освітньої сфери, створити дієві програми щодо формування патріотизму та популяризації інтересу до культурної спадщини й самобутності Франції на глобальному рівні.

Підсумовуючи, слід відзначити, що гуманітарні чинники і культура є одними з головних складових «м'якої сили» держави. На жаль, Україна ще не напрацювала значний потенціал «м'якої сили» на світовій арені. В цьому контексті нашій державі потрібно навчитися виробляти ефективну політику в даній галузі, використовуючи свій потужний історико-культурний потенціал.

Збільшуючи «м'яку силу» держави, ми повинні також активніше використовувати освітній потенціал нації, який в значній мірі впливає на формування соціального капіталу, збільшення конкурентоздатності української держави та підвищення її міжнародного іміджу.

Розділ 4.3. Становлення національної системи освіти в умовах глобалізації.

Сьогодні людство стоїть перед рядом серйозних викликів – поширення тероризму, піратства, наркоманії, алкоголізму, продовольча, екологічна проблематика, зростання соціальної напруги між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, тощо. Так збільшення невідповідності рівню розвитку країн третього світу до провідних країн з ринковою економікою спричиняє загострення напруги у всьому світі і, на нашу думку, на пряму залежить від кількості освіченого населення і рівня якості вищої освіти.

Внаслідок процесів глобалізації, зокрема й у вищій освіті, формується новий світовий порядок, який домінуватиме у ХХІ столітті й визначатиме головні засади міжнародної стабільності та системи безпеки. Відтак особливу увагу в умовах глобалізації потрібно приділяти розвиткові вищої освіти.

Відомий теоретик університетської освіти, віце-канцлер Кенсінгтонського університету П. Скотт зазначає, що глобалізація безпосередньо стосується університетів, адже створює умови для стандартизації навчання, а також обмежує бюджетні можливості розвинених країн, які здійснюють фінансування університетської освіти. П. Скотт зазначає: «Глобалізація є найфундаментальнішим викликом, з яким зіткнулася система освіти за всю історію свого існування»⁴⁸¹ [с. 3].

Д. Деланті підтримує дану точку зору і зазначає, що зважаючи на значні трансформації в суспільстві, культурі й знаннях, сучасний університет повинен модернізуватися, щоб гарантувати свою «конвертованість». Д. Деланті, на відміну від П. Скотта акцентує увагу на тому, що на рубежі ХХ – ХХІ ст. університет уже сформувався як глобальна інституція, що встановляє відносини із урядовими й багатонаціональними корпораціями. Обидва дослідники розглядають глобалізацію в контексті впровадження елементів ринкової економіки в університети, що повинно сприяти зміцненню і національної і світової системи вищої освіти.

Відтак, формуючи власну національну систему освіти, ми повинні також враховувати і сучасні глобалізаційні впливи⁴⁸² [с.37]. Експерти науково-дослідного інституту соціального розвитку при ООН відзначають позитивні та негативні аспекти глобалізації: «Відкриваючи небувалі можливості одним людям і цілим країнам, ті ж глобалізаційні сили відіграють не останню роль у зростанні зубожіння інших людей і країн, їхньої невпевненості у завтрашньому дні, у послабленні соціальних інститутів і систем соціального захисту, у розмиванні традиційних особистісних і суспільних цінностей»⁴⁸³ [с.7].

Академік НАНУ В. Кремень стверджує, що глобалізація вищої освіти пов'язана зі «вступом людства на перетині тисячоліть до нового типу цивілізації, опануванням нового способу мислення й різновидом прогресу»⁴⁸⁴ [с. 8]. Як вважає дослідник, в ХХІ ст. буде розвиватися «наука як сфера, що продукує нові знання, та освіта, як сфера, що олюднює знання». В. Кремень вважає, що тільки така країна може здобути гідне місце в сві-

---

⁴⁸¹ Скотт П. Глобализация и университет // ВВШ «Alma Mater». – 2000. – № 4. – С. 3–8.

⁴⁸² Чупрій Л.В. Становлення національної системи освіти в умовах глобалізації: виклики. Філософія і політологія в контексті сучасної науки. Випуск 4. Дніпропетровськ. – 2012. – С. 37–43.

⁴⁸³ Тревоги Мира. Социальные последствия глобализации мировых процессов. – М., – 1997. – С. 4–16

⁴⁸⁴ Кремень В. Філософія освіти ХХІ ст. // Персонал. – 2003. – № 1. – С. 4–18

товій спільноті, бути конкурентоспроможною, яка спроможна в умовах глобалізованого світу збільшити свій інтелектуальний потенціал, розвивати суспільство знань.

В контексті глобалізації ряд дослідників виділяють також ідеї інтернаціоналізації. Деякі з них вважають, що глобалізація освіти в певному сенсі виступає розвитком ідей інтернаціоналізації. В даному контексті процес інтернаціоналізації є активною відповіддю цілого ряду установ вищої освіти на глобалізаційні тенденції. Інтернаціоналізація передбачає функціонування вищих навчальних закладів в рамках державних систем освіти, які прагнуть до розширення міжнародного співробітництва та подолання внутрішньої ізоляції в умовах глобалізації.

Представники протилежного підходу, які найчастіше посиляються на роботи Пітера Скотта, вважають, що між інтернаціоналізацією і глобалізацією немає наступності, це два різних процеси⁴⁸⁵ [с. 14]. Термін «інтернаціоналізація» розкриває зростання відносин між націями і національними культурами (в цьому сенсі інтернаціоналізація має довгу історію). «Глобалізація» найчастіше розуміється як процес зростання ролі світових систем, розташованих поза державами, навіть за наявності домінуючих національних культур. Інтернаціоналізація з моменту виникнення перших університетів стала невід'ємною рисою вищої освіти і може розглядатися вже як традиція. Глобалізація являє собою нове явище, відмінне від інтернаціоналізації, невіддільне від нових форм суспільного життя і нових парадигм виробництва знання.

На думку П. Скотта, глобалізацію не можна розглядати як більш високу форму інтернаціоналізації з кількох міркувань. По-перше, інтернаціоналізація припускає існування національної держави, глобалізація ж його заперечує і навіть ставиться вороже. По-друге, якщо інтернаціоналізація найбільш явно реалізується через «високі» світи дипломатії та культури, то основи глобалізації вкорінені в «низьких» світах масового споживання і глобального капіталізму. Нарешті, по-третє, інтернаціоналізація в силу своєї залежності від існуючого типу національних держав тяжіє до відтворення і навіть легітимації системи ієрархічних відносин і гегемонії, глобалізація ж, навпаки, орієнтована на новий порядок денний: глобальні зміни клімату, забруднення навколишнього середовища, техноло-

---

⁴⁸⁵ Скотт, П. Глобализация и университет / Скотт П. // Alma Mater. – 2000. – №4. – С. 4–26.

гії сталого розвитку, проблеми, пов'язані з нерівністю розвинутих країн і країн, що розвиваються, а також всередині націй.

Національні системи освіти кожної країни в сучасних умовах можуть здійснювати інтернаціоналізацію, але протидіяти негативним аспектам глобалізації. Вони повинні сприяти збереженню власних культурних традицій, а отже і збереженню самобутності і цілісності нації.

Досліджуючи глобалізаційні аспекти освітніх процесів відомі дослідники Е. Гелнер та Е. Хобсбаум зазначали, що одним з головних механізмів, який забезпечував формування сучасних західних націй, була саме освіта. Зокрема Е. Гелнер вважав, що визначальною функцією школи є утвердження національної колективної ідентичності й, зрештою, об'єднання розрізнених етнічних і класових груп у єдине ціле, бо саме через школу здійснюється формування соціокультурно та політичноомогенного суспільства, яким є сучасна нація-держава західного типу⁴⁸⁶[с. 153]. Тому в більшості європейських країн розвиток системи освіти розглядався як важлива складова націобудівництва. Особлива увага приділялася викладанню таких предметів як вітчизняна історія та література, що здатні формувати в молоді уявлення про власну націю, її неперервність, спільність історичної долі.

Освіта впливає на формування світоглядів, інтересів, цілей, бажань, розуміння й підтримку або заперечення тих чи інших соціально-політичних явищ і процесів і тому в значній мірі є політичною сферою. Освіта є головним фактором соціалізації особистості, формування її уявлень про власну ідентичність, що є запорукою духовного, економічного та фізичного виживання в умовах складних і часто негативних планетарних процесів.

Тому одним з головних завдань вітчизняної системи освіти є формування національної ідентичності. Саме освіта на всіх етапах свого становлення виконувала це важливе завдання.

Грунтовне дослідження етапів становлення вітчизняної системи вищої освіти в контексті світових освітніх процесів здійснила Ванда Тітарчук. Вона виділяє чотири основні етапи становлення вітчизняної системи вищої освіти⁴⁸⁷.

Перший етап це період формування перших європейських університетів за часів середньовіччя й Відродження і до XVIII ст.

---

⁴⁸⁶ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. — К.: Таксон, — 2003. — 300 с.

⁴⁸⁷ В. Тітарчук. Соціокультурна глобалізація вищої освіти: тенденції та наслідки [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://www.viche.info/journal/391/>

Україна в цей період перебувала в загальноєвропейському середовищі. Тут також відкривалися вищі навчальні заклади, зокрема Острозька та Києво-Могилянська академія, які за навчальними планами орієнтувалися на провідні західноєвропейські університети. Значний прошарок українців отримали освіту в кращих західноєвропейських університетах — Краківському, Празькому, Болонському тощо і поширювали цей досвід в Україні, стаючи провідниками загальноєвропейського ренесансу. Тому говорячи сьогодні про інтеграцію нашої країни до європейського культурно-освітнього простору, слід правильніше зазначати про поверненні України саме до цього простору, що й відзначають деякі сучасні дослідники, зокрема М. Михальченко та В. Андрущенко. Українці в цей період уже усвідомлювали себе високоінтелектуальним і європейським народом і несли просвіту іншим народам. Слід відзначити, що українські освітяни в цей період внесли значний внесок у розвиток культури та освіти Російської імперії. Більшість російських навчальних закладів заснували українці. Зокрема Г. Вишенський створив Слов'яну — латинську школу в Смоленську, А. Мацієвич — семінарію в Ярославлі, А. Юшкевич — Новгородську семінарію, Л. Горка — семінарію у Вятці. З 22 ректорів Слов'яно-греко-латинської академії 15 були вихованцями КМА, з 27 професорів — 20 українці. На розвиток російської філософії великий вплив здійснили вітчизняні філософи — Г. Сковорода, П. Юркевич. Ученем останнього був відомий російський філософ В. Соловйов. П. Юркевич був єдиним фахівцем у Російській імперії, який зміг очолити кафедру філософії у Московському університеті.

Другий етап охоплює період між другою половиною XVIII ст. і початком Другої світової війни. Він характеризується експортом принципів побудови освітніх систем більш розвинених країн у менш розвинені країни. У цей період збільшується міжнародний обмін науковими знаннями, наростає міжнародна мобільність студентів і викладачів. В Україні продовжується формування потужної освітньої системи (відкривається Київський університет святого Володимира, Київська духовна академія, тощо).

Третій етап охоплює період від закінчення Другої світової війни і до початку 90-х років минулого століття. Для нього є характерним формування світової системи освіти, демократизації освітніх можливостей та збільшенню міжнародної мобільності студентів із колишніх колоній внаслідок розпаду

колоніальної системи. Українська система освіти була складовою універсальної і академічної радянської освітньої системи.

Сьогодні триває четвертий, якісно новий етап інтернаціоналізації вищої школи та її глобалізації. Для нього є характерним масове поширення освіти, яка є одним з головних чинників реалізації інноваційної стратегії держави та збільшення конкурентоспроможності держави в новій глобальній економіці. Головне завдання даного етапу — побудова суспільства знань.

Україна, входячи в четвертий етап, повинна будувати суспільство знань, не забуваючи власні освітні традиції. Так вітчизняна дослідниця Н. Балабанова чітко зазначає, що культурна глобалізація вищої освіти в Україні повинна проявлятися через розбудову інноваційно-знаннєвого суспільства. Цей процес стримується рядом негативних чинників, зокрема таким істотним фактом, як тривале перебування України в тоталітарній системі, внаслідок чого стримувався вільний розвиток її соціальної й культурної сфери. Але в роки незалежності «в суспільстві на місце ідеологізованих за радянських часів способів поведінки прийшли егоїзм, культ споживання, прагматизм, гола раціональність, моральна пластичність, що також не є позитивними явищем. Тому потрібно шукати власний самобутній шлях розвитку»⁴⁸⁸ [с. 63].

Досліджуючи вплив глобалізаційних чинників на освітню сферу, російські дослідники, зокрема Г. Колін і Г. Макбурн, пов'язують його передусім із формуванням освітньої нерівності, головною причиною якої є відсутність рівних умов доступу до знань, інформаційних технологій і мов міжнародного спілкування. Вони відзначають, що основною рисою такого «розколотого» освітнього простору є високий рівень розриву в розвитку економіки між країнами, що розвиваються і групою розвинених держав, («золотий мільярд» — близько 20% всього населення планети). Сьогодні більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки мають високий рівень неграмотності серед дітей і дорослих, недостатній рівень розвитку і обмеженість доступу до інформаційних технологій, що в значній мірі відкидає молодь цих країн на периферію освіти.

Тому з однієї сторони процеси глобалізації сприяють розвитку вищої освіти, активнішій орієнтацію її на сучасну економіку, формування нових кваліфікацій і технологій за збере-

---

⁴⁸⁸ Балабанова Н. Суспільство знань та інновацій: шлях до майбутнього України. — К.: Арістей, — 2005. — 104 с.

ження традиційних і створення сучасних національних особливостей. З іншої сторони процеси глобалізації зумовлюють формування освітньої нерівності, так як значна частина країн, що розвиваються, не спроможна вкладати значні кошти в розвиток освіти. Відомий дослідник Ф. Фукуяма зазначає, що скористатися успіхами глобалізації та перевагами ліберальної демократії зможуть лише сучасні розвинені країни.

Одним з негативних аспектів глобалізації в освітній галузі є підвищення рівня комерціалізації системи освіти, коли вона перетворюється лише в товар, що в значній мірі порушує можливість широкого доступу до освітніх послуг і перетворює освіту лише в придаток до економіки. Навіть Дж. Сорос, який активно підтримує теорію відкритого суспільства, піддав критиці таку тенденцію. Він зазначив, що грошові цінності замінили істинні цінності, а ринки стали панувати в таких суспільних сферах, де їм не має бути місця (мораль, мистецтво, педагогіка, наука, політика тощо)⁴⁸⁹[с. 13]. Не грошові цінності, а саме людина, що здатна розвиватися і приймати нестандартні рішення, — найважливіший капітал відкритого суспільства.

Саме люди, їх творчі та інші здібності є основним багатством будь-якої країни. Але розвиток людського потенціалу може здійснюватися тільки на основі глибоких духовних цінностей. Морально-етичні і національні цінності є і повинні бути провідною віссю всієї системи освіти. Від розвитку комплексу духовних, творчих, інтелектуальних та інших здібностей особистості, залежить майбутнє нашої держави.

Визначальну роль у формуванні системи цінностей повинна здійснювати університетська освіта. Вона повинна сприяти гуманізації суспільства, спрямованої на формування особистості, яка усвідомлює свою укоріненість у культурі, має потужну історичну пам'ять. Це в значній мірі буде сприяти збереженню національної ідентичності в умовах глобалізаційних процесів.

Тому саме шляхи формування моральної, творчої, відповідальної людини є важливим завданням національної системи освіти в умовах глобалізації. Так Філіп Кумбс в своїй книзі «Світова криза освіти», зазначає, що педагогічна технологія, яка виконувала завдання підготовки індивідуума до освоєння масових професій за умов індустріального суспільства, виявилася негнучкою чи непридатною для цього. Тому дослідник

---

⁴⁸⁹ Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. — К.: Основы, — 1999. — 259 с.

вважає, що на зміну людині-виконавцю повинна прийти людина-творець. На сучасному етапі формуються нові освітні системи, альтернативні традиційним. Зокрема на Заході це гуманістичний напрямок у педагогіці – система Монтесорі у Франції, Роджерівські школи в США тощо. У Радянському Союзі Е. Ільєнковим були сформовані принципи розвиваючого навчання (РН). Дані системи найголовнішим вважали природний розвиток особистості дитини. Основний їхній принцип – гідність дитини важливіша, ніж знання.

Табл. 4.3.1. Два підходи у педагогіці щодо розуміння процесу навчання

Традиційний підхід	Сучасний підхід
Мета: умови та рецепти виконання професійного завдання	Мета: показати засіб творчого вирішення проблеми
Основна сила – педагог	Основна сила – сам учень
Позиція учня – об'єкт впливу	Позиція учня – природний інтерес
Нормативна установка учня – отримати готове знання Становлення норми	Нормативна установка учня – постійний творчий пошук

Тому в умовах глобалізації потрібно розвивати систему освіти спрямовану на розвиток людини – творця, носія національних традицій, так як на думку деяких дослідників, зокрема Е. Гріна «в «постнаціональну ринкову добу» система національної освіти стає «мертвою, анахронічною, недоречною, раптом втрачає свій сенс»⁴⁹⁰[с. 275]. В даному контексті процеси комерціалізації освіти можуть призвести до незворотної трансформації самого феномена освіти, так як вона втратить свою сутність, потрапляючи в повну залежність від цінностей ринкової економіки.

Глобалізація сприяє формуванню універсальних, загальнолюдських цінностей. Але в той же час вони є досить абстрактними. Ринкова економіка, раціональність, демократія, соціально-правова держава, освітні цінності різні в різних країнах. Їх реалізація залежатиме від культури і традицій суспільства.

⁴⁹⁰ Квас М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад//Ідея Університету: Антологія/Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалік. – Львів: Літопис, – 2002. – С. 267 – 291.

Глобалізація з однієї сторони створює потужні інформаційні технології, які об'єднують світ в єдине ціле а з іншої сторони вона призводить до уніфікації культурного простору, коли втрачається самобутність і неповторність багатьох культур. Сьогодні поширюється «масова культура», яка популяризує здебільшого американський спосіб життя з його раціональністю і надмірним гедонізмом та споживацтвом. Вона насаджується за допомогою сучасних ЗМІ і особливо Інтернету. Так, найпоширенішою мовою для спілкування є англійська мова, 70% усіх сайтів знаходиться в Америці. Як зазначає відомий дослідник З. Бжезінський, Америка стала «джерелом культурної спокуси», яка «поширюється не за рахунок нав'язування, а за рахунок наслідування, це є свідченням того, що масам подобається ця культурна революція»⁴⁹¹[с. 237]. А масова культура і культ споживацтва зумовлені все зростаючими потребами ринкової економіки, яка стає всеосяжною, охоплюючи всі сфери людського життя, яка виснажує природні ресурси і врешті решт може призвести до всеосяжної світової економічної і соціальної кризи. Дж. Сорос відзначає негативні аспекти надмірної ринковізації світу: «Навіть якщо ми відсунемо у бік більш суттєві моральні та етичні питання і сконцентруємося лише на економічних проблемах, ідеологія ринкового фундаменталізму і тут виявиться глибоко і безнадійно помилковою. Іншими словами, ринкові сили, якщо їм надати повну владу навіть у суто економічних і фінансових питаннях викликають хаос і врешті-решт можуть призвести до падіння світової системи капіталізму»⁴⁹²[с. 11].

В цих умовах національна система освіти повинна підтримувати і популяризувати свою власну культуру. Саме специфіка культури, на переконання Ф. Фукуями, є найголовнішою умовою належного функціонування ліберальної демократії. На думку дослідника потрібно формувати культуру глибокого індивідуалізму, яка буде сприяти формуванню нововведень, інновацій. Він зазначає, що високій ступінь самоорганізації членів суспільства, раціональний тип мислення, плюралізм, толерантність, «вбудовані в офіційні інститути ведуть до культурної розмаїтості»⁴⁹³[15, с. 19].

---

⁴⁹¹ Бжезінський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. — М.: Международные отношения. — 2004. — 288 с.

⁴⁹² Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999. — С. 23

⁴⁹³ Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. з англ. В. Дмитрика. — Львів: Кальварія, — 2005. — 380 с.

На думку С. Хантінгтона держави і народи в епоху глобалізації, щоб зберегти свою самобутність, повинні керуватися цінностями й способом думок, що сформувалися в їхніх власних культурах.

Тому в умовах глобалізаційних викликів країни повинні особливу увагу звертати на оптимізацію національної системи освіти, яка повинна забезпечувати як належний рівень інтелектуального розвитку кожного громадянина України, так і збільшення конкурентоспроможності України на світовій арені. Україна на даний момент має значний освітньо-інтелектуальний потенціал і одним з головних завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері є його збереження та підвищення престижу вітчизняних навчальних закладів в умовах зростання світового суперництва за висококваліфікованих фахівців.

Гуманітарна безпека України не може бути гарантована без співпраці на регіональному і світовому рівнях. Головне завдання під час глобалізації вищої освіти — створити прозорі та однакові правила гри, які повинні знайти відображення на рівні національного та міжнародного законодавства, тоді ми зможемо говорити про єдиний простір вищої освіти в Європі. Процес об'єднання Європи триває, його поширення на Схід супроводжується формуванням освітнього і наукового простору та розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту⁴⁹⁴[с. 12].

Підсумовуючи слід зазначити, що якісна передова вища освіта — це та сфера гуманітарної політики, яка здатна об'єднати світ, незважаючи на віросповідання, традиції, політичний режим. Ми повинні розуміти, що основна ідея, мета та ціль глобалізації вищої освіти — це світовий поступ. В основі соціально-політичних трансформацій замість «державницької» має бути «людиноцентрична» модель, закладена в систему законодавства розвинутих європейських держав⁴⁹⁵[с. 25].

В той же час важливим завданням системи сучасної освіти є також протидія уніфікаційним процесам глобалізації та орієнтація на збереження самобутності особистості, її духовне та культурне збагачення, національну само ідентифікацію.

Політичні, соціальні, правові зміни в Україні в значній мірі позначаються на людині, тому щоб людина знайшла себе в су-

---

⁴⁹⁴ Гостева К. Болонський процес і основні принципи та етапи формування зони європейської вищої освіти [текст] / К. Гостева // Імідж сучасного педагога. — 2010. — №3. — С. 12–15.

⁴⁹⁵ Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: [монографія] [текст]; за ред. С.І. Здіорук. — К.: НІСД, — 2006. — 403 с.

спільних нішах, щоб включилася в процеси державотворення, потрібно продумати і сформувавши суспільну концепцію виховання на засадах гуманізму, моралі та духовності.

Це відображено у розробці та реалізації сучасної системи національної освіти в Україні. «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті» серед пріоритетних напрямків удосконалення виховання передбачає визнання людини найвищою цінністю суспільного життя, розвиток її інтелекту, потенційних, творчих можливостей, формування загальнолюдських і національних моральних та етично-духовних цінностей.

У «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» зазначається, що освіта має національний характер, вона ґрунтується на національних культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності» Відповідно до Болонського процесу в системі національної освіти ми також враховуємо європейські та загальнолюдські цінності. В сучасних умовах вітчизняна система освіти має виробити ефективні механізми захисту культурно-освітнього простору України від негативних наслідків глобалізації.

4.4. Оптимізація політики органів державної влади в контексті посилення позитивного іміджу України у світі.

Сутнісною ознакою XXI століття є глобалізаційні та інтеграційні процеси. Вони невинно пов'язують не лише ринки та технології, а й держави-нації, демонструючи свій потужний вплив на життя людини й суспільства. В цих умовах держави повинні уміти гідно представляти себе на світовій арені. Імідж країни є важливою складовою її національної безпеки. Він підвищує авторитет країни у світі, сприяє надходженню додаткових інвестицій в економіку, підписанню вигідних міжнародних угод, посиленню туристичних потоків. Імідж держави має відображати ключові національні цінності. В той же час він покликаний продемонструвати відповідність політичного устрою держави міжнародно визнаним демократичним стандартам. Держави витрачають величезні кошти на створення і підтримку свого позитивного іміджу. Зокрема Російська Федерація виділяє щорічно на іміджеві потреби понад 300 мільйонів доларів. США — близько 2 мільярдів доларів. Китай на формування свого позитивного іміджу в 2009 році направив рекордні витрати — 6 мільярдів доларів.

В цих умовах перед Україною — ще достатньо молодою державою стоїть завдання створення власного позитивного міжнародного іміджу.

Досліджуючи дану проблему, потрібно чітко визначити термінологічний апарат. Слід відзначити, що поняття «імідж» порівняно нове в науці, тому єдиного визначення, яке б враховувало всі його аспекти, поки що немає. В одних довідках його зміст розкривають як «цілеспрямовано сформований за допомогою комунікації (ЗМІ, рекламні технології, інші способи спілкування) образ кого-небудь (наприклад, політика) або чого-небудь (фірми, підприємства, товару)»⁴⁹⁶[с. 42], в інших — як «емоційно привабливий образ, що склався у масовій свідомості і має характер стереотипу»⁴⁹⁷[с. 134] чи як «уявлення про щось раніше видиме... конкретне або абстрактне, що дуже нагадує... в уяві про інше»⁴⁹⁸ [с. 56]. Зокрема в словнику іншомовних слів за редакцією С. Єрмоленко визначення «іміджу» подається як «цілеспрямовано сформований образ (якої-небудь особи, предмета, явища і т. ін.) з метою емоційно-психо-логічного впливу на кого-небудь для популяризації, реклами тощо»⁴⁹⁹[с. 243].

Аналізуючи історію виникнення даного поняття, слід зазначити, що поняття «іміджу» одними з перших ще в 60-х роках ХХ ст почали застосовувати економісти. Пізніше воно почало активно використовуватися в інших галузях науки. На сучасному етапі розвитку іміджології як науки, існує понад двадцять підходів до вивчення та формування іміджу: базовими категоріями, на яких будується поняття «іміджу», А.Ю. Панасюк і А.Б. Зверінцев вважають думку, уяву і уста-новку; В.М. Шепель — особистий шарм, В. І. Дерюгін — зовнішнє відображення, тілесно-естетичний образ в очах оточуючих; О.Б. Перелигіна відштовхується від концепції символічного інтеракціонізму, вказуючи на символічну природу іміджу; центральну роль символів у формуванні іміджу відзначають й інші учені: І.А. Федоров, Г.Г. Почепцов, С.Є. Ананьєва⁵⁰⁰[с. 15]. Спільним для всіх дослідників є те, що імідж, з одного боку, є способом психологічного впливу на індивідуальну, групову

---

⁴⁹⁶ Словник журналіста: терміни, мас-медіа, пости / За заг. ред. Ю.М. Бідзілі. / - Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. — 224 с.

⁴⁹⁷ Енциклопедія корпоративного управління. — Київ, 2006. — 458 с.

⁴⁹⁸ Мирошніченко А.А. Public relation в общественно-политической сфере. — М.: Филит, 1998. — 368 с.

⁴⁹⁹ Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За ред. С.Я. Єрмоленко / — Харків: Фоліо, 2006. — 652 с.

⁵⁰⁰ Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер. — К., 1998. — 275 с.

і масову свідомість, з іншого — виступає певним соціально-психологічним стереотипом. Іншими словами, імідж інтерпретується як образ, що узагальнює сукупність не тільки матеріальних характеристик об'єкта, але й ідеальних.

Наше розуміння іміджу базуватиметься на його політичному трактуванні, зокрема запропонованому Т. Пашуковою: це образ, який створюється цілеспрямовано і наділяє політичний об'єкт (особу, організацію, країну) додатковими соціальними й політичними цінностями, що сприяє його більш емоційному сприйняттю⁵⁰¹ [с. 6].

Слід відзначити, що сьогодні Україні має ряд здобутків на світовій арені. Вона бере активну участь в діяльності ООН та інших шановних міжнародних організацій. Україна є членом таких структур ООН, як Рада ООН з прав людини, Комітет з внесків, Комісія з соціального розвитку, Комісія з попередження злочинності та кримінального правосуддя, Комісія з наркотичних засобів, Статистична комісія, Комісія з народонаселення та розвитку, Виконавча рада Всесвітньої продовольчої програми (ВПП), Виконавча рада Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Виконавча рада Програми розвитку ООН (ПРООН)/Фонду ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА). Надаючи пріоритетну увагу втіленню в життя рішень Всесвітнього Саміту 2005 у галузі розвитку, в 2006 році наша країна голувала у Виконавчій Раді ПРООН/ЮНФПА.

Україна бере активну участь у багатьох миротворчих операціях, глобальних науково-технічних проектах на зразок «Морського старту». Поліпшенню позитивного іміджу України на світовій арені сприяють ряд відомих українських громадян, які своїми високими досягненнями посилюють авторитет України у світі (Віталій та Володимир Клички, Яна Клочкова, Оксана Баюл, Андрій Шевченко, Руслана Лижичко та багато інших).

Значний вплив на підняття міжнародного іміджу України здійснив Євромайдан, який показав, що українці волелюбний народ, кращі представники якого за європейські демократичні цінності готові пожертвувати навіть власним життям. Але тим не менше на сьогоднішній день Україна не має потужного авторитету на світовому рівні. Високий рівень корупції, незрілість української політичної еліти, відсутність чіткої стратегії зовнішньої та внутрішньої політики України, недостатній рі-

---

⁵⁰¹ Пашукова Т. Імідж України і Росії в умовах політичних змін // Соціальна психологія. — 2005. — № 5 (13). — С. 3—15.

вень розвитку громадянського суспільства, корупційні явища, недостатній рівень соціального захисту населення, політична нестабільність, що спричинена збройним протистоянням на сході країни, відсутність належного захисту прав інтелектуальної власності тощо, в значній мірі послаблюють імідж України у світі⁵⁰²[с.557].

Життєвий рівень життя українського населення залишається низьким, зокрема за даними Доповіді про людський розвиток за 2012 рік, підготовленій експертами ООН, Україна зайняла 78 місце. Слід позитивно відзначити, що пані Рікарда Рігер, директор представництва Програми розвитку ООН в Україні вважає, що наша країна має значний потенціал, але його необхідно послідовно розвивати через реалізацію амбіційної національної програми реформ і досягнення Цілей розвитку тисячоліття. Так Україна сьогодні посідає 4 місце в світі за кількістю громадян з вищою освітою, хоча на жаль цей потужний ресурс не використовується в повній мірі.

Ряд експертів зазначають, що сьогодні Україну ідентифікують як недостатньо впливову європейську державу, яка перебуває у пошуках свого місця у світі. Опитування іноземних експертів, які деякий час проживали на території України, засвідчили, що їхні враження від тривалого проживання в Україні є критичними, зокрема негативно оцінюються поведінка чиновників (80% опитаних), рівень сервісу (75%), якість ЗМІ (71%), зовнішній вигляд вулиць, стан транспорту і зв'язку (63%), але в цілому доброзичливими⁵⁰³. Зокрема відмічається гостинність українців, їхню хазяйновитість, миролюбність, толерантність. Але цей доброзичливий образ не завжди висвітлюється зарубіжними ЗМІ. Тому в цілому слід відзначити, що образ України у світі є досить фрагментарним і поверховим. Потенціал нашої держави, багатство її землі, історії, культури залишаються для світової спільноти *terra incognita*. Тому на сучасному етапі життєво необхідними є оптимізація державної політики щодо забезпечення створення позитивного міжнародного іміджу України, що повинно стати важливим засобом захисту та просування її національних інтересів, а також підвищення успішності країни в конкурентній боротьбі на міжнародних ринках збуту та інвестицій.

---

⁵⁰² Україна у системі міжнародної безпеки. К.: ПЦ «Фоліант», ВД «Стилос». – 2009. – 573 с.

⁵⁰³ Інтерв'ю директора міжнародних програм УЦЕПД В. Чалого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=61

Якщо проаналізувати основні чинники, які заважають Україні створити достатньо потужний імідж у світі та на достатньому рівні представляти українську тематику в інформаційному просторі інших держав, то серед них ми можемо назвати такі⁵⁰⁴:

1) Недостатній рівень інтегрованості України у світовий інформаційний простір внаслідок слабкого розвитку необхідної для цього матеріально-технічної бази та недостатнього рівня розвитку сучасних інформаційних технологій;

2) відсутність висококваліфікованих спеціалістів, особливо у державних органах влади, з міжнародної інформації та PR-технологій;

3) недостатній рівень уваги влади до проблеми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України;

4) відсутність представництв в Україні впливових інформаційних агентств.

Державні програми формування позитивного іміджу України

Формування позитивного міжнародного іміджу України є завданням загальнодержавної ваги, до виконання якого мають бути залучені, відповідно до своєї компетенції, всі органи виконавчої влади нашої держави.

За останні десятиліття було реалізовано ряд державних програм, які так чи інакше торкалися питання формування позитивного міжнародного іміджу України (Державна програма розвитку туризму в Україні на 2002 – 2010 роки, Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002 – 2010 роки, Програма «Інвестиційний імідж України» тощо), але вони працювали здебільшого тільки в своєму вузькому професійному діапазоні і не формували комплексний підхід до створення загального іміджу України⁵⁰⁵.

Слід відзначити, що в Україні також було здійснено декілька цільових Державних програм спрямованих на підвищення міжнародного іміджу України.

З 2003 року діяла Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003 – 2006 рр., яка передбачала проведення низки заходів по кількох основних напрямках. Зокрема організовувалися загально-просвітницькі

---

⁵⁰⁴ Концепція державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007 – 2010 роки. МЗС України: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/6652.htm>

⁵⁰⁵ Там само

заходи, здійснювалися проекти з формування позитивних ділового, інвестиційного та туристичного іміджів, а також технічного забезпечення входження України у світовий інформаційний простір. Реалізація вищезгаданої програми сприяла збільшенню представлення нашої країни у світових інформаційних потоках, однак не дозволило змінити її докорінним чином. Це було спричинено такими факторами:

- 1) відсутність чіткої координатії між органами влади;
- 2) недостатній рівень змістовного та методичного забезпечення інформаційно-роз'яснювальної роботи;
- 3) невизначеність цільової аудиторії на яку потрібно було здійснювати інформаційний вплив при здійсненні конкретних заходів тощо.

З 2008 року реалізовувалася Державна програма формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008—2011 роки (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. N379-р), на яку було заплановано виділити 86 420 000 гривень з метою створення позитивного іміджу держави протягом чотирьох років. Головним її завданням було забезпечення створення міжнародної інформаційної атмосфери, сприятливої для політичного та соціально-економічного розвитку України.

Але ця програма також не досягнула належних результатів. Причиною цього були знову ж таки відсутність чіткої координатії між органами влади, недостатній рівень співпраці з неурядовими та громадськими організаціями, які також могли б внести свій вклад у створення позитивного іміджу України та достатньо низький рівень фінансування програми. Наприклад, прогнозний обсяг фінансових ресурсів у 2009 році мав складати 17 млн. грн., однак, за даними Міністерства закордонних справ, жодних коштів на ці цілі виділено не було. Але, не зважаючи на фактично повну відсутність фінансування у 2009 році, Міністерство закордонних справ та закордонні дипломатичні установи здійснили ряд заходів для підтримки позитивного іміджу України.

Серед здобутків, про які можна говорити: функціонування українською та англійською мовами веб-сайту МЗС України та 87 сайтів закордонних дипломатичних установ, постійна інформаційна присутність вітчизняної тематики у інформаційному просторі інших країн, проведення прес-конференцій та брифінгів, створення 22 українських культурно-інформаційних центрів за кордоном.

Однією з головних проблем, яка стримує розвиток іміджевої політики держави є недостатність коштів.

Якщо порівняти, які кошти виділяють на піар-компанії у світі, можна навести такі дані про фінансування кількох PR кампаній:

1. UK Trade&Investment (Великобританія) – 700 000 000 \$
2. Минекономразвития (Росія) – 250 000 000 \$
3. «Чехінвест» (Чехія) – 13 000 000 \$
4. «Газпром» (Росія) – 11 000 000 \$
5. МЗС (Україна) – 4 000 000 \$

В цілому слід констатувати, що кошти на створення позитивного іміджу України виділяються мізерні – і навіть ті не завжди ефективно використовуються. Україна на даний час не може виділяти значні бюджетні ресурси на покращення іміджу. Але для вирішення проблеми потрібно шукати інші шляхи, зокрема розробляти механізми залучення коштів з недержавних джерел, активніше вивчати досвід інших країн. Зокрема існують приклади держав, які, не маючи надзвичайних ресурсів, спромоглися за допомогою вдалої іміджевої політики зміцнити свій авторитет і посилити власні позиції в світі. Знову ж таки використовуючи потенціал «м'якої сили» держави, про який ми писали в попередньому розділі.

Так, Японія після другої світової війни опинилася, як і більшість інших держав, у важкій ситуації. Метод, яким скористались японці для тогочасного світу, був оригінальним і новим. Японія почала створюватися японські культурні центри, проводилися різноманітні заходи, що розповідали про японські традиції, філософію, національну кухню.

Успішний досвід створення позитивного іміджу країни має Шотландія. У 1994 році Агентство економічного розвитку провінції «Скотиш Ентерпрайз» розпочала проект під назвою «Шотландія – бренд», мета якого сприяння національному туризму та популяризація шотландської культури⁵⁰⁶[с.563]. Було проведено дослідження щодо виявлення основних світових стереотипів щодо Шотландії. Дослідження показало, що країна мала пізнаваний, але дещо поверхневий образ і асоціювалася з уявленнями про традиційні спідниці та волинки, гарну природу та гордий, хоробрий, але патріархальний і несучасний народ.

---

⁵⁰⁶ Україна у системі міжнародної безпеки. К.: ПЦ «Фоліант», ВД «Стилос». – 2009. – 573 с.

На підставі досліджень була розроблена стратегія просування бренда Шотландії і основні зусилля були направлені на подолання уявлень про технологічну відсталість Шотландії. У результаті був сформований позитивний бренд Шотландії як своєрідний національний «знак якості», що відображає ключові цінності країни – відчуття національної ідентичності, працьовитість, історичні традиції.

При недостатності державного фінансування іміджової політики потрібно активніше залучати громадські організації. Слід відзначити, що значну роботу щодо створення позитивного іміджу України в світі здійснюють неурядові організації. Слід згадати неурядову організацію «Україна Відома» (Ukraine Cognita), українську фундацію «Open Ukraine», Європейська Асоціація Українців що створили ряд презентаційних матеріалів та рекламних фільмів про Україну. Так остання у 2007 році в Брюсселі реалізовувати цільову програму «Український поступ у Європі», завданнями якої було сприяння об'єднанню закордонних українців у мережеву спільноту, щоб здійснювати організовану діяльність для покращення іміджу України у світі. Слід також назвати численні молодіжні та туристичні українські організації, що налагоджують закордонні контакти у сфері освіти та туризму.

Крім того мільйони закордонних співвітчизників проявляють значну активність у справі формування позитивного іміджу України, створюючи українські культурні центри за кордоном, відкриваючи національні крамниці та ресторани. Так лише в одному Брюсселі – два українських магазини та ресторан «Київ».

Також створюються закордонні україномовні засоби масової інформації, зокрема слід згадати газету «Європейський Українець», яка видається в Іспанії та відома на всю Європу.

Налагоджуються також зв'язки у сфері бізнесу та інвестицій, зокрема слід назвати Європейську Бізнес Асоціацію та Бізнес Раду «Україна-ЄУ», що сприяють підвищенню інвестиційної привабливості України. Вони організовують круглі столи, брифінги, бізнес-форуми, енергетичні конференції та інші заходи, які розкривають потенціал України та його значення для Європи.

Євро–2012

Слід позитивно відмітити, що у зв'язку з підготовкою і проведенням Євро – 2012 було здійснено ряд кроків, спрямованих на поліпшення міжнародного іміджу України. Зокрема Міністерство закордонних справ здійснило ряд заходів: видано два

подарункових фотоальбоми тиражем до 1000 екземплярів, один з яких розповідав про Україну загалом, а інший рекламував визначні туристичні пам'ятки країни, її привабливість для бізнесу. Також був підготовлений 3-хвилинний ролик під умовною назвою «Пізнай Україну». Його показували на Euronews, CNN та інших міжнародних каналах. Крім того, був знятий 15-хвилинний відеофільм про Україну для презентації на виставках, конференціях, ярмарках. На ці цілі було виділено 9,2 мільйона гривень. Частина коштів пішла на підтримку веб-сайтів МЗС і дипустанов за кордоном – на них розмістять інформацію про Україну іноземними мовами.

Про важливість формування позитивного іміджу України і не тільки через спортивні заходи європейського рівня зазначив Маркіян Лубківський. Він відмітив: «Думка про Україну будується всередині країни, а Євро – 2012 – це не виключно футбольний проект. Це швидше геополітичний проект, який допоможе нашій країні показати себе по-новому»⁵⁰⁷[7]. М. Лубківський також додав, що УЄФА, довіривши Україні провести Чемпіонат Європи з футболу 2012 року, допомагло нам розбудувати інфраструктуру, підняти економіку, відкрити Україну всьому світові. «Таким чином, Союз європейських футбольних асоціацій виконує функцію Європейського союзу, роблячи за ЄС те, що ця організація має зробити для нашої держави, після того як Україна здобуде членство в цій асоціації», – Маркіян Лубківський⁵⁰⁸[7].

Відомий експерт Владислав Корнієнко з цього приводу відзначив: «Україна являє собою унікальний комплекс історичних, культурних, природних пам'яток. Саме презентація цього ресурсу на європейському рівні, підготовка інфраструктури є наріжним каменем роботи Міністерства культури та туризму разом з Державною службою туризму і курортів»⁵⁰⁹[7]. Міністерство як координуючий орган по розміщенню та організації дозвілля гостей і учасників ЧЄ – 2012, розвитку природо-роємної і туристичної інфраструктури до Євро – 2012 залучило близько 3 млрд. грн.

Щоб з'ясувати ставлення європейських болільників до України GFK Ukraine на замовлення Інституту світової політики

---

⁵⁰⁷ Відбувся крутий стіл на тему «Імідж України в контексті Євро – 2012» [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://tour-cn.com.ua/news/vidbuvsja_kruglij_stil_na_temu_imidzh_ukrajini_v_konteksti_evro_2012/2009-11

⁵⁰⁸ Там само

⁵⁰⁹ Там само

(ІСП) за підтримки USAID та у партнерстві з РАСТ та Uniter провело опитування серед громадян Європейського Союзу, котрі відвідали Україну під час фінальної частини чемпіонату. Опитування було проведено в чотирьох приймаючих містах Євро – 2012 на виходах зі стадіонів, тому отримало назву 1-го Євро-екзитполу.

Результати опитування засвідчили, що 52,25% опитаних підтвердили, що після футбольного чемпіонату їхнє сприйняття України покращилося, то 37,60% відповіли, що Євро – 2012 не вплинуло на їхнє ставлення до вступу України в ЄС. 42,56% опитаних європейців вважають, що Україна заслуговує на вступ у ЄС найближчим часом. Ще третина (30,92%) стверджують, що Україна може стати членом Євросоюзу в середньостроковій перспективі, якщо поліпшить політико-економічну ситуацію. Лише 2,77% заявили, що не хочуть, аби Україна взагалі коли-небудь була в ЄС. Досить цікаво відмітити, що 16,89% респондентів вважають (увага!), що Україна вже є членом Європейського Союзу (здебільшого громадяни Великобританії, Швеції, Німеччини та Нідерландів)⁵¹⁰.

Основні три ключові перешкоди для можливого членства України в ЄС на думку респондентів це: погана економічна ситуація (43,34%), корупція в уряді (40,23%) та наявність політичних в'язнів (38,81%). Близько половини опитаних європейців вважають, що саме уряд (46,6%) є тим, що в Україні є найменш європейським. Натомість найбільш європейським з усього наявного в нашій країні були визнані люди (аж 73,86%).

Досить позитивно слід відмітити, що саме симпатія — це головне почуття, яке залишилося до України в більшості вболівальників (55,82%). Ще в 37,50% — повага. І в 31,87% — бажання підтримати⁵¹¹. Ці результати засвідчують, що Україна може створити доброзичливе враження на іноземців (чому сприяли активні дії органів влади і позитивне ставлення простих громадян). Але слід продовжувати цілеспрямовану роботу в цьому напрямку і здійснювати подальші дієві заходи на рівні влади, яка повинна перейти до комплексних і довготривалих програм.

Таким чином, успішне формування позитивного іміджу України на міжнародному рівні передбачає ряд першочергових заходів: розробка і реалізація довготривалих державних

⁵¹⁰ Результати Євро – 2012: європейці кажуть Україні yes.// Інститут світової політики. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/578.html>

⁵¹¹ Там само

програм в даній сфері, підтримка розвитку туристичної та пам'яткоохоронної галузей, що передбачає запровадження пільг для внутрішніх туроператорів, тим самим заохочуючи їх до розвитку та просування вітчизняного турпродукту, забезпечення належної рекламної кампанії туристських об'єктів України на міжнародному рівні тощо. Слід здійснити реалізацію ряду кроків щодо створення Програми формування зовнішньополітичного іміджу:

- Створити координаційну раду з представників відповідних державних структур, ЗМІ, громадських організацій;
- Здійснити соціально-політичний моніторинг світової громадської думки щодо виявлення основних уявлень про імідж нашої країни;
- Розробити систему політичного консалтингу, тобто здійснити експертне обговорення методів та напрямів формування зовнішньополітичного іміджу;
- Створити систему управління зовнішніми і внутрішніми комунікативними потоками з метою формування позитивних іміджових стереотипів країни;
- До реалізації іміджової програми активніше залучати представників української діаспори, відомі міжнародні неурядові організації тощо.

Ці заходи стануть важливим засобом захисту та просування національних інтересів України, а також підвищення успішності країни в конкурентній боротьбі на міжнародних ринках збуту та інвестицій.

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

5.1. Стратегічні пріоритети державної політики національної безпеки української держави в гуманітарній сфері.

В Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» зазначається, що ефективна безпекова політика в гуманітарній сфері повинна прагнути до захисту інтересів особи, суспільства і держави та забезпечувати реалізацію ключових національних пріоритетів України:

- збереження суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права;
- забезпечення соборності держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України;
- забезпечення захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина та створення належних умов для вільного і всебічного розвитку людини;
- підвищення добробуту населення шляхом посилення конкурентоспроможності держави внаслідок розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;
- збереження і примноження історико-культурної спадщини українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності⁵¹².

Як ми уже відзначали, що загрози формуванню ціннісної самоідентифікації як окремої людини так і певних соціальних та етнічних груп та держави в цілому в сучасних глобалізаційних умовах є досить актуальними. Саме гуманітарне ядро лежить в основі і економічної і військової безпеки, так як коли нівелюється національна самосвідомість, втрачається власна мова, історія, почуття патріотизму та пошани до рідної держави, то нація та держава приречені на деградацію та вимирання. Державна підтримка української мови, національної культури, формування вітчизняної історичної пам'яті, збереження

---

⁵¹² Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється». Електронний ресурс. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/U389_12.html

та популяризація історико-культурної спадщини, розвиток культурних індустрій є важливими завданнями гуманітарної політики держави, а подолання і попередження загроз в даних сферах, реалізація національних інтересів та захист національних цінностей – першочерговими завданнями політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Дуже важливо щоб вона мала випереджувальний характер і не додала наслідки, а б формувала стратегію, що б не допускала розвитку негативних подій.

Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері повинна бути спрямована на досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичної стабільності та підвищення авторитету України у світі.

Україна має здебільшого посередні рейтингові показники серед інших країн світу. Про це свідчать дані Індексу людського розвитку (ІЛР), оприлюдненого в березні 2014 року Програмою розвитку ООН (ПР ООН), відповідно до якого Україна посіла 83 позицію, погіршивши результат на 5 позицій порівняно з 78 місцем з 187 країн і територій у минулому році.

Аналогічне місце відвели Україні і в рейтингу процвітаючих країн Prosperity Index-2014: займаючи 63-й рядок з 142. Більшість українців оцінили в 5,1 бала з десяти своє життя в Україні.

Україна має також низький інноваційний потенціал країни, що поглиблює відставання України від провідних країн світу та зменшує її конкурентноспроможність. Якщо ми не змінимо такий стан справ і не будемо стимулювати інноваційний розвиток, щоб зайняти кращу нішу на глобальних ринках знань, технологій та послуг, то в подальшому залишимося в стані тих, хто постійно буде наздоганяти та чиї здобутки будуть використовувати інші.

Сьогодні у світі передові позиції займають держави, які інвестують у людський капітал. Нині у національному багатстві світового співтовариства людський капітал складає 64 %, природний – 20 %, а фізичний лише – 16 %. Питома вага людського капіталу складає до 80 % національного багатства Фінляндії, Швейцарії, Німеччини, Японії, США та інших високорозвинених країн⁵¹³[с. 40].

---

⁵¹³ С. Здіорук, М. Степико. Приоритети і перспективи гуманітарної політики Української Держави. // Стратегічні пріоритети. №2 (19), 2011 р.

Наводимо рейтинги України в сфері освіти та науки (за даними МЦПД, Потенціал України та його реалізація).⁵¹⁴

Таблиця 5.1. Рейтинги України в сфері освіти та науки

Підсфера	Показник	Рейтинг України	Найкращі країни	Найгірші країни
Інновації	Частка високотехнологічної продукції в загальному обсязі експорту	22 з 29	Ірландія, США, Великобританія	Польща, Литва, Туреччина
Інновації	Частка малих та середніх інноваційних підприємств	26 з 27	Ірландія, Німеччина, Австрія	Польща, Україна, Болгарія
Освіта	Частка робочої сили з вищою освітою	5 з 37	США, Канада, Росія	Румунія, Туреччина, Бразилія
Освіта	Частка населення віком від 25 до 64 років, що продовжують навчатись та брати участь в тренінгах	23 з 26	Швеція, Великобританія, Данія	Греція, Румунія, Болгарія
Наука	Частка видатків на дослідження та розвиток, що фінансуються бізнесом від загального обсягу фінансування	27 з 33	Південна Корея, Японія, Швейцарія	Греція, Болгарія, Литва
Наука	Частка видатків на дослідження та розвиток у ВВП	20 з 42	Фінляндія, Швеція, Японія	Вірменія, Казахстан, Киргизія
Наука	Кількість дослідників на 1000 робітників	26 з 29	Фінляндія, Швеція, Японія	Румунія та Україна, Туреччина, Китай

⁵¹⁴ Міжнародний центр перспективних досліджень. Потенціал України та його реалізація. http://www.icps.com.ua/icps_activity/4855.html

*Шляхи оптимізації політики національної безпеки
Української держави в гуманітарній сфері*

Наука	Частка студентів, що одержали дипломи за науковими та інженерними спеціальностями	12 з 37	Австрія	Бразилія, Угорщина, Вірменія
Інтелектуальна власність	Кількість заявок на видачу патентів до Європейського патентного відомства на 1 млн. населення	35 з 35	Швейцарія, Німеччина, Фінляндія	Бразилія, Китай, Україна

Україна за багатьма показниками в даних галузях займає останні чи передостанні позиції, крім деяких винятків (зокрема за рівнем наявності вищої освіти у населення Україна займає 5 місце). Відтак для покращення позицій в цих сферах політика національної безпеки в гуманітарній сфері (в коло інтересів якої входить освіта та наука) повинна бути спрямована на збільшення вітчизняного інтелектуального потенціалу, що може бути цілком можливим при створенні та реалізації концепції інноваційного розвитку країни, що крім економічної галузі охоплювала б всі сфери суспільного життя. Для цього потрібно розробити бачення перспектив (переваг та загроз) з врахуванням кадрового, інтелектуального та інших потенціалів країни та врахувати відповідні сценарії її розвитку.

Можливі сценарії розвитку України:

Песимістичний сценарій

- Падіння життєвого рівня населення, посилення зневіри у майбутньому, а відтак скорочення населення внаслідок зменшення народжуваності (через незадовільний рівень життя та збільшення кількості абортів) та виїзду частини населення за кордон;
- Низький рівень консолідації української політичної нації, посилення відцентрових тенденцій, сепаратизму, радикалізму, тероризму, а відтак можливість розпаду України та поділу її території між світовими гравцями;
- Недостатній рівень інновацій, екстенсивний розвиток економіки, перетворення України в сировинний придаток;
- Недостатній рівень підтримки української мови, культу-

ри, історії, а відтак зменшення рівня національної самосвідомості, падіння патріотизму та повна маргіналізація української культури;

- Посилення низькокваліфікованих міграційних потоків з країн Азії;
- Посилення екологічних проблем, посилення забруднення навколишнього середовища, запусіння багатьох територій, неспроможність влади до мобілізації населення на зміни;
- Посилення залежності країни від більш розвинутих країн, так як коли країна не маємо власних проєктів майбутнього та висококваліфікованих кадрів, то нею легко маніпулювати;

В.Ф. Смолянюк, висвітлюючи песимістичні сценарії розвитку України, зазначає, що вона:

або може опуститися на нижні щаблі цивілізаційної вертикалі, фактично, ставши неоколонією, ресурсами якої на постійній основі користуватимуться інші країни;

або за допомогою зовнішнього стимулювання може розпастися на Галичину, Південно-Східну Республіку та Крим. При цьому кожен фрагмент «пост-України», позбавлений ознак геополітичної суб'єктності, ризикуватиме на подальше поглинання більш успішними державами, що були й залишаються глобальними геополітичними лідерами⁵¹⁵.

Оптимістичний сценарій передбачає формування потужної правової держави, розвиток громадянського суспільства, яке примусить владу піти на суттєві реформи в суспільному житті, зокрема буде реально реалізована антикорупційна стратегія, розроблена довготривала програма інноваційного розвитку країни, сформований середній клас, який стане важливим суспільно стабілізуючим чинником, будуть створені сприятливі умови для розвитку науки, культури, освіти та інших сфер суспільного життя, буде підтримуватися талановита молодь, активно розвиватимуться культурні індустрії, реалізовуватися ефективна етнонаціональна політика, інше що сприятиме консолідації українського народу. Українці матимуть реальні перспективи в такій країні. Україна сьогодні має всі шанси піти по цьому шляху, якщо буде реалізований план розвитку Президента України П. Порошенка, який охоплює і соціальні, і гуманітарні аспекти: Він передбачає децентралізацію влади,

---

⁵¹⁵ В.Ф. Смолянюк. Концепт «центр сили» в сучасній геополітиці. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://nationalsecurity.org.ua/2012/10/1877/>

зростання ВВП удвічі, до 16 тисяч доларів на душу населення, підвищення рейтингу легкості ведення бізнесу зі 112-го до 20-го місця у світі, ефективного забезпечення безпеки держави (зокрема фінансування армії повинно вирости у п'ятеро).

Оптимістичний сценарій передбачає активну участь громадянського суспільства, всіх громадян України у його реалізації, які повинні вірити у майбутнє своєї країни. Дослідження щодо питання сприйняття українцями власної країни та їхніх уявлень про майбутнє України проводив НІСД в листопаді 2011 року. Результати опитувань засвідчили, що більше третини (40,4%) респондентів сприймає теперішню Україну як сировинну країну, що поставляє ресурси і товари низького ступеня переробки в інші країни. Трохи менше (34,6%) опитаних вважає цей варіант майбутнього для країни цілком можливим. Позитивно слід відзначити, що чверть респондентів (25,4 %) вважають Україну країною унікальної природи, історії, з розвиненою туристичною інфраструктурою, куди їдуть туристи з усього світу. Крім того, достатньо високо оцінюється український культурний потенціал. Чверть (23,4%) респондентів характеризують Україну як країну високої культури; на їх думку твори українських письменників, музикантів, художників викликають інтерес в усьому світі⁵¹⁶ [с. 46]. Ці дослідження нам показують, що хоча значна частина населення сприймає майбутнє України лише як сировинну країну, частина респондентів вірять у її значний туристичний і культурний потенціал і використання сучасних інноваційних технологій будуть сприяти реалізації цього потенціалу.

Слід констатувати, що інновації в законодавстві та науковій літературі розглядаються переважно в економічному контексті. Так в ст. 4 ЗУ «Про інноваційну діяльність» визначено перелік об'єктів інноваційної діяльності. Об'єктами інноваційної діяльності є:

- інноваційні програми і проекти;
- нові знання та інтелектуальні продукти;
- виробниче обладнання та процеси;
- інфраструктура виробництва і підприємництва;
- організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істот-

---

⁵¹⁵ А. Ермолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. – 163 с.

но поліпшують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери;

- сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки;
- товарна продукція;
- механізми формування споживчого ринку і збуту товарної продукції⁵¹⁷.

На думку українських авторів Л. Антонюк, А. Поручника та В. Савчука залежно від об'єкта і предмета дослідження інновації можна розглядати:

- як зміни (Й. Шумпетер, Ю. Яковець та інші);
- як процес (Д. Тідд, Д. Бессант, К. Павітт, Б. Твісс, Б. Санто, українські економісти І. Школа, І. Будникевич, О. Лапко, Д. Черваньов, Л. Нейкова та ін.);
- як результат (Х. Рігс, В. Хіппель, Р. Фатхутдінов, С. Покропивний).

В рамках нашого дослідження ми розглядаємо інновації як прогресивні ідеї, технології та проекти, що в умовах формування постіндустріального, інформаційного суспільства призведуть до корінних і системних змін в усіх сферах суспільного життя.

Аналізуючи сучасні інноваційні стратегії, слід зазначити, що вони не повинні прагнути до штучного зростання та задоволення здебільшого матеріальних потреб людини, як це було в умовах індустріального суспільства, що спиралась на ідеологія прогресу, віру в невичерпаність ресурсів природи. В умовах формування інформаційного суспільства та при посиленні екологічної та інших глобальних проблем зростає розуміння хибності екстенсивного шляху розвитку, орієнтованого на використання відновлювальних ресурсів, що вже вичерпуються. Суспільство надмірного і все зростаючого споживання породило кризу ресурсів та глобальні природні та суспільні зміни — всепланетарне потепління, підвищення кількості та масштабів техногенних катастроф, фінансові кризи, падіння моральності, поширення тероризму та радикалізму, суспільні заворушення. В даних умовах почали формуватися контури нової інноваційної епохи — епохи *примножуючого* розвитку всіх сфер суспільства та в сфері використання природних ресурсів перехід від методів постійно зростаючого *ресурсовикористання* до економічних методів *ресурсозбереження* до *ресурсо-*

---

⁵¹⁷ Закон України «Про інноваційну діяльність». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>

породження⁵¹⁸. Інновації тут розглядаються в широкому контексті як прогресивні ідеї та технології, що можуть бути реалізовані в усіх сферах суспільного життя і призведуть в кінцевому рахунку до якісного ривка України і перетворення її в достатньо розвинуту країну світу.

В основі нової інноваційної тенденції лежить ідеологія розвитку в рамках досягнення природного та культурного балансу, визнання необхідності зберігання існуючих ресурсів та формування нових екологічно чистих джерел енергії. Мета передових інновацій — досягнення гармонійного балансу між людством та природою, формування нових засад суспільного життя на принципах солідарності, взаємодопомоги, толерантності, відповідальності, зміна ціннісних орієнтирів та формування нової філософії розвитку людства на основі моральних та екологічних пріоритетів.

Україна повинна прагнути до формування та реалізації інноваційних технологій у всіх сферах суспільного розвитку.

Слід констатувати, що лише комплексна модернізація більшості суспільних сфер і в значній мірі галузі освіти та науки, може дати поштовх розвитку українського виробництва і сприятиме поліпшенню добробуту українського народу. Український інноваційний проект — може стати національною ідеєю нашої держави. Для його створення і реалізації потрібно сформуванню Національний центр стратегічного планування інноваційного розвитку України з залученням найкращих експертів з провідних установ країни. Український інноваційний проект повинен бути довготривалим і постійно діючим проектом і передбачати системну переорієнтацію основних пріоритетів Української держави. Український інноваційний проект потребуватиме паритетного включення різних регіонів і суспільних груп країни у реалізацію спільних системних інновацій, а відтак буде сприяти подоланню розривів та протиріч, що виникли у країні. Загалом, становлення України як сучасної толерантної поліетнічної, розвинутої демократичної та правової держави, повинно розглядатися як модерний, системний, комплексний інноваційний проект.

Важливими складовими цього проекту є:

- Формування загальнонаціональної ідентичності, досягнення консолідації української політичної нації;

---

⁵¹⁸ Україна 2020: гуманітарні виміри безпеки // Український інститут публічної політики. — Київ, 2012. — С. 18

- Становлення розвинутого громадянського суспільства;
- Реалізація принципу верховенства права;
- Подолання корупційних явищ у всіх сферах життя;
- Формування високого рівня політичної культури українського суспільства;
- Розвиток вітчизняних культурних індустрій;
- Зміцнення освітнього та науково-технологічного потенціалу країни;
- Розвиток програм збереження та популяризації історико-культурної спадщини;
- Формування ефективної державної політики пам'яті;
- Гармонізація державно-конфесійних відносин;
- Розробка та реалізація Концепції державної етнонаціональної політики України;
- Розробка системних заходів щодо захисту інформаційного простору держави;
- Створення умов для формування потужного середнього класу як важливого суспільно стабілізуючого чинника;
- Децентралізація влади, збільшення повноважень та фінансових можливостей місцевих органів влади;
- Впровадження принципів толерантності, прозорості, відкритості у всіх сферах суспільного життя;
- Розробка ефективних механізмів посилення відповідальності влади перед громадянами;
- Використання принципу субсидіарності, який передбачає прийняття і реалізація рішень на якомога ближеному до громадянина рівні.

Більш детально деякі з цих складових ми розглянемо в наступних підрозділах.

5.2. Формування загальнонаціональної ідентичності як фундаменту консолідації українського суспільства

Одним з головних завдань політики національної безпеки української держави в гуманітарній сфері є досягнення внутрішньополітичної стабільності шляхом подолання відповідних загроз в даній галузі, становлення дієвого громадянського суспільства в Україні та формування загальнонаціональної ідентичності. «Ідентичність і безпека є наскільки фундаментальними, наскільки конче потрібними для уселюдського задоволення, що люди будуть робити майже все, навіть речі, що порушують базові норми поведінки чи зменшують їх можли-

вість досягти своїх інтересів, аби тільки щоб забезпечити свої фундаментальні потреби»⁵¹⁹.

В Посланні Президента України до Українського народу зазначається: «Численні історичні приклади підтверджують той факт, що народ, який втрачає або якого позбавляють атрибутів своєї національної та соціокультурної ідентичності, неспроможний організуватися політично і творити власну державність, приречений на асиміляцію до екс-пансіоністської культури»⁵²⁰.

В Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» чітко вказується, що нагальними завданнями політики національної безпеки є збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Також акцентується увага на реалізації комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави⁵²¹.

Відтак для України на сучасному етапі є дуже актуальним питання формування загальнонаціональної ідентичності. Але цей процес досить складний і суперечливий. Націю можна вважати сформованою лише тоді, коли більшість громадян ідентифікують свою приналежність до неї. Але сформувані своє відношення до нації людина може лише тоді, коли вона забезпечує собі відповідний соціокультурний і психологічний комфорт. Діалектика процесу полягає в тому, щоб нація забезпечувала належний рівень піклування про людину, а людина — належний рівень відданості нації. Розірвати цю взаємозалежність неможливо. Якщо нація не забезпечує належний рівень матеріального та духовного добробуту своїх громадян, то вони не відчують своєї приналежності до неї, що призводить до її деградації і розпаду. Якщо громадяни не проявляють патріотичні та громадянські почуття, то це також призводить до послаблення і асиміляції нації. Тому патріотизм громадян повинен поєднуватися з турботою нації про своїх громадян.

---

⁵¹⁹ Analytical Problem Solving. .Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.colorado.edu/conflict/transform/apsall.htm>

⁵²⁰ Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України до Українського народу. Електронний ресурс. Режим доступу:

http://old.niss.gov.ua/book/Poslannya_2010/3.pdf

⁵²¹ Там само

Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатомірною. Вона може охоплювати, але не скасовувати етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичності. В той же час загальнонаціональна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною). Так М. Бердяєв зазначав, що почувачи себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, так як до космічного, всесвітнього життя людина прилучається завдяки життю національному.

Модель загальнонаціональної ідентичності українців повинна базуватися на засадах спільного громадянства, захисті прав і свобод громадян України незалежно від їх етнічного походження. Дана модель повинна прагнути до забезпечення балансу між пріоритетним розвитком української культури і політикою підтримки української мови та політикою підтримки мовно-культурного розмаїття держави і гарантування мовно-культурних прав та потреб національних меншин⁵²²[с. 144]. В контексті цього М. Грушевський стверджував, що тривкими можуть бути відносини націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних планів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого⁵²³[с. 231].

В Аналітичній доповіді НІСД «Культурні практики і культурна політика» зазначається, що на основі соціологічних досліджень були визначені основні критерії ідентичності українців. Зокрема вказується, що в основу своєї національної ідентичності українські громадяни покладають цілком модерні критерії, характерні для суспільств із ліберальними поглядами. Як відзначають респонденти, що для того, щоб вважатися справжнім українцем, необхідно насамперед «відчувати себе українцем» (64,8%) «проживати на території України» (40,2 %), «дотримуватися законів країни» (39,1 %), «знати українську історію та культурну спадщину» (38,7 %), «мати українське громадянство» (34,5 %). (Див діагр. 1.3.1.) Віросповідання та етнічне походження не належать до числа провідних критеріїв національної ідентичності⁵²⁴[с. 14].

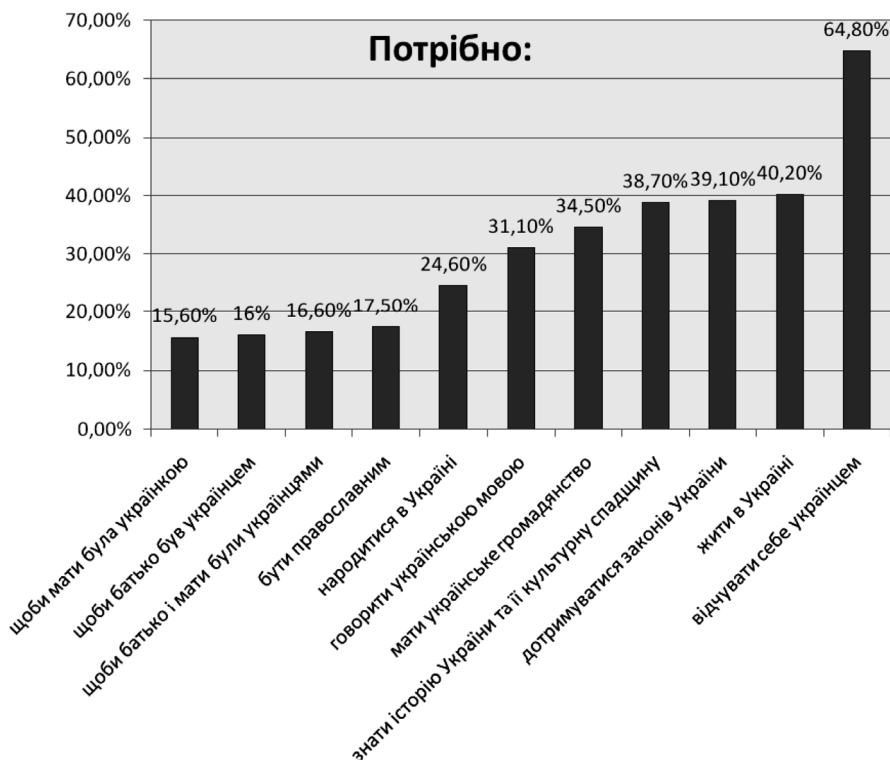
⁵²² Чупрій Л.В. Формування загальнонаціональної ідентичності українців як складова політики національної безпеки в гуманітарній сфері. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». Випуск 22. Харків. 2012. – С. 143 – 148.

⁵²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – Київ, 1913. – 648 с

⁵²⁴ А. Ермолаєв, О. Левцун, О. Мельничук, В. Щербина. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД. 2011. – 163 с.

Діаграма 5.2.1. Критерії національної ідентичності

Частка респондентів, які вважають «дуже важливим» вказаний критерій національної ідентичності, % (загальна сума більше 100%, оскільки кожний пріоритет оцінювався окремо)

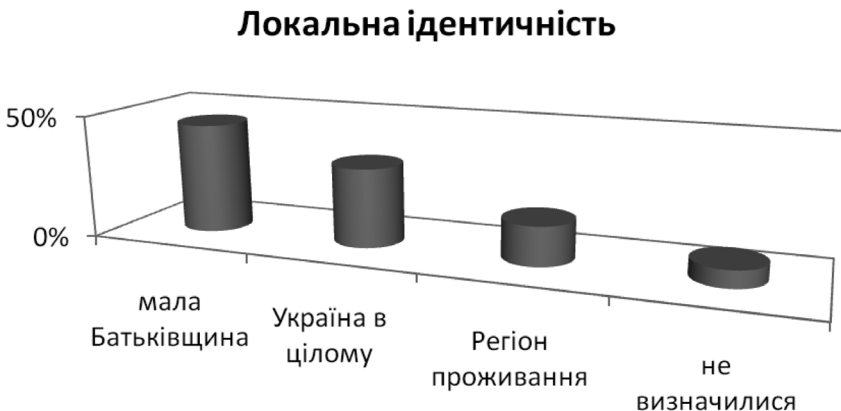
Слід констатувати, що процес формування загальнонаціональної ідентичності в Україні стримується конфліктом ідентичностей, що спричинений:

- проблемами у формуванні вітчизняної національної самосвідомості, пов'язаними з переходом від етнічного до соціально-політичного критеріїв її утвердження;
- досить сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні доміанти;
- інформаційною війною з боку Російської Федерації;
- наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері;

- недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, формування історичної пам'яті та здійснення патріотичного виховання;
- впливом глобалізаційних процесів (уніфікація, масовізація культури, культ споживання);
- певними особливостями ментальності українців (індивідуалізм, конформізм);
- посиленням процесів відчуження

За даними соціологічного опитування Центру Розумкова, що проводилося в грудні 2008 року, громадяни України в першу чергу пов'язують себе з місцем проживання, тобто преважує місцева (локальна) ідентичність (41 % опитаних), майже третина (32%) – засвідчили загальноукраїнську ідентичність. Локальна ідентичність переважає майже у всіх регіонах. В Центрі загальноукраїнську ідентичність засвідчили приблизно по 25% жителів, на Сході – 33%; на Заході та Півдні приблизно по 35%. Аналогічну закономірність виявило дослідження, проведене тим же центром у 2009 році. Знову підтвердилося, що жителям України найбільш притаманна локальна ідентичність, прив'язаність до конкретного місця проживання. З малою Батьківщиною насамперед ідентифікували себе 45% громадян. З Україною в цілому – 32%, з регіоном проживання – 16%. Близько 7% не визначились. (Див. діаграму 1.2.2.).

Діаграма 5.2.2. Переважаючі ідентичності в Україні

Подібні дослідження, проведені у 2013 році Інститутом соціології НАН України, засвідчують дещо іншу картину. Так показники локальної (мешканець села чи міста) та регіональної ідентичності (мешканець регіону) також досить значні – відповідно 28,6 % і 7,8 % опитаних, хоча й менші ніж в попередньому дослідженні. Громадянином України себе вважають близько половини респондентів (50,6 %). 2,4 % віднесли себе до громадян світу, 1,2 % – до громадян Європи, 6,6 % – громадян колишнього Радянського Союзу⁵²⁵ [с. 390 – 391].

Наводимо таблицю динаміки змін ідентичності з 1992 по 2013 роки (на основі досліджень Інституту соціології НАН України)⁵²⁶

Таблиця 5.2.1. *Ким Ви себе перш за все вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	1992	2000	2002	2003	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	24,6	24,8	24,5	27,2	29,8	28,6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	7,8
Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	50,6
Представником свого етносу, нації	–	–	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6
Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2
Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4
Інше	–	–	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,7
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2

⁵²⁵ Шульга М. Дрейф на узбіччі. Двадцять років суспільних змін в Україні/М.Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», – 2011. – 448с.

⁵²⁶ Українське суспільство 1992–2013. Соціологічний моніторинг/за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.:Інститут соціології НАН України, – 2010. – 660 с.

Спостерігається збільшення локальної ідентичності (на 4,6 %), загальноукраїнської ідентичності (на 5%), зменшення пострадянської ідентичності (на 6 %).

Існування проблем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері також виявлено при проведенні якісних соціологічних опитувань у форматі фокус-груп. Учасники фокус-групового дослідження у різних регіонах України (м. Київ, м. Севастополь, м. Луганськ, м. Котовськ, м. Львів, м. Рівне, м. Черкаси, м. Дніпропетровськ, м. Тернопіль, м. Кіровоград, м. Миколаїв, м. Харків), не могли порівняти свої міста з іншими містами України, оскільки не мали достатньої інформації про інші міста. Відповідно низький рівень внутрішньої географічної мобільності населення України є чинником поглиблення регіональних відмінностей ідентичності. У жителів південно-східних регіонів ще є поширеними негативні стереотипи щодо мешканців західних регіонів як «бандерівців», а частина західняків сприймають представників південно-східних регіонів як «москалів».

Подібні тенденції відмічає також Володимир Кулик зазначаючи, що особливістю України на сучасному етапі є кризові явища в сфері ідентичності, зумовлені її несформованістю та контраверсійністю. Він зазначає, що представники різних регіонів по різному бачать свою приналежність до України. Так емпіричні дослідження зокрема проект «Львів-Донецьк», показують, що донеччани ідентифікують себе українцями, вважають, що їхній регіон має бути частиною України, але цю Україну, яку вони хочуть мати, вони бачать інакше, ніж галичани чи кияни. Дослідник також відмічає, що ідентичність була знівельована довгим часом перебування в імперії і як наслідок цього відбулася певна мовна, культурна, етнічна асиміляція.

Тому досить важливим на сучасному етапі в етнополітичній галузі є здійснення заходів, спрямованих на зменшення ваги регіональної ідентичності при гармонійному її входженню в загальноукраїнську ідентичність. Регіональна ідентичність в цьому випадку буде виступати як суб-ідентичність відносно загальноукраїнської. Такі субідентичності не виключають віднесення себе особою (групою осіб) до загальнонаціональної спільноти.

Аналізуючи кризові явища в сфері формування ідентичності, дослідник В.О. Пироженко виділяє такі джерела загроз⁵²⁷ [с.29]:

- Неповний набір ідентичностей (населення чи його певні групи мають етнічну чи регіональну, але не мають національної ідентичності);
- Криза ознак ідентичності, що полягає у відсутності або знеціненні серед певної категорії населення конкретних ознак, навколо яких мала б формуватися певна ідентичність;
- Неадекватні цілям, національним інтересам чи інтересам державної політики способи утвердження ідентичності (насильницько-адміністративні чи репресивні способи).

Проблема подолання кризи ідентичності в значній мірі посилюється процесами глобалізації, що розмивають національну культуру та посилюють маргінілізацію українського суспільства.

Розглядаючи глобалізаційні процеси, слід відзначити суперечливі аспекти їх впливу на Україну. З одного боку процеси становлення і зміцнення державності потребують інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з іншого — процес модернізації соціально-економічної системи вимагає найширшої відкритості країни, що сприяє проникненню негативних зовнішніх впливів — масової культури, низькопробного зарубіжного інформаційного продукту, деструктивних нерелігійних культів тощо.

В умовах глобалізаційних процесів тільки збереження власної національно-цивілізаційної ідентичності буде сприяти формуванню стійкого і консолідованого суспільства, здатного відповісти на численні виклики сучасного світу і здійснити повноцінну економічну, соціальну й політичну модернізацію⁵²⁸ [с.13].

Формування загальнонаціональної ідентичності стримується також певними особливостями ментальності українців, зокрема досить високим рівнем індивідуалізму, ізоляціонізму та недовіри один до одного та суспільства в цілому. Відомий дослідник Євген Головаха в даному контексті зазначає: «Досвід вивчення соціально-психологічних особливостей свідчить, що загальною рисою населення України (з урахуванням регіональних розбіжностей) є ізоляціонізм. Причому впродовж ос-

---

⁵²⁷ В.О. Пироженко. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем. // Стратегічна панорама. №2. 2005. — С.27—35

⁵²⁸ Вільсон Е. Українці: несподівана нація. — К.: Видавництво «К.І.С.», — 2004. — 552 с.

танніх двадцяти років цей чинник (ознака) став більш вираженим у всіх регіонах. Ця обставина — істотна перешкода для встановлення зв'язків усередині суспільства, формування групової солідарності і нашої подальшої інтеграції, коли йдеться про міжнародну співпрацю»⁵²⁹.

Результати дослідження «Український характер», проведеного Центром соціальних досліджень «Софія» у березні 2011 р.н підтверджують думки експертів. За їхніми даними (42,8%) опитаних «однозначно згодні» або «швидше, згодні» з тим, що «більшість людей постарається використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Практично стільки ж (43,6 %) респондентів тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Загалом, можна стверджувати, що українці хитаються між довірою і недовірою до оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником⁵³⁰.

Ці результати також підтверджуються даними «Європейського соціального дослідження – 2009», згідно з якими українські громадяни посідають одне з останніх місць серед жителів європейських країн за рівнем довіри людям («більшості людей загалом»). Для нашої країни цей показник дорівнює 4,11 балам за 10-бальною шкалою, що інтерпретується як хитання між довірою і недовірою (з ухилом до недовіри). Для порівняння у Данії цей показник становить 6,92 бала, у Норвегії – 6,62, у Фінляндії – 6,45, у Швеції – 6,35 бала⁵³¹ [с. 94].

Аналізуючи причини кризи національної ідентичності, слід виокремити також таке явище як домінування в більшості суспільних сфер відчуження («отчужденія»)»⁵³² [с. 314]. В ґрунтовному академічному дослідженні «Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року «Від трансформації — до суспільства для всіх» віділяються такі види відчуження⁵³³:

⁵²⁹ Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2009. – К.: Інститут соціології НАН України, – 2010. – 117 с.

⁵³⁰ Андрій Ермолаєв, Олександр Левчун. «Вишневий сад» українського традиціоналізму. // Дзеркало тижня. №21 від 10 червня 2011 року.

⁵³¹ Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2009. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 117 с.

⁵³² М.Т. Степико. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К. 2011. – 334 с.

⁵³³ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Публікації. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

- Економічне — низький рівень доходів, значний розрив між доходами бідних і багатих, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умов;
- Культурно-освітнє — недостатній рівень розвитку культурних індустрій та нерівномірний рівень доступу для певних груп населення до освітніх і культурних послуг;
- Соціальне — обмеженість системи соціального захисту, недоступність якісної медичної освіти, обмеженість соціальних зв'язків;
- Політичне — обмеженість щодо реалізації політичних прав і свобод.

Найбільш потужною формою соціального відчуження є економічне, яке в значній мірі впливає на всі інші форми. Так згідно рейтингу українського Forbes за 2012 рік сукупне багатство 200 найбагатших людей перевищує \$93 млрд. — майже три річні бюджети України. В той же час ми маємо значні показники бідності. Так, впродовж 2007–2012 років динаміка показників бідності за прожитковим міні-мумом та національною межею бідності коливалася у межах 26-28 %. Особливо небезпечним є те, що 24% українських сімей, в яких обидва члени сім'ї працюють, живуть за межею бідності (За результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром імені Разумкова в січні 2012 року)⁵³⁴.

Згідно з дослідженням ООН в 2013 році доходи найбагатших 10% українців були в 5,4 рази більші за 10% найбідніших. Однак, за оцінками деяких експертів, в Україні співвідношення статків найбагатших і найбідніших становить 40:1. В останньому рейтингу «Людського розвитку», що проводить ООН, Україна посіла 83 місце серед 187 країн. Хоча на думку директора представництва ПРООН в Україні Рікарда Рігера, якщо відкорегувати загальний український показник на різницю між доходами найбагатших та найбідніших українців, то він зменшиться майже на 10 пунктів. Він вважає, що розрив між багатими та бідними в Україні, різниця між можливістю доступу до різних благ — освіти, медицини — є достатньо великим⁵³⁵. Такий значний розрив приводить до зростання соціального напруження, посилення негативного відношення части-

---

⁵³⁴ 24% українських сімей живуть за межею бідності. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/-/1/0/all/2012/01/29/267288>

⁵³⁵ Майнова нерівність привернула увагу політиків. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2012/09/120913_poverty_politics_az.shtml

ни громадян країни до заможних українців. Так дослідник Володимир Резнік під час круглого столу «Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості» зазначив, що за даними соціологічних опитувань 14% респондентів вважають, що багаті люди в Україні «повинні сидіти у в'язниці», а 87% українців переконані в нечесності походження першого капіталу більшості нинішніх багатих людей в Україні і лише 3% певні, що ці капітали зароблені чесним шляхом, завдяки таланту та новаторському мисленню⁵³⁶. «Це означає, що суспільство може спалахнути у будь-яку секунду, і ніхто не зможе сказати, коли і де», — зазначив Анатолій Гриценко⁵³⁷. Події Євромайдану яскраво засвідчили, що українське суспільство спалахнуло і більшість громадян, які вийшли на Майдан, вийшли насамперед проти свавілля кланово-олігархічної влади, на захист воїх прав і свобод.

Науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи пропонують такі шляхи подолання економічного відчуження:

- Розробка програм щодо викорінення абсолютної бідності та зменшення відносної бідності населення;
- Створення механізмів мотивації економічної активності населення, подолання безробіття та забезпечення зайнятості населення;
- Зменшення нерівності шляхом запровадження прогресивної шкали оподаткування доходів;
- Створення програм забезпечення доступності житла та зменшення тягара житлово-комунальних витрат для незахищених верств населення⁵³⁸.

За даними експертів слід констатувати також значний рівень політичного відчуження, що найбільш повно проявився в період правління В. Януковича.

Так за результатами Європейського соціального дослідження, які представляв фонд «Демократичні ініціативи» на круглому столі в Інституті соціології НАНУ, рівень довіри ук-

---

⁵³⁶ 3% українців вірять у те, що нинішні багаті нажили капітал чесно (опитування). //// [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/552719-3-ukrajintsiv-viryat-u-te-scho-ninishni-bogatiji-najili-kapital-chesno-opituvannya.html>

⁵³⁷ За кількістю мільярдів найбідніша у Європі Україна обігнала навіть Польщу. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.politdumka.kiev.ua/ukraine-world/world-about-ukraine/545-2011-03-11-21-49-12.html>

⁵³⁸ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Публікації. //// [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

раїнців за 10-бальною шкалою до парламенту у 2011 року становив 1.99 бала (останнє місце серед 26 європейських країн). Рівень довіри до судово-правової системи був 2.26 бала (останнє місце), до міліції – 2.50 бала (останнє місце).

За рівнем довіри політикам (1.85 бала) Україна випереджала лише Грецію, а за довірою політичним партіям (1.99 бала) випереджала лише Грецію та Хорватію і знаходиться на одному рівні з Болгарією⁵³⁹.

Таблиця 5.2.2. *Динаміка довіри до владно-правових і міжнародних організацій населення України за результатами чотирьох хвиль Європейського соціального дослідження (2005 – 2011 рр.) (середній бал за шкалою: 0 – «зовсім не довіряю», 10 – «повністю довіряю»*

	Довіра Верховній Раді	Довіра судово-правовій системі	Довіра міліції	Довіра політикам	Довіра політичним партіям	Довіра Європейському парламенту	Довіра ООН
Друга хвиля (2005 р.)	4,80	3,91	3,30	3,74	3,61	4,83	4,73
Третя хвиля (2007 рік)	2,32	2,45	2,61	2,04	2,31	3,89	3,75
Четверта хвиля (2009 рік)	1,66	1,91	2,27	1,51	1,66	3,58	3,56
П'ята хвиля (2011 рік)	1,99	2,26	2,50	1,85	1,99	3,97	3,99

Динаміка довіри до владних структур за 2005–2011 роки засвідчує, що найнижчим ці показники були у 2009 році, у 2011 році вони дещо зросли, але залишаються у 2 рази меншими ніж у 2005 році. Слід відзначити цікавий факт, що рівень довіри громадян України до Європейського парламенту і ООН у два рази вищий ніж довіра до власних урядових структур. Після перемоги Євромайдану рівень довіри до влади зріс, хоча й не є дуже високим. За результатами опитувань Центру Разумкова проведених у вересні 2014 року 52,7 % респондентів вважають, що нинішня політика держави в сфері безпеки і оборони

частково чи в повному обсязі відповідає національним інтересам. Водночас 30,9% опитаних не вірять у таку здатність влади⁵⁴⁰.

Високий рівень недовіри до владних структур посилює зневіру громадян України у можливості влади вирішити основоположні проблеми українців, підвищити їх матеріальний та духовний добробут. В цих умовах громадяни більше довіряють не владним структурам, а церкві, громадським організаціям, органам самоуправління населення, іноді навіть злочинним угрупованням, що на їх думку мають значний вплив у українському суспільстві. Так за даними Інституту соціології НАН України 32, 3 % українців у 2010 році на запитання: Як Ви думаете, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства? – відповіли, що це мафія, злочинний світ. При цьому цей показник є одним з найвищих. Вищий показник був лише у лідерів політичних партій – 36,5%. А у 2012 мафія, злочинний світ вийшли на перше місце з показником – 38,6 %.

Табл. 5.3.3. Як Ви думаете, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства (за даними Інституту соціології НАН України) [с. 536]⁵⁴¹

Соціальні групи	2010 рік, %	2012 рік, %
Робітники	25,2	23,7
Селяни	18,7	16,2
Інтелігенція	13,7	12,1
Підприємці, бізнесмени	32,1	31,4
Керівники держпідприємств	13,4	12,6
Службовці держапарату	24,5	28,4
Пенсіонери	3,8	4,9
Керівники сільхозпідприємств	7,1	7,5

⁵⁴⁰ Опитування проводили з 5 по 10 вересня. Опитали 2014 респондентів у всіх регіонах України за винятком Криму. Помилка вибірки не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php?cat_id=27

⁵⁴¹ Українське суспільство 1992–2012. Соціологічний моніторинг/за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, – 2010. – 660 с.

Лідери політичних партій	36,5	32,4
Військові	6,7	5,1
Працівники міліції, служби безпеки	14,4	13,7
Судді та працівники прокуратури	17,0	18,4
Мафія, злочинний світ	32,3	38,6
Інші	1,6	1,4
Ніхто не відіграє	3,6	4,2
Важко сказати	13,3	13,4
Не відповіли	0,1	0,1

В цілому аналізуючи соціальне самопочуття українців, слід засвідчити, що у 2011 році українці були найменш задоволені життям (4.82 бала за 10-бальною шкалою), порівнянно з громадянами 26 європейських країн, і відчували себе найменш щасливими (5.86 бала), а у незадоволенні діяльністю уряду (2.25 бала) та станом економіки (2.25 бала) гірше за українців почувалися лише греки⁵⁴². Слід також відмітити досить високий рівень страхів українців. Найбільше українці бояться зростання цін (80,6 %), безробіття (79,4 %), не виплати зарплат, пенсій (65,8 %), зупинки підприємств (35,7 %), зростання злочинності (45,5 %)⁵⁴³ [с.594].

Підсумовуючи дані тенденції, слід констатувати що посилення економічного, політичного та інших типів відчуження призводить до послаблення загальнонаціональної ідентичності.

Відтак недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності призводить до посилення загроз національній безпеці країни, серед яких ми можемо виділити⁵⁴⁴:

- Кризу легітимності політичних інститутів;
- Десуверенізацію, посилення сепаратизму, тероризму;

⁵⁴² Рівень довіри українців до влади — один з найнижчих у Європі // Тиждень. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/72023>

⁵⁴³ Українське суспільство 1992–2012. Соціологічний моніторинг/за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010. — 660 с.

⁵⁴⁴ Розумний М., Андрусів В. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки. // Політичний менеджмент №3, 2010. — С. 116.

- Конфлікт політичних інтересів;
- Цивілізаційну невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики;
- Недостатній рівень розвитку громадянського суспільства.

Ці загрози призводять до посилення напруження та протистояння в українському суспільстві. Представники соціальних груп із конкуруючими ідентичностями сприймають діяльність своїх опонентів як загрозу власним інтересам, а відтак зменшується чи взагалі зникає прагнення до діалогу та пошуку компромісу зі спірних питань, а протиріччя стають нерозв'язними. Будь-який крок супротивника сприймається як загрозливий, що знову ж таки посилює соціальну напругу. При цьому навіть корисні для суспільства починання однієї з сторін будуть сприйматися як негативні, так як вони можуть принести «користь» оппонентам.

Даний механізм ми спостерігаємо у політичній боротьбі провладних та опозиційних сил, що здебільшого представляють інтереси груп населення з різними ідентичностями. На жаль, вони здебільшого не прагнуть до діалогу та порозуміння, а орієнтуються передусім на власні інтереси, прикриваючись при цьому турботою про країну, і все роблять для того, щоб дискредитувати один одного, що постійно приводить до конфронтацій і досить негативно відображається на внутрішньополітичній ситуації та в значній мірі псує міжнародний імідж України.

Особливо ці протистояння посилюються під час виборчих перегонів, коли виникає прагнення певних політичних сил до перемоги будь-якою ціною і починають проповідувати ідеї та цінності, які посилюють сепаратистські настрої чи взагалі можуть розколоти Україну.

Ще одним негативним наслідком фрагментації політичного поля через протистояння конкуруючих ідентичностей є низька легітимність політичних інститутів, особливо вищих органів державної влади [с. 26]⁵⁴⁵. Рівень довіри населення до них є досить низьким. Це в свою чергу збільшує вразливість вітчизняної політичної еліти для зовнішнього тиску, так як за умов зростання політичної нестабільності в світі (парад революцій в дея-

---

⁵⁴⁵ Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.), О.А. Корнієвського, В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. — К. : НІСД, 2011. — 328 с.

ких регіонах), певні зовнішні політичні сили можуть погрожувати владі підтримкою виступу населення проти неї.

Недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності також може спричиняти відцентрові та сепаратистські тенденції у національних меншин. Особливо це актуально для етнічних груп, які компактно проживають на прикордонних територіях, так як вони починають ідентифікувати себе з народами сусідньої країни. А це може спричинити загрозу територіальній цілісності країни, так як частина представників національних меншин можуть звернутися до сусідніх країн за допомогою, які висунуть до України територіальні претензії. У випадку, якщо держава не буде здійснювати ефективні кроки по нейтралізації вищезгаданих загроз, може сформуватися ситуація, коли негативна спрямованість суспільних процесів призведе до втрати суверенітету держави. В значній мірі це може бути зумовлено критичним зниженням рівня функціонування політичної системи, спричиненого внутрішніми та зовнішніми конфліктами, що й спричинить неспроможність її щодо вирішення більшості проблем. Це на жаль і проявилось у випадку з російськомовним населенням, частина якого на сході і півдні країни, маючи проросійську регіональну ідентичність, підтримало сепаратистські настрої, анексію Криму та інтервенцію Російської Федерації на сході країни.

Несформованість загальнонаціональної ідентичності призводить також до посилення зовнішньополітичної невизначеності країни. Перебуваючи на межі західної і східної цивілізацій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Не може створити вона і належний авторитет в регіоні, постійно коливаючись між європейською та російською зовнішньополітичною орієнтацією. Так згідно опитування, проведеного Центром Разумкова у лютому 2012 року, на запитання: Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? 36.7% респондентів відповіли, що — відносини з країнами ЄС, 31.0% — відносини з Росією, 8.1% — з іншими країнами СНД, 3.3% з іншими країнами, 1% — зі США, 19.9% — важко відповісти, не відповіли⁵⁴⁶.

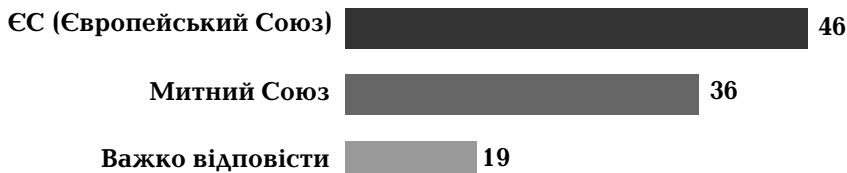
⁵⁴⁶ Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2002 – 2012). Електронний ресурс. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305

Табл 5.2.4. Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій України 2005–2012 (Центр Разумкова)

	Відно- сини з краї- нами ЄС	Відно- сини з США	Відно- сини з Росією	З іншими країнами СНД	З іншими країнами	Важко відпо- вісти, не відповіли
Лютий 2012	36,7	1,0	31,0	8,1	3,3	19,9
Лютий 2011	35,7	0,9	40,4	7,2	3,6	12,3
Березень 2009	27,6	1,9	48,6	8,9	2,7	10,3
Лютий 2008	36,1	0,7	41,4	8,1	2,4	11,3
Лютий 2007	32,8	1,0	38,4	9,8	3,1	14,8
Січень 2006	27,2	1,3	43,4	12,7	4,4	10,9
Січень 2005	37,0	1,2	38,8	7,7	3,3	11,9

Останні дослідження, що проводила в період 4–9 грудня 2013 року компанія Research & Branding Group щодо зовнішньополітичних орієнтацій України, засвідчили, що 46% українців підтримують інтеграцію країни в ЄС, а 36% – до Митного союзу. Кожен п'ятий житель України не зміг зробити однозначний вибір (Див.діагр 1.2.1.)

Діагр. 5.2.3. Зовнішньополітичні прагнення українців за даними Research & Branding Group

Відтак в Україні можна виділити декілька груп ідентичностей, які прагнуть бути загальнонаціональними. Перша – національно-патріотичні ідентичності, що спрямовані на збереження самобутності українського народу, його культури, мови, звичаїв, обрядів. Друга – проєвропейські ідентичності, що спрямовані на підтримку європейських демократичних ціннос-

тей та сприяють тіснішій інтеграції та входження до Європейського союзу. Третя група – проросійські ідентичності, що спрямовані на впровадження російської мови на теренах України та активне зближення з Російською Федерацією. Ці ідентичності і особливо останні дві, знаходячись у стані протистояння та боротьби між собою ведуть до збільшення внутрішньополітичного напруження і посилення сепаратистських тенденцій.

В цих умовах слід констатувати, що активна підтримка української мови як державної, активне формування загальнонаціональної культури на основі культури українського титульного етносу та культур національних меншин сприятиме формуванню загальнонаціональної ідентичності. Саме спільна ідентичність є основою буття даної спільноти (політичної нації). Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то при політичному врегулюванні існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди.

Для вироблення ефективної внутрішньої політики держави у сфері формування загальнонаціональної ідентичності слід активніше досліджувати зарубіжний досвід, зокрема досвід США, ЄС. Так як Україна прагне до інтеграції з ЄС, ми повинні враховувати досвід формування європейської ідентичності, яка є наднаціональною. Дослідники виділяють три етапи формування загальноєвропейської ідентичності: формування структури ідентичності, формування спільної ідентичності на рівні політичних інститутів і формування спільної ідентичності на рівні суспільства⁵⁴⁷. Перший етап передбачає визначення змісту, основних цінностей, моделей поведінки тощо. На другому етапі відбувається формування ідентичності на рівні політичних інститутів. На даному етапі передбачається формування політичної еліти, яка засвоює цінності загальнонаціональної ідентичності і впроваджує їх у політичному житті. Третій етап передбачає розвиток діалогу та стратегічної комунікації.

Основними ключовими ознаками європейської ідентичності є: знання європейських законів і прав, демократичні цінності, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, лояльність до політичних інститутів.

---

⁵⁴⁷ Розумний М., Андрусів В. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки. Політичний менеджмент №3, 2010. – С. 119.

Але аналізуючи загальноєвропейську ідентичність, слід обов'язково підкреслити, що вона не заперечує і не відкидає національні ідентичності. Так дослідник Е. Райтер зазначає, що «слід не усувати відмінності, а поєднувати розмаїття. Мирний порядок і ціннісна орієнтація Європи не повинні підмінити ідентичність європейських народів і націй. Вони мають вибудувати над старими націями додаткове європейство»⁵⁴⁸. Тобто загальноєвропейська ідентичність передбачає формування багаторівневої моделі співіснування та взаємодії етнічних та національних спільнот під спільним знаменником Євросоюзу, основними рисами якої є мультикультурність і толерантність. Розглядаючи загальноєвропейську ідентичність слід констатувати, що на даний час вона перебуває в процесі становлення. Слід зазначити, що європейська молодь значною більшою мірою, ніж населення Європи в цілому, відчуває себе в першу чергу європейцями. Так опитування, проведене кілька років тому серед громадян Великобританії, Франції, Німеччини та Італії у віці 21-35 років, тобто серед представників покоління, що виросло в умовах об'єднаної Європи, показало, що майже третина молодих людей вважала себе скоріше європейцями, ніж громадянами своєї країни⁵⁴⁹. Останнім часом у Євросоюзі спостерігаються певні проблеми в даній сфері, зокрема криза мультикультуралізму, і Україна, враховуючи це, повинна підтримувати розвиток українського титульного етносу та національних меншин, налагоджуючи між ними діалог та взаєморозуміння.

Досліджуючи досвід США, слід відзначити, що в основі їхньої ідентичності лежать ідеї демократії, лібералізму, свободи, рівності, захисті прав людини і громадянина, патріотизму та почуття місійності та винятковості. Дослідниця Х. Рестада вважає, що американська унікальність і є справжня ідентичність Сполучених Штатів. Вона зазначає, що ідеологія винятковості складається з таких основних елементів: якісної відмінності США від інших країн світу, а також щирої віри американців у свою глобальну місію та імунітет Америки до законів історії (імперії минулого розпалися, а Сполучені Штати розвиватимуться і створять глобальну ліберально-демократичну систему)⁵⁵⁰. І самі американці підтримують ці ідеї, що

---

⁵⁴⁸ Райтер Э. Идея европейской федерации // Современная Европа. — 2000. — Вып. 2. — Апрель-июнь. - <http://www.ieras.ru/journal/journal2.2000/8.htm>.

⁵⁴⁹ Григорий Вайнштейн. Европейская идентичность. Возникающая реальность или фантом. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.politcom.ru/8315.html>

⁵⁵⁰ Декілька слів про американську винятковість: історія та сучасні тенденції. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.fundgp.com/ua/events/news/620/>

підтверджують дані соціологічних досліджень. Компанія GALLUP в 2010 році провела опитування, згідно якого 80% жителів Америки впевнені в тому, що їхня Батьківщина «відрізняється унікальністю, яка робить США найбільшою і найважливішою країною світу», а 58% переконані, що унікальність США визнає і президент Б. Обама. Таку думку підтримують 83% демократів, які вважаються супротивниками доктрини унікальності. Слід також відзначити, що 61% республіканців переконані, що Б. Обама у виключну велич Америки не вірить. 66% американських громадян впевнені в тому, що Сполучені Штати не тільки можуть, а й повинні бути світовим лідером⁵⁵¹. Всі ці дані підтверджують високий рівень патріотизму американців. Хоча звичайно він не повинен трансформуватись у самовпевненість та зверхність до інших, а прагнення США до поширення свободи та демократичних цінностей не повинно перетворитися у їх насадження та реалізацію власних прагматичних національних інтересів під прикриттям популяризації демократії. Самуель Хантінгтон, описуючи американський патріотизм, використовує термін «Американське Кredo» \ American Creed. «Американське Кredo» – це універсальні ідеологічні та культурні принципи (свобода, демократія, релігія, верховенство права, індивідуалізм, расова і етнічна рівність і т.д.), повага американців до своєї країни, до її прапора, гімну, законів, політичних інститутів з однієї сторони і захист державою прав і свобод громадян з іншої сторони. Всі ці ознаки є важливими рисами американської ідентичності, що може також бути прикладом для України.

Як негативний приклад формування національної ідентичності ми використовуємо досвід Російської Федерації, яка консолідує народ формуванням образу внутрішнього (опозиціонерів) чи зовнішнього (фашисто-бандерівців, янки) ворога. Росія виховує власне населення на прикладі імперського минулого, коли велич імперії часто підтримувалася агресивними військовими методами. Дані соціологічного опитування це підтверджують. На запитання: Чи вважаєте Ви свою країну понаддержавою? 64% респондентів відповіли – так. 18 % вважають, що її положення як понаддержави похитнулося, але в незначній мірі⁵⁵². На жаль сприйняття себе як понаддержави без кри-

---

⁵⁵¹ Декілька слів про американську винятковість: історія та сучасні тенденції. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.fundgr.com/ua/events/news/620/>

⁵⁵² А.Г. Смирнова Формирование национальной идентичности в России: легко ли быть русскими? // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pravoslavie.chestisvet.ru/download/s224/s5.pdf>

тичного осмислення та врахування минулого, призвело до того що Російська федерація перетворюється в тоталітарну країну, повторюючи помилки Радянського союзу, коли пропагувалися нібито прогресивні гуманістичні ідеї — єдності, братерства, свободи, дружби народів, а засоби їх реалізації були антигуманними, досить часто злочинними. Відтак Російська федерація пропагуючи ідеї дружби сусідніх народів, при найменшій можливості посилює відцентрові тенденції на сході і півдні України. Вона анексує Крим та продовжує підтримувати найманців та терористів на сході. Це політика подвійних стандартів, що активно використовував Радянський союз і використовує сьогодні Росія.

В цілому підсумовуючи, слід відзначити, що формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі. Для його реалізації потрібно актуалізувати зусилля відповідних державних структур та неурядових організації у сфері суспільних і насамперед міжетнічних відносин.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності повинні лежати такі засади:

- Ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети — забезпечення духовного і матеріального добробуту громадян України;
- Ідея патріотизму, любові до України як визначальної цінності;
- Національна самоповага та повага до представників інших націй та національних меншин;
- Захист прав і свобод людини і громадянина незалежно від етнічної приналежності та інших відмінностей;
- Високий рівень політичної та правової культури населення;
- Розвиток дієвого громадянського суспільства.

Ці напрямки цілком підтверджуються соціологічними дослідженнями, згідно яких громадяни країни вважають основними чинниками об'єднання нації — соціально-економічний добробут, загальні традиції, мову, права людини тощо⁵⁵³.

Політика ідентичності в Україні має бути орієнтована на підтримку мови, культури, традицій, вірувань усіх етнічних спільнот і засновуватися на ідеях етнічного плюралізму, на

---

⁵⁵³ Що може об'єднати Україну? // Результати опитування КМІСу та Інституту прав людини 10 – 28 квітня 2012 року.

можливості співіснування та симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах поліетнічного простору⁵⁵⁴ [с. 304].

В етнонаціональній сфері потрібно сформувати і законодавчо закріпити Концепцію етнонаціональної політики України, де були б розроблені її ключові засади та чітко визначені базові поняття етнонаціональної політики: «титульний етнос», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо, так як деякі поняття, зокрема «корінні народи» досить по різному тлумачаться в міжнародних і українських нормативно-правових документах. Потрібно здійснювати подальше вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин.

На рівні держави слід розробити і реалізувати ефективні заходи щодо підтримки процесу мовно-культурного відродження етнічних спільнот України; сприяти вільному функціонуванню та розвитку української мови та мов національних меншин; створити механізми щодо сприяння задоволенні мовних, культурних, освітніх потреб українців за кордоном; посилити контроль над міграційними процесами.

Політика ідентичності має ґрунтуватися на захисті прав і свобод всіх громадян України, незалежно від їх національної приналежності, дотримання принципів непорушності державного суверенітету й територіальної цілісності, партнерських та добросусідських відносин з іншими країнами світу.

5.3. Формування толерантності в контексті оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері

5.3.1. Формування толерантності як протидія ксенофобії та нетерпимості

У сучасному глобалізованому і багатонаціональному світі дуже важливо, щоб кожна людина, громада та нація враховували багатокультурний характер людського співтовариства та прагнули до взаємозбагачення, діалогу, порозуміння, проявляючи толерантність. Толерантність є однією з базових ознак політичної і загальнолюдської культури.

Досліджуючи дане поняття слід визначити основні принципи:

- загальним методологічним принципом вивчення феномена толерантності повинен виступати принцип гуманізму, тобто ні за яких обставин толерантність не сприймає

зло, ксенофобію, насильство, жорстокість, соціальну несправедливість, зазіхання на свободу і т.д.;

- на базі культури, а точніше соціокультурного досвіду того чи іншого народу формується толерантність, у зв'язку з чим вона проявляється в різних формах з урахуванням цього досвіду;

- культура виступає як аксіологічна підстава толерантної свідомості;

- толерантність не повинна переходити у вседозволеність, аморальність, нігілізм.

Толерантність — одне з найбільш універсальних і значущих надбань людства, важлива передумова формування ефективної політики запобігання конфліктів, припинення суперечностей, основа саморегуляції суспільства, збереження його багатоманітності та динамічності. Міжетнічна толерантність сприяє миру та безпеці, реалізації прав народів на самовизначення та суверенність.

Існує ряд визначень толерантності (від лат. *tolerantia* — означає терпимість, від фр. *tolerant* — терпимий). Здебільшого вона розуміється як поблажливість до кого-небудь або чого-небудь, здатності до визнання і поваги переконань і дій інших людей. Зокрема у філософській енциклопедії зазначається, що дане поняття — це «якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівної й гідної особистості й, що виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера, мови, смаки, спосіб життя, переконання й т.п.). Толерантність припускає настроєність на розуміння й діалог з іншим, визнання й повагу його права на відмінність»⁵⁵⁵[75 — 76]. З політичної точки зору толерантність розглядається як «позиція тих або інших політичних сил, що виражає їхню готовність припускати існування інакомислення у своїх рядах; у випадку, якщо ці сили, знаходяться при владі»⁵⁵⁶[375].

Більшість дослідників вважають, що толерантність почала формуватися в період Нового часу і була теоретично осмислена у роботах Локка і Бейля⁵⁵⁷[213].

Грунтовне осмислення поняття «толерантність» в руслі ліберальних позицій здійснив Дж. Міль зазначаючи, що толе-

---

⁵⁵⁵ Новая философская энциклопедия: В 4 тт. — М., — 2001. — Т. 4: Т-Я.

⁵⁵⁶ Политология: энциклопедический словарь. — М., — 2003.

⁵⁵⁷ Сениюшкина Т.А. К вопросу о сущности толерантности // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе: Материалы III международного семинара, 11 — 14 мая, 2004 г., г. Алушта. — Симферополь, — 2004. — С. 213.

рантність це свобода приватного життя індивіда від державного втручання. Він критикував авторитарну і тиранічну форми правління і зазначав, що лише свобода та толерантність сприяє різноманіттю світу. В подальшому його ідеї розвивали такі дослідники як С. Мендус, К. Хілла, які досліджували межі лібералізму та толерантності загалом.

Оскільки толерантність виникла і розвинулася саме як компенсаторний механізм для пом'якшення протиріч між важкопримиримими або непримиримими ідейними і світоглядними позиціями в політичній та інших сферах, головний її сенс, з точки зору дослідника Л.В. Скворцова, – соціально-технологічний. Отже, якщо немає протиріч – немає і потреби в толерантності. Але протиріччя в світі нікуди не зникли, навпаки вони наростають останнім часом. Тому значення толерантності як засобу для встановлення громадянського миру, протидії посилення ксенофобії, расизму, нетерпимості, з кожним роком тільки зростає.

Дослідник І.В. Жадан виділяє основні особистісні чинники, що впливають на формування толерантності:

- сприйняття цілісності суспільного життя;
- розуміння необхідності існування поряд з власним «я», іншого, чужого, «не я» як моментів єдиної цілісності;
- розуміння відносності будь-якої істини;
- активність, потреба в самовираженні, але без пригнічення іншого;
- наявність відповідальності за свої вчинки,
- щирість, відкритість, почуття власної гідності, але без зверхності до інших;
- прагнення до діалогу та компромісу;
- уміння визнавати свої помилки та пробачати;
- усвідомлений скептицизм тощо⁵³⁸ [94].

Дослідник А.В. Кошарний розглядає соціально-психологічні аспекти толерантності, зазначаючи: «Виявляючись зовні як толерантна, поведінка індивідуума по суті може бути пов'язано з конформністю, соціальним боягузством, безініціативністю, байдужістю чи навіть зневагою до партнера по взаємодії. При неправильному формуванні толерантності можуть придусуватися індивідуальність, активна життєва позиція, прагнення до самовираження і самореалізації. Толерантність мо-

---

⁵³⁸ Жадан І.В. Політична освіта: соціально-психологічні чинники формування толерантності підростаючого покоління // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 2002. – № 5 (8).

же бути зовнішньою, лише демонстрованою, і внутрішньою, пов'язаною з невисоким рівнем емоційного збудження»⁵⁵⁹.

Дослідник В.А.Лекторський виділяє чотири можливі моделі толерантності: 1) як байдужість, що містить існування думок, істинність яких не може бути доведена; 2) як неможливість взаєморозуміння, яка обмежує можливість взаємодії; 3) як по-благливість, яка передбачає перевагу у свідомості людини власної культури, можливе терпіння, але й одночасне презирство до інших; 4) як збагачення особистого досвіду і прагнення до діалогу, що дозволяє і поважати чужу позицію і при цьому змінювати свою в результаті критичного діалогу⁵⁶⁰.

В культурологічному руслі ідеї толерантності розглядав відомий дослідник К. Леві-Стросс, який вважав, що саме міжкультурний діалог зможе в повній мірі забезпечити збереження самотності кожного етноса і нації, досягнення культурної розмаїтості. Він зазначав: «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією, у світовому масштабі, культур, кожна з яких зберігає свою самотність ... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна установка, вона складається в передбаченні, розумінні й просуванні того, що бажає бути...»⁵⁶¹ [353 – 356].

Здебільшого саме положення К.Леві-Стросса були враховані при підготовці «Декларації принципів толерантності», затвердженій в листопаді 1995 року в Парижі. У Декларації цей термін визначається як повага, прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Це гармонія в різноманітті, це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. В Декларації також зазначається, що в основі міжетнічної толерантності лежить визнання того, що всі етноси та їхні представники є носіями різних культур, традицій, ментальності, особливостей світобачення та світосприйняття, ціннісних підходів, мають різну конфесійну приналежність. Ці найважливіші базові етнонаціональні цінності є самодостатньою право-

---

⁵⁵⁹ Толерантность – тоталерантность. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/tolerantnost-totalerantnost/>

⁵⁶⁰ Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – № 11. – 1997. – С 54 – 67.

⁵⁶¹ Леві-Стросс К. Раса и история // Леві-Стросс К. Путь масок. – М., 2000.

вою основою, що потребує використання толерантних підходів та правового захисту.

Слід відзначити, що не завжди нації чи етнічні групи розуміють важливість прагнення до толерантності, що здебільшого зумовлено політичними чинниками. З цього приводу німецький дослідник Георг Зіммель зазначає: «Деякі угруповання національних меншин, перебуваючи у конфліктній ситуації не прагнуть до діалогу зі своїми опонентами, що запевняють їх у своїй до них терпимості. Бо інакше цілісність їхньої опозиції, без якої вони не можуть продовжувати свої змагання, буде порушена... Для деяких угруповань намір знайти ворогів для того, щоб міцніше об'єднати своїх членів і щоб угруповання усвідомлювало життєву важливість такого об'єднання, може бути виявом політичної мудрості»⁵⁶². Ця позиція може бути виправдана лише в тому випадку, якщо нації чи етнічній групі загрожує небезпека і вони повинні об'єднатися для протидії ворогам. Але постійне перебування в такому стані приводить до серйозних проблем, так як постійний пошук ворогів видозмінює і спотворює свідомість населення, що приводить до того, що атмосфера підозрливості заповнює всю державу, пошук ворога перекидається всередину країни, де кожен, навіть сама близька людина може бути ворогом і всі змушені жити в постійному страху. Це характерно для тоталітарних держав, зокрема для Північної Кореї, Російської Федерації. В умовах розвитку демократії ці явища є неприпустимими, так як прагнення до терпимості і толерантності є одним із головних її засад.

Толерантність у системі міжетнічної та міжнаціональної взаємодії виступає механізмом реалізації високої культури міжетнічного спілкування. Для неї характерні такі ознаки: відмова від категоричності в оцінках культурних та політичних цінностей етносів, прагнення зрозуміти інших, визнання можливості множинних етнокультурних істин.

Толерантність не можливо нав'язувати. Як установка вона повинна носити характер індивідуального добровільного вибору, а здобуватися через виховання, отримання інформації та багатого життєвого досвіду. Як дія, толерантність — це активна позиція самозбереження і поваги до інших, уміння проявляти терпимість до різних, навіть конфронтувальних об'єктів.

---

⁵⁶² Георг Зіммель. Избранное. — М.: Юрист, 1996, — 607 с.

У процесі формування толерантності діють механізми взаєморозуміння та взаємного врахування інтересів. Міжетнічна толерантність є не тільки принципом встановлення суспільно-політичного консенсусу, а й невід'ємною властивістю людської природи та міжособистісних комунікацій.

У «Декларації принципів толерантності» зазначається, що виховання у душі толерантності потрібно розглядати як невідкладне завдання. Для цього потрібно здійснювати систематичні заходи для формування толерантності, викриваючи культурні, соціальні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства і відчуження.

Але пропагуючи толерантність ми не повинні перетворювати її в нігілізм і вседозволеність. Толерантність досить тісно пов'язана з мірою свободи особистості, що відобразив у своєму дослідженні «Свобода та терпимість» С.М. Липсета⁵⁶³. Він зокрема поставив запитання: наскільки може проявлятися міра творчої свободи як прояву толерантності? Проблема полягає в тому в тому, що активна толерантність повинна проявлятися в готовність поважати й захищати свободу і цінності інших навіть у тих випадках, коли вони сприймаються як відразливі. А здебільшого люди розуміють толерантність лише як повагу до їх власних прав і цінностей. Це є проявами егоцентризму, що призводить до перекручення і спотворення розуміння толерантності. Це проявляється в тому, що деякі люди вимагають толерантного ставлення до власних цінностей і вірувань, не проявляючи подібного ставлення до цінностей і вірувань інших людей, що призводить до зростання соціальної та міжнаціональної напруги.

Толерантність не повинна переходити у вседозволеність, аморальність і потурання гріху. Сучасний лібералізм формує головний концептуальний «механізм» світської толерантності – визнання відносності будь-яких ідеалів. Для одного гомосексуалізм – явище нормальне, інший не бачить нічого поганого в законодавчій підтримці вживання легких наркотиків, третій – в легалізації публічних будинків. Можна глумитися над чужими святинами, виправдовуючи цим художній пошук, можна перекручувати історію, тому що нічого святого немає. А відтак людина розуміє толерантність як вседозволеність, так як повинні поважати її вибір, який би він не був. В даному

---

⁵⁶³ Липсет С.М. Свобода и толерантность // Новое время. 1991. – №21. – С. 28, 29.

контексті людина в праві сповідувати вакхабізм, ленінізм, сатанізм. Всі релігії однаково потрібні (або не потрібні). І якщо ти віриш не в це, а наприклад, у Христа, то ти — маргінал. Ніяких абсолютних Істин! — І тільки це абсолютно. У кожного своя правда. Так толерантність перетворюється на ідола.

В даному розумінні сучасний лібералізм приводить до формування агресивної толерантності. Нібито ти можеш вільно проявляти свої погляди, але якщо вони заперечують цінності іншої людини, то вже не можеш їх виражати, а відтак і захищати свої цінності. Якщо ти християнин, то не можеш демонстративно носити хрестик, бо порушуєш права атеїстів, чи не можеш критикувати представників сексуальних меншин, бо порушуєш їхні права. А коли в школі нашим дітям будуть насаджувати ідеї терпимості до гомосексуалістів чи лесбіянок, чи повинні ми це терпимо сприймати, навіть якщо це суперечить нашому релігійному світогляду. Такі випадки агресивної толерантності в багатьох розвинутих країнах з кожним роком стають все більш масовими⁵⁶⁴.

Зокрема в містечку Reusel (Нідерланди) під час традиційного карнавалу група геїв увірвалася до церкви і зажадали святого причастя. Коли священник їм відмовив, так як це суперечило християнському віровченню, то гей-активісти подали заяву в поліцію, і священник був негайно викликаний в дільницю для надання свідчень

В Глазго американський вуличний проповідник Шон Хоулс був заарештований і провів ніч у в'язниці, так як у проповіді зазначив, що гомосексуалізм — це гріх. Суддя засудив його до штрафу в 1000 фунтів.

В Німеччині декілька християнських сімей з містечка Салькоттен були засуджені місцевим судом до серйозних штрафів за те, що заборонили своїм дітям відвідувати уроки сексуального виховання в школі, пославшись на свої релігійні переконання, а також заборонили їм брати участь у театральній постановці «Мое тіло належить мені». Оскільки сім'ї не погодилися з штрафом (виплатити штраф — означає визнати себе винним), то чоловіки-батьки сімейств були відправлені у в'язницю.

У Великобританії Верховний суд відкинув апеляцію міс Лейдел з містечка Іслінгтон, співробітниці місцевого бюро реєстрації шлюбів, яка просила керівництво не змушувати її

---

⁵⁶⁴ Чому Європі не потрібен Бог? Електронний ресурс. Режим доступу:
<http://christusimperat.org/uk/node/29073>

реєструвати гей-шлюби, оскільки це не відповідає її християнським переконанням. Керівництво бюро погрозило їй звільненням. Міс Лейдел звернулася до суду, який визнав її претензії несуттєвими.

Ці випадки наочно нам показують, що в результаті реалізації такої «толерантності» ми отримуємо суспільство, в якому справжньої свободи думки і совісті не буде, так як така свобода передбачає можливість її реального практичного вираження, а в суспільстві масового споживання існує лише свобода отримання різноманітних насолод, що розбещує людину, робить з неї споживача-паразита, приводить до вседозволеності без будь-якого смислового інтелектуального чи духовного наповнення.

5.3.2. Досягнення консенсусу як важлива ознака політичної культури

Для вирішення важливих державотворчих завдань, які виникають перед Українською державою потрібно сформувати атмосферу взаєморозуміння і злагоди. В Конституції України проголошується зміцнення громадянської згоди в країні та досягнення консенсусу. Все більше актуалізується потреба в деліберативній (узгоджувальній, консультативній, переговорній) демократії — формі демократії, що передбачає проведення обов'язкових політичних консультацій з різними соціальними групами для досягнення консенсусу.

Консенсус (від лат. *Consentio* — спільність почуттів, думок, взаєморозуміння) — це угода значної більшості членів будь-якої спільноти щодо найбільш важливих принципів політичної організації, розподілу цінностей, влади і прав у суспільстві.

Консенсус — універсальний принцип демократії, який дозволяє вирішувати і попереджати протиріччя і конфлікти, знімати напруженість у суспільстві, досягати згоди зі спірних питань. Принцип консенсусу передбачає врахування думки як більшості, так і меншості. Його досягненню сприяє високий рівень життя, повага прав і свобод людини, наявність толерантності (терпимості) в суспільстві, існування інституційних, опрацьованих державою форм вирішення конфлікту, етнічна та релігійна однорідність суспільства. Вперше поняття консенсусу було введено в політичну практику О. Контом.

Теорія консенсусу розроблялася А. Токвілем, який обґрунтував висновок про те, що суспільство існує тільки тоді, коли більша частина людей має загальний погляд на різні проблеми,

загальні звички. Пануючі в конкретному суспільстві цінності й ідеали зумовляють моделі поведінки індивіда. Спільність цих цінностей змушує індивіда пристосовуватися до позицій інших людей, тим самим досягається рівновага суспільної системи.

У закінченій формі теорія консенсусу склалася в 1950–1960-і роки в працях Т. Парсонса, Е. Дюркгейма та ін. Вона будується на переконаності в здатності людини до запобігання різним конфліктам і проведення дебатів в спокійній атмосфері.

У демократичних суспільствах звичайно виділяються три об'єкти можливої угоди, які можуть бути трансформовані у відповідні їм рівні консенсусу.

Перший рівень консенсусу показує, чи поділяє дане суспільство однакові ціннісні уявлення і цілі. Він означає згоду з базовим нормам і принципам більшості членів суспільства.

Другий рівень консенсусу встановлює правила політичної поведінки, що фіксуються в конституціях. Він означає згоду більшості щодо головних «правил гри» (наприклад, визнання результатів виборів, що відбулися).

Третій рівень консенсусу висуває на передній план проблему «влада — опозиція». Консенсус з приводу політики означає згоду більшості щодо основних форм організації політичної влади (наприклад, визнання даної форми правління). При цьому розбіжності можуть існувати з приводу ставлення до членів уряду, а не до форми управління.

Подібні ідеї представляє дослідник П. Вознюк, виділяючи два основні компоненти, необхідні для досягнення та підтримання національної злагоди. Це, по-перше, достатньо чітка структура суспільних інтересів (соціальний аспект побудови консенсусу). По-друге, це існування дієвих механізмів політичної комунікації, здатних забезпечити адекватне представництво й оперативне узгодження наявних у суспільстві інтересів та позицій (інституційний аспект). Безперечно, важливою є також суто психологічна готовність людей до конструктивного діалогу. Проте вона цілком може бути результатом реалізації двох зазначених умов.

Але чи сформовані в нашій країні вищезгадані компоненти і чи готове українське суспільство та політична еліта на сучасному етапі до досягнення консенсусу? У країні існує велика кількість соціальних груп, що відрізняються за віковими, статевими, фаховими, майновими, територіальними, етнічними, релігійно-конфесійними, політико-ідеологічними та іншими

критеріями. Слід також відзначити, що ці критерії здебільшого чітко не визначені і не завжди людина чітко ототожнює себе з певною соціальною групою, що в значній мірі впливає на стабільність і передбачуваність її особистої громадянської позиції, яка є дуже важливим чинником у процесі суспільного діалогу. Лише адекватно усвідомлені та структуровані інтереси можуть бути більш чи менш успішно узгоджені.

Слід констатувати, що в Україні зростають диспропорції в межах певних соціальних груп, зокрема зростає майнова диференціація населення. Так, за останніми даними доходи 10% найбільш заможних громадян України перевищують доходи 10% найбідніших в 12 – 15 разів⁵⁶⁵[с.7].

Певні проблеми ми маємо й із національною ідентичністю, що ми відзначали в попередніх розділах. Слід також відмітити наявність в Україні суттєвого викривлення територіальної (передусім сільської та міської), а також регіональної ідентичності як спадок міграційних процесів минулого, головним чином доби СРСР. Але однією з самих головних соціальних проблем українського суспільства є жорсткий поділ на взаємно антагоністичні «владну еліту» і «народ». Відвертий цинізм можливо-владців, які ігнорують інтереси «народу» на користь власним приватним і суто егоїстичним прагненням, призводить до посилення рівня недовіри населення до влади. Суспільство внаслідок цього все більше розколюється, поляризується, втрачає цілісність, а весь тягар такого стану несе мовчазна більшість. Вона, крім того, позбавлена засобів контролю над діями еліти, її фактично усунуто від участі в політичному житті.

Підсумовуючи слід зазначити, що в більшості населення ще не пробуджені, не сформовані власні конкретні, більш-менш усвідомлені соціальні інтереси і соціальний статус. В даному контексті дослідник Є. Головаха зазначає, що «за цієї суспільної ситуації (перехідного періоду) виникає дезорієнтація індивідуальної та масової свідомості, яка виявляється у соціально-психологічній амбівалентності – суперечливому поєднанні взаємовиключних орієнтацій»⁵⁶⁶[с. 27 – 28].

Ситуація також ускладнюється недостатнім рівнем готовності окремих соціальних груп до примирення, особливо в

---

⁵⁶⁵ Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу // Нова політика. – 2009. – № 1. – С. 5 – 11.

⁵⁶⁶ Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С.24 – 39.

сфері деяких контраверсійних історичних питань, що є наслідком тривалого панування конфронтаційних ідеологем «класової боротьби» і «диктатури пролетаріату». Відтак можливість формування загальнонаціонального консенсусу в нашій країні визначається здебільшого діями політичної еліти, її ініціативою та активністю у царині порозуміння. Отже, саме політико-інституційний аспект слід визнати вирішальним для налагодження суспільного діалогу.

Але на жаль слід відмітити, що українські політичні сили здебільшого прагнуть до реалізації власних цілей досить часто будь-якою ціною, не прагнучи до діалогу та досягнення консенсусу задля суспільної злагоди. Найбільш яскраво це проявляється у відносинах влада — опозиції, де ніхто не хоче йти до порозуміння, а тільки критикують один одного, часто використовуючи «брудні технології».

А це призводить до виникнення «загрози використання силових методів боротьби для відновлення соціальної і політичної рівноваги, при якій цілі й цінності, покликані об'єднати і консолідувати суспільство, відходять на другий план, підпорядковуються логіці боротьби, а не спільного творення, логіці придушення, підкорення, а не пошуку компромісу і злагоди»⁵⁶⁷ [89, С. 10], що, на жаль, і відбулося на прикладі Євромайдану. Навіть у мовному спілкуванні українських політиків «...переважає монологізм, коли один не чує іншого, практика домовляння, а не діалогічного обговорення, закритість, коли суспільство не має можливості зрозуміти дії і прагнення політичних суб'єктів»⁵⁶⁸ [105].

Тому в сучасних умовах актуалізується питання щодо формування ефективних механізмів подолання політичних протиріч і конфліктів, що в подальшому сприятиме вирішенню проблем і в інших сферах суспільного життя. У ситуації, коли стосунки влади і опозиції провокують підрив громадянського спокою (зокрема, і в міжетнічній площині) виникає потреба в елементарному діалозі сторін. Причому досить важливо здійснювати діалог не лише на рівні політичних еліт, а в масштабах усього суспільства. Хоча в Конституції не прописана норма, яка б зобов'язувала керівництво у складні моменти суспільного життя радитись із народом, закладений у ній принцип відпові-

---

⁵⁶⁷ Медведчук В. Новий вимір демократії. — К.: Основні цінності, — 2001. — 144 с.

⁵⁶⁸ Постригань Г. Ф. Політичний дискурс як необхідна умова демократичного суспільства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 2000. — Вип. 32. — С. 72.

дальності держави перед людиною за свою діяльність дає підстави населенню, об'єднанням громадян, у т. ч. політичним партіям, вимагати від влади у певних випадках не тільки діалогу, а й звітів про здійснення державної політики в інтересах людини.

Україна прагне створити відкрите суспільство, що ставить проблему консенсусного політичного дискурсу на перше місце. Влада як репресивний апарат вже не діє. Існування спільноти та інституцій (і серед них головної — держави) значною мірою залежить від того, як буде розвиватися політична комунікація. Відкрите суспільство характеризується тим, що в політиці набуває значущості мова «Іншого». Сьогодні існує нагальна необхідність на основі цивілізованої політичної культури створювати справедливі норми, що дозволяють конструктивно вирішувати конфлікти, упорядковувати динаміку політичного процесу і суспільного життя в цілому.

5.4. Становлення політичної культури та утвердження моральних цінностей в умовах духовно-ціннісної кризи

Ще одним із важливих шляхів консолідації української політичної нації є становлення політичної культури. У сучасній політичній науці існує ряд визначень поняття політичної культури. Термін «політична культура» ввів у науковий обіг німецький філософ-просвітитель І. Гердер. У його праці «Ідеї до філософії історії людства» воно двічі зустрічається при розгляді ним політичного життя стародавніх євреїв і давніх греків⁵⁶⁹[3]. Показово, що в англійському виданні цього твору в першому випадку переведено «політична культивация»⁵⁷⁰[4]. І це, видається, не випадковим. У XVIII в. термін «культура» ще тільки починав з'являтися і вживання його в соціально-етичному значенні носило несистематичний характер.

Необхідно також зазначити, що для І. Гердера політична культура була тісно пов'язана з соціальною культурою. Ряд дослідників підтримають дану точку зору, вважаючи, що політична культура в якості свого генезису має загальну культуру. Так Денніс Каванах стверджує: «Політична культура — це скоріше новий термін для старої ідеї. Поняття культури, духу, настрою або сукупності цінностей, яка формує спосіб здійснення політики народу або групи, були відомі з тих пір, як лю-

---

⁵⁶⁹ Гердер І.Г. Ідеї до філософії історії людства. — М.: Наука, — 1977. — С.333, 368;

⁵⁷⁰ Herder J.G. Reflections on the Philosophy of the History of Mankind/Transl. by T.O.Churchill; abridged and with an introduct. by F.E.Manuel. — Chicago; L.: The Univ. of Chicago Press, — 1968. — P. 144.

ди почали обговорювати питання політики»⁵⁷¹ [8]. Майкл Брінт у своїй книзі [10] розглядає три культурні традиції в дослідженні політичної культури: французьку соціологічну традицію від Монтеск'є до Токвіля, німецьку традицію культурної філософії від Канта до Вебера і біхевіористський підхід американської політології⁵⁷². У російській політології також присутні схожі підходи. Так, наприклад, С.А. Шірінянц пише, що в «Віхах» давалася оцінка політичної культури російської інтелігенції рубежу ХІХ – ХХ ст.⁵⁷³ [11].

На теренах Російської імперії це поняття вперше використав П.Б. Струве в 1901 році в статті «В чому ж істинний націоналізм?». Політичну культуру поряд з релігійною та громадською він відносить до тієї частини культурної творчості, «яка представляє безпосередні шляхи розвитку для людського духу», протиставивши її «низинній сфері матеріальних інтересів»⁵⁷⁴. В іншій статті він зазначає: «І до всіх факторів нашої слабкості і незабезпеченості приєднується повна відчуженість офіційної Росії від універсального духу не тільки громадської і політичної, але навіть і моральної культури сучасності»⁵⁷⁵. Політичну культуру П.Б.Струве вважав частиною духовної культури. Вона ґрунтується на політичній зрілості і відповідальності і є протилежністю політичної наївності. Політична культура пов'язана з культурою політичної діяльності і демократизмом, які несумісні як із зайвою революційністю, так і з остаточним рішенням політичних і соціальних питань.

Системне дослідження даного поняття здійснив американський політолог Г. Алмонд. В роботі Г. Алмонда і С. Верба [20] порівнюються політичні культури п'яти країн і пропонується об'єктивний критерій типології: ступінь включення громадян в політичне життя⁵⁷⁶. Так Г. Алмонд зазначає, що політична культура — це «певний зразок орієнтацій на політич-

---

⁵⁷¹ Kavanagh D. Political Science and Political Behavior. L.: Allen & Unwin, — 1983. — P. 48.

⁵⁷² Brint M.A Genealogy of Political Culture. Boulder, Colo.: Westview Press, 1991. ди. Так, наприклад, С.А. Шірінянц пише, що в «віхи» давалася оцінка політичної культури російської інтелігенції рубежу ХІХ – ХХ ст.

⁵⁷³ Шірінянц С.А. «Віхи» і модель політичної культури інтелігенції // Вісник Моск. ун-ту. Сер. 12, Соціально-політичні дослідження. — 1994. — N2.

⁵⁷⁴ Струве П.Б. У чому ж істинний націоналізм? // Струве П. На різні теми: (1893–1901 pp.): СБ статей. СПб: Изд. О.Н. Поповой, — 1902. — С. 554.

⁵⁷⁵ Струве П.Б. Політика внутрішня і політика зовнішня // Струве П. Patriotic: Політика, культура, релігія, соціалізм: СБ статей за п'ять років: (1905–1910 pp.). СПб: Изд. Д.Е. Жуковского, — 1911. — С.287.

⁵⁷⁶ Almond G.A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, — 1963.

ні дії»⁵⁷⁷, в який вбудована всяка політична система. Остаточне визначення політичної культури, сформульоване Г. Алмондом і Г. Пауеллом, звучить наступним чином: «Політична культура є сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що утворює основу політичних дій і надає їм значення»⁵⁷⁸. Зазначені індивідуальні орієнтації, на думку американських учених, включають в себе кілька елементів:

а) пізнавальну орієнтацію — істинне або помилкове знання про політичні об'єкти та ідеї;

б) афективну орієнтацію — відчуття зв'язку, ангажованості, протидії і т.д. щодо політичних об'єктів;

в) оціночну орієнтацію — судження і думки про політичні об'єкти, які передбачають використання стосовно до політичних об'єктів і подій якихось оціночних критеріїв.

Концепція Г. Алмонда і С. Верби в подальшому отримала розвиток в роботах Л. Пая, С. Гантінгтона, Д. Елазара, Х. Доменігера, А. Брауна, Ф.М. Бурлацкого і А.А. Галкіна та ін.

Виникнувши як природна еволюція біхевіоралістського підходу у політичних дослідженнях в США, концепція політичної культури дозволила якоюсь мірою подолати розрив між мікро і макроаналізом політичного процесу [26]. Надалі розвиток політикокультурної проблематики вже став виходити за рамки біхевіоралізму.

Як вказує Арчі Браун, визначення політичної культури (у західній політології) можуть бути класифіковані в дві групи: 1) ті, які обмежують сферу політичної культури суб'єктивними орієнтаціями націй, соціальних груп або індивідів по відношенню до політики, і 2) ті, які розширюють концепцію до включення в неї зразків політичної поведінки. Більшість політологів віддали перевагу більш обмеженій категорії⁵⁷⁹ [27].

До прихильників другої групи відносяться дослідники Р. Такер, Е. Баталов, Е.А. Егоров, Н.М. Кейзеров, М.Х. Фарукшін та інші. Так, американський політолог Д. Пол зазначає, що політична культура це конфігурація цінностей, що визначають політику суспільства. У. Розенбаум розуміє під політичною

---

⁵⁷⁷ Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. — 1992. № 4. — С 34.

⁵⁷⁸ Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. — 1992. № 4. — С 36.

⁵⁷⁹ Brown A. Political Culture // The Social Science Encyclopedia / Ed. by A.Kuper and J.Kuper. L.; Boston; Henley: Routledge & Kegan Poul, — 1985. — P.610.

культурою концептуальне позначення почуттів, думок і поведінки, які ми констатуємо, спостерігаючи за людьми, що живуть своїм повсякденним життям.

На думку Е. Баталова, політична культура — це система історично сформованих, відносно стійких, установок, переконань, уявлень, моделей поведінки, що реалізуються шляхом безпосередньої діяльності суб'єктів політичного процесу та забезпечують тяглість процесу відтворення політичного життя суспільства. М. Фуко зазначає, що політична культура присутня в будь-якому феномені нашого життя, зумовлюючи наші думки, прагнення, дії. О. Галкін визначає політичну культуру як національний історичний досвід, спресований у суспільній свідомості, а також як форму поведінки⁵⁸⁰.

Ряд дослідників поділяє сучасні концепції політичної культури на «емпіричні», засновуючи свої міркування на інтерпретаціях матеріалів конкретних соціологічних досліджень і статистики і «антропологічні», які виходять з деяких загальних культурологічних, історичних та інших побудов. Звичайно, будь-який поділ авторів значною мірою умовний і пов'язаний з поставленими завданнями.

В українській політичній думці вперше термін «політична культура» використав В. Липинський. Він її визначає як «хотіння і вміння» національної еліти застосовувати у своїх діях дані політичної науки. Рівень політичної культури безпосередньо пов'язаний з рівнем інтелігентності нації, яка повинна правдиво аналізувати суспільні явища⁵⁸¹. На сучасному етапі питання політичної культури вивчають Є. Бистрицький, Є. Головаха, В. Лісовий, В. Бебик, М. Головатий, В. Крисаченко, В. Ребкало, О. Рудакевич, Н. Паніна, Ю. Пахомов та інші. Зокрема В. Лісовий вважає, що політична культура має такі складові частини:

- політичну свідомість — основні уявлення та ідеї про суспільство та державу;
- політичну поведінку — дії, спрямовані на використання влади чи намагання впливати на державу;
- політичні інститути — структури, які забезпечують формування влади і впливають на формування попередніх двох елементів⁵⁸².

⁵⁸⁰ Галкін А.А. Становление политической науки: от философии и политики к политическому моделированию — СПб.: Питер., — 2002. — С. 77.

⁵⁸¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Видання друге. — Нью-Йорк. — Булава. — 1954. — 470 с.

⁵⁸² В. Лісовий. Культура, ідеологія, політика. Збірка есеїв. — К.: вид-во ім. Олени Теліги, — 1997. — 352 с. — С. 117.

Інший дослідник О. Рудакевич виділяє такі чинники формуванню вітчизняної політичної культури [5, с. 29]:

- демократизація суспільства;
- формування історичної пам'яті української нації;
- підтримка інноваційних ініціатив;
- залучення експертів, дослідників до розробки нових політичних ідей;
- формування джерельної бази новітньої політичної культури;
- законодавча підтримка ефективних політичних програм та розробка дієвих механізмів їх повсюдного впровадження⁵⁸³.

Аналізуючи стан сучасної політичної культури, більшість дослідників називають нинішню українську політичну культуру постколоніальною, що породжує комплекс національної меншовартості, недооцінку власних національних інтересів, недовіру до власних сил і прагнення більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Політична культура України також має риси авторитаризму, етатизму, патерналізму. Але в той же час у неї проявляються такі традиційні риси української ментальності як народоправство, толерантність, людино- і націоцентричність (держава для людини і нації, а не людина і нація для держави).

В сучасній політичній культурі дослідники виділяють значний рівень морального, правового, політичного нігілізму.

Характеризуючи сучасну українську політичну культуру ряд українських політологів, зокрема В. Андрущенко, І. Курас, М. Михальченко, В. Полохало, С. Рябов та інші вважають, що вона поєднує різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні і негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники⁵⁸⁴. Також для вітчизняної політичної культури характерним є дуалізм, тобто з однієї сторони спостерігається орієнтація на західноєвропейські політичні цінності, а з іншої сторони помітними є риси ментальності та культури східних народів — прагнення до авторитаризму та харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі.

---

⁵⁸³ Рудакевич О., Гутор М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). — Тернопіль: Поліграфіст, — 1998.

⁵⁸⁴ М. Дмитренко. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення. <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=44&c=906>

Дослідниця Л. Нагорна відмічає фрагментарність вітчизняної політичної культури, яка має політичні, географічні, культурні, конфесійні виміри. Вона відзначає, що за шкалою Ліпсета на Сході перевагу віддають універсалізмові, а на Заході індивідуалізму, партикуляризму⁵⁸⁵.

Дослідник М. Процьків вважає, що вітчизняна політична культура має посттоталітарні риси і характеризується такими ознаками як політична залежність (відсутність політичної автономності); безвідповідальність, властива для політичної влади і мас; інертність політичної свідомості (страх перед інноваціями); моральний примітивізм, який проявляється у нівелюванні політичних свобод і прав людини, що призводить до відчуження суспільства від політичного виміру життя і породжує недовіру до органів влади⁵⁸⁶.

В даному контексті дослідник Є. Головаха відзначає, що «...між формальною легітимністю влади та її реальною легітимністю нерідко лежить глибока прірва, на одному краю якої опиняється законно обрана влада, а на другому — народ, що її обрав»⁵⁸⁷ [13]. Саме порушення демократичних принципів і сприяє в першу чергу підриву довіри і поширення культури недовіри.

На думку більшості дослідників, однією з головних проблем вітчизняної політичної культури є недостатній рівень моральності та відповідальності політичної еліти перед народом та відсутність прозорості дій влади. Влада відокремлюється від народу, турбуючись лише про власні інтереси. Тому дуже актуальним для українського суспільства є кардинальне оновлення влади, що повинно сприяти реалізації структурних реформ в усіх сферах суспільного життя. Процеси люстрації вже розпочалися після Євромайдану, але наскільки вони будуть ефективними покаже час. В сучасних умовах також виникає нагальна потреба в формуванні нової політичної культури, позбавити її від рис посттоталітарної політичної культури, яка сформувалася ще за радянських часів і має досить міцні позиції і перейти до культури відповідальності, довіри та прозорості.

Нова політична культура повинна бути спрямована на відродження традиційних українських національних цінностей,

---

⁵⁸⁵ Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: Стилос, — 1998.

⁵⁸⁶ Процьків М. Від особистої культури до політичного майбутнього: спроба аналізу суспільно-політичної культури в Україні у контексті тоталітарної спадщини // Сучасність. — 2000. — № 3. — С. 85 — 86.

⁵⁸⁷ Головаха Є.І Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — К.: Фонд «Демократичні ініціативи»; Ін-т соціології НАН України, — 1997. — С.74.

на розбудову української суверенної держави, на забезпечення прав і свобод громадян, на досягнення довіри між громадянами та владою. Політична культура є важливим показником та чинником становлення демократії в суспільстві. Ю. Пахомов зазначає, що саме «демократія є тим явищем, що найбільшою мірою репрезентує політичну культуру»⁵⁸⁸.

Нова політична культура повинна базуватися на базових національних і загальнолюдських цінностях. Дослідниця Анна Карнаух зазначає, що політична культура крім орієнтації на політичні аспекти, також активно взаємодіє з іншими складовими духовного життя суспільства: культурою, наукою, освітою, тощо. Тому недостатній рівень розвитку національної культури, руйнування історичних пам'яток, занедбаність сільських освітніх та культурних закладів, негативно впливає на формування політичної культури⁵⁸⁹.

В даному контексті дослідники В. Валевський, С. Рябов, М. Тоненко також закликають звертатися до простору цінностей і смислів так званої «ідеології культури», що передбачає світоглядні цінності, які можуть консолідувати націю в єдине соціокультурне ціле. Потрібно формувати культуру довіри, діалогічності, толерантності та відповідальності. Кожен повинен розуміти, що він несе частку відповідальності за стан справ у суспільстві, але особливу цю відповідальність повинні усвідомлювати політики і чиновники, а громадяни повинні мати чіткі механізми впливу на можновладців і позбавлення їх посад, в разі, якщо вони не виконують свої обов'язки. Для створення культури довіри, у суспільстві потрібно послідовно, незмінно і повсюдно застосовуватися демократичні і правові принципи. Крім того важелі контролю щодо даних процесів повинні застосовуватися помірковано і в якості крайнього заходу.

Для формування політичної культури потрібно:

- забезпечити становлення системи вітчизняної політичної науки і освіти, що ґрунтується на давніх політичних традиціях та використовує передові досягнення світової політичної думки;
- створити єдину систему політичного знання для всіх верств населення. Відповідно для цієї мети потрібно актив-

---

⁵⁸⁸ Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби// Політологічні читання. – 1992. – 2. – С. 40.

⁵⁸⁹ Анна Карнаух. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні//Персонал. № 9/2007

ніше залучати ЗМІ, які здійснюючи об'єктивний розгляд політичних подій, сприяють формуванню політично освічених громадян, які зможуть правильно орієнтуватися у політичній ситуації, що постійно змінюється, будуть приймати відповідальні рішення;

- формувати історичну пам'ять українського народу, так як історія навчає враховувати помилки минулого, не допускаючи їх в майбутньому. З цього приводу Б. Цимбалістий зазначає, що «політична культура, як кожна культура, — це делікатний цвіт попереднього розвитку. Вона в'яне і вмирає, коли суспільство регресує до примітивного способу життя, коли обставини несприятливі»⁵⁹⁰ [7, с. 89].

- забезпечити формування правової культури, так як важливою умовою розвитку політичної культури є утвердження в суспільстві принципів правової держави. У всіх сферах життя повинно панувати верховенство права.

Але процес формування нової політичної культури стримується рядом чинників. Слід констатувати, що для вітчизняної масової свідомості ще залишається характерним «інструменталістське» розумінням демократії, яке проявлялося в очікуванні від неї насамперед покращення соціальних і матеріальних аспектів життя. А це є можливим при глибинній зміні масової свідомості, коли громадяни в першу чергу будуть вимагати від себе дотримання демократичних принципів, а відтак і від влади, яка в таких умовах змушена буде змінитися. В розвинутих західних суспільствах влада тому й демократична, що громадяни мають високий рівень громадянської і політичної культури і вимагають від влади виконання їхніх обов'язків. Труднощі в формуванні розвинутої демократичної правової культури зумовлені також значною масштабністю і об'єктивною складністю економічних, політичних проблем, що стоять перед сучасною Україною.

Досягнути високого рівня політичної культури можна лише шляхом неухильного перетворення суспільства у справді демократичне, де панують принципи верховенства права та захисту свобод людини, створюються належні умови для реалізації інтересів людини у різних сферах життя, забезпечується належний рівень духовного і морального розвитку населення України. Для досягнення цієї мети ми повинні прагнути до

---

⁵⁹⁰ Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 4.

реалізації принципу політичного і культурного різноманіття. Ми повинні сформувавши політичну культуру нового суспільства, яка повинна бути культурою порозуміння, згоди, громадянського миру, моральності та відповідальності, поваги до свобод і прав людини.

5.5. Основні вектори оптимізації політики національної безпеки Української держави в сфері культури, освіти, науки, релігії, історичної пам'яті.

Слід відзначити, що сьогодні на рівні вищих державних органів влади вказується на важливість оптимізації гуманітарної політики держави. Так Президент України П. Порошенко у своєму зверненні до Українського народу з нагоди Дня Соборності акцентував увагу на важливості формування української політичної нації. На його думку, вона остаточно ствердилася на всіх теренах — західних, східних, північних, південних та центральних — та об'єднала представників різних етносів та носіїв різних мов. П. Порошенко також підтримав слова Михайла Грушевського про заклик не роздмухувати відмінності і різниці нашого народу, а навпаки розвивати почуття єдності і солідарності. Він чітко зазначив, що єдиною державною мовою буде українська, але ніхто й ніколи не зазіхатиме на право людей говорити російською та іншими мовами⁵⁹¹. Президент України, розглядаючи гуманітарний розвиток України через призму національних пріоритетів та європейських очікувань, також неодноразово зазначав про важливість формування єдиного гуманітарного простору країни.

Всі ці позитивні декларативні наміри потрібно підтверджувати дієвою політикою держави в гуманітарній галузі. Зокрема потрібно здійснити активне громадське обговорення, затвердити і забезпечити реалізацію Концепції гуманітарного розвитку України та Стратегії культурної політики України, які мають окреслити пріоритети державної культурної політики та гуманітарного розвитку як елементу загальної стратегії модернізації України.

З метою ефективної реалізації гуманітарної політики потрібно подолати ряд викликів і загроз, що існують в даній галузі, що і повинна здійснити політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. Для реалізації страте-

---

⁵⁹¹ Звернення Президента з нагоди Дня Соборності. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/32094.html>

гічних пріоритетів політики національної безпеки в гуманітарній сфері, досягнення національної єдності та консолідації української політичної нації шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина, потрібно вирішити ряд першочергових завдань.

Задля цього слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні.

Доцільно в Апараті Ради національної безпеки і оборони України створити відповідний відділ з питань гуманітарної безпеки, який міг би виконувати такі функції:

- розробляти основні напрями стратегії політики національної безпеки в гуманітарній сфері;
- здійснювати моніторинг процесів у сфері гуманітарної безпеки;
- здійснювати прогноз наслідків реалізації рішень державних органів щодо виявлення, попередження та запобігання загрозам національній безпеці в гуманітарній сфері;
- забезпечувати підготовку рекомендацій Президентові України щодо виявлення, подолання та запобігання загрозам в сфері освіти, науки, культури, релігії тощо;
- розробляти пропозиції щодо оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері.

Розробляючи шляхи оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері в контексті забезпечення національної безпеки в цілому, потрібно сприяти формуванню національної безпеки не тільки як характеристики захисту від загроз, а і як урегульованих правом суспільних відносини, що відображають стан об'єктів національної безпеки. І важливу роль в цьому повинно відігравати саме громадянське суспільство. Так дослідник Г.В. Новицький вважає, що ключовими складовими процесу забезпечення національної безпеки повинні стати аналіз, прогнозування та контроль громадянським суспільством стану об'єктів національної безпеки. За та-

кого підходу вся діяльність держави може бути врегульована та оцінена через призму національної безпеки шляхом поступового створення відповідної галузі права в системі права України. Це буде сприяти формуванню договірної (безпекової) моделі держави в Україні⁵⁹².

Крім того здійснюючи аналіз, прогнозування та контроль громадянським суспільством стану об'єктів національної безпеки потрібно розробляти систему заходів, спрямованих на попередження виникнення загроз в тій чи іншій сфері суспільного життя. Сучасний стан вітчизняної безпекової галузі здебільшого характеризується здійсненням заходів в сфері захисту національної безпеки, коли загрози вже починають реалізуватися і потрібно мінімізувати негативні наслідки. А зусилля потрібно направляти на виявлення і попередження загроз, а не подолання негативних ситуацій, що вже виникли.

Структуруючи напрями оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері, слід відзначити, що вона передбачає проведення узгоджених внутрішньо- та зовнішньополітичних заходів, спрямованих на подолання загроз у галузях:

- Культурній;
- Освітньо-науковій;
- Етнонаціональній;
- Інформаційній;
- Історикоформуючій;
- Релігійній;
- Зовнішньополітичній (в контексті формування «м'якої сили» держави).

З метою подолання загроз у даних галузях та реалізації ефективної гуманітарної політики ми пропонуємо здійснити ряд заходів, зокрема у сфері культури слід виділити такі пріоритети:

- вдосконалення вітчизняного законодавства в даній галузі, зокрема кодифікація сфери і прийняття уніфікованого універсального консолідованого нормативно-правового акту – Кодексу законів України про культуру, який дозволить забезпечити правову регламентацію всіх аспектів діяльності у сфері культури та мистецтва, врегулювання пов'язаних з ними суспільних відносин

---

⁵⁹² Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія. / Г.В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, – 2008. – 496 с.

- узгодження культурної політики з модернізаційними процесами в інших соціальних сферах;
- перехід від статичної моделі збереження культурної спадщини до моделі «працюючої культурної спадщини»;
- протидія негативним зовнішнім інформаційним впливам для забезпечення формування цілісного національного гуманітарного простору;
- створення ефективних механізмів збереження національної історико-культурної спадщини, зокрема посилення відповідальності за руйнування чи розкрадання пам'яток культури;
- поліпшення кадрового потенціалу закладів культури підвищення їхнього кваліфікаційного рівня, кадрова ротація, орієнтована на підвищення кваліфікації та креативності менеджменту
- інтеграція української культури до світового культурного простору, посилення потенціалу «м'якої сили» Української держави.
- підтримка інтенсивного розвитку вітчизняних культурних індустрій шляхом формування режиму державного протекціонізму для національного виробника культурних товарів і послуг;

Останнє завдання є одним із найбільш важливих. Для його реалізації потрібно:

- розробити Стратегію розвитку вітчизняних культурних індустрій;
- забезпечити проведення єдиної державної політики щодо вирішення питань, пов'язаних з організацією діяльності кіноіндустрії та видавничого сектора;
- вдосконалити чинне законодавства в галузі культури, чітко визначивши шляхи оптимізації фінансового забезпечення галузі з використанням недержавних джерел фінансування;
- створити механізми звільнення від оподаткування коштів, інвестованих з інших сфер діяльності у розвиток культурних індустрій. Вирішення питання оподаткування меценатських і спонсорських коштів, спрямованих на розвиток даної галузі;
- розробити Національним банком України механізми пільгового кредитування державними і комерційними банками підприємств кіноіндустрії та видавничої галузі;

- забезпечити створення широкої загальнонаціональної мережі кінотеатрів та книгорозповсюдження, зорієнтованої на реалізацію вітчизняної продукції, зокрема досягнути забезпеченості населення закладами кіновідеопоказу:
  - міське населення — до 2 кінозалів в розрахунку на 100 тис. жителів;
  - сільське населення — до 4 кіно(відео)установок в розрахунку на 10 тис. жителів.

Крім того у галузі кіноіндустрії забезпечити продовження реформування матеріально-технічної бази кінематографії, зокрема:

- сприяти створенню в Національному центрі Олександра Довженка сучасної технічної бази для субтитрування, обробки і тиражування фільмів, переведення їх на цифрові носії і навпаки, студії з озвучення і дублювання фільмів в системі Долбі;
- сприяти створенню на базі кінотеатрів в районних центрах і невеликих містах (з населенням від 10 до 50 тис. жителів) мережі кінотеатрів для показу кінофільмів на цифрових носіях шляхом реконструкції кінотеатрів та впровадження мультимедійної технології.

у галузі книговидавництва:

- розробити програму популяризації вітчизняної книги, зокрема через встановлення соціальних тарифів на рекламу книжок вітчизняного виробництва, встановлення нормативів на обов'язкове надання електронними та друкованими ЗМІ часу і площ для реклами вітчизняної книги.
- вдосконалити законодавче забезпечення книговидавничої галузі, зокрема через вироблення ефективних юридичних механізмів звільнення від оподаткування бізнесових, меценатських коштів, інвестованих у вітчизняне книговидавництво тощо;
- створити єдину національну довідково-інформаційну систему книжкового простору України, забезпечити її бюджетне фінансування;
- сприяти створенню національної книготорговельної мережі шляхом надання приміщень і пільг для українських книгарень у столиці обласних та районних центрах.
- встановити обов'язкові фіксовані відрахування із центрального та місцевих бюджетів на закупівлю україномов-

ної літератури для національних, публічних, наукових і дитячих бібліотек, а також для стабільного відновлення фондів сільських та шкільних бібліотек;

- розробити та затвердити державну програму модернізації видавничо-поліграфічного комплексу України з метою збільшення конкурентноздатності книговидавничої галузі;
- створити загальнодержавний фонд підтримки видання української літератури мовами народів світу, розробка механізмів і процедури залучення до його фінансового наповнення спонсорів та меценатів, включаючи представників української діаспори;
- сприяти співпраці державних, громадських організацій, бізнес структур в даній галузі для знаходження багатоканального фінансування даної галузі, зокрема з метою створення Центру (Інституту) Книги

Для підвищення ефективності вирішення проблем збереження і популяризації об'єктів історико-культурної спадщини в країні необхідно виконати низку завдань⁵⁹³:

- розробити збалансовану довготривалу Державну програму розвитку пам'яткоохоронної сфери;
- забезпечити вдосконалення відповідної нормативно-правової бази, зокрема створити чіткі законодавчі гарантії щодо забезпечення прозорих умов здійснення передачі в оренду, концесію чи приватизацію об'єктів історико-культурної спадщини з метою залучення стратегічних інвесторів;
- забезпечити збільшення обсягу повноважень місцевого самоврядування щодо питань культурного розвитку їхніх регіонів,
- створити умови для формування корпоративної та приватної культури благодійництва та меценатства шляхом вдосконалення відповідного законодавства⁵⁹⁴[с. 206];
- створити ефективну систему контролю відповідних державних структур за належним рівнем збереження інвесторами історичних пам'яток з встановленням більш жорсткої адміністративної і навіть кримінальної відповідальності в разі пошкодження, руйнування історичних пам'яток чи використання їх не за призначенням;

---

⁵⁹³ Чупрій Л.В. Оптимізація державної політики у сфері музейної справи та збереження пам'яток. // Стратегічні пріоритети. №4. 2012. – С. 31 – 36.

⁵⁹⁴ Чупрій Л.В. Роль спонсорства і меценатства у відродженні історико - культурної спадщини в контексті реалізації гуманітарної політики держави. // Освіта регіону. №4.2011. – С 206 – 212.

- посилити контроль за дотримання вимог Охоронних договорів на пам'ятки історико-культурної спадщини та розробити проекти нормативно-правових актів, що регламентують проведення експертизи цінності пам'яток;
- активізувати рівень популяризації історико-культурної спадщини через ЗМІ і особливо телебачення;
- розробити низку заходів щодо активізації співпраці органів влади з громадськими організаціями та іншими неурядовими об'єднаннями з метою збереження історико-культурних пам'яток та забезпечення широкої популяризації серед населення вітчизняної історико-культурної спадщини.

Для формування політики історичної пам'яті потрібно реалізувати ряд заходів, зокрема:

- спрямувати зусилля на подолання дуалізму історичної пам'яті шляхом:
  - формування відкритого суспільного діалогу, спрямованого на проведення публічної дискусії навколо «болючих» тем національної історії, з долученням професійних істориків, експертів у інших галузях знання, журналістів, політиків, представників неурядових громадських організацій тощо, що створюватиме міцну основу для суспільного порозуміння та «примирення» з минулим.
  - доопрацювання та прийняття на рівні Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України нової концепції викладання історії України в школі, спрямованої на висвітлення тривалої вітчизняної традиції державотворення та на гуманізацію і антропологізацію («олюднення») минулого, досягнення громадянської злагоди, з подальшим внесення відповідних змін у навчальні плани;
  - формування та актуалізація національних «місць пам'яті» — значущих історичних подій, постатей, артефактів, за допомогою яких спільноти встановлюють ціннісно-смысловий зв'язок зі своїм минулим, тощо.

В сфері формування історичної пам'яті потрібно також забезпечити:

- прискорення процесу декомунізації та деколонізації української пам'яті;
- інтенсифікацію наукових досліджень ролі історичної пам'яті у системі національної безпеки, ризиків зовнішнього впливу на колективні уявлення про минуле.

- розробку державної програми популяризації життя та діяльності визначних українських діячів через видання відповідних книг та альбомів, виробництво їх електронних версій (CD-DVD), відкриття виставок, створення теле- та радіопередач;
- підтримку створення вітчизняних документальних та художніх фільмів про визначних діячів України;
- розробку планів заходів щодо поглибленого включення у виховний процес і позашкільну роботу вивчення біографій видатних українських діячів, унаочнити цей процес наочними засобами;
- розробку комплексних тематичних туристичних маршрути по місцях пов'язаних з життям видатних діячів України;

Для вдосконалення державно-церковних відносин, орієнтирами розвитку конфесійного середовища на майбутнє мають стати такі пріоритети:

1. Формування ефективного політико-правового механізму регламентації суспільно-релігійних і державно-церковних відносин шляхом вдосконалення законодавство щодо свободи совісті й віросповідання;
2. Сприяння утвердженню і розвитку партнерських відносин між державою і церквою. Передусім сторони мають максимально конструктивно співпрацювати щодо розв'язання найбільш соціальних проблем. Держава повинна налагоджувати ефективний діалог з представниками церков і релігійних організацій.

Для гармонізації суспільно-релігійних відносин необхідно:

- вдосконалити законодавство в сфері державно-релігійних відносин;
- забезпечити рівне ставлення до всіх віросповідань і релігійних організацій на всіх рівнях у всіх регіонах і неухильне дотримання відповідного законодавства всіма суб'єктами правовідносин;
- сприяти, не втручаючись у внутрішні справи церков, налагодженню конструктивного діалогу між православними юрисдикціями України і вирішенню протиріч між ними;
- продовжити повернення релігійним організаціям колишніх культових будов і майна на законодавчій основі;
- сприяти залученню релігійних організацій до співпраці в соціальній сфері, зокрема до роботи з малозабезпеченими

ми, сиротами, інвалідами, духовна допомога людям, що позбавлені волі.

Певні кроки потрібно робити і в плані протидії деструктивним неоекультам, які можуть становити загрозу національній безпеці. Відомий дослідник нетрадиційних релігійних культів В. Петрик пропонує при формуванні відповідної державної політики України враховувати підходи Європарламенту до новітніх релігійних об'єднань. Зокрема він вважає за необхідне зробити низку першочергових кроків, зокрема:

- вдосконалити законодавство в цій сфері, а саме розробити та подати на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про захист громадян від деструктивних психологічних впливів на психіку людини», який би регулював процедуру звернення до суду і доведення під час судового процесу фактів негативного впливу на парафіян;
- посилити контроль при реєстрації різномірних неоекультів. Представникам релігієзнавчої експертної ради ретельніше проводити експертизу віросповідних доктрин неоекультів, вивчати процеси, що відбуваються в їхньому середовищі. При реєстрації громад новітніх релігій, підпорядкованих закордонним центрам, обов'язково брати до уваги діяльність останніх;
- активніше застосовувати заходи, передбачені кримінальним і цивільним законодавством, щодо неправомірних дій, вчинених представниками неоекультів. Заборонити їхню реєстрацію при виявленні реальних фактів їхньої деструктивної діяльності. Якщо подібний культ офіційно зареєстровано і його члени проводять протиправну діяльність, його реєстрацію необхідно скасовувати у судовому порядку;
- створювати і підтримувати незалежні загальнонаціональні та регіональні інформаційні центри спостереження за діяльністю неоекультів. Здійснювати підтримку просвітницьких програм, що висвітлюють діяльність деструктивних культів, проводити науково-практичні конференції та випускати відповідну літературу, надавати пільговий доступ до ефіру громадським і науковим діячам, відповідним державним службовцям і представникам традиційних конфесій. Вносити до базових освітніх програм об'єктивну всебічну інформацію про релігії світу та права людини, елементи порівняльного релігієзнавства.

У сфері захисту моралі та національних цінностей гуманітарна політика повинна бути спрямована на:

- актуалізацію і популяризацію кращих моральних зразків та цінностей;
- суворе дотримання правових норм, соціальних, громадянських, політичних та інших прав громадян України;
- створення належних умов для виховання моральної та правової культури населення України;
- формування у масовій свідомості нового світогляду, що ґрунтується на етико-екологічних пріоритетах;
- пропагування необхідності узгодження інтересів окремої особистості та інших членів суспільства, культивування відповідальності громадянина за власну моральну позицію, за свої дії;
- формування у громадян країни позитивних образів майбутнього.

У інформаційній сфері потрібно здійснити розробку та планомірне проведення в життя спеціальних організаційно-правових та виховних заходів, спрямованих на запобігання та нейтралізацію інформаційних загроз, формування суспільної свідомості населення країни в напрямку активної протидії цим загрозам, а саме:

- формування і популяризацію державної ідеології, яка була б зрозумілою і прийнятною для більшості населення та враховувала культурні та історичні традиції розвитку багатонаціональної країни;
- створення ефективних механізмів протидії ідеям «руського мира», що нав'язує цінності та традиції, що не відповідають національним інтересам українського народу;
- розробка та здійснення цивілізованих форм впливу на засоби масової інформації з метою їх орієнтації на поширення в суспільстві духовних цінностей, що відповідають національним цілям країни, вихованню патріотизму та громадянського обов'язку щодо захисту її інтересів;

Для подолання загроз в сфері освіти та науки та розвитку даних галузей гуманітарна політика повинна бути спрямована на:

- визначення основних пріоритетів вітчизняного освітнього та науково-технологічного розвитку шляхом розробки програми розвитку інноваційних процесів в даних галузях, які в сукупності формують інфраструктуру економіки знань — основу майбутньої конкурентоспроможності України у глобалізованому світі;

- збільшення фінансування освітньої сфери. Фінансування освіти здійснюється за залишковим принципом. Потрібно сформулювати чітке розуміння того, що досягнення достатньо високого рівня соціального та економічного прогресу є неможливим в жодній державі, де наука і освіта розвиваються за «залишковим принципом»;
- забезпечення і реалізації в системі освіти ефективних механізмів виключного і постійного формування національної свідомості та морального виховання молоді, зокрема й з залученням релігійних організацій (основи християнства викладаються факультативно і виключно традиційними українськими церквами (УПЦ і УГКЦ, які мають попередньо узгодити спосіб та теми викладання між собою за посередництва держави);
- формування стратегічного планування розвитку пріоритетних галузей економіки з врахуванням їх збалансованого кадрового забезпечення. Це дасть можливість усунути значні структурні невідповідності між потребами економіки та обсягами й структурою підготовки і перепідготовки фахівців;
- створення належних умов для відбору талановитої молоді на всіх етапах (школа, вуз, аспірантура) для протидії відтоку високоінтелектуальної молоді за кордон. Заснування відповідних фондів, грантів, премій. Створення ефективної системи кредитів молоді для навчання та будівництва житла;
- активний розвиток тих стратегічних напрямків науки, де Україна ще займає міцні позиції. Налагодження більш тісного і швидкого зв'язку «наука — виробництво», так як більшість наших дослідників, не маючи можливості реалізувати свої винаходи у рідній країні, змушені продавати їх за кордон. Створення належних умов для залучення іноземних інвестицій у вітчизняну науку;
- формування нового типу університетів — дослідницьких університетів, який комплексно поєднує освіту, дослідження та інновації, що підвищить якість підготовки кадрів, в значній мірі буде сприяти розвитку наукоємного високотехнологічного виробництва та збільшить конкурентоспроможність країни у світі;
- посилення академічної та господарської автономії інститутів та університетів з метою підвищення якості знань та посилення науково-дослідницької роботи вузів. Слід конс-

татувати, що сьогодні вищі навчальні заклади відіграють другорядна роль у проведенні передових наукових досліджень, які є основою елітної університетської підготовки. Відтак обсяги фінансування університетської науки є майже на порядок нижчими академічної;

- подолання корупційних явищ в освітній сфері. Посилення відповідальності за отримання хабарів;
- усунення суттєвих диспропорцій системи вищої освіти, зокрема величезної мережі ВНЗ, частина з яких не забезпечує належну якісну підготовку фахівців. Слід також відмітити відсутність узгодженості освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра з вимогами роботодавців, надлишкову кількість напрямів, спеціальностей та спеціалізацій вищої школи. Так в Україні нараховується 76 напрямів підготовки фахівців та 584 спеціальності. Це в 2-2,5 рази більше ніж відповідні показники у США, Англії, Японії;
- створення ефективної системи післядипломної освіти, що б відповідала потребам ринкової економіки, так як сьогодні більшість з 562 інститутів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів МОН України не співпрацюють з виробництвом, а відтак їх кадрова підготовка є малоефективною;
- посилення контролю за якістю знань, які надаються у вузах. Зокрема знижується якість дипломного проектування, звужуються виробничі практики, що призводить до погіршення кваліфікаційних кондицій випускників навчальних закладів. В системі вітчизняної вищої освіти понад 70% майбутніх фахівців проходять підготовку за репродуктивною моделлю, тобто сліпо заучують певну сукупність фактів і знань і не можуть їх креативно застосовувати;
- орієнтація освіти на максимальний розвиток особистості. Заміна системи «вчитель-учень» як суб'єкт-об'єктної взаємодії на суб'єкт-суб'єктну взаємодію. Поширення педагогіки довіри та партнерства;
- використання західних освітніх підходів, спрямованих на набуття необхідних життєвих компетентностей (здатність працювати в команді, розв'язувати конфлікти, брати на себе відповідальність, застосовувати інформаційні та комунікаційні технології, творчість і винахідливість), що дасть можливість випускникам знайти своє місце в умовах ринкових відносин;
- перехід від репродуктивно-авторитарної системи навчання до освіти інноваційно-гуманістичного типу. Гумані-

зація та гуманітаризація професійної освіти. В освіті головним є не тільки надання знань, а й виховання, формування у учнів високої моральною культури;

- вирішення проблеми якісного методичного забезпечення навчального процесу. Досягнення високої якості підручників як для школи так і для вузів шляхом проведення конкурсу серед авторів посібників з залученням відповідних експертів, громадськості та молоді, що навчається;
- формування сучасної інфраструктури освіти і науки в сфері інформаційних технологій з її підключенням до європейських комп'ютерних мереж та інформаційних ресурсів;
- створення належних умов для отримання високоякісної освіти незалежно від соціального та майнового стану батьків. Забезпечення пріоритетного права отримання вищої освіти за бюджетні кошти дітям із малозабезпечених сімей. Створення ефективної системи кредитів молоді для навчання та будівництва житла;
- розвиток етнородинної педагогіки. Активне виховання в національному дусі. Залучення молоді до народних традицій, починаючи ще з дошкільного віку, шляхом не тільки викладання на уроках народознавства та українознавства основ народних обрядів та ремесел, а й безпосередньою участю дітей у обрядах та знайомство з майстрами ремесел;

Для розвитку етнонаціональної сфери та з метою задоволення мовно-культурних та освітніх потреб етнічних спільнот висуваються такі пропозиції:

- доопрацювати та ухвалити Закон про Концепцію державної етнонаціональної політики України;
- посилити державну підтримку національно-культурного розвитку національних меншин, спрямовану на розробку і реалізацію дієвих механізмів задоволення їхніх мовних, культурних, освітніх, інших життєво-важливих потреб;
- оптимізувати механізми взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування всіх рівнів з громадськими організаціями національних меншин, з метою ефективнішого забезпечення їх освітніх та мовно-культурних потреб;
- створити належні умови для подальшого розвитку мережі дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів з вивченням мов національних меншин та забезпечити відповідний навчально-методичний супровід навчального процесу мовами національних меншин;

- сприяти активнішому залученню засобів масової інформації і особливо телебачення до популяризації історико-культурної спадщини етнічних груп України;
- посилити контроль над міграційними процесами;
- забезпечити розвиток міжкультурного діалогу етнопонаціональних спільнот з метою подолання проявів ксенофобії, нетерпимості та досягнення подальшої консолідації українського суспільства.
- забезпечити належний рівень підтримки та розвитку української мови як державної мови, не порушуючи мовні та культурні права національних меншин;

Розвиткові і популяризації української мови як державної повинні сприяти такі заходи:

- створення і популяризація якісного україномовного продукту (української літератури, кіно та відеопродукції, що б відображали українську культуру, історію, досягнення в інших суспільних сферах);
- поширення україномовного середовища в російськомовних регіонах шляхом створення і підтримки україномовних дошкільних і шкільних навчальних закладів;
- створення мережі курсів вивчення української мови для підготовки і підвищення кваліфікації державних службовців;
- державна підтримка програм перекладу кращої іноземної літератури українською мовою;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки, кіноіндустрії, книговидавництва та книго розповсюдження.

В сфері забезпечення зовнішньополітичної безпеки потрібно здійснити реалізацію заходів щодо формуванню зовнішнього позитивного іміджу України шляхом:

- формування потужних українських культурних центрів за кордоном;
- підвищення ефективності проведення культурно-мистецьких, наукових, освітніх заходів за кордоном, що популяризують українську історію та культуру;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки, кіноіндустрії, книговидавництва та книго розповсюдження;
- здійснення популяризації українського культурного продукту за кордоном;
- забезпечення належної рекламної кампанії туристських об'єктів України на міжнародному рівні;

- реалізація міжнародних (транскордонних) проектів в сфері історичної пам'яті, встановлення зв'язків та обмінів між історичними школами різних країн з метою дослідження суперечливих питань історії даних країн;
- прискорення процесу інтеграції української історії у європейський простір пам'яті, що базується на засадах толерантності та взаємоповаги;
- створення дієвих механізмів щодо сприяння задоволенні мовних, культурних, освітніх потреб українців за кордоном;
- активніше долучення громадських організацій і особливо зарубіжних неурядових українських організацій для популяризації історико-культурної спадщини України за кордоном;
- створення експертно-громадської координаційної ради з питань іміджу України. Така рада буде незалежною від державних структур, але із залученням представників держави стане своєрідним креативним центром для формування позитивного іміджу України на світовій арені.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В результаті монографічного дослідження ми прийшли до таких висновків:

1) Визначені сутнісні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. Це — система суспільно-політичних заходів, спрямованих на забезпечення захищеності життєво важливих культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних інтересів та цінностей українського народу (особи, громадянського суспільства, держави) від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання. Політика національної безпеки в гуманітарній сфері це також діяльність суб'єктів національної безпеки: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями і завданнями із захисту прав і свобод людини, цінностей громадянського суспільства, національних інтересів держави в гуманітарній галузі, яка здійснюється у межах законодавства України.

2) Всебічно і ґрунтовно проаналізовані сутнісні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері, зокрема виділені її об'єкт, суб'єкт, принципи, пріоритети, ключові завдання. До **основних об'єктів** політики національної безпеки в гуманітарній сфері України слід віднести:

- особу, її права й свободи в гуманітарній сфері;
- суспільні інститути в даній галузі та взаємовідносини між ними;
- державу, її національно-культурну самобутність, незалежність і територіальну цілісність.

Головним суб'єктом політики національної безпеки у гуманітарній галузі є Українська держава як політичний інститут, що виявляє, захищає та задовольняє загальнонаціональні інтереси в гуманітарній сфері. Суб'єктами національної безпеки у гуманітарній сфері є також громадяни України, об'єднання громадян. Важливо, щоб їхня діяльність враховувала не лише їхні групові чи особистісні інтереси, а й інтереси держави і суспільства в цілому, але в той же час й держава повинна враховувати не тільки власні загальнонаціональні інтереси, а й інте-

реси громадянського суспільства і громадян України.

Головною метою політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері є сприяння досягнення консолідації, єдності та соборності Української держави шляхом виявлення та подолання загроз та викликів в сфері культури, освіти, науки, історичної пам'яті тощо.

Стратегічним пріоритетом політики національної безпеки в гуманітарній сфері є:

- Досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Задля цього слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні.

3) Вдосконалено поняття «гуманітарна безпека», під якою слід розуміти такий стан захищеності гуманітарної сфери суспільства, за якого забезпечується реалізація національних інтересів та цінностей держави, стабільний розвиток суспільства та захист невід'ємних прав і свобод громадян в гуманітарній галузі. Слід виділити такі складові гуманітарної безпеки:

- безпека морального здоров'я людини;
- безпека збереження національної самобутності українського народу, тобто його культури, історії, мови, віри, традицій тощо;
- безпека громадян, суспільних груп щодо збереження освітніх традицій та інтелектуального потенціалу, тобто можливостей інноваційного розвитку країни.

4) Здійснено моніторинг вітчизняної культурної політики. Аналізуючи стан вітчизняної культури слід відзначити, що кількість культурних установ за роки незалежності в значній мірі зменшилась. Так кількість бібліотек скоротилось на 6,5 тисячі, бібліотечний фонд зменшився на 108 млн. примірників, кількість клубних закладів зменшилось на 6,6 тис., кількість

місць в них скоротилось на 1,8 млн., кількість демонстраторів фільмів скоротилось у 12 разів, а кількість відвідувань демонстраторів фільмів за рік зменшилось у 37 разів. Слід відзначити деякі позитивні тенденції, зокрема збільшилась кількість музеїв на 373, кількість їх відвідувань збільшилось на 1,4 млн. в рік, кількість професійних театрів збільшилась на 8, кількість концертних організацій на 41. З огляду на кризові процеси в сфері культури виникає потреба в модернізації культурної політики, змістом якої повинно стати формування відповідного сучасним укладам економічного та політичного життя ціннісно-нормативно визначеного багатоукладного життєвого середовища, в якому буде відбуватися формування суспільно-значущих поведінкових норм і ціннісних орієнтацій представників усіх соціальних груп населення як економічних та політичних суб'єктів життя України, а також створення соціальних умов для розвитку креативного потенціалу нації.

5) Виділені основні концептуальні підходи до політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері: людино центричний, державо центричний, націоцентричний, суспільноцентричний. Визначено, що одним із основних доктринальних концептів, який повинен бути покладений в основу політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері є людино центричний підхід, в основі якого лежить забезпечення дотримання прав та свобод людини, їх непорушності. В рамках даного підходу розробляється концепт «безпека людини». Досліджуючи поняття «безпека людини», слід відзначити, що воно включає в себе одночасно економічні аспекти (відсутність бідності), продовольчі (вільний доступ до продуктів харчування), охорону здоров'я (доступ до медичної допомоги та захист від хвороб), екологічні аспекти (запобігання нанесення шкоди навколишньому середовищу), особисту безпеку (фізична захист від катувань, насильства в сім'ї, злочинності, наркотиків, самогубства і навіть дорожньо-транспортних пригод), суспільні аспекти (забезпечення виживання культур етнічних груп, збереження і популяризація їхньої культурної самобутності, консолідація політичної нації) і політичні аспекти (забезпечення громадських прав і свобод). Акцентуючи увагу на важливості захисту прав і свобод людини в рамках реалізації концепту «безпека людини», ми також підкреслюємо його взаємозв'язок з захистом прав і свобод соціальних груп, зокрема національних мен-

шин. Зазначається, що існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і рівнем гармонійного розвитку міжетнічних відносин в ньому.

6) Досліджено державоцентричний підхід до політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. В рамках даного підходу безпека держави визначається як захищеність суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, державних структур від зовнішніх і внутрішніх загроз, що досягається за рахунок наявності ефективного механізму управління та координації діяльності відповідних державних та громадських інституцій.

В рамках державоцентричної парадигми досліджено реалістичний та конструктивістський підходи. Відповідно до реалістичного підходу значна увага приділяється зовнішньополітичним відносинам через які держава реалізує свої національні інтереси. Міжнародні відносини тлумачаться як сума політик окремих суверенних держав, а світова політика інтерпретується як система балансів сил, головним чином між великими (впливовими) державами. В рамках конструктивістського підходу поняття світового співтовариства пов'язується з уявленнями про сучасну роль національних держав у світі та перспективах державного суверенітету.

7) Досліджено націоцентричний концептуальний підхід, відповідно до якого нація є основою національної безпеки. Становлення політичної нації є одним із способів стабілізації міжетнічних відносин, гармонійного узгодження інтересів титульної нації та національних меншин, важливим стимулом консолідації суспільства, що є одним з головних завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Без національної консолідації неможливо забезпечити реалізацію ключових стратегічних цілей нації та держави, зокрема модернізацію, розвиток гуманітарної, економічної та інших сфер суспільного життя, досягнути стабілізації внутрішньополітичної ситуації.

В рамках даного підходу вдосконалене поняття «нація». Визначено, що найбільш точним визначенням даного поняття є таке: нація – політично, організований етнос, формування якого зумовлене певною об'єктивною єдністю – територіальною, економічною, мовною, культурною, що має власну державність чи прагне до її здобуття.

8) В рамках націоцентричного підходу вдосконалені поняття етнічна та національна самосвідомість. Так, визначено, що етнічна самосвідомість як форма самовизначення людини, що базується насамперед на усвідомленні спільності походження, традицій, вірувань, цінностей, на відчутті історичної та міжпоколінної спадкоємності в межах своєї етнічної групи. Етнічна самосвідомість нерозривно пов'язана з етнічною ідентифікацією — процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання культурної визначеності певної етнічної спільноти. Вона включає в себе емоційні і раціональні, пізнавальні і вольові елементи. На відміну від етнічної ідентичності головними цінностями національної ідентичності є: політична свідомість, громадянсько-політичні й культурні цінності, національні інтереси і традиції, юридичні права і політичні інститути, перспективи політичного розвитку і суверенітет держави. Національна ідентичність зумовлюється такими складовими: територією, етнічним, культурним, релігійним, політичним, правовим, економічним чинниками.

9) Досліджено суспільноцентричний підхід, де головна увага приділяється розвитку дієвого громадянського суспільства, яке може здійснювати ефективний громадянський контроль над системою національної безпеки країни. Для створення дієвого громадянського контролю в даній галузі потрібно здійснити ґрунтовний аналіз механізмів контролю над системою національної безпеки, які існують на даний момент. В подальшому розробити законодавчі і методологічні засади ефективного громадянського контролю і комплекс заходів, спрямованих на стимулювання консолідації діяльності громадянських структур у даній сфері.

В рамках даного підходу безпека суспільства визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, захист прав та свободи всіх груп населення, здатних протидіяти розколу суспільства. Вона передбачає наявність суспільних інститутів, громадських організацій, правових норм, розвинутих форм суспільної свідомості.

В цілому підсумовуючи основні концептуальні підходи, слід констатувати, що, здійснюючи формування сучасної концепції політики національної безпеки в гуманітарній сфері, потрібно акцентувати увагу на тому, що вона повинна бути синтезом безпеки держави, людини та суспільства. На нашу думку, найбільш оптимальним для аналізу політики національ-

ної безпеки в гуманітарній сфері та визначення її концептуальних засад (з огляду на широкий спектр сучасних загроз національній безпеці України) є використання комплексного, системного теоретико-методологічного підходу, який поєднуватиме риси чотирьох згаданих підходів, приділяючи увагу як політико-правовій, так і культурній, науковій, інформаційно-ідеологічній складовій. Адже екзистенційне ядро політики національної безпеки в гуманітарній сфері є незмінним — це формування національної свідомості, консолідація суспільства, захист національних цінностей.

10) Вдосконалено визначення загроз гуманітарній безпеці України та здійснено класифікацію ключових загроз та джерел загроз в гуманітарній сфері. Зазначено, що загрозами слід вважати реальні чи потенційні чинники та явища, які ускладнюють або унеможливають реалізацію національних інтересів в гуманітарній сфері і створюють небезпеку для захисту прав та свобод громадянина, становлення української політичної нації, а також для цілісності, стабільності і прогресивного розвитку Української держави як рівноправного члена світової спільноти.

Виділені такі джерела загроз:

- відсутність консолідуючої національної ідеї;
- культурно-історичні відмінності розвитку різних регіонів країни, політизація яких призводить до посилення відцентрових тенденцій;
- прояви напруження у етноконфесійному середовищі;
- критичний стан розвитку вітчизняних культурних індустрій;
- дуалізм історичної пам'яті;
- надмірна політизація гуманітарної сфери (зокрема питань мови, історії, релігії);
- недостатній рівень розробленості ефективної етнонаціональної політики;
- поширення зарубіжної культурної продукції, що пропагує цінності інших країн (ідеї руського мира, вестернізація);
- відтік кваліфікованих кадрів;
- недостатня розробленість нормативно-правової бази, яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки в гуманітарній сфері, а також недостатня практика правозастосування;
- зниження ефективності системи освіти і виховання;

- поширення деструктивних сект тоталітарного спрямування, що завдає шкоди моральному та фізичному здоров'ю громадян України та їхньому добробуту.

Вищезгадані чинники приводять до формування *загроз в гуманітарній сфері*, зокрема:

- конфлікту ідентичностей на світоглядній, історико-культурній, конфесійній основі;
- зростання ксенофобії та розділення за етнічною релігійною, регіональною ознаками, посилення напруження у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин;
- втрати моральних та духовних орієнтирів, зростання аномії, девіантної поведінки населення;
- посилення науково-технологічного відставання України від розвинутих країн, зниження інтелектуального потенціалу Української держави;

11) Визначені критерії та індикатори політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Серед ключових індикаторів слід виділити:

- рівень толерантного ставлення громадян України до представників національних меншин;
- рівень толерантного ставлення до представників релігійних груп різного конфесійного спрямування;
- рівень толерантного ставлення до контраверсійних сторінок української історії чи постатей відомих українських історичних діячів;
- рівень патріотизму населення країни;
- рівень аномії українського суспільства;
- рівень розвитку культурних індустрій (книговидання, кіноіндустрії, культурних закладів) та доступу до культурних благ.
- рівень розвитку «м'якої сили» української держави.

12) Здійснено дослідження сутності та ключових критеріїв систематизації національних інтересів як сутнісних засад політики національної безпеки в гуманітарній сфері. Зокрема відмічається, що система національних інтересів відображає спрямованість державної політики, а система національних цінностей відображає ті базові норми та принципи, які є основою існування українського суспільства. Виділені такі життєво важливі національні інтереси України:

- єдність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо

цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку України;

- конкурентоспроможність держави, що досягається шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;
- захист прав і свобод людини та громадянина;
- збереження і розвиток національно-культурної самобутності українського народу;
- захист і популяризація духовних і культурних цінностей українського суспільства;
- налагодження добросусідських відносин з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена.

13) Здійснено ґрунтовне дослідження національних цінностей в рамках культурно-цивілізаційного підходу та проаналізовані шляхи реалізації їх інтеграційно-консолідуючої функції. Зазначено, що останнє десятиліття життя українського суспільства характеризується рядом політичних криз, однією з причиною яких і була відсутність тих ціннісних засад, які б були сприйняті і Сходом і Заходом. Відтак на сучасному етапі перед Україною актуалізується стратегічне завдання — розкриття сутності цивілізаційних протистоянь та запровадження механізмів «національного примирення». В цих умовах потрібно визначити подальшу стратегію державотворення, орієнтуючись на два основні варіанти: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог близьких (сестринських за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, їх прагнення до формування національної системи цінностей, що б сприймалися всіма регіонами України. Для здійснення останнього сценарію ми повинні прагнути до пошуку нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ в цілісну державу та забезпечити збереження культурно-цивілізаційної самобутності етнічних спільнот нашої країни.

Тому одним з головних завдань політики національної безпеки в гуманітарній сфері є прагнення до зменшення цивілізаційних розбіжностей, що сприятиме формуванню політичної нації. Для цього потрібно відмовитися від нав'язування певних цінностей, притаманних тільки Заходу чи Сходу, здійснити вивчення та виокремлення як базових для державної політики

спільних для всіх етносів цінностей, забезпечити припинення спекуляцій на темах, що розколюють суспільство.

Серед таких об'єднувачих цінностей слід назвати релігійні та моральні цінності, що стануть основою духовного державотворення України. Духовне державотворення України – це перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини.

14) Визначено ядро домінуючих цінностей українського народу, що лежать в основі «центральної зони культури». За даними експертного опитування, проведеного в рамках даного дослідження, до них слід віднести: патріотизм, родинні цінності, права і свободи людини, соціальна справедливість, матеріальні та духовні надбання українського народу, національна безпека, природні ресурси, конституційний лад.

Визначаючи сутність центральної зони культури за С Айзенштадтом слід зазначити, що це система домінантних для даної культури цінностей, комплекс сакральних змістів, які знаходяться між собою в певному співвідношенні конфігурації. Остання реалізується шляхом внутрішнього функціонального конфлікту між креативною і консервативною частинами культури, що на соціальному рівні відображається як боротьба різних варіацій, єдиної культурної традиції між різними прошарками суспільства, в процесі якої кожен з об'єктів (соціальних груп, субкультур і підсистем) соціального простору прагне інституалізації своїх новацій, що допоможе йому легітимізувати своє положення в соціальному просторі. В нашому контексті дослідженні слід чітко констатувати, що саме «центральна зона культури» здійснює інтегруючі та консолідуючі функції, забезпечуючи цілісність національної культури, а отже і політичної нації та держави. Якщо під впливом негативних інформаційних зовнішніх впливів (ідеї вестернізації, «руського міра» тощо) аксіологічні засади «центральної зони культури» по-

чинають руйнуватися, то це призводить до розпаду та асиміляції національної культури, що в свою чергу зумовлює занепад національної держави.

Саме система цінностей, здійснюючи інтегруючі та консолідуючі функції, повинна бути покладена в основу формування загальнонаціональної ідентичності та становлення української політичної нації, що повинна базуватися на засадах спільного громадянства, захисті прав і свобод громадян України незалежно від їх етнічного походження. Дана модель повинна прагнути до забезпечення балансу між пріоритетним розвитком української культури і політикою підтримки української мови та політикою підтримки мовно-культурного розмаїття держави і гарантування мовно-культурних прав та потреб національних меншин.

15) Проаналізовано стан та проблеми формування загальнонаціональної ідентичності в Україні. Досліджено що її формування стримується рядом чинників. Одним із ключових є конфлікт ідентичностей, що спричинений: а) проблемами у формуванні вітчизняної національної самосвідомості, пов'язаними з переходом від етнічного до соціально-політичного критерію ідентифікації; б) наявністю елементів пострадянської ідентичності; в) сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти. Відтак в сучасних умовах слід активніше працювати над посиленням загальноукраїнської ідентичності, сприяти ретрансляції регіональної ідентичності (особливо на Півдні, Сході України) в загальноукраїнську.

При дослідженні причин кризи загальнонаціональної ідентичності, проаналізоване таке явище як посилення економічного, політичного та інших типів відчуження, що призводить до послаблення загальнонаціональної ідентичності, що в свою чергу призводить до посилення загроз національній безпеці країни, серед яких ми можемо виділити:

- Кризу легітимності політичних інститутів;
- Конфлікт політичних інтересів;
- Посилення сепаратизму;
- Цивілізаційну невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики;
- Недостатній рівень розвитку громадянського суспільства.

Несформованість загальнонаціональної ідентичності призводить також до посилення зовнішньополітичної невизначеності країни. Перебуваючи на межі західної і східної цивіліза-

цій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Різка і раптова зміна європейського зовнішньополітичного пріоритету на проросійський і призвела до посилення протистояння влада - український народ і виникнення Євромайдану. Використання владою силових методів для розгону Євромайдану спричинило кровопролиття. В той же час це сприяло посиленню громадянської активності та патріотизму українських громадян, які в умовах грубого порушення ключових цінностей українського народу, зокрема прав і свобод людини, соціальної справедливості, вийшли на масові протести на захист своїх прав. В подальшому виникнення збройного протистояння на Сході країни показало всю недосконалість інформаційної, етнонаціональної та гуманітарної політики української держави, що призвело до того, що значна частина населення на сході та півдні країни, постійно перебуваючи під інформаційним тиском Росії, та сформувавши проросійську регіональну ідентичність, підтримала сепаратистів та найманців.

В цих умовах актуалізується проблема зміцнення загальнонаціональної ідентичності, що може здійснюватися в рамках становлення української політичної нації. Саме консолідована політична нація та єдина національна ідея є тими чинниками які можуть запобігати міжетнічним, міжконфесійним та іншим конфліктам і сприяти забезпеченню цілісності держави, а отже і її безпеки. Нерозуміння важливості формування національної самосвідомості може призвести до руйнівних наслідків, так як Україна може втратити не тільки культурну спадщину та національну ідентичність, а й суверенітет, якщо її громадяни не будуть усвідомлювати себе єдиним народом.

16) Досліджені основні підходи до розуміння національної ідеї як концептуального інструменту формування політичної нації. В сучасній науці існує цілий ряд визначень національної ідеї, які в деякій мірі навіть заперечують один одного. Прибічники першого підходу вважають, що її неможливо зрозуміти раціонально і осмислити за допомогою науково-теоретичних понять і вважають її скоріше трансцендентною категорією, що виражає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави. Прихильники іншого підходу отожднюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу

свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ усвідомлює себе, свою роль і місце у світі. Прихильники третього підходу визначають її через економічні чинники, зокрема збільшення добробуту, впровадження інноваційних технологій, підвищення конкурентоспроможності. Незважаючи на багатоманітність тлумачень даного явища, здійснити точне визначення даного концепту досить складно.

17) Намічені основні вектори оптимізації політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. Серед них слід виділити: запобігання поширенню негативним інформаційним впливам, зокрема пропаганди сепаратизму, екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності; сприяння збереженню та популяризації національної культури, розвитку культурних індустрій; всебічна підтримка та розвиток української державної мови та мов національних меншин; подолання дуалізму історичної пам'яті; модернізація вітчизняної освітньо-наукової галузі; популяризація ідеалів моральності та духовності громадян України.

Особливу увагу потрібно приділяти розвитку національної культури. Сьогодні слід констатувати, що культура ще не стала в Україні дієвим чинником державо-, націо- і людино творення, як того вимагає сучасна модель цивілізаційного поступу людства. Її всебічна підтримка є саме тим незамінним осередком, яке інтегрує всі інші чинники, що в оптимальному співвідношенні і взаємодоповненні забезпечить сталий людський розвиток українського суспільства в найближчі десятиліття.

В зовнішньополітичній сфері політика національної безпеки Української держави в гуманітарній галузі повинна бути спрямована на підвищення міжнародного іміджу України шляхом посилення «м'якої сили» держави, протидії негативним глобалізаційним впливам в сферах культури, освіти, науки, релігії, інформаційних технологій

18) Важливим механізмом гарантування політики національної безпеки Української держави є формування та реалізація нового інноваційного проекту, в основі якого лежить ідеологія розвитку в рамках досягнення природного та культурного балансу, забезпечення гуманітарних пріоритетів, визнання необхідності зберігання існуючих ресурсів та форму-

вання нових екологічно чистих джерел енергії. Мета передових інновацій — досягнення гармонійного балансу між людством та природою, формування нових засад суспільного життя на принципах солідарності, взаємодопомоги, толерантності, відповідальності, зміна ціннісних орієнтирів та формування нової філософії розвитку людства на основі гуманітарних та екологічних пріоритетів.

Підсумовуючи в цілому слід зазначити, що реалізація політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері буде сприяти утвердженню засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової держави, формуванню національної ідентичності шляхом становлення української політичної нації, захисту прав і свобод громадянина України в гуманітарній сфері, забезпеченню інноваційного розвитку держави та підвищенню її міжнародного авторитету з метою досягнення належного рівня конкурентоспроможності української держави на світовій арені, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абулмаг А.К., Ариспе Л., Ашрави Х.* и др. Диалог между цивилизациями / Пер. с англ. Т.П.Вечериной / Под ред. С.П. Капицы. - М.: Логос, 2002. - 192 с.
2. *Аквінський Х.* Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Пер. з лат. О.Кислюк. - К.: Основи, 2000. - 794 с.
3. Актуальні проблеми слов'язнознавства. Збірник наукових праць: у 2 ч. - Ч.2. - К.: КСУ. 2004. - 332 с.
4. *Ансофф И.* Стратегическое управление: Сокр. пер. с англ. - М.: Экономика, 1989. - 519 с.
5. *Аристотель.* Политика. - Соч. в 4 т. - М.: Мысль, 1983. - Т.4. - С. 509.
6. *Атаманчук Г.В.* Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): Учеб. пособ. - М.: ОАО НПО «Экономика», 2000. - 302 с.
7. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления: Курс лекций. - М.: Юрид. лит., 1997. - 400 с.
8. *Афанасьев В.Г.* Общество: системность, познание и управление. - М.: Политиздат, 1981. - 432 с.
9. *Бакуменко В.Д.* Формування державно-управлінських рішень: Проблеми теорії, методології, практики: Моногр. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - 328 с.
10. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты / Словарь терминов и определений. - 2-е изд. - М., 1999. - 368 с.
11. *Белов О.Ф., Гесць В.М., Пирожков С.І.* Про стратегію розвитку України: до розробки проекту «Україна 2010» // Стратегічна панорама. - 1998. - № 1-2. - С. 31-34.
12. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: Моногр. - М.: Междунар. отношения, 1999. - 256 с.
13. *Бжезинский З.* Геополитическое положение после распада СССР // Казахстан и мировое сообщество. - 1994. - № 1. - С. 35-40.
14. *Біляцький С.Д., Ярова Н.В.* Нові процеси улаштування світу // Стратегічна панорама. - 2002. - №2. - С. 59-64.
15. *Богданович В., Троцько В., Цибуленко М.* Оборонна достатність держави (умови для обґрунтування достатнього рівня) // Військо України. - 1997. - № 3-4. - С. 6-7.

16. *Богданович В.Ю.* Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення: Моногр. - К.: Дельта, 2002. - 322 с.
17. *Богданович В.Ю., Маначинський А.Я.* Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности государства: Моногр. - К.: АО «Миронівська друкарня», 2001. - 172 с.
18. *Богрук О.* Національні інтереси // Політика і час. - 2001. - № 12. - С. 52-62.
19. *Богрук О.С.* Воєнно-політичні аспекти забезпечення безпеки // Стратегічна панорама. - 2002. - № 2. - С. 65-74.
20. *Богрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Моногр. - К.: НІПМБ, 2001. - 300 с.
21. *Бурковський П.А., Кисельов С.С., Яблонський В.М.* Взаємодія гілок влади та провідних політичних сил у процесі здійснення конституційної реформи. // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. К.: НІСД, 2008. - С. 90-94.
22. *Вагапов В.Б., Гончаренко О.М., Косевцов В.О., Лисицин Е.М.* Локальні конфлікти: методологічні засади дослідження // Стратегічна панорама. - 2002. - № 1. - С. 19-28.
23. *Вебер М.* Избранное. Образ общества: Пер. с нем. - М.: Юрист, 1994. - 704 с.
24. *Вентцель Е.* Исследование операций: задачи, принципы, методология. - М.: Наука, 1988. - 208 с.
25. *Военная безопасность России: Словарь - справочник / Сост.: М.М. Абдурахманов., В.А. Баришполец, В.Л. Манилов.* - М.: Пробел, 2000. - 389 с.
26. *Воєнна безпека України на межі тисячоліть: Моногр. / Г.М. Перепелиця, С.О. Дмитрова, В.С. Корсидович та ін.* - К.: Стило, 2002. - 384 с.
27. *Возжеников А.В.* Национальная безопасность (теория, политика, стратегия): Моногр. - М.: НПО Модуль, 2000. - 240 с.
28. *Возжеников А.В., Глебов И.Н., Золотарев В.А.* Основные концептуальные положения национальной безопасности России в XXI веке. - М.: Изд-во ЭДАК ПАК, 2000. - 48 с.
29. *Возжеников А.В., Драганов О.В.* Эволюция развития политических конфликтов: сценарный анализ и прогноз до 2002 года // Сучасні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. УАДУ / За заг.ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. - К.: Вид-во УАДУ, 2003. - Вип. 1. - С. 53-62.

- 30.** *Возжеников А.В., Кривельская Н.В., Макаренко И.К. и др.* Общая теория национальной безопасности: Учебн. / Под общ. ред. А.А. Прохожаева. - М.: Изд-во РАГС, 2002. - 320 с.
- 31.** *Волкова В.Н., Воронков В.А., Денисов А.А.* Теория систем и методы анализа в управлении и связи. - М.: Радио и связь, 1983. - 248 с.
- 32.** *Воробьев Ю.Л.* Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций: Моногр. - М.: Деловой экспресс, 2000. - 248 с.
- 33.** *Воробьев Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Махутов Н.А.* Теория риска и технологии обеспечения безопасности (подход с позиций нелинейной динамики) // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 1999. - № 1. - Ч. II. - С. 18-41.
- 34.** *Воробьев Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Махутов Н.А.* Теория риска и технологии обеспечения безопасности (подход с позиций нелинейной динамики). // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 1998. - № 11. - Ч. I. - С. 66-41.
- 35.** *Гаджиев К.С.* Введение в геополитику: Уч.для вузов. - М.: Изд-во Логос, 1998. - 416 с.
- 36.** *Гареев М.* О концепции российской оборонной политики // Свободная мысль. - 1996. - № 7. - С. 50-59.
- 37.** *Гареев М.А.* О некоторых характерных чертах войн будущего // Военная мысль. - 2003. - № 6. - С. 52-59.
- 38.** *Гареев М.А.* Уроки и выводы войны в Ираке // Военная мысль. - 2003. - № 8. - С. 68-76.
- 39.** *Гвишиани Д.М.* Организация и управление. - 3-е изд., перераб. - М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. -332 с.
- 40.** *Гегель Г.* Основи філософії права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. - К.: Юніверс, 2000.- 336 с.
- 41.** Геополитика, международная и национальная безопасность: Словарь-справочник / Сост.: М.М. Абдурахманов., В.А. Баришполец, Д.В. Баришполец, В.Л. Манилов. - М.: Пробел, 1999. - 375 с.
- 42.** Глобалізація і безпека розвитку: Моногр. / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; Керівн. авт. кол. і наук. ред. О.Г. Білорус. - К.: КНЕУ, 2001. - 733 с.
- 43.** Глоссарий терминов / Без указ. авт. - Гармиш-Партенкирхен (Германия), - 2002. - 30 с. (Препр. / Европейский Центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. Колледж по изучению международных отношений и вопросов безопасности.

44. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т.: Пер. с англ. / Сост. В.В. Соколов. - М.: Мысль, 1982. - Т.1. - 621 с.; 1991. - Т.2. - 731 с.
45. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2009. - К.: Інститут соціології НАН України, 2010. - 117 с.
46. Гончаренко О. Геополітична дилема України // Економічний часопис. - 1997. - № 9. - С. 3.
47. Гончаренко О., Джангужин Р., Лисицин Е. Громадянський контроль і система національної безпеки // Нац. безпека України. - 2003. - № 1. - С. 39-46.
48. Гончаренко О.М. Стратегія національної безпеки України: Геополітичні пріоритети та регіональні реалії / Зб. ст. за матеріалами міжнар. конф.: «Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти». - К: Сантага, 2001. - С. 118-127.
49. Гончаренко О.М., Лисицин Е.М., Ваганов В.Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України // Наука і оборона. - 2002. - № 1. - С. 18-24.
50. Горбулін В. На захист національних інтересів // Політика і час. - 1995. - № 2. - С. 3-8.
51. Горбулін В. Роззброєння (нові реалії, підходи, рішення) // Військо України. - 1996. - № 7-8. - С. 4-5.
52. Горбулін В.П. Архітектура системи європейської безпеки: вплив на стратегію національної безпеки України і наступні кроки у подальшій інтеграції // Стратегічна панорама. - 2001. - № 3-4. - С. 29-34.
53. Горбулін В.П. Діяльність Ради національної безпеки і оборони України з реалізації Концепції національної безпеки держави // Наука і оборона. - 1999. - №3. - С. 3-6.
54. Горбулін В.П., Белов О.Ф., Лисицин Е.М. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України // Стратегічна панорама. - 1999. - № 3. - С. 12-19.
55. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Національна безпека: Український вимір. К.:ПІІ «Інтертехнологія», 2008.- 104 с.
56. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. Підручник. К.:Інтертехнологія. 2009. - 272 с.
57. Государственное и муниципальное управление: Справочник / М.Г. Анохин, Г.В. Атаманчук, Д.Н. Бахрах и др. / Под ред. Н.И. Глазуновой, Ю.М. Забродина, А.Г. Поршнева. - М.: Магистр, 1997. - 496 с.

- 58.** Государственное управление: основы теории и организации: Учеб. / Под ред. В.А.Козбаненко. - М.: Статут, 2000. - 912 с.
- 59.** *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом, - К.: Критика, 2004. - 330 с.
- 60.** *Гриценко А.С., Перепелиця Г.М.* Про функції Воєнної організації держави // Наука і оборона. - 1999. - № 1. - С. 28-33.
- 61.** *Гроув Э.* Высокоэффективный менеджмент: Пер. с англ. - М.: Инф.-изд.дом «Филинг», 1991. - 280 с.
- 62.** Гуманітарна політика Української Держави в новітній період; монографія / за ред. С. І. Здіюрука. - К.: НІСД, 2006. - 403 с.
- 63.** *Гурне Б.* Державне управління / Пер. з франц. В. Шовкуна. - К.: Основи, 1993. - 165 с.
- 64.** *Делокооров К.Х.* Системная парадигма современной науки и синергетика // Общественные науки и современность. - 2000. - № 6. - С. 110-118.
- 65.** *Дзоз В.О.* Гуманітарна політика України в контексті суспільної модернізації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.03/ В.О. Дзоз. - К., 2007. - 32 с.
- 66.** *Дзоз В.О.* Гуманітарна політика України: проблеми формування та реалізації (соціально-філософський аналіз) / В.О. Дзоз. - К.: Знання України, 2006. - 316 с.
- 67.** *Дзьобань О.П.* Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Х.: НАУ ХАІ, 2004. - 292 с.
- 68.** *Дзьобань О.П.* Національна безпека в умовах соціальних трансформацій. Методологія дослідження та забезпечення: монографія / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Х.: Константа, 2006. - 440 с.
- 69.** Державне управління: теорія і практика / В.Б. Авер'янов, В.В. Цветков, В.М. Шаповал та ін.; За заг. ред. В.Б. Авер'янова. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - 432 с.
- 70.** Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: Моногр. / За ред. В.М. Князєва; Кол. авт.: В.М. Князєв, І.Ф. Надольний, М.І. Мельник та ін. - К.: Міленіум, 2003. - 320 с.
- 71.** *Дзиев М.И., Потрубач Н.Н.* Основы обеспечения безопасности жизнедеятельности: Курс лекций. - М., 1996. - 185 с.

72. Дункан Дж. Основополагающие идеи в менеджменте: Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики: Пер. с англ. - М.: Дело, 1996. - 272 с.

73. Ермолаєв А., Левцун О., Мельничук О., Щербина В. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. К.: НІСД, 2011. - 163 с.

74. Ефективність державного управління: Моногр. / За заг. ред. І.В. Розпутенка; Кол. авт.: Ю.М. Бажал, О.І. Кілієвич, О.В. Мертенс та ін.; УАДУ. Ін-т. підв. квал-ції керівних кадрів. - К.: К.І.С., 2002. - 420 с.

75. Закон України про основи національної безпеки України // Уряд. кур'єр. - 2003. - 30 лип.

76. Закон України «Про кінематографію» від 13 січня 1998 р. № 9/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 22. - С. 114.

77. Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Гуманітарні студії. Випуск 3. К. : КНУ імені Т. Шевченко, 2008. - 339 с.

78. Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Гуманітарні студії. Випуск 5. К.: КНУ імені Т. Шевченко, 2009. - 384 с.

79. Зверев А., Ремакль Э, Копитерс Б. и др. Этнические и региональные конфликты в Евразии: Моногр. - Кн.3: Международнй опыт разрешения этнических конфликтов. - М.: Изд-во «Весь мир», 1997. - 304 с.

80. Згіорук, С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття [Текст] : монографія / С.І. Здіорук. - К. : Знання України, 2005. - 552с.

81. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.05 - етнополітологія та етнодержавознавство (Рукопис). - К., 2009. - 221 с.

82. Зубченко С.О. Концептуальні засади політики гуманітарної безпеки української держави в умовах демократичних перетворень: автореф. дис ... канд. політ. наук / С.О. Зубченко. - К. : Б.в., 2011. - 18 с.

83. Касьянов М.А., Ревенко Ю.П., Тищенко Ю.А. Захист населення в умовах надзвичайних ситуацій. Навчальний посібник/ М.А. Касьянов (розділ 1, 3, 4, 5, 6), Ю.П. Ревенко (розділ 7, 8, 9),

Ю.А. Тищенко (розділ 2). - 2-е вид., перер. та доп. розрахунковими матеріалами. - Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля., 2003. - 183 с.

84. *Капра Ф.* Системное управление в 90-е годы // Проблемы теории и практики управления. - 1991. - № 4. - С. 4-9.

85. *Карганская Н.Л.* Основы принятия управленческих решений: Учеб.пособ. - М.: Рус.деловая лит-ра, 1998. - 288 с.

86. *Картер Э., Перри У.* Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США: Моногр. - М.: Наука, -2003. - 230 с.

87. *Качинський А.Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення:Моногр. - К.: НІСД, 2001. - 312 с.

88. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. - М.: Ладомир, 2002. - 352 с.

89. *Кокошин А.А.* Стратегическое управление: Теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России: Моногр. - М.: МГИМО, 2003. - 528 с.

90. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - С. 141.

91. *Кондаков А.М., Смутьский С.В. и др.* Философско-политологические проблемы национальной и военной безопасности: Учеб. Пособ. (Ч. 1) / Под общ. ред. А.М.Кондакова. - М.: Изд-во Воен. акад. РВСН им. Петра Великого, 1998. - 238 с.

92. *Конфуций.* Уроки мудрости: Сочинения. - Х.: Фолио, 2001. - 958 с.

93. *Корнієвський О.А.* Концепт суспільної безпеки. Науково-експертний дискурс. //Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 21, 2009. - С. 103-107. Костенко Г. Предмет і зміст теорії воєнної безпеки // Військо України. - 1995. - № 1-2. - С. 6-9.

94. *Корнієвський О.А.* Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія. - К.: Альтерпрес, 2010. - 396 с.

95. *Корнієвський О.А.* Концепти становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні // Концептуальні засади управління суспільним розвитком: монографія / А.М. Михненко, І.О. Кресіна, І.В. Пантелейчук та ін. - Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. - С. 76-89.

96. *Костенко Г.Ф.* Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: Навч. посіб. - К.: ЗАТ «Видавничий дім «ДЕМІД», 2002. - 144 с.

- 97.** *Костров А.В., Ткачева А.А.* Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов // Проблемы безопасности. - 2000. - № 6. - С. 24-48.
- 98.** *Коэн Р., Михалка М.* Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка: Моногр. Гармиш-Партенкирхен (Германия): Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. - 91 с.
- 99.** *Кравченко Б.А.* Макиавелли: технология эффективного лидерства // Социологические исследования. - 1993. - № 6. - С. 135-143.
- 100.** *Кравченко Б.О.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
- 101.** *Кремень В.Г.* Політична безпека України: Концептуальні засади та системи забезпечення : Монографія / В.Г. Кремень, І.Ф. Бінько, С.І. Головащенко. — К. : [б. в.], 1998. — 92 с.
- 102.** *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду): Моногр. - К.: ARC-UKRAINE, 1996. - 793 с.
- 103.** *Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2003. — 632 с.
- 104.** *Кхол Й.* Эффективность управленческих решений: Пер. с чешск. - М.: Прогресс, 1975. - 165 с.
- 105.** *Лебедева М.М.* Межэтнические конфликты на рубеже веков (методологический аспект) // Мировая экономика и международные отношения. - 2000. - № 5. - С. 31-39.
- 106.** *Луговий В.І., Князєв В.М.* Державне управління як галузь професійної діяльності, академічної підготовки, наукових досліджень // Вісн. УАДУ. - 1997. - №3-4. - С.9-12.
- 107.** *Макиавеллі Н.* Флорентійські хроніки: Державень / Пер. з італ. А. Перепадя. — К.: Основи, 1998. — 492 с.
- 108.** *Малинецкий Г., Потапов А.* Джокеры, русла или поиски третьей парадигмы // Знание сила. - 1998. - № 3. - С. 19-33.
- 109.** *Малинецкий Г.Г.* Наука о риске и жизнь // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 2001. - № 3. - С. 59-71.
- 110.** *Малинецкий Г.Г.* Нелинейная динамика — ключ к теоретической истории? // Общественные науки и современность. - 1996. - № 4. - С. 98-112.
- 111.** *Манилов В.* Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. - 1996. - № 1. - С. 7-17.

- 112.** Манилов В.А. Безопасность в эпоху партнерства: Моногр. - М.: ТЕРРА, 1999. - 368 с.
- 113.** Манилов В.А. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели // Военная мысль. - 1995. - № 6. - С. 28-40.
- 114.** Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений: В 50 т. - 2-е изд. - М.: Госполитиздат, 1955 - 1981.
- 115.** Матвієнко В.Я. Прогностика: Моногр. - К.: Укр. пропілеї, 2000. - 484 с.
- 116.** Матвієнко В.Я. Соціальні технології: Моногр. - К.: Укр. пропілеї, 2001. - 446 с.
- 117.** Месарович М., Мако Д., Тахакара И. Теория иэрархических многоуровневых систем / Пер. с англ. под ред. Г.С. Поспелова. - М.: Мир, 1973. — 344 с.
- 118.** Мескон М.Х., Альберт М., Хегоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. - М.: Дело ЛТД, 1994. - 702 с.
- 119.** Место и роль государства в догоняющем развитии: Моногр. / Авт.кол.: В.Г.Гельбрас, Н.А.Симония, В.В.Сумской и др. - М.: ООД ИМЭМО РАН, 1999. - 94 с.
- 120.** Мильнер Б.З. Теория организаций. - М.: Инфра-М, 1998. - 336 с.
- 121.** Могилевский В.Д. Введение в теорию управления безопасностью систем // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 2001. - № 4. - С. 215-236.
- 122.** Могилевский В.Д. Динамические системы: технологии трансформации и разрушения // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 2002. - № 1. - С. 86-99.
- 123.** Могилевский В.Д. Методология систем. - М.: Экономика, 1999. - 252 с.
- 124.** Могилевський В.Д. Формалізація динамічних систем: Моногр. - М.: Вузовська книга, 1999. - 216 с.
- 125.** Модернізація України — наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. К., 2011. — 416 с.
- 126.** Моррисей Д. Целевое управление организацией: Пер. с англ.; Под ред. И.М.Верещагина. - М.: Сов.радио, 1979. - 144 с.
- 127.** Мосов С. Виявлення кризових ситуацій, що виникають у процесі реалізації вироблених рішень // Зб. наук. пр. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - Вип. 1. - С. 78-85.
- 128.** Мосов С.П. Парадигма формування управлінських рішень в системі виконавчої влади // Державна виконавча

влада в Україні: формування та функціонування: Зб. наук. пр. УАДУ / Кол.авт.; Наук.кер. Н.Р.Нижник. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - С. 292-304.

129. *Мунтіян В.* Транскордонне співробітництво у контексті національної безпеки України // Транскордонне співробітництво / За заг. ред. Б. Лессера та І.Розпутенка. - К.: Вид-во «К.І.С.», 2003. - С. 195-208.

130. *Мунтіян В.І.* Економіка та оборонні витрати: аналіз зарубіжних досліджень і український шлях розвитку: Моногр. - К.: НДФІ, 1998. - 464 с.

131. *Мунтіян В.І.* Реформування Збройних Сил України: погляд крізь призму Держбюджету // Наука і оборона. - 2003. - № 4. - С. 7-13.

132. *Мунтіян В.І.* Системний підхід до наукового пізнання безпеки оборони // Наука і оборона. - 2003. - № 1. - С. 9-15.

133. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. - К.: ІПіЕНД, - 2002. - 272 с.

134. Національна безпека України 1994-1996 рр.: Наук. доп. НІСД. - К.: Вид-во НІСД, 1997. - 197 с.

135. Націю звеличують великі цілі і діла: Виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній Раді України 22 лют. 2000 р. // Уряд. кур'єр. - 2000. - 23 лют.

136. *Нижник Н., Лемак В.* До питання про форми державного режиму в постсоціалістичних країнах // Зб. наук. пр. НАДУ / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. - К.: Вид-во НАДУ, 2003. - Вип. 2. - С. 3-8.

137. *Нижник Н., Мосов С.* Формування рішень органами державного управління // Вісн. УАДУ. - 2000. - № 2. - С. 13-18.

138. *Нижник Н., Мосов С.* Функція виявлення та вирішення проблем у державному управлінні (як чинник адміністративної реформи) // Зб. наук. пр. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 1999. - Вип. 2. - Ч.ІІІ. - С. 65-69.

139. *Нижник Н., Черленяк І.* Синергетично-рефлексивна модель соціальної самоорганізації та управління // Вісн. НАДУ. - 2003. - С. 5-14.

140. *Нижник Н.Р.* Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе: Моногр. - К.: Ин-т государства и права НАН Украины, 1995. - 207 с.

141. *Нижник Н.Р.* Державне управління в Україні: проблеми і перспективи // Вісн. УАДУ. - 1996. - №1. - С.102-116.

142. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П.* Проблема безпеки людини в умовах перехідного періоду // Вісн. Академії митної служби України. - Д.: Вид-во Акад. митної служби України, 2001. - № 2. - С. 74-79.

143. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навч. посіб. / За заг. ред. П.В.Мельника, Н.Р.Нижник. - Ірпінь, 2000. - 304 с.

144. *Новицький Г.В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія. / Г.В. Новицький. - К.: Інтертехнологія, 2008. - 496 с.

145. *Оболєнський О.Ю.* Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування: Моногр. - Хмельницький: Поділля, 1999. - 570 с.

146. *Окара А.Н.* Национальные интересы в эпоху столкновения цивилизаций // Политические исследования. - 2000. - № 1. - С. 85-86.

147. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку: Навч. посіб. / За заг. ред. Н.Р. Нижник. - К. - Ів.-Франківськ, ЗАТ «Нічлава», 2003. - С. 125-143.

148. Організаційна поведінка / Д. Гелріген, Дж.-В. Слануш, Р. Вудмен, Н. Бретиг; Пер. з англ. І.Тарасюк. - К.: Основи, 2001. - 726 с.

149. Основы национальной безопасности: Моногр / М.М. Абдурахманов, В.А. Барішполец, В.Л. Манилов, В.С. Пирумов. - М.: Друза, 1998. - 327 с.

150. *Парахонський Б.О.* Місце та роль України в сучасному геополітичному просторі / Б.О. Парахонський // Стратегічна панорама. - 1998. - №1-2. - С. 35-42.

151. *Парахонський Б.О.* Національні інтереси України: духовно-інтелектуальний аспект / Б.О. Парахонський. - К.: НІСД, 1993. - 43 с.

152. *Перегутов Ф.И., Тарасенко Ф.П.* Введение в системный анализ: Моногр. - М.: Высшая школа, 1989. - 367 с.

153. *Пирожков С.І.* Актуальні питання міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Росії // Стратегічна панорама. - 2001. - №3-4. - С.55-65.

154. *Пирожков С.І.* Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України // Стратегічна панорама. - 2003. - №1. - С.6-12.

155. Пирожков С.І. Національна та регіональна безпека: погляд України // Нова безпека. – 2003. - №2. – С.9-16.
156. Почепцов Г. Национальная безопасность Украины в контексте вопросов и парадоксов // Зеркало недели. – 1997. – 7-14 ноябр.
157. Почепцов Г.Г. Національна безпека країн перехідного періоду: Навч. посіб. - К.: ІЗМН, 1996. - 136 с.
158. Прангишвили И.В. Системный анализ и общесистемные закономерности. - М.: Синтег, 2000. – 521 с.
159. Пригожин И, Стенгерс И. Порядок из хаоса. - М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
160. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.
161. Проблемы управления безопасностью сложных систем: Материалы VIII междунар. конф., 9 дек. 2000 г. - М.: ИПУ РАН, 2000. – 463 с.
162. Проскурин С.А. Геополитика в эпоху глобализации // Безопасность: Инф. сб. - М.: Фонд нац. и междунар. безопасности, 2002. - № 9-10. - С. 93-108.
163. Райт Г. Державне управління: Пер. з англ. - К.: Основи, 1994. - 191 с.
164. Ребкало В., Гаєвський Б. Українське політичне управління: деякі сучасні риси // Вісн. УАДУ. - 2000. - № 2. - С. 169-186.
165. Ребкало В.А., Валєвський О.Л., Кельниш Ю.Г. Політична аналітика та прогнозування: Навч. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. - 60 с.
166. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; Наук.керів. В.В.Цветков. - К.: Оріяни, 1998. - 364 с.
167. Рижих В.Н. Государственное управление научно-техническим прогрессом: экономические аспекты: Моногр. - Х.: Прапор, 1998. - 398 с.
168. Розумний М. М. Доктрина дії: соціально-філософський конспект. – Х: Майдан, 2009. – 136с.
169. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху. Х.: 2006. – 340 с.
170. Романченко І.С., Сбітнєв А.І. Про наслідки використання збідненого урану для набойів // Наука і оборона. - 2003. - № 3. - С. 38-42.

171. Румянцева З.П., Филинов Н.Б., Шрамченко Т.Б. Общее управление организацией: принципы и процессы: Программа для менеджеров»Управление развитием организации" (модуль 3). - М.: ИНФРА-М, 1999. - 336 с.
172. Русский толковый словарь / Сост. В.В.Лопатин, Л.Е.Лопатина. — 3-е изд. - М.: Рус. яз., 1994. - С. 333.
173. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. — М.: Мысль, 1969. - С. 171.
174. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології : посібник / Ручка А. О., Танчер В. В. — К. : Наук— К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. — 668 с.
175. Ручка А.О. Соціологія культури в новому тисячолітті. — Х.: Харківський національний університет ім..В.Н.Каразіна, 2002 (у співавт. з Танчером В.В. і Сорокою Ю.Г.).
176. Ручка А.О.Соціологічна теорія: традиція та сучасність. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2007 (наук.ред. і співавт.)
177. Ручка А.О. Медіа. Демократія. Культура. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2008 (співред. та співавт.). — 486 с.
178. Саймон Г., Смитбург Д., Томпсон В. Менеджмент в организациях: Сокр.пер.с англ. 15-го изд. - М.: Экономика, 1995. - 335 с.
179. Силов В.Б. Принятие стратегических решений в нечеткой обстановке. - М.: ИНПРО-РЕС, 1995. - 228 с.
180. Симоненко І.М., Чупрій Л.В. Історична пам'ять як ресурс національного самоствердження.// Україна в 2009 році: Конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики. К.: НІСД .2010. — с. 104 -108.
181. Ситник Г., Божок В. До проблеми організації фільтраційної роботи в контексті євроінтеграції України // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м.Київ, 29 трав. 2003 р. - Т. 1. - К.: Вид-во НАДУ, 2003. - С. 176-179.
182. Ситник Г.П. Безпека як категорія і функція державного управління // Вісн. НАДУ. — 2004. — №1. — С. 350-357.
183. Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика): Моногр. - К.: Вид-во НАДУ, 2004. - 408 с.
184. Ситник Г.П. Місце концепції, доктрини та стратегії

- національної безпеки в ієрархії нормативно-правових актів // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. ЛРІДУ – Л.: Вид-во ЛРІДУ НАДУ. - 2004. – Вип.5. – С. 102-109.
185. Ситник Г.П. Управління національною безпекою в контексті глобальних трансформацій світового простору // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 2. - С. 508-513.
186. Скакунов Э.И. Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений // Советское государство и право. - 1987. - № 5. - С. 104.
187. Скуратівський В. А. Гуманітарна політика в Україні : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, С. А. Чукут. – К. : Вид-во УАДУ : Міленіум, 2002. – 262 с.
188. Словарь русского языка: В 4 т. / АН СССР, Ин-т. рус. яз. - М.: Рус. яз., 1981. - 684 с.
189. Смирнов Э.А. Управленческие технологии как объект функционального аудита // Менеджмент в России и за рубежом. - 1998. - № 6. - С. 95-104.
190. Сороко А.В. Региональные конфликты: Моногр. – М.: Научн. книга, 2000. – 208 с.
191. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Пер. з англ. Р.Ткачук, А.Фролкін. - К.: Основи, 1999. – 259 с.
192. Спиноза Б. Избранные произведения. – В 2 т.- М.: Мысль, 1957. - Т.2. - С. 311..
193. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К. 2011. – 334 с.
194. Стратегическое планирование / Под ред. Э.А.Уткина. - М.: Ассоциация»Тандем", Изд-во ЭКМОС, 1998. - 440 с
195. Стратегії розвитку України: Наукова доповідь / За ред. О.С.Власюка. - К.: НІСД, 2002. - 864 с.
196. Сучасна українська політика. – К.: Вида-во. «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 24. – 362 с.
197. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип.19. – 482 с.
198. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 20. – 456 с.
199. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні: Моногр. - К.: Вид-во Соломії

Павличко»Основи", 2002. – 750 с.

200. Глуначний словник – мінімум української мови / Укл. Л.О. Ващенко, О.М.Єфімов. - 2-е вид. - К.: Довіра, 2000 . – 546 с.

201. Тоффлер А. Футурошок. - СПб.: Лань, 1997. - 464 с.

202. Тронь В.П. Стратегія прориву: Моногр. - К.: Вид-во УАДУ, 1995. – 344 с.

203. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем: Моногр. - М.: Мысль, 1978. – 356 с.

204. Україна в 2009 році: Конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики. / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД. 2010. – 224 с.

205. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Колективна монографія. К. НІСД. 2011. – 528 с.

206. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг/за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.:Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

207. Уткин А.И. Глобализация и осмысление: Моногр. - М.: Логос, 2001. – 254 с.

208. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века: Моногр. – М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001. - 480 с.

209. Філософія політики: Хрестоматія: У 4 Т. / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2003.

210. Ховард М. Изобретение мира.- М.: Моск. школа полит. исследований, 2002. - 112 с.

211. Хоффманн Л., Мьоллерс Ф. Україна на шляху до Європи / Пер. з англ. А.Гур'янової. -К.: Вид-во»Фенікс", 2001. - 343 с.

212. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). - Х.: Право, 1996. - 164 с.

213. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Моногр. - К.: Ін-т. держ. і права НАН України, 2001. - 347 с.

214. Чуприй Л.В. Нравственные основания новой парадигмы безопасности в условиях глобальных вызовов. // Молодой ученый. №4.2013. – С. 437-439

215. Чуприй Л.В. Оптимизация деятельности Украинского института национальной памяти в контексте

формирования государственной политики памяти. // «Актуальные проблемы современного общества: вопросы социологии, политологии, философии и истории»: материалы международной заочной научно-практической конференции. (17 декабря 2012 г.) — Новосибирск: Изд. «СибАК», 2012. — С.138-143.

216. Чуприй Л.В. Построение «политической нации» как консолидирующей основы межэтнических и межконфессиональных отношений. // Социосфера. — № 1. — 2013. С. 151-155.

217. Чуприй Л.В. Религиозные организации как факторы обеспечения национальной безопасности (на примере Украины). // Молодой ученый. №2.2013. — С. 270-275.

218. Чуприй Л.В. Религиозная духовность, ее структура и процессы формирования. // Вопросы религии и религоведения. ООО ИД «МедиаПром». Москва 2010. — С. 333 — 349.

219. Чуприй Л. В. Гуманітарна складова політики національної безпеки Української держави // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Дніпропетровськ. 2011. — С. 71 — 73.

220. Чуприй Л. В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. Стратегічні пріоритети №4. 2011. — С. 57 -64.

221. Чуприй Л. В. Настояща К.В. Безпекові аспекти гуманітарної політики Української держави в контексті євроінтеграції. // Наукові праці МАУП. №1. 2012. С. 103- 108.

222. Чуприй Л. В. Національно-патріотичні та гуманітарні орієнтації української освіти. // Українська освіта у світовому часопросторі. Матеріали Другого міжнародного конгресу. — К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. — Кн. 1. — С. 554 — 556.

223. Чуприй Л. В. Роль спонсорства і меценатства у відродженні історико - культурної спадщини в контексті реалізації гуманітарної політики держави. // Освіта регіону. №4.2011. — С 206 — 212.

224. Чуприй Л. Кузьмук О. Забезпечення доступу громадян до культурних цінностей та оптимізація механізмів збереження національного історико-культурної спадщини. // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та

соціально-економічного розвитку. Колективна монографія. К. НІСД. 2011. С. 379 – 388.

225. Чупрій Л.В. Гаспярц В.А., Шеломенцев В.М. Етика та етикет світових релігій як духовний феномен. Посібник. Київ, Інтерпрес ЛТД, 2008. - 375 с.

226. Чупрій Л.В. Гуманітарні аспекти ідеології сучасних політичних партій.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2012 / 3 (59). – С. 266- 280.

227. Чупрій Л.В. Державна підтримка патріотичного виховання молоді. //Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип.19. – С.287 - 297

228. Чупрій Л.В. Етичні цінності як основа формування громадянського суспільства в Україні. //Актуальні проблеми слов'янознавства. Збірник наукових праць: у 2 ч. – Ч.2. – К. : КСУ. 2004. С. 125 – 133.

229. Чупрій Л.В. Інтерпретація історичних подій в дискурсивних практиках політичних партій. //Стратегічні пріоритети. №1, 2009. – С. 29 - 37.

230. Чупрій Л.В. Історико-культурні проблеми та перспективи гуманітарної безпеки України. //Вісник Національного авіаційного університету. Філософія, культурологія. Збірник наукових праць. К.: НАУ, №2(12) 2010. С. 36 -42.

231. Чупрій Л.В. Концептуальні засади політики національної безпеки української держави в гуманітарній сфері.//Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придністровські соціально-гуманітарні читання». Бердянськ 2012. – С. 98- 101.

232. Чупрій Л.В. Морально-етичні цінності як основа духовно-національного відродження України і формування нової еліти. // Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвиток української державності». К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. – С. 290 – 297.

233. Чупрій Л.В. Національна ідея як важливий чинник забезпечення національної безпеки української держави // Матеріали Запорізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придністровські соціально-гуманітарні читання». Частина III. Дніпропетровськ, 2012. –

С. 57-59.

234. Чупрій Л.В. Оптимізація взаємодії органів державної влади та об'єднань громадян // Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвиток української державності». Випуск 2. К.: Видавничий дім «Персонал», 2010. – С. 304 – 311.

235. Чупрій Л.В. Оптимізація гуманітарної політики держави щодо збереження об'єктів історико-культурної спадщини. //Сучасна українська політика. – К.: Вид-во. «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 24. – С. 223 – 233.

236. Чупрій Л.В. Оптимізація державного управління в сфері освіти в контексті забезпечення національної безпеки України// Збірник робіт Всеукраїнської наукової конференції «Становлення й розвиток української державності». К.: Видавничий дім «Персонал», 2012. – С. 127 – 135.

237. Чупрій Л.В. Оптимізація державної політики у сфері музейної справи та збереження пам'яток. // Стратегічні пріоритети. №4. 2012. – С. 31-36.

238. Чупрій Л.В. Роль Інтернету у формуванні історичної пам'яті українського народу //Стратегічні пріоритети» №1, 2010. – С. 98 – 102.

239. Чупрій Л.В. Роль спонсорства і меценатства у відродженні історико-культурної спадщини. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 20. – С. 227 – 237.

240. Чупрій Л.В. Соціальні та екологічні аспекти глобалізаційних процесів. //Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Гуманітарні студії . Випуск 3. К. КНУ імені Т. Шевченко, 2008. – С. 204 – 212.

241. Чупрій Л.В. Становлення національної системи освіти в умовах глобалізаційних викликів. //Філософія і політологія в контексті сучасної науки. Випуск 4. Дніпропетровськ. 2012. – С. 37-43.

242. Чупрій Л.В. Формування загальнонаціональної ідентичності українців як складова політики національної безпеки в гуманітарній сфері. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». Випуск 22. Харків. 2012. – С. 143-148.

243. Чупрій Л.В. Формування концепту «людської безпеки» в умовах сучасних глобальних викликів. // Освіта Рєгіону. №4. 2012. - С. 131-135.

244. Чупрій Л.В. Формування української політичної нації в контексті забезпечення національної безпеки Української держави. // Вісник Дніпропетровського університету. №9/2. Серія Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 22(3). Том 20. Дніпропетровськ. 2012. С. 240-245.

245. Шамрай В.О. Військові формування та військова служба (організаційно-правові та управлінські аспекти): Моногр. - К.: Вид-во «КВІЦ», 1998. - 225 с.

246. Шамрай В.О. Військові формування: шляхи розвитку // Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування: Зб. наук. пр. УАДУ / Наук. кер. Н.Р.Нижник. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - Вип. 1. - Ч. 2. - С. 39-62.

247. Шамрай В.О. Державне управління військовими формуваннями воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні: Автореф. дис. д-ра н. держ. упр. - К.: УАДУ, 1999. — 35 с.

248. Шамхалов Ф. Основы теории государственного управления: Учеб. для вузов. - М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2003. - 518 с.

249. Шамхалов Ф. Теория государственного управления: Моногр. - М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002. - 638 с.

250. Шаров Ю.П. Управление змінами: Навч. посіб. - К.: Вид-во УАДУ, 1997. - 76 с.

251. Щекин Г. Теория социального управления: Моногр. - К.: МАУП, 1996. - 408 с.

252. Эдвард Д. Мэнсфилд, Джек Снайдер. Демократизация и опасность войны // Междунар. безопасность. - 1995. - № 20. - С. 5-38.

253. Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность: Моногр. - М.: Akademia, 1999. - 359 с.

254. Ярочкин В.И. Секьюритология — наука о безопасности жизнедеятельности. - М.: Ось-89, 2000. - С. 104-106.

255. Betts Richard K. The Trouble with Strategy: Bridging Policy and Operations // Joint Forces Quarterly, Autumn / Winter 2001-02.- P. 23-30.

256. Schmitt M. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach. // Strategic

Review. - Winter 1997. - Vol. XXV, No. 1. - P. 24-37.

257. Yarger Richard H. and George F. Barber. The U.S. Army War College Methodology for Determining Interests and Levels of Intensity.- Carlisle Barracks, U.S. Army War College, 1997, p. 1-12.

258. Linz J., Alfred S. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy.-1996. - Vol. 7, № 2. - P. 14-33.

259. Rupnik J. The Postcommunist Divide // Journal of Democracy. - January 1999. - P. 57-62.

260. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs.- November/December 1997. - Vol.76. - №. 6. - P. 22-43.

261. Diamond L. Is the Third Wave Over? // Journal of Democracy.- July 1996. - Vol. 7. - №. 3. - P. - 20-37.

262. Barber B. Jihad versus McWorld // The Atlantic Monthly. - March 1992. - Vol.6. - № 3. - P. 53-65.

263. Sandler T., Keith H. Defense and the industrial base// In The Economics of Defense. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995. - P. 177-188.

264. Nelson D. Definition, Diagnosis, Therapy – A Civil / Military Critique // in Defense and Security Analyses, forthcoming September 2002.

Huntington S. Officership as a Profession. In The Soldier and the State.- Cambridge, MA: Harvard/Belknap, 1985. - P. 7-18.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Паспорт експертного опитування

Кількість респондентів – 38

Географія проекту: експерти представляють такі науково-дослідні та навчальні інститути: Національний інститут стратегічних досліджень, Національна академія державного управління при Президентові України, Інститут законодавства та права, Інститут етнонаціональних та політичних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інститут соціології НАН України, Інститут культурології НАМ України, Інститут філософії НАН України імені Г. Сковороди, Український інститут національної пам'яті.

Метод опитування: експертне інтерв'ю.

Етапи опитування:

1 етап: підготовка опитування: січень-лютий 2013 року

2 етап: проведення опитування: березень-липень 2013 року

3 етап: обробка та аналіз даних опитування: серпень 2013

Анкета містить 6 запитань, одне з яких відкрите.

Додаток 2. Анкета експертного опитування

Шановний (а) _____ !

Мене звуть Чупрій Леонід. В рамках виконання науково-дослідної роботи відділу політичних стратегій НІСД та власного дисертаційного дослідження: «Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері» я проводжу експертне опитування по даній тематиці.

Дуже прошу у письмовій формі відповісти на ряд запитань. Результати опитування будуть використані при підготовці підсумкового звіту по науково-дослідній роботі відділу, при написання монографії та дисертаційної роботи. Дуже вдячний за Вашу допомогу.

1. Чи згодні Ви, що серед основних загроз в гуманітарній сфері ми можемо виділити такі позиції: (навпроти кожної позиції поставте, будь-ласка, показник рівня загрози(від 0 до 3, де 0 – рівень максимальної безпеки, 3 – максимальної небезпеки)

2. Чи згодні Ви, що серед чинників, що сприяють виникненню загроз в гуманітарній сфері ми можемо виділити такі позиції: (навпроти кожної позиції поставте, будь-ласка, показник рівня загрози (від 0 до 3, де 0 – рівень максимальної безпеки, 3 – максимальної небезпеки).

Джерела загроз	Бали
Аксіологічно-світоглядне розшарування українського народу спричинене регіональними культурно-історичними відмінностями;	
Відсутність національної ідеї, яка повинна забезпечувати консолідуючі та інтегруючі функції;	
Заполонення вітчизняного інформаційного простору низькопробною комерційною культурною продукцією, що пропагує культ споживацтва, насилля і розпусти;	
Не сформованість ефективної етнонаціональної політики;	
Недостатній рівень державної підтримки розвитку культурних індустрій (книговидавничої галузі, кіноіндустрії, пам'яткоохоронної галузі);	
Надмірна політизація гуманітарної сфери (зокрема питань мови, історії, релігії);	
Недостатній рівень розвитку інноваційних процесів в освітній, культурній, науково-технологічній та інформаційно-комунікаційних галузях;	
Недостатній рівень підтримки української мови як державної;	
Еміграція вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили;	
Поширення тоталітарних релігійних груп деструктивного спрямування;	
Недостатній рівень залучення інститутів громадянського суспільства до оцінки ефективності політики національної безпеки в гуманітарній сфері;	

Недостатня розробленість нормативно-правової бази, яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки в гуманітарній сфері, а також недостатня практика правозастосування;	
Зниження ефективності системи освіти і виховання;	
Недостатній рівень розвитку соціального капіталу;	
Недостатня ефективність реалізації рішень в гуманітарній сфері.	

3. Чи згодні Ви, що основними національними цінностями слід вважати наступні: (поставте по можливості оцінку важливості цінностей від 1 до 3 балів в порядку зменшення, де 1 – найважливіша цінність, 2 – менш важлива; 3 – не достатньо важлива цінність).

Цінності індивіда	№
Любов до Бога;	
Любов до Батьківщини;	
Працелюбство;	
Права і свободи людини;	
Сім'я;	
Приватна власність	
Суспільні цінності	
Демократичні основи розвитку;	
Толерантність;	
Рівноправність етносів, які населяють Україну;	
Соціальна справедливість;	
Колективізм;	

Політика національної безпеки Української держави
в гуманітарній сфері

Матеріальні та духовні надбання народу України;	
Добробут	
Цінності держави	
Державний суверенітет;	
Територіальна цілісність;	
Конституційний лад;	
Природні ресурси;	
Національна безпека;	
Система міжнародних зв'язків;	
Інші, важливі на Вашу думку цінності: _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____	

3. Чи згодні Ви, що пріоритетними завданнями політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері є: (Поставте по можливості показник рівня важливості завдання, оцінюючи його від 1 до 3 балів, де 1 – досить важливе завдання, 2 – середньої важливості, а 3 – найменш важливе).

З метою сприяння досягнення консолідації української політичної нації слід реалізувати такі завдання;

Завдання	№
Запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності;	
Формування ефективної етнонаціональної політики України;	
Розвиток національних культурних індустрій, збереження та популяризація вітчизняної історико-культурної спадщини;	
Гармонізація державно-конфесійних та міжконфесійних відносин;	
Створення умов для збільшення інтелектуального та виховного потенціалу вітчизняної системи освіти;	
Подолання дуалізму історичної пам'яті українського народу;	
Посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій та забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку;	
Забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності;	
Активніше залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення, реалізації та оцінки ефективності політики національної безпеки в гуманітарній сфері;	
Формування високого рівня політичної культури українського суспільства;	

